

ИЗВЕСТИЯ
на Центъра за стопанско-исторически изследвания

Том I
ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО
В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

PROCEEDINGS
of Centre for Economic History Research

Volume I
THE URBAN ECONOMY
IN THE BULGARIAN LANDS
TROUGH THE AGES

Варна Varna
2016

Главен редактор / Editor-in-Chief

Проф. д.и.н. Иван РУСЕВ – Икономически университет – Варна
Prof. Ivan ROUSSEV, D.Sc. – University of Economics – Varna

Редакционна колегия / Editorial Board

Доц. д.и.н. Пенчо ПЕНЧЕВ –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Pencho PENCHEV, D.Sc. –
University of National and World Economy – Sofia

Доц. д-р Лиляна ВЕЛЕВА –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Liliana VELEVA, PhD –
University of National and World Economy – Sofia

Доц. д-р Марко ДИМИТРОВ –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Marco DIMITROV, PhD –
University of National and World Economy – Sofia

Доц. д-р Маргарита МАРИНОВА –
Международно висше бизнес училище – Ботевград
Assoc. Prof. Margarita MARINOVA, PhD –
International Business School – Botevgrad

Д-р Боряна АНТОНОВА – Икономически университет – Варна
Boriana ANTONOVA, PhD – University of Economics – Varna
Prof. Nikolay NENOVSKY, D.Sc. –
University of National and World Economy – Sofia;
University of Picardie Jules Verne, Amiens, FRANCE

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR – Izmir Katip Celebi University, TURKEY

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR – Izmir Katip Celebi University, TURKEY

Dr. Andreas LYBERATOS –
Panteion University of Social & Political Sciences – Athens;
Institute for Mediterranean Studies – Rethymno, GREECE

Това издание се финансира със средства, отпуснати целево от държавния бюджет на Икономически университет – Варна за научни изследвания (НПК–170/2016 г.).

ISSN 2534-9244

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

Встъпителни думи	7
Introduction.....	9

Част I. ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО – ТЕОРЕТИЧНИ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ АСПЕКТИ. ДИСКУСИОННИ ПРОБЛЕМИ

Section 1. URBAN ECONOMY – THEORETICAL AND INTERDISCIPLINARY ASPECTS. CONTROVERSIAL QUESTIONS

Марко ДИМИТРОВ. Индустрия, протоиндустриализация, индустриализация (по въпроса за съдържанието на понятията)	
Marko DIMITROV. Industry, Protoindustrialization, Industrialization (on the Issue of Content of Concepts).....	13
Иван РУСЕВ. Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)? Опит за извороведски и историографски анализ	
Ivan ROUSSEV. How Many and Which Were the First Factories in the Bulgarian Lands before the Liberation in 1878? Attempt of Analysis Relying on the Sources and the Historiography.....	33
Пенчо Д. ПЕНЧЕВ. Българските икономисти и идеите за балканска и европейска стопанска интеграция (1878–1944)	
Pencho D. PENCHEV. The Bulgarian Economists and the Ideas for Balkan and European Economic Integration (1878–1944).....	56
Лиляна ВЕЛЕВА. Към въпроса за индустриализацията в България (1944–1989). Дискуссионни аспекти	
Liliana VELEVA. The Question for the Industrialization in Bulgaria (1944–1989). Aspects for Discussion.....	85
Светлана ИВАНОВА. Гърци – османски търговци на далечни разстояния: статус и културна идентичност	
Svetlana IVANOVA. Greeks – Ottoman Tradesmen of Long Distances: Status and Cultural Identity.....	110
Радослав СПАСОВ. Аспекти на градското стопанство в българските земи под османска власт според британски дипломатически документи (1800–1878)	
Radoslav SPASOV. Aspects of the Urban Economy in the Bulgarian Lands under an Ottoman Rule According to British Diplomatic Documents (1800–1878).....	151

Милко ПАЛАНГУРСКИ. Търговци и политика (1886–1889)	
Milko PALANGURSKI. Traders and Politics (1886–1889).....	163
Росица ЗЛАТИНСКА. Нормативни документи за дейността на земеделските каси от Освобождението до края на XIX в.	
Rositsa ZLATINSKA. Legal Documents Presenting the Activities of the Set of Agricultural Cases from the Liberation to the End of 19th C.....	173
Петко Ст. ПЕТКОВ. Издръжката на българското православно духовенство в Княжество България	
Petko St. PETKOV. Financial support of the Bulgarian Orthodox Clergy in the Principality of Bulgaria.....	189
Евгени КОСТОВ. Вторият държавен съд (1910–1914) за строителни „закононарушения“, извършени в софийска община	
Evgeni KOSTOV. The Second State Court (1910–1914) for Ministerial “criminal offenses” in Construction Activities Committed in Sofia Municipality	222

**Част II. ГРАДЪТ И ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО –
РЕГИОНАЛНИ АСПЕКТИ И ЛИЧНОСТИ
Section 2. THE TOWN AND URBAN ECONOMY –
REGIONAL ASPECTS AND INDIVIDUALS**

Ивайло НАЙДЕНОВ. Занаятчийското производство в българските земи през погледа на братя Пулиевци (30-те – 60-те год. XIX в.)	
Ivaylo NAYDENOV. Artisanal Production in the Bulgarian Lands through the Eyes of the Brothers Pulievi (30s – 60s 19th C).....	235
Мариана ДРУМЕВА. Търговската дейност на Цвятко Радославов през втората половина на 50-те години на XIX в.	
Mariana DRUMEVA. The Commercial Activities of Tsvyatko Radoslavov during the Second Half of the 1850s.....	254
Николай ТОДОРОВ. Откупвачи на данъци в Тулчански санджак през 70-те години на XIX в.	
Nikolouy TODOROV. Tax Farmers in Tulcha Sandzhak in the 70s of the 19th C.....	274
Светла АТАНАСОВА. Лясковец. Занаяти и търговия през Възраждането	
Svetla ATANASOVA. Lyaskovetz. Crafts and Trade during the Renaissance	289

Петър ДОБРЕВ. Родът Холевич и Котел – от протоиндустрия към капиталистическо земеделие	
Petar DOBREV. The Holevich Family and the Town of Kotel – from Proto-industrialization towards Capitalist Agriculture.....	308
Даниела ЦОНЕВА. Приносът на Габрово – от възрожденските занаяти до индустрията на новото време (по документи, съхранявани в Регионалния исторически музей (РИМ) – Габрово)	
Daniela TSONEVA. The Contribution of Gabrovo – from the Revival Crafts to the Industry of New Times (Based on Documents in Regional Historical Museum – Gabrovo)	328
Кристиян ВЪЛЧЕВ. Националното в империята. Човешкият капитал и икономиката на Русчук на границата на две епохи (1864–1880)	
Kristian VALCHEV. The National in the Empire. The Human Capital and the Economy of Ruschuk on the Border of Two Eras (1864–1880)	353
Маргарита МАРИНОВА. Към въпроса за промяната в ролята на река Дунав и на крайдунавските градове във външната търговия на България (1878–1912)	
Margarita MARINOVA. To the Issue of Change in the Role of the Danube River and the Danube Cities in the Foreign Trade of Bulgaria (1878–1912)	365
Емилия ВАЧЕВА. Развитието на занаятите в Свищов в периода от Освобождението до края на XIX в.	
Emilia VACHEVA. Development of Crafts in the Town of Svishtov from the National Liberation to the end of the 19th C	387
Димитър ХРИСТОВ. Градското стопанство на Охрид (XIX–XX в.)	
Dimitar HRISTOV. Urban Economy of the City of Ohrid (19th C – 20th C).....	405
Ивайло НАЧЕВ. Някои наблюдения върху разположението на софийските фабрики в периода до Втората световна война	
Ivaylo NACHEV. Some Observations on the Location of the Factories in Sofia until World War II	420
Информация за авторите / Guide for Authors.....	434

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Настоящият том е крайният продукт на едно начало. Всъщност идеята за това начинание се роди преди известно време – изминаха поне 2–3 години. Замисълът бе да се създаде структура, обединяваща учените в България в областта на стопанската история и на историята на икономическата мисъл – университетски преподаватели, изследователи от научните институти, музейни специалисти, в името на безспорно-полезни, отдавна дискутирани сред научната колегия, но все още нереализирани цели, защото всички те изискват обединяването на интелект, на усилия и не на последно място – обща воля. Имаше много въпроси за решаване: как да бъде организирана структурата, дали да е „под шапката“ на една единствена институция (например конкретен университет), или да се гради самостоятелно и в зависимост единствено от конкретните си научни цели, кой и под каква форма да бъде поканен и приет за член. И понеже подобна дискусия нямаше как да се води само по кореспондентски път (да, в началото се започна именно така), то дойде нуждата и от срещите „на живо“: през януари 2015 г. се събрахме във Вонеща вода, а през януари 2016 г. – в Дряново, т.е. все се търсеше центърът на държавата, защото считахме (а и продължаваме да считаме), че подобен проект трябва да е с национални измерения. Резултатът вече е налице – на 18 декември 2015 г. в Софийски градски съд с официална регистрация се сдобива нашето ново творение – **Центърът за стопанско-исторически изследвания**.

Сред приоритетните дейности на Центъра е организирането и провеждането на научни конференции, на които да се представят и обсъждат изследвания по проблемите на стопанската история и историята на икономическата мисъл. И първата конференция е вече факт. С партньорството и домакинството на Катедра „Социални и хуманитарни науки“ при Икономически университет – Варна тя се състоя на 30 септември и 1 октомври 2016 г. Темата бе посветена на развитието на градското стопанство в българските земи през вековете. В настоящия сборник, който всъщност се явява **Том първи** на „Известията на Центъра за стопанско-исторически изследва-

ния“, са поместени докладите от конференцията, преработени в научни статии съобразно проведените на форума обсъждания и дискусии.

Тематиката на представените материали наложи необходимостта в това да се обособят два раздела. В първия попадат статиите, посветени на теоретични и дискуссионни въпроси, както и статии с интердисциплинарен подход – т.е., в които проблемите на стопанската история се разглеждат в тясната връзка със социалната и политическата история на българите и българската държава. Вторият раздел включва изследвания с регионална и селищна насоченост и такива, ориентирани към ролята на конкретни личности и родове в българското стопанско-историческо минало. Вътре в разделите статиите са подредени по хронологически принцип. Необходимо е уточнението, че за някои от материалите попадането в един от двата раздела бе условно избрано, дотолкова, доколкото по съдържание те биха били подходящи и за двата. Първият раздел започва с няколко статии, посветени на основни, но дискуссионни в науката ни теми.

Читателят сам ще се убеди, че сред авторите тук има опитни изследователи, които могат да си позволят да изкажат аргументирано мнение по теоретични и дискуссионни проблеми в българската стопанско-историческа литература. Не липсват обаче и младите, ентузиазирани учени, докторанти и наскоро защитили доктори, които също правят приноси, свързани с конкретни селища, личности, стопански дейности. Именно тази сплав на опит и научна енергия, на проекти и волята те да бъдат осъществени ме превръща в оптимист за бъдещето на нашата стопанско-историческа наука. С настоящото издание се опитваме да докажем, че все още я има и че тя „чертае“ собственото си развитие, въпреки изключително трудната ситуация, при която днес е поставена!

Проф. д.и.н. Иван РУСЕВ - Председател на УС на Центъра за стопанско-исторически изследвания

Варна,

1 ноември 2016 г.

Ден на народните будители

INTRODUCTION

The present volume is the final product of a beginning. In fact the idea for that initiative was born some two or three years ago. The concept was to set up a structure uniting the scientists in Bulgaria in the field of economic history and the history of the economic thought. These are university lecturers, research workers, museum specialists who united in the name of the indisputably useful goals which have been discussed for quite a long time but have not been achieved yet, as all of them require the combining of intellect, effort and, last but not least, common will. There were a number of questions to solve: how to organize the structure, whether it should be under the jurisdiction of one institution only (a certain university, for example), should it be set up on its own and depending on the concrete scientific goals, who should be invited and in what form and admitted to membership. And as such a discussion could not be carried out only by means of correspondence (even though it began in that way) there appeared the urgent need of meeting in person: in January 2015 we met in Voneshta voda and in January 2016 our meeting took place in Dryanovo. In other words, we tried to meet in the centre of the country because we thought (and we still do) that a similar project should be on a national scale. The result is in evidence – on December 18th 2015 in Sofia city court we got an official registration under the name of **The Centre for Economic History Research**.

Among our priority activities is the organization and holding of scientific conferences where scientists can present and discuss research work concerning the problems of economic history and the history of economic thought. And so, the first conference is a fact. With the partnership and the hospitality of the Department of Social and Humanitarian Sciences at the University of Economics in Varna the conference took place on September 30 – October 1st 2016. The topic was dedicated to the urban economy in the Bulgarian land throughout the centuries. The present collection, which is in fact **volume 1** of **The Proceedings of Centre for Economic History Research**, includes the papers of the conference turned into scientific articles concerning the discussions and debates at the forum.

The variety of the materials called for the necessity to divide them into two sections. The first one includes the articles dealing with the theoretical and controversial questions as well as articles with the interdisciplinary approach – these

are articles in which the problems of economic history are looked upon in close connection with the social and political history of the Bulgarians and the Bulgarian state. The second section includes research papers discussing different regions and settlements and papers oriented to the role of concrete individuals and families in the Bulgarian economic and historical past. The articles have been arranged chronologically. It is necessary to point out that certain articles could have been put in either section as their content very well corresponds to both sections. The first section begins with several articles on basic, but debatable in our science topics.

The readers will come to the conclusion that among the authors there are experienced research workers who can put forward their arguments about theoretical and debatable questions in the Bulgarian economic and historical literature. There are, of course, young and enthusiastic scientists, post-graduate students and recent PhDs who also contribute to the research on concrete settlements, individuals and economic activities. This very mixture of experience and scientific energy, of different projects and the desire to put them into practice makes me optimistic regarding the future of our economic and historical science. We are trying to prove with the present volume that it still exists and that it makes its own development despite the extremely difficult situation it has to cope with nowadays.

Prof. Ivan ROUSSEV, D.Sc. Chairman of the Board of the CEHR

Varna,

November 1st 2016

The Day of the Leaders of
the Bulgarian National Revival

ЧАСТ I
ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО – ТЕОРЕТИЧНИ
И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
АСПЕКТИ. ДИСКУСИОННИ ПРОБЛЕМИ

SECTION 1
URBAN ECONOMY – THEORETICAL
AND INTERDISCIPLINARY ASPECTS.
CONTROVERSIAL QUESTIONS

ИНДУСТРИЯ, ПРОТОИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ, ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ

(по въпроса за съдържанието на понятията¹)

Марко ДИМИТРОВ

„Определенията на понятията не са игра на думи, а познание за същността и съдържанието на това, което е предмет на твоята дейност, на твоята работа.

Понятията са нашите форми на възприемане и мислене ... с които комуникираме, защото без **уточняване** на **понятията**, не можем да усвояваме знания ...“

<http://www.novavizia.com/definitiya-kontseptsiya-teoriya-dabydem-po-tochni-s-ponyatiyata/>

Abstract: *In this article the author makes an attempt, based on the available scientific literature to determine more precisely the content of such concepts as "Industry", "Proto-industrialization" and "Industrialization", that are key to clarifying the processes related to the consequences for the economy of industrial revolution in the XIX century. This aims to give a more accurate assessment of the history of economic development of Bulgaria after the establishment of the third Bulgarian State to 1944, and particularly - the processes in the industrial sector of its economy.*

Key words: *Industry, Proto-industrialization, history of Industrialization, Industrial revolution, Bulgarian Industrialization*

JEL: N01, N10

Има ли индустриализация в българската икономика до Втората световна война? Този въпрос привлича вниманието на специалистите доста отдавна, но все още не е намерил своето трайно разрешение. От една страна, това е разбираемо, защото в оценката на процесите, които се развиват в

---

¹ Още в началото ще уточним, че за удобство ще се използват „понятие“ и „термин“ като синоними, без да претендираме за компетентност в трактуването на тяхното съдържание от граматическа и литературна гледна точка.

българското градско стопанство², винаги има известен субективен елемент поради различни теоретически, идеологически, по някога и патриотични и патриотарски, възгледи на изследователите³. От друга страна, обаче, трудността при оценката на развитието на процесите в българската индустрия идва и от факта, че няма единство и по отношение на основни понятия, които се използват при изясняването им. Най-съществените от тези понятия са „индустрия“, „индустриализация“ и един термин, който се употребява, макар и рядко, за икономическите процеси в по-ранното време на Българското възраждане – „протоиндустриализация“⁴. Ще се опитаме да покажем нашето разбиране за съдържанието на тези понятия (термини) на базата на примери от различни източници, които ги определят по един или друг начин. Ключовото понятие е „индустрия“, което е в основата и на другите две понятия. Факт е, че има голямо разнообразие, известна повърхностност и подценяване на съдържанието му при неговото използване.

В един свой материал, непубликуван до написването на тази статия, доц. Л. Велева от Университета за национално и световно стопанство в гр. София много добре описва тази ситуация: „Термините – индустрия, индустриализация, деиндустриализация, и други свързани с тях, широко се употребяват в различни области. Това придава многообразие в техните съдържателни акценти. От гледна точка на целите дефинирането може да бъде: технократско, общоикономическо, историческо, статистическо, социологическо, политологично, стопанско-историческо, идейно-концептуално в иконо-

---

² Терминът „градско стопанство“ в някои случаи ще използваме за удобство при разграничаването на двата големи дяла от икономиката - селскостопанския и индустриалния. Той е много общ и неговото обяснение стои в страни от нашата цел в това изложение.

³ Тези различия най-добре се виждат при преглед на историографията след 1989 г., посветена на индустриализацията в България през т. нар. социалистически период. По-подробно по този въпрос виж непубликуваната статия на Велева, Л. „Към историята на социалистическата индустриализация в България“. Залитания към хиперболизирани на развитието на българската индустрия има и при разработването на периода до 1944 г.

⁴ Още тук е коректно да се направи едно уточнение. Съвсем ясно е, че всички понятия имат своя история, т. е. в тях има различно съдържание в различните исторически епохи. Нашата цел е да определим такова съдържание на „индустрия“, „индустриализация“ и „протоиндустриализация“, което да е адекватно на историческото време през XIX и първата половина на XX в.

мическите теории, политическо и идеологическо в обществената практика и т.н. В този смисъл всеки автор, профилиран специалист или научна школа имат свои предпочитания в използването на работните термини, на универсалните определения и формулировки.“ [Veleva, L. 2016]

Очертаната от Велева картина се потвърждава и от прегледа на дефинирането на понятието „индустрия“ в различни речници и справочници, в които може да се открие голямо разнообразие. Общото е това, че почти всички обяснения имат повествователен и обяснителен характер, като често за изясняването на съдържанието на понятието се използват негови синоними. Например, за да се определи какво е „индустрия“ често си използва руската дума за нея „промишленост“ или „индустрия“ се определя като „производство“ на стоки или сродни услуги (в икономиката под услуги се разбира икономическа дейност, където се извършва размяна на нематериални стойности, ценности – б. м., М. Д.)⁵.

Според „Икономическа енциклопедия“, „индустрия (промишленост) е ...отрасъл на материалното производство от непрекъснато увеличаващ се брой промишлени(?) отрасли, които добиват минерални суровини, преработват минерални и селскостопански суровини и произвеждат оръдия за производство, енергия, естествени и изкуствени материали и предмети за потребление“⁶. В „Речник на чуждите думи в българския език“ понятието се определя като: „Фабрично-заводска промишленост(?), масово преработване на сурови материали чрез машини...“ Дели са на лека и тежка индустрия⁷.

На друго място четем: „Промишлеността (или индустрията) е сектор от икономиката, включващ добива на полезни изкопаеми (добивна промишленост) и преработката на суровини в междинни или крайни продукти (преработваща промишленост). В трисекторния модел на икономиката добивната промишленост е част от първичния сектор, а преработващата образува вторичния сектор, заедно със строителството. За разлика от занаятите, в основата на промишленото производство е използването на машини“. Излиза, че и селското стопанство е индустрия, защото то е в първичния сектор на

---

⁵ Уикипедия – промишленост (индустрия). Ще отбележим, че производство е и селското стопанство.

⁶ *Икономическа енциклопедия*, С., Наука и изкуство, 1973.

⁷ „*Речник на чуждите думи в българския език*, С., Наука и изкуство, 1978.

трисекторния модел – добива суровини за част от вторичния сектор. Могат да се дадат още такива примери, някои от които са доста фрапиращи⁸.

Такова разнообразие в обяснението на съдържанието на термина „индустрия“ не може да бъде полезно за разкриването на истинското съдържание и динамика на процесите в един от двата големи сектора на икономиката (индустрията и селското стопанство) на отделните държави, региони и в света ката цяло. Неговото уточняване има фундаментално значение, особено в историческия аспект на част от икономическата дейност на човечеството. Общото разбиране, доколкото е възможно, за съдържанието на термина „индустрия“ може да постави историческото многообразие на тази дейност в някаква координатна система на оценка и да направи историческата картина много по-ясна.

Възможен е и друг подход, при който по-лесно биха се избегнали трудностите по уеднаквяване на мненията за съдържанието на термина „индустрия“. При него е необходимо всеки автор, който описва процесите в тази сфера на икономиката, да уточнява предварително (в началото на текста), какво разбира под „индустрия“. Този начин на уточняване на понятия, които се интерпретират различно, е приложим и за други сфери на знанието, но той допълнително усложнява нещата.

Ясно е, че многовариантното използване на понятието „индустрия“, го прави по същество трудно приложимо, поне що се отнася до изясняване на историческата картина на индустриалното развитие на българските земи,

---

⁸ Например, в *Основни термини използвани в учебния процес, Том I, Икономика, С, ИК – УНСС, б. г., с. 379-380*, терминът има две основни значения: В първото си значение индустрията означава най-общо съвкупност от икономически дейности за производство на стоки и услуги от определена категория (?). Определят се четири сектора: „...първичният сектор на икономиката, включва индустрии (отрасли) за добив на руди, въглища, селскостопански суровини (?). Вторичният сектор обхваща преработващи, строителни и обработващи индустрии. Третичният сектор включва индустрии, оказващи различни услуги: търговия, транспорт, съобщения и др. Четвъртият сектор включва индустрии, свързани с икономиката на знанието: научно-изследователска и развойна дейност, компютърно програмиране и др. „Във второто си значение индустрията е конкретен крупен сектор на икономиката, който обхваща добивната промишленост, преработващата промишленост, снабдяването с електроенергия, газ, вода и строителството (групировка на НСИ). Традиционно обаче индустрията е синоним на промишленост (добивна и преработваща) (?).

което ни интересува. Затова ще се опитаме да дадем едно разбиране за неговото съдържание и се надяваме, че с този материал ще дадем повод и за дискусия по въпроса.

Терминът има латински произход и според *Oxford Latin Lexicon* означава „старателна, усърдна, ревностна работа/дейност/деятелност” [Glare, P. G. W. 2012: 977, 978]⁹. Това определение на понятието е доста общо и излиза извън икономическото обяснение на индустрията като дял от стопанството, но то може да стане добра основа за създаване на един относителен консенсус за неговото икономическо съдържание. Използването на понятието „индустрия“ в латинското му значение (съдържание) прави всяка дейност индустрия и тогава се губи смисълът от използването му за маркиране на определената като индустрия стопанска дейност. Затова трябва да се намери такъв признак, който да отделя индустрията от другите стопански дейности и сфери на производството.

Ето нашата версия за определяне на съдържанието на „индустрия“. Основата е първоизточникът – латинското обяснение на понятието като дейност „старателна, усърдна, ревностна работа, деятелност”. Към това определение се добавя „насочена към преработка на суровини (минерални или селскостопански) в краен продукт за консумация или размяна“. Така определението на термина „индустрия“ добива следния вид: „Дейност, насочена към преработката на суровини в краен продукт за консумация или размяна“¹⁰.

Това определение обособява индустрията като стопанска дейност, различна от селскостопанската и останалите икономически дейности, като търговията, финансовата сфера и т.н. Селското стопанство, например, представлява дейност за добиване на продукти от природата, без да се преработват.

---

⁹ За етимологията на термина издателят на *Oxford Latin Lexicon* предполага, че е от израз, състоящ се от прилагателното *industrius*, и по-скоро от неговата форма за ж.р. *industria* и съществителното *opera*, което е изпуснато, но се е подразбирало, което означава „старателна, усърдна, ревностна работа/дейност/деятелност”. За по-голяма достоверност справката беше поръчана на специалист по латински език от СУ „Св. Климент Охридски“.

¹⁰ Под консумация се разбира всякаква форма на използване на продукта.

***

От тази начална позиция, която очевидно е много обща, е необходимо да се обособят отделните етапи в развитието и формите на организация на индустрията, за да стане определението за „индустрия“ ясно в конкретен исторически план. От особено значение тук е изясняването на т. нар. „протоиндустриализация“ и индустриализация.

Защо е необходимо уточняването на значението на „протоиндустриализация“? Могат да се посочат поне две причини. Първо, защото с него се идентифицира периода преди индустриалната революция от края на XVIII–XIX в., в който се създават предпоставките за нейното протичане. На второ място, изясняването на съдържанието на термина е важно, защото, макар и в изменена форма, в него е вложено понятието „индустрия“ и така стават поясни стопанските дейности, съдържащи се в този исторически период, които определят основната му характеристика като прелюдия на индустриалната революция.

Интерпретирането и на протоиндустриализацията в научната и научно-популярна литература, е достатъчно разнообразно. Тук въпросът е сложен, защото характеристиката на периода, предшестваш индустриалната революция, има различни черти в отделните държави и региони на света. Много често авторите на изследвания се опитват да „нагласят“ класическите черти на протоиндустриализацията, характерни за западната част на европейския континент, към случващото се в собствената им държава или към държави със сходно развитие.

Теорията за протоиндустриализацията се явява като краен резултат от изследването на причините за индустриализацията през XIX в., криещи се в аграрното общество, което я предхожда. Автор на термина е Ф. Менделс, който в началото на 70-те години на XX в. изследва производството на текстил в селските домашни стопанства във Фландрия.

Според него, през XVI–XVIII в. домашното индустриално производство в изследваните селски райони се стимулира от периодичния излишък на работна ръка в тях, поради сезонния характер на селскостопанския труд (пълна заетост, дори недостиг, на работна сила през лятото и излишък на същата през зимата). Ангажирането на значителен брой селяни в домашното

индустриално производство (селската индустрия, според Менделс) спомага за по-равномерното разпределение на труда в аграрните райони и повишаването на доходите на селското население. От своя страна, сравнителната сигурност в заетостта и подобреното материално състояние стимулират нарастването на населението в тях.

Менделс разглежда протоиндустриализацията като съставна част на индустриализацията, като нейна първа фаза и определя следните нейни основни характеристики: 1) бързо развитие на селската индустрия, организирана в традиционни форми, но предназначена за пазар; 2) зависимост на тази индустрия не от местния пазар, а от регионалния, националния и в много случаи от световния пазар; 3) концентрация на капитал в ръцете на търговци-предприемачи, като необходима предпоставка за развитие на едро индустриално производство; 4) формиране на съсловие (класа ?) на предприемачи и създаване на особен социално-психологически синдром на предприемчивост; 5) възникване на пазар на селскостопански произведения като следствие от отклоняването на голяма маса от селско население от земеделската дейност; 6) нарастване на специализацията на индустриалното и селскостопанското производство, което става едно от условията за преход към индустриализация [Mendels, F. 1972].

Менделс твърди, че по време на протоиндустриализацията в ранната модерна Европа навсякъде се наблюдава *разпадане на традиционната градска и гилдийна регулация на индустрията*, след като манифактурата се премества в нерегулираната провинция (countryside). Освен това протоиндустриализацията *разкъсва традиционните механизми и институции на регулация на аграрното общество*, които коригират нарастването на населението, съобразявайки го с наличните икономически ресурси.

През 70-те и 80-те години на XX в. аргументите на Менделс се възприемат с готовност от други историци, като с това се дава тласък на различни интерпретации на теорията за протоиндустриализацията. Една от тях е тезата на Дейвид Ливайн, който, в своята докторска дисертация върху две селища в областта Лестършир (Англия) през XIX в., също вижда протоиндустриализацията като революционизираща демографското поведение.

Според Ливайн, протоиндустриализацията и свързаният с нея демо-

графски „бум“ са съществени основно заради пролетаризацията, която предизвикват в работната сила. Той смята, че тези два феномена (протоиндустриализацията и свързаният с нея демографски „бум“) разрушават социалната структура и модела на собственост върху земята на традиционното селско (аграрно) общество. Така се създава голяма група от хора, които нямат земя, за да съществуват, и започват да работят за заплата (надница). *Ливайн вижда последствията от протоиндустриализацията в само един аспект – на пролетаризацията*, която е решаващо предварително условие за налагането на капитализма и по-специално на индустриализацията [Sheilagh C. O. and M. Cerman. 1996: 2].

Значителен принос в разработването на концепцията за протоиндустриализацията имат трима изследователи от института „Макс Планк“ в гр. Гьотинген, Германия – Петер Кридте (Peter Kriedte), Ханс Медик (Hans Medick) и Юрген Шлумбом (Urgen Schlumbohm). В труда им „Индустриализация до индустриализацията“ те развиват тезата, че протоиндустриализацията представлява „втора фаза на процеса на трансформация на аграрните общества в Европа от Средновековието към индустриалния капитализъм и тя може да се случи само в тези общества, където връзките на феодалната система са изхабени или са в процес на пълна дезинтеграция [Kriedte, P., H. Medick and U. Schlumbohm. 1981: 6].

Според тях, причината за отслабването на феодализма през „първата фаза“ на прехода към капитализъм е нарастването на диференциацията в аграрната класова структура и разделянето на селскостопанската продукция на такава за пазара и продукция за изхранване (за дома), което от своя страна е предизвикано от т. нар. „комутация на рентата“ (превърщането на рентата в пари – б. м., М. Д.), която се наблюдава във феодалното общество в Европа, по-специално в западната и северозападната част на континента.

Поляризацията на селското население в две различни групи – селяни (такива, които имат достатъчно земя, за да живеят единствено от нея) и обезземлени (които не могат да живеят само от земеделие) създават основата за присъединяването на обезземлените или малоземлени селяни впоследствие към домашната индустрия. Тази интеграция се засилва от разрастването на надрегионалните и международни пазари и произтичащата от това ну-

жда от увеличаване на производството. И още един много съществен факт – *индустриалното производство може да се увеличи само като се премести в провинцията, защото в градовете гилдиите налагат рестрикции върху него.*

Според тримата учени развитието на протоиндустрията в провинцията води до *промяна на организацията* на индустриалното производство в различни етапи на историческото развитие, но те смятат, че тази промяна не трябва да се разглежда като твърда или детерминирана. Първият етап е „Kaufsystem“ (занаятчийска или workshop система), при която производителите запазват автономия в производството и продажбата на продукцията. Във втория етап се засилва проникването на търговския капитал в производството, което води до увеличаването на зависимостта на производителите от търговците. Появява се т. нар. „Verlagssystem“ (система на изчакване [putting-out system]). Сега вече производителите нямат директен контакт с пазарите, снабдяването със суровини и реализацията на своята продукция. При тази система търговците вземат суровините, доставят ги на производителите в селата, които произвеждат срещу заплащане, след което търговците събират тази продукция и я доставят към по-горните етапи на производството или направо на пазара (пръсната манифактура – б.м.). В края на краищата индустриалното производство стига до третия организационен етап – централизираното манифактурно производство и накрая – фабриката. Кридте, Медик и Шлумбом, както и Менделс, изрично подчертават (без да обясняват), че тази линия на развитие може да не се случи, ако има деиндустриализация или реаграризация на стопанството [Sheilagh C. O. and M. Cerman. 1996: 4].

В теорията на Менделс, както и в тази на тримата германски учени, демографските последици от протоиндустриализацията заемат съществено място. Т. нар. „демоикономическа система“ в протоиндустриализацията, развита от Ханс Медик (дискутирана в по-големи детайли от Юрген Шлумбом) очертава връзките между демографското развитие и фамилното стопанство. Теорията на Кридте, Медик и Шлумбом предлага две различни оценки на протоиндустриализацията.

Петер Кридте и Ханс Медик, в наречената от тях „системна концеп-

ция“, разглеждат фазата на *протоиндустриализацията като отделен начин на производство*, който преобладава в периода на прехода от феодализъм към капитализъм и който обединява елементи от двата начина – феодалния и капиталистическия.

Юрген Шлумбом твърди, че протоиндустриализацията съдържа елементи от двата начина на производство, но сама по себе си тя не е отделен начин на производство, а процес, който е част от феодалната производствена система. Той определя следните исторически фази на протоиндустриализацията: 1) просто стоково производство; 2) системата на изкупуването на готовата продукция от търговеца, т. нар. „кауфсистем“ (Kaufsystem); 3) пръснатата манифактура – „putting-out system“ или „ферлагссистем“ (Verlagssystem); 4) централизирана (капиталистическа) манифактура [Poberegnikov, I. V. 2015: 22, 23].

През 80-те и 90-те години на ХХ в. свой принос в разбирането за протоиндустриализацията дават и шведски учени. А. Флорен от университета в Упсала формулира модел, който отразява динамиката на отношението „власт-контрол“ върху елементите на производството от страна на производителя и непроизводителя. Според него, процесът на производство се състои от три компонента – производителни сили (суровини, работна сила и средства за производство, включително и оръдията на труда), процес на труда и краен продукт. Флорен смята, че социалната организация се определя от това, кои от тези компоненти са контролирани от производителите и непроизводителите (капиталистите). Контролът върху производствения процес се състои във възможността да се реши, кога и за какви цели да се използват производителните сили [Флорен, А. 1992: 10]. В прединдустриалния период се наблюдава постепенно нарастване на властта на непроизводителя и загуба на контролната функция на производителя върху процеса на производството. Тази тенденция се откроява в четирите стадия на Ю. Шлумбом.

**Сравнителна схема на местата *производител/непроизводител*
в протоиндустриалните типове (П/Н)**

Показател	Просто стоково производство	Кауф-систем	Putting-out-system	Манифактура	Фабрика
<i>Суровини</i>	П	П	Н	Н	Н
<i>Средства за производство</i>	П	П	П	П/Н	Н
<i>Работна сила</i>	П	П	П	Н	Н
<i>Режим на труда</i>	П	П/Н	П/Н	Н	Н
<i>Определяне на асортимента</i>	П	П/Н	Н	Н	Н
<i>Стока (краен продукт)</i>	П	Н	Н	Н	Н

Източник: [Poberegnikov, I. V. 2015: 24]

Изживяват ли българските земи в периода преди 1879 г., а и след тази година протоиндустриализация? Това е съществен въпрос, от който зависи отговора и на следващия – има ли до 1944 г. индустриализация в България? Неговият отговор трябва да се търси в по-задълбочено изследване на икономическите процеси в българските земи по време на Възраждането, както и на последствията за българското стопанство от отделянето на част от българските земи в самостоятелна държава след 1878 г.

* * *

При определянето на понятието „индустриализация“ също има значителни неясноти. В „Wikipedia the free encyclopedia“ (на руски език) индустриализацията се определя като „...процес на ускорен социално-икономически преход от традиционния етап на развитие към индустриален(?), в който преобладава промишленото производство(?) в икономиката. Този процес е свързан с развитието на нови технологии, особено в отраслите на енергетиката и металургията... Според приетата класификация (същата класификация се намира и в Encyclopedia Britannica – б.м., М. Д.) икономиката се състои от първичен сектор на производството (селско стопанство и

добив на минерални суровини), вторичен сектор на преработване на суровини, получени от първичния сектор и третичен сектор или сфера на услугите. Процесът на индустриализацията се състои в експанзията на вторичния сектор, който започва да доминира над първичния“.

В това определяне на съдържанието на „индустриализация“ има доста неясноти и предизвикващи въпроси места. В първата част на определението буди недоумение използването на руският термин „промишленост“, който е синоним на „индустрия“. Не става ясно, какво отделя „традиционния етап на развитие“ от „индустриалния, в който преобладава *промишленото* производство“.

Трудно може да се обяснят тези положения, още повече, че във втората част на определението е дадено едно обяснение, което е вярно в много голяма степен. То създава значителна яснота в разбирането на индустрията и индустриализацията като отделни феномени в икономиката, различни от селското стопанство, търговията и услугите, но излиза, че добивната индустрия е в сектора на селското стопанство(?), а не във вторичния сектор, където, според нас, ѝ е мястото.

Спряхме се на този пример, но има достатъчно други такива, от които си личи, че индустриализацията предизвиква различни асоциации в тези, които се опитват да дадат обяснение, какво представлява тя всъщност.

В исторически план индустриализацията е един от главните ефекти от индустриалната революция. Нейното най-точно обяснение трябва да се търси в последствията от нея върху икономиката и обществото, най-напред в държавите, които първи изпитват тези ефекти.

Дъглас Норт, един от големите познавачи на индустриалната революция определя така дълготрайните ефекти от нея: 1) Безпрецедентно нарастване на населението; 2) Западният свят получава стандарт на живот, непознат до този момент. В развитите страни продължителността на живота почти се удвоява; 3) В Западния свят селското стопанство престава да бъде доминираща стопанска дейност. Секторите на индустрията и услугите го изместват в много голяма степен; 4) Вследствие на това (№ 3 – б.м. М.Д.) западният свят става урбанизирано общество със всички последствия като специализация, разделение на труда, взаимна зависимост и неизбежните

външни ефекти от това; 4) Продължаващите технологични промени стават норма. Нови източници на енергия са впрегнати в човешката дейност и нови материали и субстанции постоянно се създават за задоволяване на човешките нужди.

Според Норт, индустриалната революция от XIX в. представлява увеличаване на скоростта на иновациите, началото на които е доста назад в традиционната технология. По-добре са определени правата на собственост върху тях (авторските права – б.м., М. Д.), което подобрява факторните и продуктовете пазари. Последвалото увеличаване на пазара предизвиква по-голяма специализация и разделение на труда, което от своя страна води до увеличаване на разходите за трансакции. Появяват се организационни промени, които се измислят, за да се намалят тези разходи. Те имат за следствие радикално намаляване на разходите за иновации в същото време, когато увеличаването на размерите на пазара и по-доброто определяне на правата на собственост върху иновациите има като следствие увеличаването на възвръщаемостта (печалбата) от тях. Това е този набор от събития, които трасират пътя за истинската революция в технологиите – втората индустриална революция [North, D. 1981: 158, 159].

Друг известен изследовател на индустриалната революция и последиците от нея – Филип Дийн – пише в книгата си „Първата индустриална революция“ следното (цитатът е много дълъг, но си заслужава да се публикува): „Днес е почти аксиома в теорията за икономическото развитие фактът, че корените на богатството (изобилието) се намират на пътя на индустриалната революция. Продължителен – някои биха казали „самопод-държаш се“ – процес на икономическо развитие, чрез който (въпреки войните и природните бедствия) всяка генерация с увереност очаква да се наслади на по-високо ниво на производство и потребление от предходните поколения, се случва само на тези нации, които са индустриализирани. Поразително несъответствие между стандарта на живот на жителите на т. нар. развити държави в средата на XIX в. и стандартите на преобладаващите съвременни неразвити (слаборазвити) или изостанали държави съществено се дължи на факта, първите са индустриализирани, вторите – не.

Това не означава, че съществува определен процес или събитие, нари-

чан индустриална революция, който има една и съща форма във всички държави, в които се случва. Но то означава, че има *някои разпознаваеми промени в методите и характеристиките на икономическата организация, които, взети заедно, определят развитие от вида, който ние можем да определим като индустриална революция*. Тези промени включват следните свързани изменения: 1) широко разпространено и систематично приложение на модерната наука и емпиричното знание в процеса на производството за пазара; 2) специализация на стопанската дейност, насочена към производство повече за националния и междуна-родните пазари, отколкото за домашно ползване или ползване от ограничен кръг хора (ено-рия, община); 3) движение на населението от селските към градски райони (общества); 4) производство на повече и унифицирани неща, които могат да се ползват по-малко от семейството или дадена общност, а повече от корпоративни или публични консуматори; 5) движение на работната сила в посока от дейности отнасящи се до производството на първични продукти (селско стопанство или други суровини – б. м.) към дейности за производството на индустриални стоки и услуги; 6) интензивно и екстензивно използване на капиталовите ресурси като заместители или допълнение към човешките усилия; 7) появата и израстването на нови социални и професионални класи определени от собствеността или връзката със средства за производство, различни от земя, а именно капитал. *Тези взаимно свързани промени, ако действат всички заедно, или по-голяма част от тях, съставляват индустриалната революция. Те винаги са свързани с нарастване на населението и годишното увеличаване на стоките и услугите*“ [Deane, Ph. 1979: I, II].

Какви процеси трябва да се случват в сектора на индустриалното производство, за да се определят те като индустриализация? Според нашето разбиране за общото значение на понятието „индустрия“ това са процеси на „*машинизирание*“ на индустрията, които създават трайна тенденция на значително увеличаване на нейния дял в брутния вътрешен продукт на дадена държава. Допълнително, в самия индустриален сектор тежката индустрия да заема все по-голямо място. Всичко това трябва да има като последица значителни промени в останалите сфери на дадено общество и живота на хората в него.

Протоиндустриализацията може да се определи по-просто. Това са процеси на развитие на индустриално производство в селските райони, което води до забележими и трайни промени в икономиката и социалната структура на тези райони. Същественият резултат от тези процеси е увеличаването на популацията на населението в тези райони и освобождаването на работна сила, която се насочва към градските центрове, за да се включи в индустриалното производство там.

Дори за тези, които познават българската история от учебниците и популярната литература, от изложеното до тук става ясно, че в България индустриализация от „класически тип“ да 1944 г. не се е случвала. Подлежи на по-обстойно изследване въпросът, дали през Възраждането в българските земи са протичали процеси на протоиндустриализация, т. е. развива ли се в селските райони някакъв вид индустриално производство и, ако да, какво се случва с тези процеси след 1878 г.? Има ли в България реаграризация, т. е. връщане към селското стопанство на голяма част от населението?

* * *

Съществуват теории, които се опитват да очертаят особен път на индустриализация в икономически изостаналите държави. Те се стремят да обяснят процесите в икономиките на тези държави и факторите, които помагат или пречат на индустриализацията в тях. Най-популярната и най-влиятелна от тези теории е тази на А. Гершенкрон.

Европа през XIX в. е континент, в който държавите са в различни състояния на изостаналост. Според Гершенкрон, степента на изостаналост има определено влияние върху начина по който държавата се развива икономически, включително и върху особеностите на нейната индустриализация. Той групира в няколко пункта вариантите на причините и начините на индустриализацията на икономически изостаналите страни след индустриалната революция през XIX в. до средата на XX в.: 1) При по-изостанали национални икономики по-вероятно е тяхната индустриализация да започне прекъсващо, като внезапен голям изблик, проявяващ се като относително високо ниво на фабричното производство; 2) Колкото по-изостанала е икономиката на една държава, толкова по-изявен при индустриализацията ѝ е

акцента върху големите заводи и предприятия; 3) При по-изостаналите икономики по-голям е държавният натиск върху производителите на стоки, отколкото върху консуматорите на стоки; 4) При по-изостаналите икономики по-силен е натискът върху нивото на покупателната способност на населението; 5) При по-изостаналите икономики по-голямо е участието на специални институционални фактори, чийто роля е да спомагат за увеличаването на осигуряването на капитал за зараждащите се индустрии и, в допълнение, осигуряването им с по-малко децентрализирано и по-добре информирано предприемаческо ориентиране. Колкото повече е изостанала дадена икономика, толкова повече е силата и всеобхватността на тези фактори; 6) При изостаналите икономики много по-вероятно е тяхното селско стопанство да играе активна роля чрез предлагането на развиващите се индустрии предимството на развиващ се пазар за техните стоки, вследствие на нарастването на производителността на селскостопанските работници [Gerschenkron, A. 1962: 353–354].

На основата на тези критерии и по-специално, отчитайки различните ефекти от „специалните институционални фактори“ върху индустриализацията (т. 5 – б.м., М. Д.) Гершенкрон определя групи държави в Европа. При **умерено изостаналите държави** заводите, фабриките са директно насочвани от банките чрез капитала и предприемаческото ориентиране. В **много изостаналите държави** това става от банките и държавата. В умерено изостаналата Германия капиталът е насочван чрез банките, докато в много изостаналата Русия държавата играе огромна роля в насочването на капитала [Gerschenkron, A. 1962: 355–356].

Според Гершенкрон, трябва да се направят някои съществени неща, за да се осъществи индустриализацията в изостаналите държави: 1) изоставянето на архаичните методи за селскостопанско производство с едновременно нарастване на производителността; 2) създаването на влиятелен елит, материално или идеологически заинтересован от икономическите промени; 3) осигуряването на необходимия местен (национален) капитал; 4) местна система на протекционизъм на предприемаческата активност. Въпреки това, съществуват значителни концептуални и емпирични проблеми с унифицирането на модерната история на индустриализацията.

„Трудно е да се каже, дали определени предпоставки в действителност са необходими, за да се случи индустриализацията. Индустриализацията би могла да се случи дори без да се премахне крепостничеството, например, (както е в Русия), но сега се твърди, че края на крепостничеството е било необходимо условие за началото на индустриализацията. Само защото нещо е необходимо за индустриализацията на една страна, например, Англия, това не значи, че то е задължително за индустриализацията на всички страни. Емпирично това е истина, някои предпоставки за английската индустриализация не съществуват в по-късните индустриализации или съществуват в много по-слаба степен.“ [Gerschenkron, A. 1962: 356–357].

В една своя статия „„Някои аспекти на индустриализацията в България 1878–1944“, Гершенкрон дава свое обяснение, защо България пропуска своята индустриализация до средата на XX в. [Gerschenkron, A. 1962: 198–234]. Според него причините за това най-общо са липсата на промени в селскостопанския сектор преди и след 1878 г. В България селяните не са лишени от собственост, както е в държавите в Европа, които най-напред се развиват в индустриално отношение (Великобритания, например) и така не се създава постоянно разширяващ се пазар за българското индустриално производство, както и свободна работна сила, която „да захранва“ индустриалния сектор на икономиката. Дребните селски собственици, които работят само, за да задоволят своите и на семействата си нужди, изпитват враждебност към пазара.

Няма съмнение, че България е една от най-изостаналите държави в Европа в края на XIX в. и описваната от Гершенкрон картина е в голяма степен вярна. Липсата на процеси на протоиндустриализация в селските райони, според него, се откроява като фундаментална причина за индустриалното изоставане на българската икономика. До средата на XX в., въпреки значителните успехи в икономическото си развитие, България не успява да осъществи своята индустриализация. С това българският опит е добър пример за това, че при липсата на адекватни и ефективни институции, жизнено необходими за индустриализацията на изостаналите икономики, е възможно тя да се пропусне.

Без да влизаме в подробности, ще изложим нашето мнение, че индуст-

риализацията, която се провежда в България през 50-те и 60-те години на ХХ в., напомня за класическата схема на индустриализация. Според нас, една от целите на интензивното коопериране и уедряване на българското селско стопанство през 50-те и 60-те години, придружено с големи насилия върху селяните, е да се постигне ефектът на протоиндустриализацията в Европа от XVII–XVIII в. – да се освободи работна сила за индустрията.

Някой може и е в правото си да оспори последното твърдение.

REFERENCES:

Bobchev, Konstantin. 1938. *Индустриализирането на България и неговите предели.* [Industrializiraneto na Bulgaria i negovite predeli]. *Списание на Българското икономическо дружество*, 5/1938, 270–280]. (in Bulgarian)

Cameron, Rondo. 1993. *A Concise Economic History of the World.* New York – Oxford, Oxford University Press.

Dean, Phyllis. 1979. *The First Industrial Revolution*, Second edition, Cambridge University Press.

Floren, Anders. 1992. *Классовая борьба и протоиндустриализация (борьба за контроль над производством в железодобывающих районах Нормы и Линда в Швеции в XVII-XVIII вв.). Металлургические заводы и крестьянство: проблемы социальной организации промышленности в России и Швеции в раннейиндустриальны период.* [Klassovaya boryba i protoindustrializatsiya (boryba za kontroly nad proizvodstvom v zhelezodobayvayushtih rayonah Normay i Linda v Shvetsii v XVII-XVIII vv.). Metallurgicheskie zavoday i krestyyanstvo: problemay sotsialynoy organizatsii promayshlinnosti v Rossiii i Shvetsii v ranneyindustrialynay period.]. Ekaterininburg. (in Russian)

Gerschenkorn, Alexander. 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective. Book of Essays – Frederick A. Praegnar, Publishers.* New York, Washington, London.

Gerschenkron, Alexander. 1962. 'The Approach to European Industrialization: A Postscript', in: *Economic Backwardness in Historical Perspective.* USA: Harvard University Press, 353–364.

Gerschernkron, Alexande. 1962. *Some aspects of Industrialization in Bulgaria 1878-1939. In: Economic Backwardness in Historical Perspective.* USA: Harvard University Press, 198–234.

Glare, Peter Geoffrey William. 2012. *Oxford Latin Lexicon.* 2nd edition, vol. 1, Oxford: Oxford University Press.

Kazarkova, Vera. 1999. *Производството. В: България 20 век. Алманах.* [Proizvodstvoto. V: Bulgaria 20 vek, Almanah]. Sofia. (in Bulgarian)

Kopsidis, Michael and Martin Ivanov. *Was Gerschenkron right? Bulgarian agricultural growth during the Interwar period in light of modern development economics* – EHES Working Papers in Economic History, NO. 82.

Kriedte Peter, Hans Medick and Urgen Schlumbohm. 1982. *Industrialization before Industrialization.* Cambridge.

Mendels, Franklin. 1972. *Proto-Industrialization: The 1-st Phase of the Industrialization Process.* *The Journal of Economic History.* Vol. XXXII, № 1.

Myron, P. Gutmann and Rene Leboutte. 1984. *Rethinking protoindustrialization and the family* – *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 14, No. 3 (Winter, 1984), 587–607.

North, Douglas. 1981. *Structure and Change in Economic History.*

Persson, Karl Gunar. 2010. *An Economic History of Europe. Knowledge, Institutions and growth, 600 to the present,* Cambridge University Press.

Poberegnikov, Igor Vasilievich. *Протоиндустриализация как субпроцес и стадия модернизации: теоретические проблемы* – В: *История мировой экономики, вып. 4, Экономическое развитие и практика реформ, М. 2015* [Protoindustrializazia kak subprozes I stadia modernizazii: teoretitcheskie problemni – V: Istorija mirovoi ekonomiki, vip. 4, Ekonomitcheskoe razvitie I praktika reform, Москва] (in Russian)

Prados de la Escosura, Leandro. *Gerschenkron Revisited. European Patterns of Development in Historical Perspective* - <http://orff.uc3m.es/bitstream/handle/10016/419/wh057910.pdf?sequence=1>;

Sheilagh, C. Ogilvie and Markus Cerman. *The theories of proto-industrialization, p. 2* – <http://www.econ.cam.ac.uk/people/faculty/sco2/full-texts/Ogilvie-Cerman-1996-Theories.PDF>;

Veleva, Liliana. 2016. *Към историята на социалистическата*

индустриализация в България, 2016 – непубликуван материал [Kam istoriata na sozialisticheskata industrializazia v Bulgaria, 2016 – nepublikuvan material].
(in Bulgarian)

Correspondence address:

Marco Dimitrov – Associate Professor, PhD

University of National and World Economy – Sofia, Department “Political economy”

8 dekemvri str.

1700 Sofia, Studentski grad “Hristo Botev”

Tel. (+359) 889 94 50 41

E-mail: marco_dimitrov@abv.bg

КОЛКО И КОИ СА ПЪРВИТЕ ФАБРИКИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО (1878 г.)? ОПИТ ЗА ИЗВОРОВЕДСКИ И ИСТОРИОГРАФСКИ АНАЛИЗ

Иван РУСЕВ

***Abstract:** The theme of the early industrialization of the Ottoman Empire, particularly of the Balkans and the Bulgarian lands as part of the Empire until 1878, is still incompletely explored. The problem is not only the lack of reliable historical sources, but also the random and often incorrect use of economic concepts, which is leading to inaccurate interpretation of the available information. The purpose of this study is to clarify through reliance on the sources and historiographical analysis which and how many companies classified as factories existed in the Bulgarian lands until the Liberation (1878).*

***Key words:** factory, the Bulgarian lands, the Ottoman Empire, industrialization*

JEL: N01

Въведение в проблема

Поставеният в заглавието въпрос не е статистически. Или поне не само! Неговият отговор би насочил към степента и характера на икономическото развитие на българските земи през възрожденската епоха, би бил база за сравнение със съседни народи и държави, би очертал степента на проникване сред българите на модерните стопански технологии на новото време. Именно поради това отговор на този въпрос, директно или не, е търсен вече повече от век – още от ранните следосвобожденски години, от когато и датира живият интерес към нашето Възраждане – интерес, първоначално силно емоционален, а впоследствие все повече научен. Впрочем и самата тема за зараждането на индустрията в днешните български земи не е подмината както от емоциите, така и от сериозната наука; тя привлича вниманието на няколко поколения автори и изследователи, които подхождат към нея от различни методологични позиции, поради което и днес тази тема остава открита, или по-точно казано, очаква точни преценки и анализ, станали вече възможни от голямата дистанция на времето.

Като продукт на индустриализацията, фабриките са новост, която достига до Османската империя (в частност до Балканите и до българите) през първата половина на XIX в. и техният брой по онова време може да очертае до каква степен тази новост е усвоена от местната икономика. С това се обяснява и стремежът да се посочи точна бройка в публикациите, посветени на темата. В статистически годишник и анкета, публикувани в началото на XX в., се посочва, че до 1879 г. в България е имало 20 индустриални предприятия, от които 9 мелници, 5 кожарници, 4 текстилни фабрики, 1 пивоварна и 1 метална работилница [**Statisticheski godishnik. 1910:** 295; **Anketa. 1912:** 16–17]. Данните от същата анкета се приемат и цитират и от някои от първите автори, писали по проблема [**Todorov, D. 1933:** 5; **Nathan, J. 1957:** 205]. В своята книга за капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в., издадена през 1968 г., Константин Косев отбелязва, че през периода са „съществували 11 фабрики, съоръжени с модерни европейски машини, движени понякога от парна сила“, от които: 2 копринени фабрики в Търново и Стара Загора, 1 фабрика за барут в Русе, 4 текстилни фабрики в Сливен, Карлово, София и Пловдив, 1 корабостроителница в Русе, 1 парна дъскорезница в Кричим, 1 работилница за ремонт на локомотиви и вагони в Русе и 1 печатница в Русе [**Kosev, K. 1968:** 119–120, 127].

В обзорния труд, озаглавен: „Икономика на България до социалистическата революция...“ и издаден през 1969 г. представянето на фабриките до Освобождението не е направено отделно, а като продължение и надграждане на манифактурното производство през периода. Фабричните предприятия се разглеждат като проява на машинната индустрия. Не е посочен точен брой, но по-специално внимание е отделено на десетина по-големи предприятия, а други са разгледани групирани според вида производство: текстилни фабрики, фабрики в копринарството, парни мелници, спиртоварство, стъklarство, фабрики за кибрит, за хартия, за сапун, за ракия, за бира, дървопреработвателни фабрики и др. [**Nathan, J., V. Hadjiniklov and L. Berov (eds). 1969:** 246–249]. Друг изследовател, Николай Тодоров, в книгата си за балканския град през XV–XIX в., издадена през 1972 г., преди да представи двете най-големи фабрични предприятия в българските земи през XIX в., позовавайки се на турски историци сочи, че в цялата Османска империя „за едно-две де-

сетилетия със субсидии от държавата били създадени не по-малко от 15 фабрики, построени по европейски образец и с машини, внесени отвън“ [Todorov, N. 1972: 267].

В друго обзорно съчинение, посветено конкретно на историята на индустрията в България, е отбелязано, че до Освобождението у нас са съществували „към двадесетина фабрики, повечето съоръжени с модерни вносни или местно производство машини и друга техника, които по нищо не отстъпвали на западноевропейските фабрики“. Във всички тях се е използвал наемен труд, като във фабриките са работели 1000 души наемни работници, а в манифактурите – към 5000 души [Berov, L. and D. Dimitrov (eds). 1990: 33].

В своята „Стопанска история“ Любен Беров специално отбелязва създаването през 1834 г. на Сливенската текстилна фабрика, на второ подобно предприятие в Пловдив през 1848 г. и допълва, че „до 1877 г. били направени още около 40 опита за създаване на фабрични предприятия, които *с изключение на три* (курсив мой, И.Р.) били повече или по-малко дребни по мащаби и нетрайни“ [Berov, L. 1999: 325].

Опит за систематизиране на наличната информация

И така, според цитираните тук автори и публикации, а и според други, главно учебнически издания, повлияни от вече цитираните¹, броят на фабричните предприятия в българските земи до Освобождението (1878 г.) варира между 11 и 40 като положителната тенденция се изразява в опитите на повечето автори да представят тези предприятия с цялата налична историческа информация. Причините обаче за различния посочен брой са поне няколко, но основната е в различния смисъл, който се влага в понятието „фабрика“.

Според марксистката историография, основният критерий за наличието на фабрично предприятие е използването (експлоатацията) на наемен труд. Българският пролетариат е поставен в центъра на вниманието, а той

---

¹ Повечето нови издания се позовават на книгата на Константин Косев и посочват, че „в навечерието на Освобождението по българските земи има 11 по-едри фабрики...“ [Marinova, M. 2010: 56].

има своя предистория, която датира именно от Възраждането. Появяват се дори специални публикации – например книгата на Димитър Младенов [Mladenov, D. 1961], широко цитирана от всички автори след нейната поява. В стремежа да се докажат по-старите корени на българското работничество, ако не толкова стари колкото в Западна Европа, то поне колкото в съседните балкански страни, се проявява опитът повечето предприятия да се класифицират като фабрични. И това не е толкова трудно, защото, ако се приеме този критерий, наеман труд се използва както във фабриките, така и в занаятчийските работилници, и особено в централизираните манифактури.

Подобен подход обаче невинаги е лишен от научни основания. Още през 1954 г. Хр. Гандев аргументирано защитава тезата, че манифактурното производство трябва да се разглежда като елемент на промишлеността и в тази връзка той също поставя въпроса какъв е действителният брой на манифактурните и фабричните заведения в българските земи през Възраждането [Gandev, H. 1954: 81].

Сред другите критерии за определяне на дадено предприятие като фабрика изпъкват употребата на машини и използването на парна двигателна сила. И тъй като въпросът е от теоретично естество, а и далеч не касае само българското (балканското, османското) стопанско развитие, то редно е да се доверим на постиженията на съвременната икономическа теория. Според авторите на Оксфордската „Енциклопедия на Икономическата история“ фабричната система притежава четири основни характеристики, които я различават от по-старите домашни или занаятчийски методи на производство, а именно: **1/** централизация и нарастваща скала на производството (т.е. фабриките представляват много по-широки струпвания на хора, растения и оборудване под един покрив, отколкото това е характерно за старите традиционни методи); **2/** висока технология, включваща механизация на производството и използването на нежива двигателна сила; **3/** нов тип организация (директен контрол върху работния процес и въвеждане на правила за работа, налагащи строга „фабрична дисциплина“ и иновации в манипулиране на стимулите за работниците чрез различни форми на компенсация); **4/** по-широко разделение на труда, което изисква по-голяма координация на производствените дейности и позволява те да бъдат по-лесно механизирани

[Mokyr, J. (ed.). 2003: 247]².

Авторите на същото издание въвеждат и понятието „протофабрика“. Това са централизиран работилници, манифактури, които са съществували непосредствено преди и в началото на Индустриалната революция и които са включвали твърде обемни и енергоемки производствени процеси, за да могат да се извършат в домашни условия или в малък магазин, поради което са били изнесени на ново място, под „нов покрив“: тепавици, доменни пещи и ковачници, стъкларници, пивоварни и работилници за производство на хартия, използващи водна или парна двигателна сила. В тази категория например е отнесена „Манифактурата Сохо“ на Матю Болтън, в която работят около 600 наемни работници и където, както е добре известно, Джеймс Уат създава и въвежда в употреба своята парна машина. Протофабриките също притежават някои от характеристиките на фабриките (но само някои!), а именно: новата организация (по-добър контрол, по-интензивен работен ритъм, разделение на труда) и подобрената производителност чрез въвеждане на малогабаритни машини, използването на водната енергия, а и на по-евтиния женски и детски труд [Mokyr, J. (ed.). 2003: 247].

Ако приемем тези критерии, можем да заключим, че в българските земи до 1878 г. се появяват и работят две фабрики и още десетина – петнадесет протофабрики. Основната обобщена информация за тях е систематизирано поднесена в следните таблици.

Таблица 1
Фабриките в българските земи до Освобождението (1878 г.) – извори и литература

№	год.	собственик	се- лице	произ- водство на:	литература	извори
1.	1834	Добри Желязков (1834–1836); държавна (след 1836 г.)	Сливен	вълнен текстил	Kozarov, G. 1934; Nathan, J. 1957: 199; Kosev, K. 1968: 64; Todorov, N. 1972: 268–288; и др.	архивни документи в НБКМ и турските архиви; пътеписи; мемоари

² Към изданието ме насочи доц. дин Пенчо Пенчев, за което му изказвам своята благодарност!

2.	1847 / 1848	М. и Д. Гю- мюшгер- дан	с. Дер- мен- дере, Плов див- ско	вълнен текстил	Kosev, K. 1968: 128; Todorov, N. 1972: 282–294; и др.	архивни до- кументи в ЦДА; пътепи- си
----	-------------------	-------------------------------	--	-------------------	---	--

Таблица 2

**Фабриците в българските земи до Освобождението (1878 г.) – двигателна сила,
брой работници, обем производство, машини**

№	год.	собственик/ селище	двигателна сила	брой работници/ обем произ- водство	машини
1.	1834	Добри Желязков (1834–1836); държавна (след 1836 г.)/Сливен	водна	400–500 души/ 100 000 топа годишно (60-те год.)	собствено производство и внос от Англия; 1865 г. – 100 тъкачни стана
2.	1847 / 1848	М. и Д. Гю-мюшгердан/ Дермендере	водна	57+88 (за мощни дейности)/ 10 000 топа плат годишно	собствено производство и внос от Австрия; 14 стана

Следващите две таблици нямат претенциите за пълна изчерпателност по темата. В тях са включени предприятия, определени като фабрични или манифактурни поне в два литературни източника и за които имаме ясна представа от какви исторически извори е събрана информацията³.

³ Така например, тук не е включена парната дъскорезница в с. Кричим, Пловдивско, чийто собственик е Тодораки Искров и в която са работели около 100 работника. Според Константин Косев тя е една от 11-те фабрики в българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. [Kosev, K. 1968: 116, 128]. Косев обаче се позовава на публикация на Христо Гандев, в която не е посочено откъде е взета тази информация [Gandev, H. 1956: 37, 42].

Таблица 3

**Протофабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.) – извори
и литература**

№	год.	собственик	селище	производствена:	литература	извори
1.	1858	Бонал	Ст. Загора	коприна	Yurdanov, Y. 1938: 293; Kosev, K. 1968: 89–90, 127; и др.	в. България; Цариградски вестник
2.	1860	Ив. К. Калпазанов	Габрово	гайтан	Tzonchev, P. 1996: 519–526, 610–625; Gandev, H. 1954: 94–104; Kosev, K. 1968: 83; и др.	архивни документи; мемоари
3.	1861	Д. Викенти, Ст. Карагъзов	Търново; Габрово	коприна; спирт; брашно	Tzonchev, P. 1996: 329; Yurdanov, Y. 1938: 293; Mladenov, D. 1961: 16; Kosev, K. 1968: 88–89, 127–128; и др.	пътеписи; в. България; в. Дунав
4.	1864 – 1890	Братя Манолови, Димитър Балев и Каная Зааде Хасан	Сливен	вълнен текстил	Nikolov, G. 1930: 312–313; Kozarov, G. 1934: 6–7; Kosev, K. 1968: 64–65; Roussev, I. 1996: 100–101; и др.	мемоари; народна песен
5.	1865	държавна	Русе	печатница	Simeonov, S. 1929: 28; Kosev, K. 1968: 118, 120; Berov, L. and D. Dimitrov (eds). 1990: 31–32.	в. Македония

6.	1865	Ангел Попов	Килифа-рево	хартия	Yurdanov, Y. 1938: 281–298; Kosev, K. 1968: 115–116; и др.	в. Дунав; в. Турция; мемоари
7.	1866	английска, частна	Русе	ремонт на вагони и локомотиви	Mladenov, D. 1961: 17–18; Kosev, K. 1968: 118, 128; и др.	мемоари
8.	1866	Христо и Захари Гюрови	Самоков	спирт	Yurdanov, Y. 1938: 295; Kosev, K. 1968: 110; и др.	в. Дунав; мемоари
9.	1867	държавна	с. Балиефенди (Княжево), Софийско	вълнен текстил	Mladenov, D. 1961: 18–19; Kosev, K. 1968: 67, 120; и др.	в. Македония
10.	1868	Параходно дружество „Индарей Нехрие“	Русе	кораби	Mladenov, D. 1961: 18; Kosev, K. 1968: 116–117, 120, 128; и др.	в. Дунав
11.	1869	Дружество на частни собственици, подкрепено от държавата	Самоков	добив на желязо и производство на пушки	Kosev, K. 1968: 92–95; Markov, N. 1994: 102.	архивни документи; в. Дунав; пътеписи
12.	1870	Никола Р. Белопит	Панагюрище	вълнен текстил	Yurdanov, Y. 1938: 296; Nathan, J. 1957: 204; Kosev, K. 1968: 71; и др.	в. Право
13.	1874	Ст. Ив. Куюмджиоглу	с. Владая, Софийско	вълнен текстил	Snegarov, I. 1937: 155; Kosev, K. 1968: 67; и др.	сведение в архивен документ

14.	1875	Иван Грозев	Карлово	вълнен текстил	Danailov, G. 1902; Yurdanov, Y. 1938: 296; Kosev, K. 1968: 66–67, 128; и др.	в. Македония; мемоари
-----	------	-------------	---------	----------------	---	--------------------------

Таблица 4

Протофабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.) – двигателна сила, брой работници, обем производство, машини

№	год.	собственик/ селище	двигателна сила	брой работници/ обем производство	машини
1.	1858	Бонал/ Ст. Загора	пара	до 180 души/ до 5 000 оки фи- на коприна	48 машини
2.	1860	Ив. К. Калпазанов/Габрово	водна	16–18 души/ 12–15 тона гайтан	собствено производство; 20 чарка, дарак и „вълче“
3.	1861	Д. Викенти, Ст. Карагъзов/ Търново; Габрово	пара	до 300 души; до 2 000 кг коприна годишно	88 долапа, 20 предачни машини, парни котел и машина, внос от Италия и Австрия
4.	1864 – 1890	Братя Манолови, Димитър Балев и Каная Зааде Хасан/ Сливен	водна и животно-тинска	15 души	20 стана, 2 предачни машини, 3 дарака, 1 машина за развличване, 1 бояджийница
5.	1865	Държавна печатница/ Русе		52 души	австрийска печатарска машина „Кайзер“
6.	1865	Ангел Попов/ Килифарево		до 4 500 оки хартия годишно	
7.	1866	Английска, работилница за ремонт на вагони и локомотиви/Русе		35 души	
8.	1866	Христо и Захари Гюрови/	пара	7 800 оки спирт годишно	

		Самоков			
9.	1867	Текстилна работилница/ с. Балиефенди (Княжево), Софийско		100 души/ до 20 000 м плат годишно	машини внос от Белгия и Австро-Унгария (от Бърно – 1869 г.)
10.	1868	Параходно дружество „Индарей Нехрие“/ Русе	пара	30 души	парна машина, парен котел, леярен отдел
11.	1869	Дружество за изграждане на фабрика за добив на желязо и производ. на пушки / Самоков		обединение на 15 души „фабрикатори“	
12.	1870	Никола Р. Белопит/ Панагюрище			
13.	1874	Ст. Ив. Куюмджиоглу/ с. Владая, Софийско			227 502 гр. вложен капитал
14.	1875	Иван Грозев/ Карлово	водна	26 души	машини, собствено производство и внос от Австро-Унгария; 3 дарака, 8 стана, няколко предачни машини с 350 вретена.

Анализ и изводи

Представената тук информация води до следните изводи и обобщения:

1/ Единодушно наложено в литературата е мнението, че Сливенската текстилна фабрика и фабриката на Гюмюшгердан в с. Дермендере, Пловдивско са двете най-големи фабрични предприятия в българските земи до Освобождението. Доказват го и данните от Таблицы 2 и 4: те са с най-голям

капацитет и с най-дълъг и непрекъсваем производствен процес. От гледна точка на икономическата теория тези две предприятия могат по категоричен начин да бъдат окачествени като фабрични – те са с ясно изразена централизация и нарастваща скала на производството; с висока за времето технология; с нов тип организация; с широко разделение на труда.

Сливенската фабрика е държавна, но нейното начало е поставено от една частна инициатива, дело на Добри Желязков от Сливен. Нещо повече, имаме сериозни основания да предполагаме, че в търсене на реализация за своята идея, сливенецът влиза в договорни отношения с Високата порта и така си осигурява както нейната опека, така и огромна финансова подкрепа за амбициозния проект – една хипотеза, която изказах преди повече от двадесет години [**Roussev, I. 1995; Roussev, I. 1998**]. Резултатът не закъснява – изгражда се голяма дори за европейските стандарти фабрика⁴. Н. Тодоров е категоричен в заключението си: „Положителните отзиви за тази фабрика, която постоянно усъвършенствала своя машинен парк и производство, и отсъствието на каквито и да е намеци за някакъв особен режим на работниците показват, че не само по външен вид и оборудване, но и по техническо-организационна структура сливенската фабрика не се отличавала от съвременните европейски предприятия. Предприятието отговаряло на тогавашните изисквания за фабрична промишленост“ [**Todorov, N. 1972: 288**].

Фабриката на Гюмюшгердан е по-малка от сливенската като капацитет и обем на производството, но при все това няма никакви съмнения в нейната характеристика – тя е типично частно-капиталистическо фабрично предприятие [**Todorov, N. 1972: 282–294**].

Има и още една съществена разлика между тези две предприятия и всички останали от епохата – единствено те са най-добре и детайлно документирани чрез архивни исторически извори. Във фонда на Отдел „Ориенталски сбирки“ при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) до този момент са установени 62 архивни единици, включващи 99

---

⁴ Именно такава е било категоричното мнение на руския историк Никитин и на проф. Николай Тодоров, споделено пред уредника в Сливенския исторически музей Васил Дечев при тяхно посещение в Сливен през 70-те години на XX в. с цел запознаване със старите фабрични сгради. Сведението дължа на г-н Дечев, за което му изказвам своята благодарност!

документа на османско-турски език, осветляващи делото на Д. Желязков и функционирането на Сливенската фабрика, като не се изключва възможността в бъдеще да бъдат открити и нови подобни документи [**Koleva-Zvancharova, M. 2014**: 23]. Документи за фабриката се съхраняват и в турските държавни архиви, част от които са издирени от Панчо Дорев и публикувани още през 1940 г. [**Dorev, P. (ed). 1940; Koleva-Zvancharova, M. 2014**: 24]. Историята на фабриката на Гюмюшгердан до Освобождението е също добре документирана чрез запазени архивни материали (главно договори, сметководни книги, квитанции и др.) във фонда на фамилията⁵.

Изказаното тук становище, че реално съществувалите фабрични заведения в българските земи през възрожденската епоха са много по-малко от колкото са опитите за създаване на такива, очевидно се споделя от добрия познавач на материята и на епохата проф. Любен Беров. В една от последните си публикации, цитирана тук по-горе, той отбелязва, че само три са предприятията, които не са „дребни по мащаб и нетрайни“ като всички останали [**Berov, L. 1999**: 325]. И макар че професорът не пояснява кои са тези три, едва ли буди съмнение, че сред тях са именно Сливенската фабрика и фабриката на Гюмюшгердан.

2/ По времето на своята поява, тези две фабрики попадат в периода на най-интензивната индустриализация на Османската империя – втората четвърт на XIX в. Всички останали опити на българска територия (Таблицы 3 и 4) са от времето след това – третата четвърт на века.

Началото на османската индустриализация е поставено при управлението и с личното настояване на султан Селим III (1789–1807), но реални постижения Османската Индустриална революция постига едва при следващите султани – Махмуд II (1808–1839) и Абдул Меджид I (1839–1861), когато се появяват и някои от най-големите предприятия, изградени с основната цел да обслужват новосъздадената редовна османска армия: предачната фабрика близо до Еюп (1827 г.); работилницата за щавене на кожи и производство на ботуши в Бейкос и хартиената фабрика в Ункяр искеlesi, трансформирана впоследствие в манифактура за производство на платове, открити в началото на 30-те години на века; леярната за оръдия в Топхане и фаб-

---

⁵ Централен държавен архив (ЦДА), Ф. 161.

риката за производство на пушки в Долмабахче, създадени в края на същото десетилетие и т.н. Своеобразен пик в индустриализацията на империята, която все пак остава далеч от постиженията на Западноевропейската Индустриална революция, настъпва през последвалия период от 1841–1842 г. до навечерието на Кримската война (1853–1856), когато е задействана амбициозна държавна програма, завършила обаче с краткотраен успех поради ред фактори, но основният сред тях е силната конкуренция на Индустриална Европа [Clark, Ed. 1974; Issawi, Ch. (ed). 1975: 41–59; Aren, S. 1983].

Сливенската текстилна фабрика е едно от добрите постижения на тази програма – не пропускат да я споменават почти всички автори, турски и чужденци, писали по темата [Issawi, Ch. (ed). 1975: 56]. Доказва го и фактът, че още в началото на своето съществуване тя е посетена и детайлно инспектирана от безспорно водещата фигура на османската индустриализация – барутчибашията Ованес бей Дадиан⁶.

Фабриката на Гюмюшгердан не се споменава в чуждата литература по темата, но това вероятно е поради факта, че е частна, а и защото е с по-малък капацитет, респективно защото е по-малко значима за османската икономика. Няма съмнение обаче, и тази фабрика възниква и действа, за да задоволява същия пазар: доброто познанство на нейните собственици с пловдивския валия им осигурява редовно изкупуване на продукцията за нуждите на армията и така фабриката просъществува дълго време [Todorov, N. 1972: 294].

3/ Останалите опити за създаване на фабрични предприятия в българските земи до Освобождението са с кратко съществуване. Сред тях, както е видно от Таблица 4, повечето са плод на частна инициатива, дори с участието на чужд капитал, но има и държавни; производството на преобладаващата

---

⁶ При тази инспекция в края на 1837 г. е изготвен подробен доклад за състоянието на предприятието и възможностите за неговото развитие. Днес документът се съхранява в Ориенталския отдел на НБКМ и за първи път е бил въведен в научна употреба от Николай Тодоров [Todorov, N. 1963; Todorov, N. 1972: 272]. Но тъй като в доклада инспекторът е подписан само с малкото си име, историкът не е обърнал внимание, че това всъщност е барутчибашията Ованес бей Дадиан, който е бил директор на едни от най-големите фабрични предприятия в страната по онова време, а след 1841 г. е натоварен от правителството с управлението на цялостната османска индустриална програма [Clark, Ed. 1974: 70–71, 73].

част е насочено към свободния пазар, но има и такива, които са предназначени да задоволяват нуждите на военната сфера и администрацията, предимно на местно ниво. По своята организация и капацитет всички тези инициативи не водят до създаването на фабрики – това са манифактури, при които акцентът е поставен върху производството „под един покрив“ (т.е. централизирани манифактури), или, ако използваме терминологията на Оксфордската „Енциклопедия на Икономическата история“, това са протофабрики.

Има един съществен проблем, който сериозно ни затруднява в нашата точна преценка за всичките тези производства – липсата на достатъчно надеждни исторически извори⁷. Таблица 3 показва, че информацията за тях се базира основно на публикации във възрожденската периодика и на мемоари. Повечето мемоари са писани и издадени доста по-късно, поради което сведенията в тях не бива да се приемат безрезервно, а публикациите във възрожденската периодика са също недостатъчно надеждни, тъй като те или имат рекламна цел (особено тези във вилаетския орган „Дунав“, където е поместена преобладаващата част от съобщенията), или просто заявяват добри намерения за създаването на дадено предприятие, без да сме сигурни, че впоследствие тези намерения са реализирани.

Могат да се дадат следните примери. За откриването на „фабрика за хартия“ в Килифарево през лятото на 1865 г. четем следното съобщение във в. „Дунав“: „Ангел Попов, от Търново, който няколко време са стараял във Виена да са научи да прави книги, дошел сега и направил в Килифарево, село два часа от Търново, една фабрика и фанал да прави книги. Явно е, че тая фабрика ще напредне и със произведенията си не малко ще ползва и нашата печатница“⁸. И няколко години по-късно, отново от вестникарско съобщение, научаваме, че тази „фабрика“ е затворена, защото е била обложена с високи данъци, които тя не е успявала да плаща⁹. Всичко това едва ли е достатъчно, за да добием реална представа каква е била организацията и структурата на предприятието, каква технология е използвана в него, прилагано ли е било разделение на труда и в каква степен, какъв е бил обемът на неговото

---

⁷ Именно поради това една част от Таблица 4 не може да бъде попълнена с конкретни данни.

⁸ в-к „Дунав“, Г. I, бр. 15, 9 юни 1865 г.

⁹ в-к „Турция“, Г. VIII, 13 март 1872 г.

производство? Според късно публикувани спомени, „фабриката“ е произвеждала годишно 45 000 оки хартия [Kosev, K. 1968: 116], но едва ли е редно да се доверим безрезервно на едно такова сведение?

Други дописки в пресата от епохата са по-обстоятелствени, но и в такива случаи не можем да получим отговори на всичките важни въпроси, които касаят вида и функционирането на даденото производство. Такъв пример може да се даде със съобщението, също поместено във в-к „Дунав“, за откриването през 1868 г. на корабостроителница в Русе: „Като са свърши фабриката, която беше захванала да ся прави при Русчущкия арсенал за подправението на вапорите на Дунавското дружество, и ся наместиха всичките й машини и тезгяхи, завчера в Петък ся отвори за първи път и захвана да работи. В тази фабрика има една вапорска машина с огън, една голяма желязна торна и една дървена, една зъмба, една ноджица, един свредел за железа, една пила и една бичкия за всякакви дървета и дъски. Освен тия оръдия има и доста оджаци за леяние на медени, тучени и желязни неща“¹⁰.

За три от случаите, представени в Таблици 3 и 4, е наличен документален изворов материал. Единият, това е гайтанджийското производство на габровеца Иван К. Калпазанов, за което има запазени документи от архива на фирмата му, издирени и ползвани от д-р Петър Цончев [Tzonchev, P. 1996: 519–526, 610–625]. Въз основа на тях обаче, това производство може и трябва да се определи като манифактурно, а не като фабрично [Gandev, H. 1954: 97].

Другият случай е по-интересен и показателен за това как произволно се е боравило в историографията с понятието „фабрика“. Става въпрос за текстилната фабрика в с. Владая, Софийско. На стр. 288–289 в Кондика на Търновската митрополия с дата 15 май 1874 г. е записано „Душевното завещание“ на Стефан Ив. Кулумджиев, жител на гр. Търново, с което той завещава „...своето недвижимо имущество именно фабриката си от Софийският округ, село Владая“ на законните си наследници. Отбелязано е, че „според тефтера“ фабриката е струвала 227 502 гр. [Snegarov, I. 1937: 155] – една немалка сума, която дава основания на съвременните изследователи да причислят „...фабриката на Кулумджиев към по-едрите и модерно обзаве-

---

¹⁰ в-к „Дунав“, Г. IV, бр. 340, 29 дек. 1868 г., с. 1.

дени предприятия от този отрасъл“ [Kosev, K. 1968: 67]. Но всъщност, така посочената сума в Кондиката, сама по себе си, едва ли е достатъчно основание за подобно твърдение.

Третият случай е свързан с железопроизводството и металургията в района на Самоков¹¹. То е добре документирано за целия период на османското владичество, още от ранния XV в. насетне [Grozdanova, E., St. Andreev. 1993], но чак до средата на XIX в. това производство запазва облика си на занаятчийска дейност, строго регламентирана от вътрешните правила на тайфите и главно от държавата, поради значимостта му за нейната военна мощ. На всеки етап от железодобива производителите, които много често са били подлагани и на принудителна работа, се превръщат във временни собственици на продукта на своя труд и според създадена по традиция практика, в крайна сметка те се оказват с дълг към господаря на конкретни видни и самокови – т.е. производителите едва ли могат да бъдат класифицирани като наемни работници. Опит за промяна и модернизация на производството се прави чак в началото на 40-те години на XIX в., когато през 1841 г. е учредена т.нар. „Румелийска компания“ за експлоатация на железорудните находища в Самоковско, обединила през първите две години на своето съществуване 18 притежатели на видни и самокови в казите Самоков, Пазарджик и Кюстендил. За това сдружение обаче има много малко документални сведения, то просъществува твърде кратко [Markov, N. 1994: 99, 100, 101, 102], а опитът за създаване на второ такова дружество през 1869 г. е отбелязан единствено в хроника на в-к „Дунав“, където макар и самоковите да са наречени „железни фабрики“, а техните собственици „фабрикатори“ нямаме основание да ги определим като модерни фабрични производства, още повече, че нямаме данни сдружението през 1869 г. да е станало факт¹².

Освен станалата сякаш традиционна небрежност към документалното ни наследство, много често в миналото е имало и обективни причини, довели до унищожаването на документация, свързана с първите фабрични предприятия по българските земи. Става въпрос за пожари, войни, изселвания,

---

¹¹ Изказвам благодарност на колегите, участвали в дискусията по време на конференцията, и специално на доц. д-р Светлана Иванова, че насочиха вниманието към това производство и към свързаната с него документация.

¹² в-к „Дунав“, Г. V, бр. 413, 24 септ. 1869 г., с. 1.

особено зачестили по време на събитията през 1876–1878 г. Разграбени и опожарени са водещи производствени средища като Панагюрище, Сливен, Карлово. Пряко засегнати са и конкретни предприятия. За фабриката на Иван Грозев в Карлово нейният пръв изследовател Г. Данаилов пише следното: „... Заедно с разорението подир отстъпването на русите, което сполетя индустриални центрове, е била разрушена и фабриката на г. Грозева, а депозитът ѝ с изработени шаяци – разграбен... Но само тая фабрика ли е ступанската жертва на нашето освобождение?“ – завършва с реторичен въпрос статията на Данаилов, посветена на това карловско предприятие [Danailov, G. 1902: 570]. Не липсват и случаи на умишлено унищожаване на архивите, дори след Освобождението (1878 г.), за да не служат те като доказателствен материал при възникнали спорове между съдружници. Такъв е примерът с текстилната фабрика на братя Манолови, Димитър Балев и Каная Заде Хасан в Сливен (№ 4 в Таблици 3 и 4). Тъй като загубила големия пазар на Османската империя за изделията си, след 1878 г. тя започва да работи на загуба. За да заличи действителното ѝ положение, Димитър Балев изгаря „книжката“ на фабриката и наскоро след това предприятието преминава в собственост на нови фабриканти [Zlatanov, Zdr. 1988].

Има и друг, още по-лош „спомен“ от историята на сливенската (а и българската въобще) индустрия. В началото на 30-те години на XX в. Сливен се превръща в център на националните чествания на едновековния юбилей на българската индустрия (100 години от създаването на фабриката на Добри Желязков). По този повод „Сдружението на индустриалците в Сливен“ привлича на работа опитния краевед и общественик Атанас Николов и му осигурява добри условия с цел да бъдат издирени и събрани исторически извори и да се напише история на индустрията в града. Николов се посвещава на кауза и в продължение на повече от десет години работи усърдно по темата, като дори я разширява в посока изследване на цялостната история на града. За съжаление резултатите на неговия труд не са оцелели до днес, но без съмнение краеведът се е насочил към събиране главно на документи на сливенските търговци-караабаджии и на техните търговски дружества, защото именно те, след 1878 г., започват активното строителство на текстилните фабрики в града. Политическите промени през есента на 1944 г. и на-

ционализацията през 1947 г. слагат край на тази изключително полезна инициатива. И не само я прекратяват, а и ликвидират събраното, считано като вреден носител на знание за историята на българската буржоазия. В спомените на Атанас Николов четем следното: „...Развил бях своя размах върху изработка „Алманах“ на град Сливен. Това щеше да бъде най-големия принос. Започнах да пиша първата част. Това се вижда от ръкописите. Щяха да бъдат засегнати: развитието на учебното дело, стопанския живот, специално индустрията, занаятчийството и пр. **Много материали бях събрал** [курсив мой – И. Р.]. По тези въпроси работех в канцеларията на сдружението на индустриалците в Сливен, на които бях секретар от 1935 до 1947 г. Когато стана изземването на предприятията, съвсем едновременно се иззе и канцеларията. При изземването ми се вземаха всичките ръкописи и събрани и развити материали и много реферати по индустриални въпроси... Моите молби и заявления от тогава и после останаха без последствие, като ми се съобщи, че всички тези книжа, заедно с книгата и архивата на индустриалците били дадени за стопяване”¹³.

Подвеждаща роля при определяне на точния брой на фабричните заведения в българските земи през Възраждането играе широката употреба на понятието „фабрика“ още през епохата. И макар че тази дума отсъства от „Речника на българския език“ на Найдено Геров (впрочем, оттам отсъстват и някои други сходни по смисъл думи като „индустрия“ и „завод“), вече се убедихме, че тя присъства във вестникарските дописки, а и в официалните документи от онова време. Още към средата на XIX в. думата „фабрика“, която е с латински произход, навлиза и се използва в основните езици, с които борави българинът тогава – и в турския, и в гръцкия, и в българския. За местната администрация, а и за гражданите, главната улица в Сливен, която отвеждала до Държавната текстилна фабрика в града е наречена „Хаврика джаде“ [Dechev, V. 1985: 114]. Добри Желязков, инициаторът и създател на това предприятие, получава от своите съвременници прякора „Фабрикаджията“. „Фабриката“ дори присъства в текста на една народна песен от сливен-

---

¹³ Регионален исторически музей – Сливен. Отдел „История на българския народ XV–XIX в.“, ВА–107, а.е. 70. Преписка на Атанас Николов с Окръжен архив – Ст. Загора. Писмо на Ат. Николов, 18 окт. 1956 г.

ското село Ичера, в която се пее: „Заправил Хасан фабрика, в Сливен града голяма, в Асеновските боази...“. Става дума за по-горе спомената текстилна фабрика на братя Манолови, Димитър Балев и Каная Зааде Хасан (№ 4 в Таблици 3 и 4), като ролята на турчина съдружник е, ако се доверим на песента, да принуди „млади ичеренини с отбор чифтя волове“ да работят „тежка ангария ... дорде фабрика построят“ [Zlatanov, Zdr. 1988; Roussev, I. 1996: 100].

Няма никакво съмнение, в голямата част от случаите думата „фабрика“ не се използва правилно – т.е. със смисъла, който тя вече е получила в западноевропейските езици. Твърде произволно производства, които нямат нищо общо с фабричното, получават такъв „етикет“. До това води непознаването на смисъла на думата, увлечението да се използват чуждици, дошли от Западна Европа (проява на модернизацията), а и стремежът някои предприятия да се представят за по-големи, отколкото те в действителност са. Така например, в гръкоезичната документация на арбанашката фирма Русович от 70-те години на XIX в. казанът за варене на ракия в Бяла, собственост на фирмата, е наречен „фабрика“ („фаврика” – „фаβрика“) [Goranchev, V. 2016: 327–328], а според други източници в Търново по същото време работят „20 фабрики“ [Gandev, H. 1956: 42]. Едва ли е трудно да се докаже, че Беленският казан на Русович, макар и да произвежда по-големи количества ракия, не е фабрика и че в Търново до Освобождението не липсват големи работилници и манифактури, но липсват модерни фабрики.

Коректната и точна употреба на понятието „фабрика“, към която призовавам с настоящата публикация, както и фактът, че до Освобождението само две са предприятията, които могат да бъдат определени като фабрични, не бива да водят към другата крайност, а именно към твърдението, че в българските земи до Освобождението от 1878 г. липсват опити за индустриализация. Няма съмнение, систематизираната в Таблици 3 и 4 информация ясно показва, че такива опити има, че те датират от третата четвърт на XIX в. и че съставляват предисторията на Българската Индустриална революция, случила се непосредствено след създаването на модерната българска държава.

REFERENCES

Anketa. 1912. *Анкета на насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г. Общ преглед.* [Anketa na nasarchavanata ot darjavata industria prez 1909 g. Obsht pregled]. Sofia. (in Bulgarian)

Aren, Sadun. 1983. Le problème de l'industrialisation dans l'Empire ottoman au XIXe siècle. In : *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (Fin du XVIIIe – Début du XXe siècle)*. Actes du colloque de Strasbourg (1er – 5 juillet 1980) /Colloques internationaux du CNRS No 601/ Publié par **Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont**. Ed. du CNRS, Paris. 449–458.

Berov, Lyuben and Dimitar Dimitrov (eds). 1990. *Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989 г.* [Razvitie na industriata v Bulgaria 1834–1947–1989 g.]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Berov, Lyuben. 1999. *Стопанска история. Икономическо развитие на света от Древността до наши дни.* [Stopanska istoria. Ikonomichesko razvitie na sveta ot Drevnostta do nashi dni]. Sofia: Izd. “Planeta”. (in Bulgarian)

Clark, Edward C. 1974. The Ottoman Industrial Revolution. *International Journal of Middle East Studies*. Cambridge University Press, V. 5, 1/1974, 65–76.

Danailov, Georgi T. 1902. *Първата българска текстилна фабрика.* [Parvata bulgarska tekstilna fabrika]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. VI, 9/1902, 567–570. (in Bulgarian)

Dechev, Vasil. 1985. *Махалите на Сливен.* [Mahalite na Sliven]. *Известия на музеите в Югоизточна България*. Т. 8, Plovdiv, 107–122. (in Bulgarian)

Dorev, Pancho (ed). 1940. *Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви 1564–1908. Ч. I (1564–1877).* Подбрал и превел Панчо Дорев. [Dokumenti za balgarskata istoria. Т. 3. Dokumenti iz turskite darjavni arhivi 1564–1908. Part I (1564–1877)]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1954. *Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането.* [Kam istoriata na promishlenia kapitalizam u nas prez Vazrajdaneto]. *Исторически преглед*, 4/1954, 81–116. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1956. *Априлското въстание* [Aprilskoto vastanie].

Sofia: Izd. "Narodna mladej". (in Bulgarian)

Goranchev, Veselin Iv. 2016. *Родът Русович от Арбанаси през XVIII–XIX в. – родова история, стопанска и обществена дейност. По гръкоезични документи. Дисертация за придобиване на образователната и научна степен „Доктор”.* [Rodat Rusivich ot Arbanasi prez XVIII–XIX vek – rodova istoria, stopanska i obshtestvena deinost. Po grakoezichni dokumenti. Disertacia za pridobivane na obrazovatelnata i nauchna stepen "Doktor"]. University of Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Grozdanova, Elena and Stephan Andreev. 1993. *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX в.* [Iz istoriatana na rudarstvoto i metalurgiatata v balgarskite zemi prez XV–XIX v.]. Sofia: Izd. NBKM. (in Bulgarian)

Issawi, Charles. (ed). 1975. *The Economic History of the Middle East 1800–1914.* The University of Chicago Press.

Koleva-Zvancharova, Milena. 2014. *Документи за фабриката на Добри Желязков в Сливен. Към историята на българската текстилна промишленост.* [Dokumenty za fabrikata na Dobri Jelyazkov v Sliven. Kam istoriatana na balgarskata tekstilna promishlenost]. *Библиотека*, Г. XXI (LX), 6/2014, 21–32. (in Bulgarian)

Kosev, Konstantin. 1968. *За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в.* [Za kapitalisticheskoto razvitie na balgarskite zemi prez 60-te i 70-te godini na XIX v.]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Kozarov, Georgi S. 1934. *Добри Желязков – Фабрикаджията, родоначалник на българската текстилна индустрия.* [Dobri Jelyazkov – Fabrikadjiata, rodonachalnik na balgarskata tekstilna industria]. Sofia: Pечатница Petar Glushkov. (in Bulgarian)

Marinova, Margarita. 2010. *Стопанска история. Ч. II. България.* [Stopanska istoria. Part. II Bulgaria]. V. Tarnovo: Izd. "Faber". (in Bulgarian)

Markov, Nikolay. 1994. *Ръководство и организация на железодобива по българските земи през османския период.* [Rakovodstvo i organizacia na jelezodobiva po balgarskite zemi prez osmanskia period]. *Известия на НИМ – София*, Т. X. Gabrovo, 97–105. (in Bulgarian)

Mladenov, Dimitar. 1961. *Поява на фабричен пролетариат в Бълга-*

рия. [Poyava na fabrichen proletariat v Bulgaria]. Sofia: Izd. "Profizdat". (in Bulgarian)

Mokyr, Joel. (ed.). 2003. The Oxford Eyclopedia of Economic History, V. 3. Oxford University Press.

Nathan, Jacques, Veselin Hadjiniklov and Lyuben Berov (eds). 1969. *Икономика на България до социалистическата революция*. [Ikonomika na Bulgaria do socialisticheskata revolyucia]. V. 1, Sofia: Izd. "Nauka i izkustvo". (in Bulgarian)

Nathan, Jacques. 1957. *Стопанска история на България*. [Stopanska istoria na Bulgaria]. Sofia: Izd. "Nauka i izkustvo". (in Bulgarian)

Nikolov, Geogi. 1930. *Илюстрирана книга „Труд и промишленост“*. *Отдел III. Индустрията в България 1879–1928*. [Ilustrovana kniga "Trud i promishlenost". Otdel III. Industriata v Bulgaria 1879–1928]. Sofia. (in Bulgarian)

Roussev, Ivan. 1995. More about the First Factory in the Bulgarian Lands. *Bulgarian Historical Review*, 2/1995, 69–82.

Roussev, Ivan. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането*. [Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskia raion prez Vazrajdaneto]. V. Tarnovo: Izd. "Faber". (in Bulgarian)

Roussev, Ivan. 1998. *За някои нови и неизвестни моменти от историята на първата българска фабрика*. [Za niakoi novi i neizvestni momenti ot istoriata na parvata balgarska fabrika]. *Годишник на Варненски свободен университет*. Т. I. Г. IV (1998), 462–478. (in Bulgarian)

Simeonov, Simeon. 1929. *Русе в миналото и днес (исторически, географски и статистически бележки)*. [Russe v minaloto i dnes (istoricheski, geografski i statisticheski belejki)]. Russe. (in Bulgarian)

Snegarov, Ivan. 1937. *Нов кодекс на Търновската митрополия*. [Nov kodeks na Tarnovskata mitropolia]. *Сборник на БАН. Клон историко-филологичен и философско-обществен*. XXXI–17/1937. (in Bulgarian)

Statisticheski godishnik. 1910. *Статистически годишник на Българското царство. Раздел VIII*. [Statsticheski godishnik na balgarskoto tzarstvo. Razdel VIII]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Dimitar. 1933. *Насърчаваната индустрия и индустриалната политика в България*. [Nasarchavanata industria i industriaalnata politika v Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Nikolay. 1963. *Первая государственная текстильная фабрика*

ка на Балканах. [Pervaiа gosudarstvenaia tekstilnaia fabrika na Balkanah]. In: *Генезис капитализма в промышленности*. [Genezis kapitalizma v promishlenosti]. Москва, 339–352. (in Russian)

Todorov, Nikolay. 1972. *Балканският град XV–XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие*. [Balkanskiat grad XV–XIX v. Socialno-ikonomichesko i demografsko razvitie]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Tzonchev, Petar. 1996. *Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания*. [Iz stopanskoto minalo na Gabrovo. Monografichni izsledvania]. Sofia: 1929 (Second edition, Gabrovo: Izd. Otvoreno obshtestvo. 1996). (in Bulgarian)

Yurdanov, Yurdan. 1938. *Наченки на нашата индустрия преди Освобождението*. [Nachenki na nashata industria predi Osvobojdenieto]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXVII, 5/1938, 281–298. (in Bulgarian)

Zlatanov, Zdravko. 1988. *Втората текстилна фабрика в Сливен. Какво се разказва за нея в една народна песен от село Ичера*. [Vtorata tekstilna fabrika v Sliven. Kakvo se razkazva za neia v edna narodna pesen ot selo Ichera]. *Сливенско дело*, 22/ 17.07.1988. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

University of Economics, Department of Social Sciences and Humanities

77, Kniaz Boris I Blvd.

9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@yahoo.com

БЪЛГАРСКИТЕ ИКОНОМИСТИ И ИДЕИТЕ ЗА БАЛКАНСКА И ЕВРОПЕЙСКА СТОПАНСКА ИНТЕГРАЦИЯ (1878–1944 г.)

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ

***Abstract:** During the period of the so-called first Bulgarian capitalism (1878–1944) one of the most interesting problems that preoccupies the economists in the country is linked to the perspectives and consequences of the economic and political integration of Bulgaria and the other Balkan or European countries. They approached this issue with a large dose of realism. On the one hand, they are driven by a clear sense of backwardness, limited capacity and resources of the Bulgarian economy, suggesting the inclusion of the country in a larger market, but on the other they are not dramatically affected by the illusions of "civilizational choice" that must be made.*

Key words: economic integration, Bulgaria, economists

JEL: B1

Въведение

Под различна форма и с различна интензивност идеите за стопанска интеграция присъстват в политико-икономическите дебати и изследвания през целия 19 и 20 век. Те занимават икономисти, политици и общественици и в този смисъл представляват важна част от историята на идеите и от стопанската история на Европа. Към този проблем имат отношение и българските икономисти. През периода на т. нар. първи български капитализъм един от въпросите, който занимава икономистите в страната, е свързан с възможностите и последиците от евентуална митническа, а впоследствие стопанска и политическа интеграция на България с останалите балкански или с европейските държави. Те подхождат към него с голяма доза реализъм. От една страна те са движени от ясното съзнание за изостаналостта, ограничените възможности и ресурси на българската икономика, което предполага включването на страната в по-голям пазар, но от друга не са драматично повлияни от илюзиите за „цивилизационен избор“, който непременно трябва да бъде направен посредством превръщането на страната в част от някаква по-голяма стопанска единица.

Главната цел на представеното изследване е да се очертаят теоретичните виждания на българските икономисти през периода от 1878 до 1944 г. по отношение на различните идеи за формиране на Балкански, европейски или някакъв друг митнически съюз, за евентуалното място на България в него и за последиците, които това би донесло за развитието на българската икономика. В подобрения хронологичен период има редица условности, но все пак може да се приеме, че той е достатъчно ясен за професионалните историци, за да има нужда от подробно обяснение и обосновка. Един допълнителен аргумент, който може да се посочи в негова полза е това, че едва след 1878 г. в България има професионално подготвени икономисти, които са в състояние да направят анализ на идеите за митнически съюз и съответно в някаква степен да окажат влияние на политиката, провеждана от българската държава.

Поставеният проблем не е бил предмет на самостоятелно изследване, но въпреки това могат да се посочат публикации, които засягат отделни аспекти от него. Още през 1915 г. проф. Ал. Цанков прави опит за анализ на идеите за Балкански митнически съюз, които са обсъждани в България в началото на 20 век. Той се опитва да постави тези идеи в историческата перспектива на българо-сръбските отношения преди Освобождението, а също така да ги анализира на фона на идеите и практиката на останалите митнически съюзи в Европа [Tsankov, A. 1915]. Анализът му обаче е силно повлиян от концепциите на Немската историческа школа и в този смисъл той е по презумпция отрицателно настроен към свободата на търговията, има положително отношение към ролята на държавата в икономиката и т.н. Като цяло в разсъжденията си Цанков изхожда от принципите, че колективите, в случая държавата, са подходящи единици за анализ, а така се пренебрегват интересите на индивидите. Другият характерен принцип, който присъства на практика във всичките му изследвания е, че много често ползата, която дадена държава има от търговски контакти с друга, води до загуба за нейния партньор. По тези причини изводите, до които Цанков достига, би трябвало да се приемат с резерви. В по-новата българска историография могат да се отбележат няколко интересни изследвания, които дават принос към поставения проблем. Н. Неновски и Р. Андреев (2014) изследват отражението на

Голямата депресия от 30-те години на 20 век върху българските икономисти. Те обръщат внимание на мнението на българските икономисти относно опитите за възстановяване на международната търговия, клиринга и т.н. Обобщено изследване на тенденциите в българската външнотърговска политика между двете световни войни прави М. Димитров (2014). Това позволява да се очертае връзката между теоретичните виждания на икономистите и конкретните действия на държавните органи. Л. Велева (2005) обръща внимание на ролята на Търговско-индустриалните камари за промотиране на Българо-сръбски митнически съюз преди началото на Балканските войни (1912–1913 г.).

Предисторията

Процесът на интегриране на българските земи в европейското стопанство започва далеч преди Освобождението на страната (1878 г.) без да е формално санкциониран от договор, конвенция, споразумение и т.н. Той е съставна част от цялостния процес на глобализация, който условно започва след края на Наполеоновите войни през 1815 г. Интеграцията е движена от множество фактори, но сред най-важните могат да се споменат Индустриалната революция и разпространението на свързаните с нея техника и технологии, намаляването на транспортните разходи, установяването на относителен мир в Европа, постепенното ограничаване на меркантилистските практики и т.н. [Broadberry S. and K. O'Rourke ed., 2010: 99–101].

Конкретно за българските земи до Освобождението разглежданият процес е свързан с динамичното развитие на индустрията в Западна и Централна Европа, с разширяването на търговските връзки на индустриалните и индустриализиращите се държави с останалия свят, с възприемането на либералните принципи на свобода на търговията, ниски мита, премахване на монополи и привилегии. Пряк израз на тази интеграция е строителството на железопътни линии в Османската империя, отварянето на Черно море и Дунав за международна търговия, проникването на чужди индустриални стоки и търговци по пазарите на империята и т.н. На пръв поглед Османската империя се различава от общите тенденции на търговска либерализация през първата половина на 19 век, защото до 1838 г. според договорите, подписани

от Високата порта, максималното вносно мито е 3%, а след това османските власти успяват да добият правото да вдигнат митата си до 5%. Успоредно с това обаче отпадат редица монополи и забрани за търговия в империята, които улесняват нейното интегриране в световните и европейски пазари [Broadberry, S. and K. O'Rourke ed., 2010: 101].

Тези процеси дават тласък за стопанското развитие и цялостната модернизация по българските земи [Palaret, M. 2005]. Те обаче предизвикват трансформации, които не са напълно безболезнени. Обвързването на българските земи с европейските и световните пазари води до просперитет в отделни райони и отрасли, но също така и до разоряване на някои традиционни занаяти. Маркираните социално-икономически процеси се развиват относително спонтанно и предизвикват първите опити за осмислянето им от страна на отделни представители на българската интелигенция. През третата четвърт на 19 век се оформят два основни мотива при анализа на последиците от интегрирането на българските земи в европейското стопанство. На първо място те сочат, че чрез стопанската интеграция с Европа може да се навакса очевидната изостаналост на българската икономика и да се достигне нивото, характерно поне за средноевропейските държави. За представители на предосвободенската интелигенция Европа става символ на цивилизованост в стопански, социален и политически план. На второ място обаче се очертава страхът от това, че икономическите интереси и търговската политика на развитите европейски държави по някакъв начин ще забавят българския стопански напредък. Именно поради тази причина още преди Освобождението се чуват първите предупреждения за възможното превръщане на българските земи в колония, издигат се идеи за ограничаване при потреблението на „западни“ стоки и за купуване на българско производство, за въвеждане на митнически протекционизъм, чрез който да се защити разоряващото се местно производство и да се създадат условия за поява на местна индустрия [Penchev, P. 2016].

Трудно е да се установи доколко тези идеи са плод на самостоятелен анализ или пък са резултат от чуждо (европейско) влияние. Със сигурност може да се твърди, че от гледна точка на историята на икономическата мисъл те не са оригинални. През 1841 г. немският икономист Фридрих Лист

публикува известното си произведение „Национална система на политическата икономия“, в която обосновава необходимостта от протекционизъм в националната стопанска политика на по-изостаналите държави, който е оправдан само до достигането на нивото на индустриализация на напредналите икономики [List, F. 1856 (1841)]. В произведенията на българските общественици преди Освобождението липсват преки позовавания на Лист. Явно социално-икономическите условия на Балканите през последните 2–3 десетилетия преди Освобождението са сходни с тези на Германия от началото на 19 век и те водят до появата и популярността на сходни идеи. Те остават като съществена част от матрицата на българското отношение към опитите за Балканска и европейска стопанска интеграция и след 1878 г.

Българските икономисти и идеите за стопанска интеграция от Освобождението до края на Първата световна война

След Освобождението на България от османска власт отношението на представителите на българската интелигенция към Европа и към европейския икономически модел продължава да бъде двойствено. Постепенно сред интелигенцията се оформя група със специализирана професионална подготовка и интереси в сферата на икономиката. Появяват се периодични издания и организации, в които тази група намира поле за изява. Сред най-влиятелните и най-дълго съществували организации от този тип е Българското икономическо дружество, създадено през 1895 г. Един от основните мотиви за създаването на дружеството е опитът за борба с чуждата (предимно европейска) конкуренция [Marinova, M. 2012].

От 1896 г. то започва да публикува Списание на Българското икономическо дружество, което се налага като най-авторитетното икономическо издание в страната. През 1897 г. Ц. Калянджиев, който през 1920 г. става основател и пръв ректор на Висшето търговско училище във Варна, пише, че Османската империя е разрушена от проникването на европейската цивилизация и култура. Това от своя страна е имало положителни последици, защото след освобождението на Румъния, Сърбия и България „Истокът, който е емблемата на мързеливостта и бездействието, постепенно се еманципира от това и става едно продължение на западна Европа“ [Kalyandzhiev, 1897:

152]. Този процес обаче е препятстван от същата тази Европа, която според автора не дава възможност за развитие на балканските икономики и се стреми да задържи България в положението на доставчик на селскостопански суровини за индустриалците в развитите държави от западната и централната част на континента. По думите на Калянджиев България е в положение на колония с политическа самостоятелност [**Kalyandzhiev, 1897**: 154].

Това усещане на българите спрямо Европа е колкото наследено, толкова и резултат от новите реалности в европейската и световната икономика. Освобождението на България идва в момент, в който търговската либерализация и свързаните с нея глобализация и стопанска интеграция са достигнали до своя пик за 19 век. Княжество България наследява от Османската империя един относително либерален търговски режим и започва самостоятелното си съществуване с ограничени възможности за провеждане на самостоятелна митническа и стопанска политика. Точно в края на 70-те години на 19 век обаче в Европа започва да се откроява ясна тенденция за връщане към протекционизма. Сред най-важните причини, които я предизвикват, може да се посочи навлизането на евтино американско и руско жито на пазарите в Западна Европа, което предизвиква отрицателната реакция на заинтересованите едри производители. Намаляването на цените на житото се отразява негативно и на онези европейски икономики, които не са индустриализирани. Приходите на местните дребни зърнопроизводители намаляват, а това води до намаляване на държавните приходи и до социални проблеми.

Основни елементи на тенденцията за връщане към протекционизма в Европа са протекционистичните митнически тарифи, въведени в Германия от Бисмарк през 1879 г., повишаването на митническите тарифи във Франция през 80-те години на 19 век и през 1892 г., повишаването на вносните мита в Италия през 1887, в Швеция през 1888 и 1892 г. и т.н. Различни форми на митнически протекционизъм въвеждат Австро-Унгария, Русия и Испания [**Bairoch, P. 1989**]. Израз на тази тенденция са и т. нар. митнически войни от края на 19 и началото на 20 век. Те са резултат от желанието на правителството на дадена държава едностранно да въведе високи митнически тарифи. Сред по-известните митнически войни могат да се посочат тези между Франция и Италия (1888–1889), Германия и Русия (1892–1894),

Франция и Швейцария (1892–1895), Австро–Унгария и Румъния (1886–1891), известната „свинска война“ между Австро–Унгария и Сърбия (1906–1908) и др. [Irwin, D. 1993; Edie, S. 1977; Lorscheider, H. 1976].

Според условията на Берлинския договор (1878 г.), възможностите на България за провеждане на самостоятелна митническа политика са минимални. Общите тенденции в развитието на европейското и световното стопанство намират своето отражение и в страната. Особеностите на българското стопанство – слабо развита, предимно земеделска икономика, упадък на занаятите и практическа липса на индустрия, липса на капитали и предприемачески опит предопределят основните насоки на стопанската политика, провеждана от различните правителства. Още в края на 19 век са направени първите опити за насърчаване на индустрията и за въвеждане на ограничен митнически протекционизъм.

С началото на самостоятелното българско държавно развитие се появяват и първите професионално подготвени български икономисти. Те са ангажирани по-скоро в политическа дейност и по-малко се занимават с научни публикации. Въпреки това те отчитат точно основната причина за стопанските проблеми на България, а и въобще в Европа. Един от най-изявените първи български икономисти, който е под силното влияние на класическата политическа икономия е Григор Начович (1845–1920). Той заема различни министерски постове и е неколккратно депутат в Народното събрание. В самото начало на 20 век той пише:

„Откак земеделието в Европа започна да страда под натиска на външната конкуренция всичките публични дейци обърнаха вниманието си към него и всички подкачиха да дирят средства за неговото спасение и то е твърде естествено. Земеделието е една извънредно важна индустрия не само за земеделските, но и за индустриалните народи“ [Nachovich, G. 1902: 28].

Още през 1886 г. Ив. Евстр. Гешов (1849–1924), който е студент на У. Ст. Джевънс, той настоява за въвеждане на законодателни мерки за насърчаване на индустрията и на селското стопанство, като сочи Румъния за пример, който трябва да се следва от българските политици [Geshov, I. 1886: 127–131]. Успоредно с това Гешов разработва и защитава виждания за въвеждане на умерен митнически протекционизъм.

Българските икономисти от края на 19 век осъзнават, че стопанското положение на страната е затруднено от две противоположни по същество тенденции:

- Почти безпрепятственото проникване на чужди индустриални стоки води до разоряване на местните занаяти и затруднява появата и развитието на местната индустрия, което подхранва стремежа към митнически протекционизъм;

- България е твърде малък пазар с ограничени природни и капиталови ресурси, за да може да провежда ефективен митнически протекционизъм; освен това международният статут на страната също не ѝ позволява да наложи митнически протекционизъм.

При тази ситуация се заражда идеята за формиране на Балкански митнически съюз. Стопанското интегриране на балканските държави в този смисъл е свързано с перспективите пред тяхното икономическо развитие, със стремежа за индустриализация и цялостна модернизация и със заплахата, която те смятат, че представлява Западна и Централна Европа.

Първата подробна и ясна обосновка на идеята за стопанско интегриране между балканските държави е направена през 1900 г. от Георги Данаилов (1872–1939) – тогава доцент във Висшето училище в София [Danailov, G. 1900]. Цялостните икономически виждания на Данаилов са повлияни от Немската историческа школа, той е посещавал лекциите на Л. Брентано, Г. Шмолер и други представители на историцизма [Tsankov, A. 1939/1940: 83]. Теоретичната аргументация на Данаилов в полза на изграждането на Балканския митнически съюз е изцяло базирана на вижданията на Фр. Лист, Хенри Кери и Карл Кауцки. Той започва изложението си в полза на съюза с дълъг исторически преглед на развитието на търговската политика в Европа. Основната му цел е да докаже, че Европа вече е дала пример за това какви трябва да бъдат нормите и принципите на успешната търговска политика. В този смисъл от страна на българското и останалите балкански правителства се изисква просто да спазват и прилагат тези принципи.

Данаилов смята, че главната задача на българската търговска и стопанска политика трябва да бъде индустриализацията на страната, при това той е на мнение, че в България трябва да се създаде едра индустрия. Според

него основната пречка за индустриализацията е вносът на евтини индустриални произведения от Германия и Австро-Унгария, а главното средство за постигането на индустриализацията е митническият протекционизъм [Danailov, G. 1900: 478–484]. Той е наясно, че България сама трудно би могла да се защити от Германия и Австро-Унгария, затова предлага създаването на Балкански митнически съюз, в който да влязат България, Сърбия, Румъния, Гърция, „па дори и Турция“. Предпоставките за изграждане на подобен съюз са няколко. Те включват:

- Фактът, че всички балкански държави са заплашени от Австро-Унгария и Германия;

- Всички балкански държави се стремят към модернизация и повдигане на стопанската си култура;

- Всички балкански държави са преживели финансови затруднения, предизвикани от самостоятелните им опити за модернизация;

- Всички те са били принудени да въведат институции и форми на управление, които са им чужди и не отговарят на традициите и на стопанската им култура;

- Всички те „ся поставени в страх да бъдат погълнати от новите политични съюзи и държави“ [Danailov, G. 1900: 485–486].

Според вижданията на Данаилов самото създаване на Балканския митнически съюз трябва да стане постепенно:

„Всички балкански държавици да наложат еднакви мита на чуждите индустриални произведения, като същевременно бъдат солидарни в защитата си, с други думи ако някоя от тия малки държави бъде принудена да отвори война митнишка, да се поддържа от всички останали балкански държави със същи репресалии. Накратко казано, конвенцията на първо време да се заключава в изработването на един и същ митнически тариф за всички държави на Балканите“ [Danailov, G. 1900: 486].

Следващата стъпка в развитието на Балканския митнически съюз би трябвало да бъде обединяването на митническото законодателство на страните-членки и постепенното премахване на митническите граници помежду им. След като Балканският митнически съюз достигне до формата на Германския митнически съюз, то тогава може да се мисли и за политическо

обединяване на Балканските държави в конфедерация. Данаилов смята, че България има всички предпоставки да изиграе роля, подобна на тази на Прусия при създаването на Германския митнически съюз [**Danailov, G. 1900:** 487].

Идеята за Балкански митнически съюз е посрещната с интерес от останалите български икономисти и предизвиква разнообразни отзиви. През 1901 г. Д. Яблански подлага на критичен анализ вижданията на Г. Данаилов. На първо място Яблански не приема идеята на Данаилов за това, че в България трябва да се развива едрата индустрия. Според него е по-добре и по-перспективно България да модернизира селското си стопанство, като следва пътя на Дания, Холандия и Швейцария в тази посока. Отхвърлянето на индустриализацията като цел на българската стопанска политика е последвано и от критика на идеите за Балкански митнически съюз. Аргументите на Яблански срещу изграждането на подобен съюз са силно повлияни от класическата политическа икономия и най-вече от френския либерален икономист Пол Лерой-Болийо. На първо място Яблански е срещу подобен съюз, защото неговата цел е да изолира група държави от търговски и стопански контакти с останалите. Той отбелязва, че повечето икономисти са позитивно настроени към идеята за митнически съюз по принцип, защото той може да обхване възможно най-много и дори всички европейски държави. Основната причина за това Яблански намира в класическия аргумент на Д. Рикардо – чрез премахването на митническите ограничения всяка от държавите ще може да се развива в онези отрасли и производства, в които има относителни предимства [**Yablanski, D. 1901:** 250–251].

Осъществяването на подобен идеал, според Яблански, е изключително трудно. Основните препятствия пред него са три:

1. Политически: те се състоят в егоистичните стремежи на отделните държави за превъзходство и в различното им политическо устройство;
2. Финансови: те се състоят в различните финансови нужди на всяка от държавите, различните финансови задължения, данъчни системи и т.н.;
3. Културни: състоят се в разликата между „техните вкусове и обичаи“ [**Yablanski, D. 1901:** 251]

Тези препятствия не са позволили създаването на Латинския митниче-

ски съюз, те пречат и за създаването на митнически съюз между Австро-Унгария и Германия. По отношение на предложения от Г. Данаилов Балкански митнически съюз единствено третото условие не би създавало пречки, тъй като културата, нравите и обичаите балканските народи са приблизително на едно и също ниво. За сметка на това обаче пред подобен съюз се изправят други пречки. На първо място Сърбия и Румъния, според Яблански, са предимно земеделски държави и търсят възможности за износ на земеделската си продукция, а нито България, нито която и да е друга балканска държава предлагат възможности за това. Не на последно място трябва да се има пред вид, че Германия и Австро-Унгария – срещу които по същество е насочен Балканският митнически съюз – имат достатъчно сили и средства, за да предотвратят създаването му [Yablanski, D. 1901: 252, 262].

Повечето от отзивите на идеята за Балкански митнически съюз обаче са положителни. През 1904 г. проф. Б. Боев се изказва положително за създаването му като ползва аргументи, подобни на тези на Г. Данаилов. Към тях той добавя неясното твърдение, че митническите граници между Балканските държави „служат на чужди интереси“ и че чрез тях се преследват интереси, „които нямат нищо общо с ония на народните маси“ [Boev, B. 1904a: 405]. Според Б. Боев ядрото на бъдещия Балкански митнически съюз трябва да е споразумение между България и Сърбия. Той смята, че с бъдещото премахване на вътрешните митнически граници на Балканският полуостров, който е с площ от ок. 506 000 км², би създадо грамаден вътрешен пазар, в който ще има подходящи условия за развитие на националните индустрии на всички Балкански държави. При създаването на една подобна голяма стопанска единица Балканските народи ще са в състояние по-успешно да защитават индустриите си и да диктуват на съседите си условията на търговска размяна [Boev, B. 1904b].

През 1904–1905 г. се създава впечатление, че България и Сърбия предприемат реални стъпки за създаване на митнически съюз. През 1904 г. сръбският крал посещава София, което макар и да не е свързано с конкретни действия, символизира сближението между двете държави. На следващата година е подписана българо-сръбска митническа конвенция, с която се предвижда премахване на митническите граници между тях през 1917 г.

Сръбският парламент обаче не гласува в подкрепа на тази конвенция и тя не влиза в сила. Това се дължи на намесата на Австро-Унгария (предвидена от Яблански), която вижда в сръбско-българското сближение заплаха за търговските и за политическите си интереси на Балканския полуостров [Tsankov, A. 1915: 140–141, 149–150]. Въпреки този неуспех идеята за Балкански митнически съюз и през следващите години продължава да е популярна сред българските икономисти.

Самостоятелна студия в защита на идеята за Балкански митнически съюз през 1907 г. публикува Георги Д. Тошев. Още от подзаглавието на студията – *Balkan Zollverein* – става ясно, че подобно на Г. Данаилов, авторът защитава идеята за създаване на Балкански митнически съюз силно повлиян от теоретичните виждания на Немската историческа школа и от историческия опит на Германия. Любопитното в студията на Г. Тошев е, че в аргументите му може да се открие и силно влияние на марксизма. То е видимо най-вече в анализа на тенденциите в развитието на световния капитализъм, обвързването на борбата за колонии с борбата за нови пазари и т.н. От друга страна авторът отчита, че митническият протекционизъм, дори и на ниво Балкански митнически съюз, ще доведе до поскъпване на стоки и до създаване на монополи, като по този начин ще се отрази негативно на най-бедните прослойки от населението. Именно поради тази причина държавата трябва да провежда адекватна социална политика, която включва ограничаване на детския труд, въвеждане на минимална работна заплата, „която да бъде достатъчна за поддържане на едно семейство“, осигуряване на работниците срещу болести, трудови злополуки и т.н. [Toshev, G. 1907: 19–45, 160–177].

Кратък общ анализ на значението и ролята на митническите съюзи прави и Ас. Иванов на страниците на Списанието на митническите чиновници в България. Той свързва нарастваща популярност на идеята за сключване на митнически съюзи с вълната от протекционизъм, която залива Европа от края на 19 век. Според него митническият протекционизъм е подходящ единствено за големи държави като САЩ, Русия, Австро-Унгария и др. Докато митническите съюзи, които са нещо средно между протекционизъм и свободна търговия, са най-доброто средство за оцеляване на малките държа-

ви [Ivanov, A. 1911].

През 1910 г. Софийската Търговско-индустриална камара повдига въпроса за митнически съюз между България и Сърбия. Съставена е „Сръбско-българска комисия за икономическо сближение на България и Сърбия“, която има за модел подобна комисия между Белгия и Холандия. В приетата през 1911 г. програма за работата на тази комисия влизат цели, които могат да се определят като прекалено общи и твърде амбициозни: премахване на митническите и паспортните формалности между двете държави, уеднаквяване на търговското и социалното законодателство, стремеж към обща търговска и земеделска политика и т.н. През 1912 г. отново Софийската Търговско-индустриална камара става инициатор за създаване на още две подобни комисии: Румънско-българска и Турско-българска. Избухването на Балканската война през 1912 г. обаче осуетява работата по осъществяването на тези инициативи [Tsankov, A. 1915: 150–157].

Сред различните пречки за осъществяването на идеята за Балкански митнически съюз най-важна роля има политическото и националното съперничество между Балканските държави. Това става видимо по време на двете Балкански войни през 1912–1913 г., първата от които е водена от Балканския съюз срещу Османската империя, а втората от повечето балкански държави срещу България. Тези войни не само, че не решават националните проблеми на Балканите, но с териториалните промени, които настъпват като следствие от тях, се създават нови напрежения и конфликти. Например, още в хода на Първата Балканска война Румъния предявява претенции към български територии и в резултат на Втората балканска война (1913 г.) успява да отнеме от България Южна Добруджа. Тези обстоятелства значително охлаждат ентузиазма на българските икономисти за Балкански митнически съюз. Още през март 1913 г. Г. Данаилов, който пръв обосновава идеята за такъв съюз, осъжда и отхвърля румънските претенции към български територии [Danailov, G. 1912: 550]¹. Българо-сръбските спорове за Македония водят до постепенно обвързване на двете съседни държави с различни, про-

---

¹ Реферат, четен пред Българското икономическо дружество през март 1913 г., статията излиза в броеве, които са за 1912 г., защото заради участието на България в Първата балканска война броевете за 1912 г. са публикувани през следващата година.

тивостоящи си велики сили и военно-политически блокове (Сърбия се сближава с Русия и Антантата, България с Германия и Централните сили) и до изоставяне на плановете за икономическо и политическо интегриране между двете държави.

Избухването на Първата световна война (1914 г.) и влизането на България в нея през октомври 1915 г. поставя страната в ново положение. С оглед на променените граници и достъпа на България до Бяло море Ал. Цанков, който е професор по политическа икономия в Софийския университет и възпитаник на Немската историческа школа, изказва мнение, че в бъдеще Беломорските пристанища на България ще имат ключова роля за икономическото развитие на страната. Те ще съкратят разстоянието за българските селскостопански стоки до пазарите в Западна Европа и по този начин ще улеснят пазарната интеграция на българската икономика с европейската [Tsankov, A. 1917].

Съюзът на България с Германия и Австро-Унгария поставя пред страната и други важни стопански проблеми. Очакваната (поне на официално ниво) победа на Централните сили означава, че след края на войната тяхното икономическо и политическо влияние на Балканите ще нарасне. От една страна те ще станат важен пазар за индустриалните им стоки, от друга Германия ще се стреми да си гарантира свободен достъп по суша до пазарите на Мала Азия. При тази ситуация, според Ал. Цанков, най-важният въпрос за бъдещата стопанска политика на страната е как да се съчетаят интересите на големите съюзници и успоредно с това да се гарантират „нашите собствени интереси, като си обезпечим пълна свобода на действие, икономическа и политическа независимост“ [Tsankov, A. 1916: 155]. Плановете на Германия и Австро-Унгария включват две относително близки опции:

- Създаването на митнически съюз между тях и неговото постепенно разширяване към балканските държави, включително България и Турция, или

- Разширяване на германското и австро-унгарското икономическо влияние без сключването на формален митнически съюз, а чрез икономическо сближение на принципа на взаимните отстъпки.

Независимо от личните си симпатии към Германия проф. Ал. Цанков

се обявява против влизането на България в митнически съюз с несравнимо по-високо развитите съюзници на страната. Той пише:

„Влизането на България в един митнишки съюз наред с икономически напредналите и богати страни, каквито са Германия и Австро-Унгария е опасно, следователно трябва да приемем, че то е невъзможно. Нито един икономист, нито един политик, който разбира интересите на страната, не ще се съгласи да свърже България с един такъв съюз, да я направи съставна част от една голяма митнишка област, за да я обрече на едностранчиво развитие и я подчини на чужди интереси. Един такъв съюз ще унищожи цели отрасли от националните стопанства на България.“ [Tsankov, A. 1916: 155].

Според проф. Цанков, обвързването на България, пък и на която и да е балканска държава, с подобен митнически съюз означава тя да се обрече да бъде доставчик на селскостопански суровини за нуждите на развитите индустриални държави. Той смята, че ако икономиката на България е подобна на тази на Белгия, Холандия, Дания или Швейцария, тогава страната трябва да се стреми към създаването на митнически съюз с Германия и Австро-Унгария. Така в условията на Първата световна война българските икономисти продължават да използват стария аргумент на Фр. Лист, че свободната търговия и премахването на митническите бариери са подходящи само за държави, които се намират на приблизително еднакво ниво на развитие.

Българските икономисти и идеите за стопанска интеграция след края на Първата световна война до 1944 г.

България е сред победените в Първата световна война. Условията на мира между нея и държавите победителки са уредени с Ньойския мирен договор (27. 11. 1919 г.). Неговите клаузи са подобни на тези, които победителите налагат на останалите победени държави и включват загуба на територии, репарации, ограничения на търговската политика и т.н. Още когато става известен проекто-договора, на практика всички представители на българската общественост го характеризират като несправедлив диктат. През есента на 1919 г. либерално настроеният икономист и директор на Главна дирекция на статистиката Кирил Попов пише: „Всякой ред, всяка буква от договора носи тежест, товар, мъка за българското стопанство“. Той определя

Ньойския договор като Голгота за България [**Попов, К. 1919**: 174]. Това отношение не е израз на моментно разочарование, защото и през 1925 г. Кирил Попов отбелязва, че истинският смисъл на договора е смазване и омаломощаване на победения противник, включително и чрез икономическите клаузи [**Попов, К. 1925**].

Цитираните думи на К. Попов не са изключение, а по-скоро илюстрация на общото мнение, което имат българските икономисти по отношение на договора. Вече утвърденият модел на българското отношение към Европа обхваща две противоположни характеристики: от една страна възхищение и стремеж за подражание, а от друга страх от колонизиране, завоюване или наказание. В известен смисъл условията на Ньойския договор подхранват дълбоко вкоренените опасенията от Европа. Напълно видима остава обаче и другата характерна черта от отношението на българските икономисти към Европа. Така през май 1927 г. проф. Г. Данаилов, тогава депутат в Народното събрание, произнася реч пред Международната стопанска конференция в Женева. В нея той заявява: „ние идем по-скоро да чуем думата на по-старите и по-напреднали народи и да се научим от опитността на света“ [**Danailov, G. 1927**: 109].

През периода между двете световни войни в отношението на българските икономисти към Европа и съответно към различните проекти за стопанска интеграция може да се открие една нова характерна черта. Те все по-ясно съзнават, че българската икономика представлява съставна част от европейската и че отделните национални стопанства в Европа са взаимно зависими, че стопанските проблеми дори в относително малки държави на могат да имат влияние върху икономиките на останалите държави от континента, че европейските икономики имат достатъчно общи черти и интереси, за да могат да се приемат като едно цяло [виж напр.: **Peev, H. 1930**: 482]. Те правилно посочват, че Първата световна война, с появата на нови държави и нови митнически граници, е довела до политическо и икономическо разединение на Европа, че тенденциите за засилване на протекционизма, ограничаване на вноса и насърчаване на вноса са общи и че това пречи за установяване на онези търговски връзки и разделение на труда, което е съществувало преди 1914 г. [**Tsankov, A. 1929**]. В цитираната вече реч на Г. Данаилов от

1927 г. той заявява, че примерите от българската стопанска история показват, че в Европа не може механично да се прехвърлят институции и практики, които са се оказали удачни в САЩ [Danailov, G. 1927: 111–112].

Пряко отношение към теоретичните виждания на българските икономисти по отношение на различните форми на интеграция на българското стопанство с европейското има и външнотърговската политика на българската държава през периода между двете световни войни. Най-общо тя може да се раздели на два периода. През първото десетилетието от 1919 до 1929 г. външнотърговската политика на страната се характеризира със засилване на митническия протекционизъм, като успоредно с това продължава насърчаването на местната индустрия [Dimitrov, M. 2014: 209–215]. Обяснението за този тип външнотърговска и стопанска политика продължава да се крепи на аргументи, които са заимствани или пряко повлияни от Фр. Лист. Така през 1930 г. главният секретар на Софийската Търговско-индустриална камара д-р Иван Златаров пише:

„... България, която се намира още в първия си стадий на своето индустриално развитие, която въпреки специалното покровителство що ѝ дава закона за насърчение на местната индустрия и умереното митническо покровителство, тя има още слаба индустрия, която е лишена от евтин и достатъчен кредит ...; която няма квалифицирани професионални работници за своето промишлено развитие, тя не може да се лиши от свободата да нагажда своята митническа политика съобразно специалните условия, при които тя е оставена да работи“ [Zlatarov, I. 1929: 17–18].

През 30-те години на 20 век външнотърговската политика на страната се променя. От една страна, дълго практикуваният митнически протекционизъм в съчетание с насърчаване на местната индустрия са премахнати. От друга се пристъпва към ограничаване на вноса чрез определяне на количествата стоки, които могат да се внасят. Пристъпва се и към подписване на двустранни търговски договори с Германия (1933 г.), Чехословакия (1934 г.), Италия (1934 г.) и Югославия (1934 г.) [Dimitrov, M. 2014: 215–226]. Впрочем пряка зависимост между теоретичните разработки на българските икономисти и стопанската политика на отделните правителства през 30-те години на 20 век не може да се търси. Точно когато в България се премахва

митническият протекционизъм и се прекратява насърчението на местната индустрия, Константин Бобчев, който е един от най-изявените икономисти в страната, разработва оригинална теория, с която обосновава ползата от индустриалния протекционизъм за изостаналите земеделски държави [Nenovsky, N. and R. Andreev. 2014: 72].

През годините непосредствено след края на Първата световна война сред българските икономисти на практика не се дискутират възможностите за интеграция на българското стопанство в някаква форма на митнически съюз. България е победена в Първата световна война и повечето ѝ балкански съседи са настроени изключително враждебно към нея. Основната цел на Румъния, Гърция и Югославия е да затвърдят и осигурят новите си граници и да не допуснат възможност за български реванш. България от своя страна вече няма самочувствието, че може да стане инициатор на Балкански митнически съюз, в който тя да играе ролята на Прусия при формирането на Германския митнически съюз през първата половина на 19 век. Известен отзвук от предвоенната популярност на идеята за Балкански митнически съюз, ядро на който да е сближението между България и Сърбия, представляват опитите от страна на правителството на БЗНС (1920–1923) за политическо сближение с Югославия.

Българските икономисти обръщат по-сериозно внимание на възможностите за намаляване на митническите бариери и за различни форми на стопански интеграция от началото на 30-те години на 20 век. Това най-вероятно може да се обясни с факта, че в края на 20-те години тези въпроси започват да се обсъждат на различни международни форуми и в Обществото на народите. Вниманието на европейската общественост е привлечено от идеята за създаване на Паневропейски митнически съюз. Голямата депресия и нейните последици за международната търговия, създаването на различни търговски блокове, които насърчават търговията между държавите членки и ограничават обмена с държави извън съответния блок също стимулира стремежа към стопанската интеграция. В сравнение с годините преди Първата световна война, когато българските икономисти са фокусирани предимно върху Балканския митнически съюз, през междувоенния период (особено през 30-те години на 20 век) и в условията на Втората световна

война идеите и мненията за различните форми на стопанска интеграция и за мястото на България в тях са по-разнообразни и по-интересни. Само по себе си това обстоятелство е свидетелство и за по-високата степен на зрялост в българската икономическа мисъл. Условно мненията на българските икономисти могат да се разделят на четири групи.

На първо място може да се посочат т. нар. **традиционалисти**, чиито аргументи и цялостни виждания, макар и да не са напълно идентични с тези от периода преди Първата световна война, до голяма степен ги повтарят. Те продължават да бъдат интерпретация на идеите на Фр. Лист, съобразена с интересите на по-слабо развитите аграрни държави в периода между двете световни войни. Традиционалистите се отнасят скептично към свободната търговия и премахването на митническите бариери, защото смятат, че това ще попречи на индустриализацията на изостанали, аграрни държави като България. Според тях това е изгодно за „държави, които се намират в пълен индустриален разцвет ... , които се стремят да ограничат свободата на изостаналите назад промишлено други държави и с туй да нахлуят със своите произведения в техните пазари“ [Zlatarov, I. 1930: 18].

Израз на отношението на традиционалистите към идеята за Паневропейски митнически съюз дава Г. Свраков през 1931 г. На първо място той сочи аргументите на привържениците на тази идея. Те смятат, че в резултат на Първата световна война Европа се е „балканизирала“, т.е. създадени са около 12 000 км. нови митнически граници, които разделят доставчици от потребители, новите държави въвеждат митнически протекционизъм, който също ограничава международната търговия. Това от своя страна е довело до невъзможност за пласмент на индустриалните стоки от по-старите индустриални държави, което пък има за резултат увеличаването на безработицата, непълното натоварване на съществуващите производствени мощности и съответно поскъпването на индустриалното производство. Ограничените национални пазари на европейските държави от друга страна не давали възможност за въвеждане в европейските индустриални предприятия на американските методи и организация на работа, което също прави продукцията им по-скъпа и по-некачествена. Паневропейският митнически съюз и свързаното с него премахване на митническите граници в Европа се сочи от

неговите привърженици като средство за преодоляване на посочените проблеми [Svrakov, G. 1931: 607–608].

Според Свраков обаче идеята за Паневропейски митнически съюз е само формата за възстановяване на свободната търговия и премахването на митата. Създаването на подобен съюз, според автора, е изключително трудно в общоевропейски план и неизгодно за интересите на България. Той твърди, че историческият опит показва, че създаването на митнически съюзи е придружавано или последвано от създаване на политически съюз. Следвоенната обстановка в Европа обаче не предполага създаването на такъв. Структурите за управление, начините за взимане на решения и разпределянето на средствата от митническите приходи също минират успешното функциониране на подобен съюз. Различното данъчно облагане и монетарна политика на държавите в Европа са непреодолима пречка пред създаването на митническия съюз. Привържениците на идеята за Паневропейски митнически съюз не отчитат интересите на изостаналите аграрни държави. Те смятат, че „ще могат да разширят пазара чрез унищожение на младата индустрия на южна и източна Европа“ [Svrakov, A. 1931: 616], т.е. държавите извън Западна Европа са обречени да останат предимно аграрни. Частична компенсация за отказа на Източна и Южна Европа от политиката на индустриализация би било осигуряването на пазарите на Западна Европа за техните селскостопански суровини. Правителствата на държавите от Западна Европа, а дори и поддръжниците Паневропейския митнически съюз обаче нямали никакво намерение да се откажат от аграрния си протекционизъм. Така, според Свраков, на аграрните държави в Европа се предлага да се откажат от плановете си за индустриализация и едновременно с това се ограничава достъпа на производството им до пазарите на индустриално развитите икономики. Като алтернатива на Паневропейския митнически съюз Свраков вижда митническия съюз между изостаналите аграрни държави на Източна Европа. Така от една страна ще се създаде голям пазар, който може да стимулира развитието на отделните национални индустрии и държавите членки няма да бъдат подложени на експлоатация [Svrakov, G. 1931].

Втората група може да се определи като **привърженици на Европейския (или Паневропейския) митнически съюз**. Любопитно е, че те също

са повлияни от идеите на Фр. Лист, настроени са скептично към пълната свобода на търговията и смятат, че протекционизма е средство за икономически просперитет. За разлика от традиционалистите, привържениците на Европейския митнически съюз разглеждат европейското стопанство като едно цяло, с естествено оформено разделение на труда, което е разрушено от Първата световна война и което е заплашено от протекционистичната политика, провеждана от САЩ. Това са част от мотивите, които сочи в своя статия през 1930 г. Ст. Георгиев [Georgiev, S. 1930]. Според него премахването на вътрешните митнически граници в Европа ще съдейства за помирение между европейските държави, ще даде възможност за нова организация на европейската икономика и ще принуди САЩ да ограничат своя протекционизъм, който носи вреди на всички европейски държави. Като първа крачка към изграждането на Паневропейския митнически съюз Ст. Георгиев сочи картелирането на индустриалните предприятия в Европа, след което трябва да се премине към опростяване на административните формалности при преминаване на границите. Крайната цел би трябвало да бъде създаването на Европейски съединени щати [Georgiev, S. 1930].

Няколко години по-късно К. Калинов също защитава идеята за създаване на Съединени щати на Европа. Той констатира, че в резултат на Голямата депресия стремежът към самозадоволяване от страна на много големи национални стопанства е достигнал безпрецедентни размери. Освен това мирните договори, с които приключва Първата световна война са създали атмосфера на взаимно подозрение и непрекъснато въоръжаване. Всичко това го води до следния извод:

„В днешното положение ..., се откроява все повече, като една необходимост, стопанско и политическо сближение между държавите на европейския континент ..., за да могат да застъпват общите европейски интереси спрямо съществуващите вече големи стопански обединения на Британската империя, Съединените щати, Съветска Русия или образуващата се японско-манджурска общност в Източна Азия ... Очертава се едно стремление за създаване на Съединени държави на Европа“ [Kalinov, D. 1935: 288].

Прави впечатление, че този автор изключва Великобритания и нейната империя от перспективата за създаване на Съединени европейски щати, но

не изключва Франция, която също разполага със значителни колонии. Като цяло авторите, които са положително настроени към идеята за Паневропейски митнически съюз и за прерастването му в политически съюз, не обръщат внимание на пречките от фискално, политическо и друго естество, които се сочат от традиционалистите. Това донякъде отслабва силата и общественото влияние на идеята, която защитават.

Третото мнение за международната стопанска интеграция е изказано от Константин Бобчев. То се отличава от изказаните до тук с това, че не се отнася непременно за интеграцията между Балкански, Източноевропейски или Европейски държави. Бобчев е известен като критик на теорията на Рикардо за относителните предимства, привърженик на индустриалния протекционизъм и автор на оригинална теория, която го обосновава. Малко след избухването на Втората световна война, той публикува статия, в която подлага на принципен анализ състоянието на световната икономика и вижданията на различни автори по отношение на икономическите и други причини, които водят до политическо напрежение и война. К. Бобчев доказва, че тезата на привържениците на историческия материализъм за икономическите причини за войната е неубедителна и непълна. Той твърди, че както действията на отделния човек са мотивирани от комплекс от причини, така не е възможно и правилно да се говори единствено за стопански или единствено за политически причини за войните [Bobchev, K. 1940: 16].

В изложението си Бобчев достига до изключително интересни и оригинални изводи. Той твърди, че политиката на свободна търговия, доколкото съществува на практика, има своите икономически предимства, но тя води до нарастваща взаимозависимост между държавите. Това от своя страна прави същите тези държави несигурни и ги кара да прибегват към завоевания на територии, които биха им обезпечили по-голяма сигурност и независимост. Другият тип стопанска политика е стремежът към самозадоволяване, който е свързан с редица стопански, финансови и организационни трудности. На базата на тези разсъждения Бобчев задава изключително интересен и важен въпрос: „постигането на такова едно състояние [на самозадоволяване на икономиката – б.м. П.П.], означавайки готовност за водене на война, няма ли, заедно с това, да се яви като фактор, който намалява стиму-

лите за война“ [Bobchev, K. 1940: 21]. В случая се срещаме с нещо, което може да се дефинира като **хипотеза на Бобчев или парадокс на Бобчев** – от една страна свободната търговия, която предполага мирно икономическо сътрудничество по политически причини може да доведе до война, от друга страна политиката на автаркия, която е икономическа подготовка за война, всъщност може да доведе до намаляването на опасността от военен конфликт, защото намалява контактите, а с това и напрежението между държавите. Изход от това положение Бобчев вижда в стопанската интеграция, но не междудържавната, защото Обществото на народите е показало, че този тип опит за координация на интересите на отделните национални държави не е функционален. Бобчев смята, че е необходимо създаването на „свърхдържавна“ организация, която по отношение на отделните национални държави има права подобни на тези, които държавата има по отношение на индивидите [Bobchev, K. 1940: 22].

Последната от идеите за стопанска интеграция, която занимава част от българските икономисти, до голяма степен е в унисон с вижданията на Адолф Хитлер за установяване на „нов ред“ в Европа и света. По много причини икономическото, политическо и културно влияние на Германия в България е силно през целия разглеждан период. То остава факт и след идването на Хитлер на власт (1933 г.). Сред българските икономисти е изказано мнение, че Аншлусът на Австрия през 1938 г. не е нищо друго освен осъществяване на вековния блян за велика Германия, прокламиран още през 1820 г. от Фр. Лист [Yankov, L. 1938: 314].

Най-ясно в подкрепа на хитлеровите планове за Нова Европа в годините на Втората световна война се изказва Александър Цанков. Още от първите си обществени прояви в началото на 20 век той се самоопределя като социалист, а в годините между двете световни войни афинитетът му към националсоциализма нараства непрекъснато². През Първата световна война Цанков се обявява против влизането на България в митнически съюз с Германия и Австро-Унгария. През Втората световна война обаче, той приема без страх попадането на България в доминиран от националсоциалистическа Германия икономически блок. Според него могат да се открийт четири епо-

---

² По-подробно за социализма на Ал. Цанков виж: Penchev, 2014.

хи в историята на Европа, като във всяка една е имало доминираща сила. В древността – това е била Римската империя, в средновековието – католическата църква, в капиталистическата епоха (до края на Първата световна война) – Англия и в нова Европа, която се ражда от сблъсъка между комунистическа Русия и националсоциалистическа Германия. След очаквана от Цанков победа на националсоциализма – доминираща сила ще бъде Германия. Той смята, че през десетилетията след края на Втората световна война ще се появят три големи блока: Азия и Австралия с преобладаващо влияние и господство на Япония; Европа и Африка с преобладаващо влияние на държавите от оста и преди всичко на Германия, Северна и Южна Америка с Великобритания с господстващото влияние на САЩ и Англия [Tsankov, A. 1942: 166–169].

Ал. Цанков очертава в най-общи линии виждането си за Нова Европа. В нея ще се запазят всички ценности от миналото, капиталът няма да бъде унищожен, а ще бъде поставен в служба на обществото, на нацията. Стопанските и политическите отношения между държавите няма да се регулират от междудържавна организация, подобна на Обществото на народите, а „договорно или обичайно или по силата на новото международно право суверенно и свободно“ [Tsankov, A. 1942: 172]. В крайна сметка Цанков не успява да разработи никакви теоретични концепции, които да се отличават от пропагандните лозунги за нова Европа.

Заклучителни бележки

За целия период от 1878 до 1944 г. идеята за интеграция на българските земи в някаква по-голяма стопанска единица привлича вниманието на българските икономисти. Прави впечатление, че те подхождат към нея едновременно с одобрение и с опасение. Одобрението идва от осъзнатата необходимост от разширяване на пазара, а опасението идва от разбирането, че стопанската интеграция с по-високо развити икономики обрича България да остане аграрна и бедна. Всъщност в анализите си на перспективите за стопанска интеграция българските икономисти, съзнателно или не, най-често представят интерпретация на идеите на Фр. Лист.

През септември 1944 г. с помощта на Червената армия на власт в

България идва доминираната от БРП (к) коалиция Отечествен фронт. До 1948 г. българските комунисти монополизират властта. Това дава отражение върху цялостното състояние на обществото. В икономическата литература започва да доминира сталинистският вариант на марксизма, а дискусиите и теоретичните обсъждания на възможностите и последиците от различни форми на стопанска интеграция постепенно придобиват съвсем друг смисъл.

REFERENCES

Bairoch, Paul. 1989. European Trade Policy 1815–1914. In: *The Cambridge Economic History of Europe*, V. VIII, The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies, ed. P. Mathias and S. Polard. Cambridge University Press.

Bobchev, Konstantin. 1940. *Войната мирът и стопанските интереси на държавите.* [Voynata mirat i stopanskite interesi na darzhavite]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXIX, 1/1940, 3–22. (in Bulgarian)

Воев, Voncho. 1904a. *Стопански преглед.* [Stupanski pregled]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. VIII, 1/1904, 101–113. (in Bulgarian)

Воев, Voncho. 1904b. *Балканската федерация като идеал на сръбско-българската младеж.* [Balkanskata federatsiya kato ideal na srabsko-balgarskata mladezh]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. VIII, 2/1904, 101–113. (in Bulgarian)

Broadberry, Stephen and Kevin O'Rourke ed. 2010. *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. V. 1: 1700–1870. Cambridge University Press.

Danailov, Georgi. 1900. *Проект за един митнишки тариф в свързка с нашата търговска политика.* [Proekt za edin mitnishki tarif v svrazka s nashata targovska politika]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. IV, 7/1900, 465–490. (in Bulgarian)

Danailov, Georgi. 1912. *Претенциите на Румъния върху териториите на България и гр. Силистра от държавно-правно, социал-културно и народостопанско гледище.* [Pretentsiite na Rumania varhu teritoriite na Bulgaria i gr. Silistra ot darzhavno-pravno, sotsial-kulturno i narodostupansko gledishte.] *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XIV. 8– 9–10/1912,

549–585. (in Bulgarian)

Danailov, Georgi. 1927. *Реч на народния представител Г. Т. Данаилов по международното стопанска конференция, състояла се в Женева от 4–24 май 1927 г.* [Rech na narodnia predstavitel G. T. Danailov po mezhdunarodnata stopanska konferentsia, sastoyala se v Zheneva ot 4–24 may 1927 g.] Sofia: Darzhavna pechatnitsa. (in Bulgarian)

Dimitrov, Marko. 2014. *Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г.* [Darzhavata i ikonomikata v Bulgaria mezhdu dvete svetovni voyni 1919–1939 g.] Sofia: Izdatelski kompleks–UNSS. (in Bulgarian)

Eddie, Scott. 1977. The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882–1913. *The Journal of Economic History*, V. XXVII, 2/1977, 329–358.

Georgiev, St. 1930. *Европейския митнишки съюз като начало на благоденстваща и мирна Европа.* [Evropeyskia mitnishki sayuz kato nachalo na blagodenstvashta i mirna Evropa.] *Списание на Дружеството на митнишките чиновници в България*, Г. XIII, 9/1930, 508–514. (in Bulgarian)

Geshov, Ivan Evstratiev. 1886. *Чиновническият пролетариат* [Chinovnicheskiy proletariat]. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 19–20/1886, 118–133. (in Bulgarian)

Irwin, Douglas. 1993. Multilateral and bilateral trade policies in the world trading system: An historical perspective. In: *New Dimensions in regional integration*, 90, 90–119.

Ivanov, Asen. 1911. *Митнически съюз.* [Mitnicheski sayuz]. *Списание на Дружеството на митнишките чиновници в България*, Г. II, 4/1911, 150–155. (in Bulgarian)

Kalinov, Dimitar. 1935. *Световната стопанска криза и автарията като главен неин израз.* [Svetovnata stopanska kriza i avtariyata kato glaven nein izraz]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXIV, 5/ 1935, 275–288. (in Bulgarian)

Kalyandzhiev, Tsani. 1897. *Някои мисли по повод развитието на нашата индустрия.* [Nyakoi misli po povod razvitieto na nashata industria]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. II, 4/1897, 151–161. (in Bulgarian)

List, Friedrich. 1856 [1841]. *National System of Political Economy*, Philadelphia, J. B. Lippincott&Co.

Lorscheider, Horst. 1976. *The Commercial Treaty between Germany and*

Serbia of 1904. *Central European History*, V. 9, 2/1976, 129–145.

Marinova, Margarita. 2012. *Българското икономическо дружество – създаване и утвърждаване в общественно-икономическия живот (1895–1919)*. [Balgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo – sazdavane i utvarzhdavane v obshtestveno-ikonomicheskia zhivot (1895–1919)]. Izd. na Stopanska akademiya „D. A. Tsenov“, Svishtov. (in Bulgarian)

Nachovich, Grigor. 1902. *Няколко страници по земледелието в България и странство*. [Nyakolko stranitsi po zemledeliето v Bulgariya i stranstvo]. Sofia: pechatnitsa Iv. P. Daskalov i Sie. (in Bulgarian)

Nenovski, Nikolay i Rumenski, Rumen. 2014. *Българските икономисти за Голямата депресия*. [Bulgarskite ikonomisti za Golyamata depresia]. Sofia: Izdatelski kompleks–UNSS (in Bulgarian)

Palaret, Michael. 2005. *Балканските икономики 1800–1914: еволюция без развитие*. [Balkanskite ikonomiki 1800–1914: evolyutsia bez razvitie]. Sofia: Apostrofi. (in Bulgarian)

Peev, Hristo. 1930. *Банката за международни плащания*. [Bankata za mezhdunarodni plashtaniya]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXIX, 8/1930, 482–492. (in Bulgarian)

Penchev, Pencho. 2014. The “Alternative” Socialism of Professor Alexander Tsankov. *Economic Alternatives*, 2/2014, 61–75

Penchev, Pencho. 2016 Defining Economic Nationalism. On the Basis of Bulgarian Economic Nationalism. In: *History of Economic Ideas*, 2016, 1 (forthcoming).

Popov, Kiril. 1919. *Ступанска България и финансовите и икономически клаузи на проекто-договора за мир с България*. [Stupanska Bulgaria i finansovite i ikonomicheski klauzi na proyekto-dogovora za mir s Bulgaria]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XIX, 3–4–5/1919, 129–175. (in Bulgarian)

Popov, Kiril. 1925. *Финансовите тежести на България по изпълнение на Ньойския договор*. [Finansovite tezhести na Bulgaria po izpalnenie na Nyuoyския dogovor]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXIV, 6–7/1925, 211–233. (in Bulgarian)

Svrakov, Georgi. 1931. *Паневропейският митнически съюз и интересите на аграрните държави*. [Pаневропейският mitnicheski sayuz i interesite na agrarnite darzhavi]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXX, 10/1931, 607–624. (in Bulgarian)

Toshev, Georgi. 1907. *Балкански митнически съюз (Balkan Zollverein)*. [Balkanski mitnicheski sayuz (Balkan Zollverein)]. Plovdiv: Targovska pechatnitsa. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1915. *Сръбско-българските търговско-политически отношения*. [Srabsko-balgarskite targovsko-politicheski otnoshenia]. Sofia: Tsarska pridvorna pechatnitsa. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1916. *Войната на народите. Икономическа студия*. [Voynata na narodite. Ikonomicheska studia]. Sofia: Tsarska pridvorna pechatnitsa. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1917. *Нашите икономически интереси на Дунава и морето*. [Nashite ikonomicheski interesi na Dunava i moreto]. Sofia: Komitet za izuchavane na balgarskite zemi, kn. 7. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1929. *Икономика и икономическа политика на България*. [Ikonomika i ikonomichska politika na Bulgaria]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXVII, 10/1929, 516–546. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1939/1940. *Георги Т. Данаилов*. [Georgi T. Danailov]. *Летопис на Българската академия на науките*, V. XXIII, 1939/1940, 79–89. (in Bulgarian)

Tsankov, Alexander. 1942. *Трите стопански системи. Капитализъм, комунизъм и национал-социализъм*. [Trite stopanski sistemi. Kapitalizam, komunizam i natsional-sotsializam]. Sofia: Pechatnitsa „Poligrafiya“. (in Bulgarian)

Veleva, Lilyana. 2005. *Търговско-индустриалните камари в България 1894–1919 (организация и дейност)*. [Targovsko-industrialnite kamari v Bulgaria 1894–1919 (organizatsya i deynost)]. Sofia: Avangard Prima. (in Bulgarian)

Yablanski, Dimitar. 1901. *Каква трябва да бъде икономическата политика на Бългаия – изобщо и частно – спрямо съседните ѝ страни*. [Kakva tryabva da bade ikonomicheskata politika na Bulgaria – izobshto i chastno – spryamo sasednite y strani]. *Списание на Българското икономическо дружество*, г. V, 4–5/1901, 205–263. (in Bulgarian)

Yankov, L. 1938. *Стопанските изгоди от Анилуца*. [Stopanskite izgodi ot Anshlusa]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXVII, кн. 5, 313–323. (in Bulgarian)

Zlatarov, Ivan. 1930. *Митнишкото примирие и народното ни стопанство*. [Mitnishkoto primirie i narodnoto ni stopanstvo]. Sofia: Pechatnitsa

„Stopansko razvitie“. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Pencho D. Penchev – Associate Professor, D.Sc.

University of National and World Economy,

Department of Political Economy

Sofia 1000, Studentski grad

e-mail: pencho_penchev@gyuvetch.bg

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ (1944-1989). ДИСКУСИОННИ АСПЕКТИ

Лиляна ВЕЛЕВА

Abstract: *The industrialization of Bulgaria, conducted in the period 1944-1989, is at the center of radical reforms to establish a socialist centrally planned economy. Discussed are the main aspects of this process - starting base, model of reconstruction, forced construction of industry and investment policy of the state, efficiency of production, urbanization and more. In certain stages of industrialization high quantitative results have been achieved, while showing a number of distortions. Some of them are considered and discussed as part of the reasons for the failure of socialism in Bulgaria.*

Key words: *socialist economy, industrialization, investment policy, socialist factories*

JEL: N01, N10

Темата за социалистическата индустриализация, като теория и практика от близкото минало, е обект на засилен изследователски интерес в българските и чуждестранни среди. Авторитетни учени предлагат анализи, съдържащи задълбочени или частични интерпретации за същността, характера, съдържанието, етапите, постиженията, слабостите и най-вече за последиците от социалистическата индустриализация, които държавите в преход неизбежно понасят, включително България¹.

---

¹ Аврамов, Р. Пари и дестабилизация в България 1944-1989. С., 2008; Иванов, М. Реформаторство без реформи. С., 2008; Вачков, Д. и М. Иванов, Българският външен дълг 1944-1989. С., 2008; Аврамов, Р. Стопанският ХХ век на България. С., 2001; Корнай, Я. Социалистическата система. С., 1996; Марчева, И. Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години. В: Модерна България. С., 1999; Марчева, И. Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията 1949-1953. – Исторически преглед, 1990, №4; Кацаркова, В. Производството. В: България 20 век. Алманах. С., 1999; Златев, Зл. Българо-съветски икономически отношения (1944-1958). С., 1986; Христов, Хр. Тайните фацити на комунизма. С., 2007; Berend, Iv. An Economic history of twentieth century Europe. Cambridge University Press 2006; Persson, K. An Economic History of Europe. Cambridge University Press, 2010; Maddison, A. The World Economy: Historical Statistics. Paris: OECD 2004; A. Nove, An Economic History of USSR. London: Penguin, 1969; Ив. Пехливанов, Свидетел на историята. С., 2005; О. Дойнов, Спомени. С., 2002; Ж. Живков, Кръглата маса на Политбюро. С., 1991; Л. Аврамов, 50 оспорвани години. С., 2002 и др.

Лансираните научни тези, както и политическите оценки дадени от „ляво“ или от „дясно“ у нас, за сега остават противоположни и полярни. Преобладаващи са възгледите, че наличието на системни недостатъци на социалистическата икономика прерастват в дълбоки противоречия, които довеждат до нейния колапс и крах. Професионалисти от различни области продължават да правят равносметка, да осмислят опита от изминалото време. Дискусиите продължават.

Изходните условия

През целия период на капитализма България е аграрна страна. След Освобождението започва изграждането и развитието на националната индустрия, която е подпомагана от държавата. В структурно отношение доминира леката промишленост с вътрешни диспропорции (хранително-вкусовата, текстилната и тютюневата промишленост дават близо 60 % от цялото промишлено производство) [Berov, L.: 139–144]. Има държавни предприятия в енергийно-суровинния, железопътния и съобщителния сектор, осигуряващи 8–9% от общата промишлена продукция, а дребните занаятчийски и ненаблюдавани предприятия са с твърде голям дял – 75% от официално отчитаната продукция [Stopanska istoria. 1981: 388].

В периода на 30-те години на XX в. обемът на индустриалното производство се движи по възходяща линия, като 1938 г. достига общ индекс 127, 8 (при база 100 за 1934–1935 г.) [Dimitrov, M. 2011: 161]. Тогава е регистрирано състояние на преситеност при ограничен капацитет на вътрешния пазар и слаба експортна ориентация, предпоставка за кризисни явления в индустриалния сектор. Именно в този период, видният икономист К. Бобчев коментира, че са изчерпани възможностите за по-нататъшно индустриално развитие на страната, което да разчита основно на вътрешния пазар и да развива клоновете на леката промишленост, с надеждата този пазар да се държи с помощта на държавата [Bobchev, K. 1938: 270–280]. Скептицизмът е очевиден и е базиран на реална оценка за ограничения потенциал и за достигнатия предел в развитието на промишленото производство.

Характерни черти на българската индустрия, определящи нейното

равнище, са: слаби инвестиционни възможности; ниска предприемаческа активност; преобладаващи дребни и средни предприятия; слаба концентрация на производството и капитала, в сравнение с монополните гиганти в света; изоставаща материално-техническата база от най-модерните технически и технологически новости; ниска производителност на труда (в отделни сектори преобладава все още ръчен труд); скромнен дял на промишлените работници; дефицит на средни и високо квалифицирани кадри; слаб интерес на чуждия капитал и пр.

При стартирането на социалистическата индустриализация условията в България са крайно сложни и трудни. С излизането на страната от Втората световна война икономическото положение придобива катастрофални размери. Вътрешният дълг е 91,4 млрд. лв., бюджетният дефицит 26 млрд. лв., националният доход стига дъното от 26 600 млн. лева. България има най-нисък доход на глава от населението от 29 долара. Общите финансови разходи от войната (под различна форма) възлизат на 372,2 млрд. лв., или около 2,7 млрд. златни франка. Предстои възобновяване на плащанията по външни заеми, чиито остатък към 1945 г. е 444 713 541 зл. франка [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 26–28, 34, 50–51]. Страната е с разстроена парична система и обезценяване на лева, със силен инфлационен натиск. Драстичен спад бележи производството и външната търговия².

Тежкото финансово бреме се прехвърля принудително върху семейни и фирмени бюджети с вътрешните заеми от 1943 и 1945 г., чрез максималното облагане на данъчните източници и с извършената на два пъти парична реформа (1947 и 1952 г.)³.

И при повърхностен преглед става ясно, че в началото на социалистическата си индустриализация България стъпва върху една твърде неблагоприятна, слаба и нестабилна основа. Ако използваме разговорния жаргон, то е да искаш „от нищо да направиш нещо“, при това – нещо много голямо. Причината е, че у нас липсват фундаментални предпоставки за изграждане

---

² Курсът е 450 лв. за 1 долар; индексът на цените на дребно при база 100 за 1938г. през 1945 г. нараства на 560. сравнено с 1943 г. това означава свиване на производството с над 50 % вносът е 20%, а износът 40% от обемите на предвоенната 1939 г.

³ При извършването на паричната реформа се стопяват наличните средства и спестяванията на населението - 48% от българите претърпяват загуба от над 542 млн. лв.

на мощно индустриално общество, както това безспорно се доказва с няколко века генезис и развитие на водещите капиталистически държави. От гледна точка на съкратеното историческо време и минималните изходни условия, България се изправя пред перспективата да поеме голям товар, да изпита огромно социално напрежение в опита си да извърши бърз „икономически скок“. Този стремеж, да се участва в голямото международно състезание за индустриализация и модернизация, исторически оценяван намира своето оправдание, доколкото е следван ритъма на световните тенденции. На старта обаче, след 1944 г., страната е с 10 до 30 обиколки след водещите западни „спринтьори“⁴. През втората половина и до края на ХХ в. тяхната преднина от икономически постижения непрекъснато се увеличава, а в догонването им България многократно изостава.

Съветският модел

Във всички социалистически страни е познат вертикалният тип индустриална политика, при който набора от дейностите и предприятията се подпомагат по различни схеми от държавата и нейната централна администрация. Това е съставна част от цялостната икономическа политика за изграждане на социалистическо централизирано планово стопанство.

След 1944 г. в България е наложен сталинският модел на форсирана индустриализация (известен от 20-те и 30-те години). Той включва идеята за изграждане на система от автаркичен тип с разгръщане на производства, осигуряващи самостоятелно стопанско развитие и държавна независимост. Приоритет става тежката промишленост – рудодобив, металургия, машиностроене, химическа промишленост и др. В изследвания се коментира, че ако тази теория звучи съмнително дори за голяма и богата на природни ресурси страна като СССР, то тя е напълно абсурдна за малка и бедна на залежи държава като България [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 72].

Нещо повече, нашата страна се оказва може би единствената (в сравнение с другите от социалистическата система), която се индустриализира

---

⁴ Метафората се отнася до известната в литературата оценка, че по степен на индустриализация (при сравнителен анализ с водещи страни) България изостава от 10 до 30 пъти, в навечерието на Втората световна война.

чрез стриктно спазване на този еталон [Kolev, Bl. 2008: 234–235]. Стремжът на комунистическите управляващи е да внедрят съветския опит на държавното строителство, функционирането на административно стопанския и партиен апарат, да копират или да съгласуват нормативните документи и т. н. [Bolgaria v XX veke: 377]. Към началото на 50-те години това е постигнато. Налице се оказват всички елементи на конструкцията, която може да се определи като политически режим от съветски тип с тоталитарен потенциал за разгръщането му в български условия.

Изборът е направен. Икономиката е въведена поетапно в режим на стопанска експанзия и екстензивен ръст. При извършената тотална промяна на икономическите структури са регистрирани определени високи резултати във физически обеми и количествени показатели. В някои международни класации България се изкачва с няколко позиции напред. Но въпросът стига до историческата равностметка – каква и доколко е практическата обществена полза от постигнатото чрез индустриализацията, и каква е нейната цена?

Първата петилетка започва да се изпълнява при липсата на достатъчно капитали, суровини, подготвени професионално и квалифицирани трудови ресурси, както и осигурена пазарна реализация. Липсват културните нагласи към индустриализацията и обществената среда за прилагане на социален механизъм, чрез който на практика да се извърши икономическо развитие с предимство на индустрията над аграрността [Kolev, Bl. 2008: 234]. Разчита се на първични производствени фактори от нисък ранг, каквато е масовата и евтина (в сравнителен международен план) работна ръка, пренасочвана (включително с принудителни мерки) от селото към градските центрове. Другият фактор са огромните капиталови инвестиции. Повечето от стартиралите производства технологично остават материалоемки, трудоемки и енергийно интензивни. Когато екстензивният съветски модел на икономически растеж, изискващ високи нива на ресурсите на входа се изчерпва и достига своя лимит, тогава с централното планиране се залага непрекъснато създаването на нови мощности, което затваря един порочен кръг [Stankov, P. 2004: 5–6, 41].

Индустриалната политика е скъпа

Мащабното и темпово изграждане на социалистическата материална база, включваща стотици социалистически заводи, ненаситно поглъща през годините все повече и повече средства. Това оказва перманентен натиск върху състоянието на бюджета и финансите на страната. Още в началото се предвижда основният поток инвестиции от 83% и значителна част от потенциала на икономиката да се концентрират в изграждането на тежката промишленост – металургия, машиностроене, химическа, енергийна промишленост, което е за сметка на другите сектори [Marcheva, I. 1999: 275]. Нещо повече, инвестиционният процес е характеризирани като мощен канал за изтичане и прахосване на държавни средства, засилен в края на 80-те години [Lukanov, A. 2011: 64].

България е изоставаща и бедна страна. Както преди, така и след 1944 г., размерът на нейните капиталовите натрупвания е скромни и страда от хроничен недостиг, а това по същество лимитира и мащабите на промишленото производство. Затова исторически България не разполага с алтернатива на модела „растеж чрез дълг“. В научните изследвания се посочва, че финансирането на икономическия растеж със средства от чужбина се възпроизвежда устойчиво, въпреки честотата на политическите катаклизми и обрати [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 354].

Така се случва и при социализма. След края на Втората световна война при усложнени икономически условия се търси значителен външен финансов ресурс, главно от СССР и социалистическите страни. Първите кредитни съглашения със СССР са от 1947 и 1948 г., с които на България са отпуснати общо 65 млн. лв. основно за изграждане на промишлени обекти [Zlatev, Zl. 1986: 63,70]⁵. До началото на 60-те години СССР отпуска на нашата страна 5 инвестиционни кредита, 5 специални, 1 стоков и кредит „Дунав мост“.

За периода 1944 – 1959 г. България усвоява кредити от социалистическите страни, както следва:

---

⁵ Първият кредит е на стойност 25 млн. долара с 3% лихва, платим за 7 г.; Вторият е от 40 млн. долара за срок от 10 години с 3% лихва. финансовите параметри на кредитите се оценяват като благоприятни, изплащането им започва през 1950 г.

Държава	сума (в хил. рубли)
СССР	617 440.9
Полша	37 876.2
Чехия	114 997.4
Унгария	20 180.7
ГДР	11 584.9
<i>Общо задължения:</i>	792 746.2
<i>От тях лихви (платими до 1965 г.):</i>	58 851.9

Източник: [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 108]⁶.

Тези данни илюстрират доминацията на СССР във финансово-кредитните отношения на България с нейните външни партньори. Първите кредити, отпуснати преди всичко за промишлено строителство, са с ниски лихви и дълги срокове за погасяване. Въпреки това получената съветска помощ не може да облекчи тежкото бреме на икономиката и гражданството поради силно завишения курс на рублата, което прави съветското оборудване, стоки и строителни работи скъпи, а българската продукция за обслужване на задълженията много евтина [Marcheva, I. 1990: 8]. Към това трябва да се добави още един факт. Ако се сравнят кредитните условия с другите социалистически страни то ще се окаже, че България не се ползва с предимства. Напротив, СССР дава по-изгодни кредити, безвъзмездна помощ или опрощава заеми съответно – на Полша, Чехословакия, ГДР, Унгария, Албания, Монголия, Корейската народнодемократична република и други [Zlatev, Zl. 1986:150–152].

Външната задлъжнялост допълнително нараства, във връзка с търговията по второ направление и неизпълнени планове за износ в капиталистическите страни, което създава още един пласт от трудности. Равносметката към 1960 г. показва, че България следва да плати на няколко западни банки общо 129 млн. долара [Hristov, Hr. 2007: 53].

⁶ Авторите посочват, че по разчетите на БНБ някои от годишните вноски надхвърлят 130 млн. рубли, а общият размер на дълга към страните от СИВ достига 176% от годишният износ на България към тези страни. В теорията за външния дълг се смята, че той не трябва да надхвърля 150% от приходите от износа и годишни плащания между 15-20 % от същите приходи.

Междувременно назрява необходимостта да бъдат уредени отложени финансови задължения на България към три западни държави. През 1955 г. започват преговори с Франция и е постигнато споразумение българската страна да изплати 1,5 млрд. франка⁷. Водят се отлагани преговори и с швейцарските власти за уреждане на български плащания, като се постига съгласие за крайна обща сума от 9 млн. франка⁸. Великобритания предявява претенции за 3 млн. лири, но страната ни успява да сведе дълга до 3 810 340 лева (около 200 000 лири стерлинги).

Размерът на погасителните външни плащания навлиза в спирала на бързо нарастване, което създава напрежение върху икономиката и поставя на изпитание българските експортни възможности. При неблагоприятното съчетаване с други вътрешни и външни фактори, пряко въздействащи върху водената валутна политика, страната изпада в неплатежоспособност.

Настъпилата дългова криза през 1960 г. се разрешава с нов дългосрочен кредит поискан от СССР. Отпуснати са нови 600 млн. рубли и са отложени 210 млн. рубли, които трябва да се платят по минали задължения, или цялата финансова операция е общо за 810 млн. рубли [Vachkov, D. and M. Ivanov. 2009: 110]. В критичната ситуация, за да се спаси от банкрут, Т. Живков тайно продава на Москва 20,1 т. злато от резерва на БНБ⁹. Инвестиционният поток и икономическата помощ давана под различна форма от СССР поставят българската власт в силна стопанска зависимост. Именно там, и с всички средства, тя търси генерално спасение от кризисно натрупаните проблеми.

В края на 1963 г. се провежда засекретено заседание на ЦК на БКП, на което се обсъжда „въпросът за по-нататъшното най-тясно сближение, а в перспектива и за сливането на България със Съветския съюз“. [1963 – Otrichaneto ot Bulgaria. 1994: 30–32]. Текстът на стенограмата е откровение

---

⁷ В Банк дьо Франс се намират 367 т. българско злато, за което се преговаря във връзка със задълженията към Франция, включващи остатък на заемите получени от 1892 до 1928 г. на стойност 17 млрд. франка.

⁸ Задълженията на България са по държавни заеми, национализирани швейцарски предприятия, имущества, кредити и капитали, две клирингови спогодби от 1941 и 1946 г. и др.

⁹ Руската страна продава българското злато на банки в Цюрих и Лондон, срещу което са платени 22 738 255 долара.

за слабостта на управляващите и изплъзващият им се контрол при провежданата политика, за загуба на политическа самоувереност. Движейки се по ръба на националното унижение те търсят опора в „гигантската мощ на Съветския съюз“. Българското предложение е отхвърлено.

Следващите години се трупат нови дългове и процесът става неударжим. Към 1989 г., до края на деветата петилетка, задълженията възлизат на около 6 млрд. валутни лева, а през 1990 г. външният дълг вече стига 10 млрд. долара. Финансовата картина става истински мрачна като се прибави и огромният вътрешен дълг, надхвърлящ 23 млрд. лв.¹⁰

Социалистическата индустриализация генерира сериозни проблеми с оскъпяването на капиталното строителство, за което при централизираното планиране се залагат преди всичко параметри за обемно изпълнение. Порочната практика е следвана от инвеститори и от изпълнители. Илюстрация дават данните, съдържащи се в доклада на проф. Веселин Никифоров за дейността на БНБ и банковата система в страната (към 1980 г.). Абсолютният размер на незавършеното строителство през 70-те години е следният¹¹:

<i>Година</i>	<i>незавършеното строителство (в млн.лв.)</i>
1975	5 413,7
1976	6 076, 1
1977	6 227, 6
1978	6 544,2
1979	6 801,4
1980	7 520, 1

Основни причини изтъкнати от проф. Никифоров за разпиляването на милиарди левове са: неизпълнени програми за въвеждане в действие на основни фондове; слабости в подготовката и синхронизирането на етапите в

¹⁰ АНСлС, следствено дело №4/1990, т.325, с.60-64.(цит. по Хр. Христов)

¹¹ Доклад от проф. Веселин Никифоров, председател на БНБ, относно годишния отчет за дейността на банковата система през 1980 г. до председателя на МС - Станко Тодоров. (с гриф „строго поверително“), с. 34–35. Посочен е също делът на незавършено строителство по министерства.

инвестиционния процес; несвоевременно оценяване състоянието на работната ръка; проблеми с осигуряването на вносно и местно оборудване. В критичен дух е констатацията, че фронтът на капитално строителство е твърде широк и несъответства на капацитетните възможности на строителните организации, а при новото строителство допълнително се увеличава стойността на обектите, надхвърляща предвиденото по план¹².

С милиони държавни пари и с чужда валута са кредитирани оборотните средства на промишлените предприятия, също други стопански сектори и дейности. Голяма част от тях се използват неефективно поради неправилно определяне на необходимите материали при годишното им обвързване с останалите показатели в плана. Така е превишаван лимита на разходите за материално-техническо снабдяване често далеч над потребностите заложили в разчетите за себестойността на продукцията. Отклонявани са оборотни средства чрез вземания като преразпределена печалба, по ведомствени разчети, които нямат стоков характер, или чрез непреведена планова загуба, при сметки между стопански субекти с министерства, с други ведомства и прочее¹³.

До затъване във финансови проблеми води политиката на дотации. Значителни средства от държавния бюджет са насочвани за дофинансиране дейността на многобройни предприятия и стопански организации, които работят на загуба. Интересен е въпросът за правилата, структурата, размера и обектите на дотации, но това е друга тема за самостоятелен анализ.

Частична илюстрация за модела на дотациите, с който се формира огромен бюджетен дефицит, дава един поверителен документ на Министерство на финансите. От него става ясно, че през 80-те години са заложили дотации на обща стойност от 5405.6 млн. лв., от тях за губещи и нискорентабил-

---

¹² Пак там, с. 35–41. През 1976 г. БНБ изключва от плана 500 новостроящи се обекта с обща стойност 390 млн. лв., годишен обем на капиталовложенията 51 млн. лв. През следващата 1977 са „снети“ общо 329 обекта 1181.5 млн. лв. Или за две години са спрени от строителство 829 обекта със сметна стойност от 1232.5 млн. лв. поради неосигуреност и липсата на координация на инвестиционния процес.

¹³ Доклад на проф. В. Никифоров...ч. II. Кредитиране и финансиране на народното стопанство за капитални вложения и оборотни средства, с. 17 и сл.

ни производства – 1045.1 млн. лева¹⁴. Дотиран е и износа на българските стоки, осъществяван от външнотърговските организации, като за периода 1982–1985г. ежегодно са отделяни от 1,7 до 1,9 млрд. лева¹⁵.

Индустриалното производство се оскъпява и по линия на чуждите специалисти у нас – инженери, техници, химици, геолози и др. На между-държавно равнище те са осигурявани главно от СССР. Нашата страна поема изцяло издръжката им и заплащането на всички разходи за тяхната работа и задоволяване на битови изисквания. Само към 1950 г. България е изплатила възнаграждения за техническа и стопанска помощ на 523-ма съветски специалисти на обща стойност 209 736 000 рубли, или средногодишно по 34 956 000 рубли [Zlatev, Zl. 1986: 145]¹⁶. През следващите години числото на командированите у нас руски специалисти се увеличава в пъти, тъй като те участват при строителството и пускането в производство на почти всички предприятия, във всички стопански сектори. Това означава и многократен ръст на сумите за тяхната издръжка.

Профилът на социалистическите заводи

Според съветския модел централно място в индустриалната политика на България е определено за развитието на тежката промишленост. Поради липсата на достатъчно благоприятни предпоставки изкуствено са създавани приоритетни условия за развитие на металургията, машиностроенето, енергийното производство, металообработването и др. Отворен е широк строителен фронт из цялата страна. Само през първите две петилетки се изграждат над 100 крупни предприятия, като броят им всяка година трескаво се увеличава. Нарастването на производството в клоновете на тежката промишленост значително изпреварва ръста на отраслите в леката промишленост и тази тенденция се запазва през целия период на социализма. Това води до сериозна диспропорция между тежка и лека промишленост, въпреки опитите през определени етапи тя да бъде преодоляна. Трябва да се добавят

---

¹⁴ Поверителен разчет на Министерство на финансите за „Държавен бюджет за 1986 г.“

¹⁵ АНСлС, дело №4/1990, т.760, с.61. (цит. по Хр. Христов)

¹⁶ Златев е направил изчисленията по данни от ЦДА, фондове: 72; 73;76; 132; 136; 159 и др.

и големите различия на темповете в отделните промишлени подотрасли, което на свой ред създава негативни икономически ефекти.

Към 1988 г. в България производството на средства за производство е 68% от съвкупния обществен продукт, а делът на средствата за потребление – 32%. Показателите са близки до тези на САЩ и СССР, като според специалисти подобна висока степен на затворен възпроизводствен цикъл могат да имат страни с обширен национален пазар, с над 250 млн. потребители [Manov, V., V. Baleva, P. Ivanov and others. 1991: 10]. Логически следва оценката, че България изгражда структура на икономика, която не подхожда дори за мащабите на САЩ. Затова в литературата се подчертава, че структурата на България по основни икономически сектори е може би най-неблагоприятната от останалите бивши социалистически страни, което е една от основните причини за последвалия спад и дълбока криза на икономиката. [Totev, St. 1996: 38–39]

С централизираното планиране много от пропорциите се определят неадекватно и се разминават с основните икономически закони, с реалните възможности на страната и с нуждите на населението. Тези пропорции се отнасят до: отраслова и вътрешноотраслова структура, суровинна и енергийна осигуреност, трудови ресурси, темпове и обеми на производство, използване на фондовете, величина на производствените разходи, себестойност на продукцията, печалба, производителност на труда, капитални вложения, работна заплата и пр.

Административните специализирани органи определят какво и колко да се произведе, с какво качество и асортимент, на кого и как да се продаде, кой да го купи, с какви материални ресурси да се произведе, насоките на техническо развитие, с какъв фонд „работна заплата“ и с каква средна работна заплата да се работи, каква да е себестойността и т.н., което води до противоречие и необвързаност между отделните планове.

За илюстрация могат да се вземат няколко примера от областта на машиностроенето. Отрасълът получава начално развитие през 60-те години, когато укрепва производството (конструктивно и технологично) и са очертани перспективите. През 1965 г. се създават обединения на подотраслов принцип – за металообработващи машини, транспортни машини, селскостро-

панска техника, тежко машиностроене, корабостроителни заводи и такива за битова техника. През 70-те години е силният период на машиностроенето, когато са проектирани и построени десетки нови заводи.

Към 1989 г. някои основни показатели в машиностроенето са¹⁷:

(База за сравнение е 1945 г.)

505 предприятия (увеличен ръст **5 пъти**);

261 000 работници (увеличение **60 пъти**);

7000 основни производствени фондове (увеличение **70 пъти**);

годишна продукция (увеличена **14 пъти**);

16 % дял в общия обем промишлено производство (увеличение **6,6 пъти**);

55% дял в експорта;

35 000 инженери (увеличение от **62 пъти**).

За нуждите на отрасъла са създадени 30 научноизследователски института, в които са ангажирани 5000 научни работници.

Какво всъщност стои зад тези резултати, ако те бъдат поставени на точното им място в историческия контекст?

Машиностроителната продукция увеличава физическите обеми, но е с висока себестойност, голяма част с ниско качество, а това я прави слабо конкурентна не само на западните пазари, но и в страните от СИВ. Редица производства разчитат на консумативен валутен внос и на дотации, натоварвайки през годините държавния бюджет с дефицит и задлъжняване. Пример за това може да бъде продукцията на електро и мотокари, в която област България се специализира и става износител¹⁸. Но само в производството на един електро или мотокар лицензионните елементи са следните: хидравлика – „Бош“ и „Плеси“; дизелов двигател – „Перкинс“, съединител скоростна кутия, предавки – „Брокхаус“, „Линде“, „Шалтбау“, „Цанрадфабрик“, акумулатори – „Варта“, основна конструкция – „Йе-лау“, водещи паралели – „Шльойман“ и „Шверте“, лети чугунени противотежести – „V-процес“ от

¹⁷ http://www.omda.bg/public/biblioteka/dimitar_ivanov/ot_9_do_10_industrista_mashinite_b.htm. Accessed on 10 Oct. 2016.

¹⁸ Към 40 завода с над 40 000 работници създават големи обеми продукция с марката „Балканкар“, която в края на 80-те години е на обща стойност около 1,4 милиарда рубли.

Япония. При такова производство, когато използваните материали са много скъпи крайната цена на готовите електро или мотокари ще бъде неконкурентна за световните пазари.

В същото време продукцията изостава по качество, често тя е дефектна, за което се получават множество рекламации от чуждестранни купувачи, което се вижда от съществуващи архивни документи. От друга страна, поради специализацията на България в рамките на СИБ и липсата на конкуренция, договорените бройки така или иначе се закупуват от социалистическите страни, като най-голям дял има СССР. За определен период това осигурява експортното пласиране на произведените обеми електро и мотокари с марката „Балканкар“. Но дългосрочна перспектива няма. Започва спад в отрасъла, който в края на 80-те години завършва с неговия крах. Иронично е, че докато България стои в предните международни класации на производителите на тази продукция, западноевропейци и японци започват да купуват машините за претопяване (защото им е евтино), а получения чугун използват за свои производствени цели.

Друг пример е заводът за тежко машиностроене в Русе. Той започва да се строи с идеята за създаване на голям българо-румънски машиностроителен комплекс. Сметната стойност определена при договарянето между България и Румъния е 272 348 000 лв. От първата копка през 1977 г. до финала на строежа през 1984 г. стойността на ЗТМ – Русе вече е 548 012 000 лв., по-голямата част от кредитите са предоставени от БНБ [Hristov, Hr. 2007: 129–130]. Освен поглъщането на допълнителен финансов ресурс остават провалени намеренията за смесено предприятие на тежкото машиностроене, като нов тип сътрудничество. Предварителната програма се оказва неизпълнима и Румъния се оттегля поради липсата на пазари за продукцията и ниската ефективност на производството. В крайна сметка ЗТМ – Русе се оказва „един ненужен завод“¹⁹.

Проблеми съпровождат и дейността на ДТП „Машиноекспорт“, във връзка с многократни рекламации за почти всички металорежещи машини,

---

¹⁹ Това е лично признание на Румен Попов (по дело № 4), който е бил директор по капиталното строителство в Комитета за тежко инвестиционно машиностроене и зам. генерален директор на ДСО „Тежко машиностроене“.

които се изнасят по второ направление. Оплакванията на чуждестранните фирми са за бързо изгаряне на електромотори, блокиране на скоростните кутии и пр. Тези рекламации се отразяват твърде негативно върху търговските сделки и силно намаляват следващите продажби на машини.

Към средата на 80-те години силен индикатор за задълбочаване на кризисните процеси в сектора на тежкото машиностроене е натоварването едва на 25% от построените мощности, а за произведеното няма осигурен нито вътрешен нито външен пазар и се работи на дотации. В крайна сметка това означава, че над 2 млрд. лв. инвестиции отиват на вятъра. [Hristov, Hr. 2007: br. 34]

Тежък данък за сериозни грешки и недомислия се плаща и във връзка с развитието на металургичното производство. Много предприятия замислени като стратегически обекти се превръщат в паметници на социалистическата мегаломания и материализиран израз на груби политически грешки. Металургичният комбинат „Кремиковци“ става емблема за деформациите, до които може да достигне индустриалната политика на управляващите и за икономическите загуби на държавата при нейното провеждане.

Комбинатът, както и много други обекти, е започнат без предварителни проучвания, без изяснена технология за добива на стомана и без уточнена генерална сметка. Още в началото на производствената дейност се оказва, че няма съответстваща технология за преработката на кремиковската руда (тя е с ниско съдържание на желязо), затова се работи със 75% внос от СССР. Допълнително оскъпяване на продукцията идва от транспортните разходи и така действителната ефективност се оказва в пъти по-ниска от планираната²⁰.

Опитът с изграждането на промишлен гигант като Кремиковци в изпълнение на партийната политика за „скок в икономическото развитие“ довежда до провал в изпълнението на производствените резултати, тотално разминаване с очакванията за икономически ефект и до огромни финансови загуби. За периода от създаването на Кремиковци до 1989 г. за него са изразходени около 50 млрд. лв., като годишната дотация отделяна от държав-

---

²⁰ АНСлС, дело №4/1990, т.7, с. 15, протокол за разпит на Тодор Божинов. (цит. по Хр. Христов)

ния бюджет се движи в порядъка на 200–300 млн. лева [Gribachev, D. 1997: 181].

След края на Втората световна война съвременната епоха вече не се определя толкова от чугуна, стоманата, нито от „дар“ въглища, както това е било през изминалите столетия. С размаха на научно-техническата революция, която е без аналог в историята, е наложена мега тенденцията на преход към информационните технологии, започнали с компютъра, после НЕТ-ът, глобалните мрежи, информацията и т.н. Водещите капиталистически държави стават авангард на съвременното научно-техническо развитие, като променят структурния и технологичния облик на производството в национален и световен мащаб. За другите остава да ги следват.

България също предприема политика за внедряване на високо-технологични производства, като дава приоритет в отрасловата си структура на електрониката, електротехниката, биохимическата промишленост. Електрониката печели предпочитанията на управляващите, затова е избрана за един от стратегическите отрасли на икономиката. Обособени са и подотрасли (за съобщителна техника и битова радиотехника, градивни елементи, приборостроене и автоматизация и др.). В тези направления първоначално се съсредоточава голям производствен и кадрови потенциал, както и сериозни инвестиции. Създават се научноизследователски институти, стопански организации, специално министерство. Започва поетапно строителство на няколко десетки завода, сред които водещи са в София, Пловдив, Стара Загора, Русе и др. Правят се усилия за технологично сътрудничество с водещи капиталистически страни, за реализиране на смесени предприятия, за купуване на лицензи и модерно оборудване от европейски, японски и американски фирми. Първоначално това има финансов ефект от износа, който достига 60% за СИВ, с най-голям дял за СССР. От втората половина на 80-те години на ХХ в. обаче тези пазарни възможности силно са ограничени и това рефлектира в намаляване на българската продукция.

През двете десетилетия на своето съществуване електрониката се развива проблемно, въпреки краткотрайните фази на „бум“ в производството и износа. Тази тенденция се задълбочава, предизвестявайки края и „изчезване-

то на цял един сектор от българската икономика²¹. Причините трябва да се търсят в общия икономически контекст за страните от Източния блок, в които липсва разцвет на наукоемките и авангардни технологии, съизмерими с тези в развитите капиталистически държави. България, както и другите ѝ партньори от СИВ, остават подвластни в една или друга степен, на съветския модел на икономически растеж, силно ресурсно зависими от СССР. Това отрежда на централно планираните икономики да останат в партидата на имитаторите на високите технологии на световните лидери, доминиращи по международните пазари. И тук е мястото да се посочи признанието на самия Т. Живков след посещението му на "ЕКСПО '70": „Осъзнах напълно нашето гибелно изоставане... В Япония се почувствах смазан... Това беше действително икономическо чудо." [Baeva, I. and E. Kalinova. 2002: 118].

Очертаните негативни тенденции в развитието на българската електроника се определят също и от националните специфики, както и от невъзможността да се създадат пълноценни условия за устойчиво и възходящо поддържане на новия тип производства.

Още в началото набеязаните задачи за изграждане на нови обекти не се решават в определения срок. Така например, през 1976 г. в системата на Министерството на електрониката и електротехниката планът за въвеждане на новите основни фондове е изпълнен само 17,3% [Nikiforov, V. 1982: 36].

Не е създадена и липсва елементна база на българската електроника, което означава, че се прескача цял важен етап в осигуряването на солидна основа за развитие на отрасъла. Предприятията се създават и работят като поддоставчици на детайли, възли, модули и са твърде малко крайните продукти със собствена марка.

Бързо расте и все по-голяма става зависимостта от вноса на оборудване, техника и технологии, на различни компоненти и др. Това налага да бъдат правени неоправдано високи разходи във валута за различни доставки по второ направление и така се трупат големи загуби. Ето един пример, за илюстрация. През 1988 г. електрониката, при близо 60 млн. щ. долара валутни приходи, има валутни разходи за 180 млн. щ. долара [Todorov, A. 2015: 18].

---

²¹ Оценката е на проф. В. Никифоров, която е дадена при разпита му по дело №4/1990.

Като цяло социалистическото производство на електроника, включително и българското, се развива едностранно в рамките на СИВ, който по същество е един администриран пазар със слаба вътрешна конкуренция, което носи негативи.

Надеждността на българската продукция остава ниска по отношение на себестойност и качество, което се превръща в „ахилесовата пета“ на сектора. В рамките на централизираното планиране и ценообразуване, производството е обречено да понася изтощаване на източниците за акумулиране на средства (при система на самофинансиране на предприятията), а усвояването на големи кредитни ресурси води до растяща задлъжнялост. В такава ситуация попада и износът, чието стимулиране изисква достъп до валута, което от втората половина на 80-те години вече не е по силите на държавата.

Неравномерно се развиват различните подотрасли в електрониката, което създава редица вътрешни дисбаланси. Силно деструктивен се оказва политическият фактор. Тесен кръг от функционери в ръководството на БКП „пресиращо въздействат“ върху електрониката²². Практически това се изразява в необосновано реструктуриране на предприятия, в ограничаване или спиране на инвестициите за определени производства със завоювани вече пазари и пренасочването им погрешно (от икономическа гледна точка) към други със слаби пазарни перспективи и т.н.

В областта на високо технологичните и наукоемки отрасли през епохата на социализма България не успява да създаде необходимия потенциал за тяхното дългосрочно и ефективно развитие. В този сектор от световното стопанство новостите скоростно се появяват и разрастват всяка година, а догонването им се оказва непосилна задача. Тя се отлага за бъдещето, когато страната ще разполага с развита и динамична система на научни изследвания и опитно конструкторски работи, съобразена със съвременните стандарти инфраструктура, със солиден финансов ресурс и гъвкав корпоративен мениджмънт – фактори, които могат да осигурят по-голяма конкурентноспособност на продукцията при излизането на международните пазари.

---

²² Без емоции за старозагорската електроника. – в-к „Септември“, бр. 52, 1989.

За управляващите

Когато започва индустриализацията България се намира в сложни вътрешни и международни условия, но тогава – на границата 40–50-те години, проблем № 1 става квалификацията и равнището на управляващите. За овладяването на административните органи по всички нива е извършена своеобразна „кадрова революция“, с която е сменен политическия елит и е създадена нова прослойка от властници.

Приемствеността в развитието на кадрите е прекъсната с политическите репресии и чистки. През 1950–1952 г. са проведени 250 съдебни процеса, които са под общата формулировка за икономически „заговор“ в страната. С обвинения в саботаж и шпионаж са осъдени министри, видни икономисти и финансисти, промишленици и стопански деятели, инженери и др. По непълни данни около 1500 души с доказани делови качества и лоялни на властта²³. Целите на този поход са политически и идеологически, но в литературата се лансира и тезата, че с процесите се търсят „виновните“, които да се посочат на обществото, като оправдание за икономическите трудности и неизпълнените стопански планове.

Вълната от репресии засяга едно от най-важните направления, каквото е икономическата сфера на изпълнителната власт. Монополът на БКП е установен. Сменен е стопанският елит, като са отстранени високообразовани професионалисти и авторитетни личности от икономическия живот. Достъп до управлението на страната е даден на представители от социални групи, които преди 9 септември не са имали нищо общо с властта и управлението, които са слабо или средно образовани и професионално несъстоятелни. С критерии за „наш“ или „чужд“ в следващите години административно-управленските структури се запълват с новите функционери. Стриктно е въведен номенклатурният принцип при техния подбор и разпределение. Характеристиките на тази номенклатура са прагматизъм, скептицизъм, цинизъм, осъзнато идеологическо лицемерие спрямо режима и използване на

---

²³ Следствени са министъра на финансите И. Стефанов, министъра на промишлеността П. Кунин, министъра на електрификацията М. Секеларов, По процеса Трайчо Костов са осъдени още Н. Начев, Н. Павлов, И. Тутев, И. Гевренов, Ц. Цончев, В. Ивановски и др. Числото на осъдените по непълни данни е 1500 души.

личните си контакти [Vladimirov, J. 1999: 138–140].

За организацията, управлението и контрола на икономиката, в частност на предприятията, е наложена практиката стопанските ръководители да се назначават преди всичко за техните политически заслуги, а не толкова според мениджърските им качества и съответстваща професионална квалификация. В този случай се разчита на политическите гаранции, осигуряващи изпълнението на петилетните планове и стратегията за икономически растеж.

Така конструираният държавно-партиен апарат се оказва ограничител в много аспекти при реализирането на форсирана индустриализация. Минимализирани са условията за гъвкавост при изпълнение на производствените програми, както и възможностите за рационално търсене на нови технически и технологични решения. С това са пропуснати много възможности за повишаване на производителността на труда и качеството, както и за постигането на по-висока обществена ползност на цялата стопанска дейност.

През годините на социализма има тенденция за реорганизация на стопанския апарат по аналогия на извършващото се в Западна Европа, като се поощрява формирането на интелектуален слой от професионални инженери, икономисти, управленци, изследователи и пр. Тоталният контрол обаче на комунистическата партия над производствения процес пречи на новата интелигенция ефективно да се реализира и да получи статус, съизмерен с нейния икономически потенциал. Това, заедно с комплекс от други икономически, политически и социални причини, засилва ерозиращите процеси в страната и засилва общественото напрежение.

Сливането на комунистическата партия с държавното управление в крайна сметка довежда до дълбоки деформации. Навлизането на посредствени личности „на върха“, включително на отделните нива в стопанските сектори, предопределя неадекватно отношение към мащабните предизвикателства на съвременното развитие. Както се посочва в един критичен анализ – „историята предлагаше велики роли, но конюнктурата ги разпределяше между слаби и неподготвени актьори“ [Lilov, A. 2012: 12–13]. Реформирането и модернизиранието на социализма закъсняват, резултатите са частични, а някои от предприетите мерки само възпроизвеждат нови проблеми. Така

през 1989 г. България отново изпада в дълбока икономическа и политическа криза, и е на прага на нов радикален преход.

***

За малко повече от половин век редица държави амбициозно развиват икономиките си, впечатляват с постиженията и са провъзгласени за „икономически чудеса“. Такива са следвоенните ГФР, Италия и Япония, възраждащите се гиганти Бразилия и Китай, „азиатските тигри“ – Хонконг, Сингапур, Корея и Тайван, „тигърът от Персийския залив“ – Дубай и т.н. Тези прозвища са синоним на върхови резултати и респектиращ просперитет, чиято основа е индустриализацията.

България също избира да се качи на „асансьора“ на индустрията, за да „излети“ скоростно нагоре, ако си позволим метафората, използвана от харвардския проф. Д. Родрик за значението, което индустрията изиграва за успешните държави. Но в нашата страна начинът и моделът, по които се извършва индустриализацията създава повече дефекти, отколкото желаниа и очакван дългосрочен устойчив икономически растеж.

В това отношение индикатор е икономическото състояние на България след 1989 г. и през първите години на прехода. В най-новите анализи се разглежда развитието на страните от разпадналия се Източен блок или т.н. „нова периферия“. При прегледа са открити специфични характеристики, свързани с промените и перспективите за развитие на отделните държави, при тяхната сравнимост и съпоставимост, като са приложени универсални и общоприети показатели. Така страните са селектирани в 6 групи (от А до F). В група „А“ са включени лидерите от Централна и Източна Европа – Словения, Чехия и Словакия (с БВП на глава от населението, по реда на страните – 28 400, 25 600, 22 200 щ. долара). По данните от същия период, до 2010 г., България попада в група „D“ (с 12 052 щ. долара) заедно с други страни, които остават с нерешени проблеми, но с потенциал за напредък [Lapkin, V. V. 2014: 191–193].

Както и да се интерпретират събитията, фактите разкриват системните недостатъци на социализма, поредица от икономически и социални дисбаланси, неспособност за истинско реформиране и реструктуриране на клю-

чови институции и промяна на установения порядък.

Известните професори Джовани Ариги, Имануел Уолърстейн, Теренс Хопкинс и други, правят научните си оценки, че в основата на провалената социалистическа система е нейният икономически колапс. Въпреки планирането, масираната индустриализация, социалистическия ентузиазъм и водачите-партии икономическите постижения на социализма остават оскъдни на фона на световните постижения на водещите капиталистически страни²⁴.

Догонването и голямата надпревара продължават. В епохата на високите технологии и глобализация индустрията ще продължи да се развива и ще остане сред факторите на икономическия растеж. Но времето за трескаво строителство на заводи отминава. Повече от всеки друг път сега индустрията ненаситно изисква капитал от знание и високи технологични иновации.

REFERENCES

Baeva, Iskra and Evgenia Kalinova. 2002. *Българските преходи 1939–2002.* [Balgarskite prehodi 1939–2002]. Sofia. (in Bulgarian)

Berov, Lyuben. (eds) 1999. *Развитие на индустрията в България.* [Razvitie na industriata v Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)

Bobchev, Konstantin. 1938. *Индустриализирането на България и неговите предели.* [Industrializiraneto na Bulgaria i negovite predeli]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXVII, 5/1938, 270–280. (in Bulgarian)

Bolgaria v XX veke. *Болгария в XX век. Очерки политической истории, 10. На пути социализму „по Сталину“ (1949–1953).* [Bolgaria v XX veke. Ocherki politicheskoi istorii, 10. Na puti sozializmu „po Stalinu“ (1949–1953)]. (in Russian)

Bonev, Stoian. 2001. *Времето, в което живях, и хората, с които работих. (При първите български металурзи).* [Vremeto, v koeto jiviah, i horata, s koito rabotih. (Pri purvite balgarski metalurzi)]. Sofia. (in Bulgarian)

Vachkov, Daniel and Martin Ivanov. 2009. *Външният дълг на България през периода на комунизма 1945–1990 г.* – История на външния държавен

---

²⁴ Джовани Ариги, Имануел Уолърстейн, Теренс Хопкинс. 1989-а като продължение на 1968-а. – в-к „Понеделник“, бр.11/12, Год. XI, 2008.

дълг на България 1878 –1990 г., ч. III. [Vunchniat dulg na Bulgaria prez perioda na komunizma 1945–1990 g. – Istoria na vunchia durjaven dulg na Bulgaria 1878 –1990 g.,ch. III]. Sofia. (in Bulgarian)

Vladimirov, Zhelyu. 1999. *Културното наследство срещу демокрацията и пазара. България 1989–1998.* [Kulturnoto nasledstvo sreshtu demokraziata i pazara. Bulgaria 1989 –1998]. Sofia. (in Bulgarian)

Gribachev, D. 1997. *Драмата на социализма през XX век.* [Dramata na sozializma prez XX vec]. Sofia. (in Bulgarian)

Dimitrov, Marco. 2011. *Увод в Стопанската история.* [Uvod v Stopanskata istoria]. Sofia. (in Bulgarian)

Dimitrov, Marco. 2014. *Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г.,* София. [Dargavata i ikonomikata v Bulgaria megdu dвете svetovni voini 1919–1939]. Sofia. (in Bulgarian)

Doklad. 1981. *Доклад от проф. Веселин Никифоров, председател на БНБ, относно годишния отчет за дейността на банковата система през 1980 г. до председателя на МС – Станко Тодоров.* [Doklad ot prof. Veselin Nikiforov, predsedatel na BNB, otnosno godishnia otchet za deinostta na bankovata sistema prez 1980 g. do predsedatelia na MS – Stanko Todorov]. Sofia. (in Bulgarian)

Zlatev, Zlatko. 1986. *Българо-съветски икономически отношения 1944–1958 г.* [Balgaro-suvetski ikonomicheski otnoshenia 1944–1958 g.]. Sofia. (in Bulgarian)

Iordanov, Ventzeslav. 2011. *Дело №4. Икономическата катастрофа на социализма.* [Delo №4. Ikonomicheskata katastrofa na sozializma]. Sofia. (in Bulgarian)

Kolev, Blagoi. 2008. *Икономическа култура.* [Ikonomicheska kultura]. Sofia. (in Bulgarian)

Lapkin, V., V. Pantin i A. Riabov 2014. *Новая периферия. Трудности посткоммунистического развития.* В: Глобалная перестройка. [Novaia periferia. Trudnosti postkomunisticheskovo razvitiia. V: Globalnaia perestroika]. Moskva. (in Russian)

Lilov, Aleksandar. 2012. *Защо претърпя крах съветският модел на социализма?* [Zachto pretarpia krah savetskiat model na sozializma?]. *Понеделник*, 9/10. (in Bulgarian)

Lukanov, Andrey. 2011. *Луканов за кризата.* [Lukanov za krizata]. Sofia. (in Bulgarian)

Manov, V., V. Baleva, P. Ivanov and others. 1991. *Анатомия на икономическата криза в България.* [Anatomia na ikonomicheskata kriza v Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)

Marcheva, Iliana. 1999. *Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години.* В: Модерна България. [Problemi na stopanskata politika v Bulgaria – kraia na 40-te i nachaloto na 50-te godini. V: Moderna Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)

Marcheva, Iliana. 1990. *Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията 1949–1953.* [Politikata na balgarskoto pravitelstvo za finansirane na industrializaziata 1949–1953.] **Исторически преглед**, 4/1990. (in Bulgarian)

Stankov, Petar. 2004. *Логика на икономическия преход в страните от Централна и Източна Европа след 1989 година.* [Logika na ikonomichesкия prehod v stranite ot Tsentralna i Iztochna Evropa sled 1989 godina]. Sofia. (in Bulgarian)

Stopanska istoria. 1981. *Стопанска история на България (681–1981).* [Stopanska istoria (681–1981)]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Anton. 2015. *Иван Костов.* [Ivan Kostov]. Т. 2, Ч. I. Sofia. (in Bulgarian)

Totev, Stoian. 1996. *Адаптивност на отрасловите структури (на примера на България).* В: Сравнителен анализ на структурните промени в страните от Централна и Източна Европа. [Adaptivnost na otraslovite strukturi (na primera na Bulgaria). in: Sravnitelен analiz na strukturnite promeni v stranite ot Centralna i Iztochna Evropa]. Sofia (in Bulgarian)

1963 – Otrichaneto ot Bulgaria. 1994. *Стенографски протокол на заседанието на Пленума на ЦК на БКП за по-нататъшното най-тясно сближение и в перспектива за сливане на НРБългария със Съветския съюз, състояло се на 4.XII.1963.* [1963 – Otrichaneto ot Bulgaria. Stenografski protokol na zasedaniето na Plenuma na ZK na BKP za po-natatuchното nai-tiasno sblijenie i v perspectiva za slivane na NRBulgaria sus Suvetsкия saiuз, sustoialo se na 4.XII.1963]. Sofia. (in Bulgarian)

Hristov, Hristo. 2007. *Тайните фалити на комунизма.* [Tainite faliti na komunizma]. Sofia. (in Bulgarian)

Hristov, Hristo. 2007. *Архивите разрушават всички митове за комунистическото управление.* [Arhivite razrushavat vsichki mitove za komunisticheskoto upravlenie]. *Диалог*, 39/2007. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Liliana Veleva – Associate Professor, PhD

University of National and World Economy,

Department: Political Economy, Economic History Section

1700 Sofia, Student Town, UNWE

E-mail: lilivl@bitex.bg

ГЪРЦИ – ОСМАНСКИ ТЪРГОВЦИ НА ДАЛЕЧНИ РАЗСТОЯНИЯ: СТАТУС И КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ*

Светлана ИВАНОВА

Abstract: *The object of presentation of the present article is the description as a representative example of the group of Orthodox Greeks – tradesmen of long distances in the Ottoman home trade, especially clearly standing out in 17th – 19th c. in the wide economic zone, covering countries between Europe and the Orient. The reason why the topic attracts attention is also because the tradesman of long distances is a basic figure and a dynamic agent of commerce, namely the Greeks of this professional group seem to have direct connection with the springing up of the Bulgarian tradesman as a leading figure in the society.*

Key words: *commerce, tradesman of long distances, non-Muslim zimma, inner migrations, perakende, Greek/rum, status of tradesmen of long distances, diaspora*

JEL: N73

В българската историография раждането на Новото време се свързва с фигурата на търговеца и то специално на българския търговец. На емпирично ниво обаче изследователят се сблъсква с обстоятелството, че в българските земи търговецът далеч не винаги е българин. [Ivanova, Sv. 2012] Нещо повече, различаващите се по своите етнически наименования търговски групи са добре представени сред всички видове османски търговци, чието съсловие и неговата вътрешна диференциация е резултат най-вече на прилагането на практика на прословутия османски търговски регламент. Сред различните видове османски търговци се открояват тези на далечни разстояния с техния (юридически) статус, социални характеристики и стопанска роля, които ги представят като своеобразно съсловие. Именно вътре в това подразделение на търговската класа откриваме още един вид деление – подгрупите обособени на културен принцип, например арменци търговци на да-

---

* Тази статия е част от проекта “Ethno-religious Groups in Trade in Rumeli, 16th – 18th Centuries: Toward the Problem of the Formation of the Imperial Subject”, финансово подкрепен от American Research Institute in Turkey, на който изказвам своята благодарност.

лечни разстояния, гърци търговци на далечни разстояния. Налага се въпросът дали част от характеристиките на това съсловие са свързани с културната и религиозната традиция на съставляващите го групи на гърци, арменци, евреи, мюсюлмани и др. Или обратното – дали характеристики от етно-религиозно естество пораждат вътрешна диференциация сред османските търговци макар и не от първостепенно стопанско естество, които обаче позволяват да се открият пиларни структури в това османско съсловие – на търговците на далечни разстояния арменци и гърци, както е преобладаващият случай в българските земи. [Stojanovic, T. 1960; Martran, R. 1982; Brodel, F. 1988; Inalcik, H. (ed.) 1996; Bağış, A. 1983] Така се обрисова **обектът** на изложението: **описването като представителен пример на групата на православни – гърци – търговци на далечни разстояния** в османската вътрешна търговия [Ivanova, S. 2011], особено добре открояваща се през **XVII-XIX в.** в обширната стопанска зона, покриваща държави между Европа и Ориента. Темата привлича внимание и защото търговецът на далечни разстояния представлява възлова фигура и е динамичен агент на търговията, а именно гърците от тази професионална група изглежда имат пряко отношение към раждането на българския търговец като водещ социален персонаж в обществото.

Изложението е центрирано върху **територията на дешните български земи** между Черно море и Ниш, между р. Дунав и южните склонове на Родопите, които наричам още централна част на Румелия – подчертано аграрен регион, със слаби урбанизация и градска икономика. Стоковите излишъци, главно селско стопански суровини, се изкарват чрез търговия, особено чрез „държавна търговия”, насочена към големите „консуматори” като Истанбул, и през центрове, разположени по периферията и извън този регион по-скоро по вертикалата север-юг. Българските територии нямат водеща роля за транзита с ориенталски луксозни стоки и подправки към Западна Европа, но те са транзитни по направлението към Трансилвания, Влашко, Молдова и към Централна Европа, Полша и Русия. Заедно с необходимостта да се осигури стока за местния консуматор в Румелия това направление в търговията поддържа тънките капилари на Пътя на коприната през Балканите. От XVII в. сравнително по-големи количества селскостопанска продук-

ция и известно количество манифактура от този регион се реализират на север, където бавно се налага и дребна международна търговия, осъществявана от балканци мюсюлмани и немюсюлмани, които действат в мрежи на османска територия и на териториите на османските стопански контрагенти. Българското търговско съсловие се заражда бавно и под чужд флаг, а мюсюлманите от централните части на Румелия в немалка степен са обвързани с „държавната търговия”. Именно към дребномащабната **частна сухопътна търговия** ще бъде насочено и моето внимание. [Stopanska istoria: 132, 149; Murphey, R., 1996; Panova, S. 1980; Georgieva, C. 1999: 16–58; Hupchick, D. 1993: 18, 38–39; Todorov, N. 1972; Gandeв, H. 1976; Stojanovic, T. 1960: 281–282; Tabak, F. 1988: 179–182; Ivanova, S. 1993]

Опирам се изключително на османски **извори**, отнасящи се до днешните български земи: данъчни регистри, „текстови” документи от кадийските книги (сиджилите) и специално султански берати и фермани от архивните колекциите на Ориенталския отдел на НБКМ и Истанбулския османски архив.¹

Целта на настоящето изложение е да се представи един ясно разграничим в изворите социален типаж **търговците на далечни разстояния православни гърци**.² Следвайки плътно употребата им в изворите, ще представя основните термини, които го описват: грък; рая и *перакендета*; немюсюлмани *зимми*, *мюстемин*; видове търговци в османската държава; и накрая в една по-скоро спекулативна стилистика ще бъдат формулирани ня-

¹ Привлечени са тапу-тахрир и джизие регистри, „текстови” документи от сиджилите и специално берати и фермани, описващи т.нар. *перакендета*, мигранти и перманентно движещи се хора, сред които и гърци-търговци, от архивните колекциите на Ориенталския отдел на НБКМ и Истанбулския османски архив. Тези източници са сравнително бедни на документи за това, как се третира търговска дейност юридически. [Gradeva, R. 1993] Мрежата от шериятски съдилища е сравнително равномерно развита в Румелия и има представителни звена практически във всеки град. Не личи обаче кадията да е ангажиран в по-значителна степен с третиране на търговски дела и спорове. Разполагаме с малко повече докоменти за лихварски операции, но не винаги е ясно кои от тях са обвързани с преливане на капитали в „чиста” търговия. [Stopanska istoria: 157–159] Множеството османски документи за държавни и военни доставки, т.е. „държавна търговия” също ни поставят пред много въпроси за нейното диференциране от „частната” такава.

² Както се изразява Жак льо Гоф: обект на изследване е „самият търговец“, а не „самата търговия“ – вж: Le Goff, J. 1999: 4.

колко свързани с идентичността въпроси като това, защо гърците придобиват обособена роля в османската вътрешна търговия на далечни разстояния и каква е ролята на културата им за тяхното обособяване.

Обществата в ислямските средновековни държави, както и в османската, се делят на два големи вертикални дяла – мюсюлмани и немюсюлмани. Общото за немюсюлманите като арменци, евреи, гърци и пр. е, че според тогавашната терминология и социална представа, те са *zimmi*³ – неравностойни на мюсюлманите поданици на една ислямска държава, които трябва да спазват социални и религиозни ограничения и съответно ползват протекции за живота и собствеността си, за изповядване на религията си и за общностна автономност.⁴ Когато обаче тези норми затрудняват дейността на даден османски търговец немюсюлманин, съществува възможността и на практика статутът му се корегира съобразно един друг класически за мюсюлманските общества типаж – *müstemin*, истинските чужденци-немюсюлмани, които могат легално да пребивават в мюсюлманска държава и евентуално да се занимават с търговия. [Chehata, C. 1965: 227–231; Inalcik, H. 1965: 116; Schach, J. 1960: 429–430; Abel, A. 1965: 126; Inalcik, H. 1965-a: 1179–1189; Ivanova, S. 2006: 134–184] Статутът им е дефиниран в международни споразумения между ислямски и различни немюсюлмански държави, известни като *ahdname/capiulaion*. Според последните бидейки немюсюлмани, чужденци могат да търгуват в мюсюлманска държава, като са им гарантирани живота, изповеданието, бизнеса и те ползват определени търговски преференции като: гаранции за капиталите им, освобождаване от данъците, дължими от обикновените османски поданци *рая*, заплащане на преференциално мито, определена юридическа екстериториалност. [Menage, V. 1980] Получава се така, че параметрите на дейността на търговците немюсюлмани-поданици на османската държава и специално на тези на далечни разстояния, се определят от положението им на *зимми*, а в определена степен се приближава до статута на чуждите търговци по капитулациите *мюстемин*. Но, важно е да

---

³ От религиозно догматична гледна точка не изповядващите исляма се обозначават като неверници, *geberan/гяури*.

⁴ В Османската империя терминът и означаваният с него статус са актуални до към втората половина на XVIII в., след което постепенно е изместен от “милетската” терминология.

се отбележи, че това се отнася главно за османските търговци, действащи на полето на международната търговия, както и за тези, търгуващи вътре в империята на далечни разстояния.

Поставената тема за гърци и гръцки търговци в българското стопанско пространство в османската държава изисква да се поясни как в изворите ще бъдат „откривани” обектите на изследването – гърци търговци. Противно на някои популярни, но може би не много прецизни представи, в османските документи се срещат термини, които днес бихме определили като етноним. Такива са „*рум*” (грък), „*сърф*” (сърбин), „*булгар*” (българин), „*армени*” (арменец), „*яхуди*” (евреин), „*ефляк*” (влах), „*къпти*” (ром), „*богдан*” (молдованец) и пр. Самото появяване на тези определители един до друг в даден конкретен паметник, например джизие регистър, само по себе си подсказва, че можем да ги интерпретираме близо до съвременните етноопределители. Обаче в историографията **терминът *рум*** далеч не се интерпретира така еднозначно.

Изследователите са съгласни, че вътре в империята и в широк ареал извън нея до края на XVIII в. православни от всевъзможен произход са наричани с общото **гърци** в български, руски, австийски и пр. исторически документи. В едни случаи определението може да се осмисля като “православен”, но в други може да се интерпретира по-близо до съвременния етноним. В османските документи, които са в центъра на вниманието ми, терминът, на който се дава такава бинарна интерпретация, е ***рум***, мн.ч. *румиян*. Думата можем да интерпретираме като ромей, ромеи (византийци), грък, елин. Османците не употребяват друго наименование за обозначаване на немалкото си поданици елини.⁵ Изглежда резонно да интерпретираме термина по-скоро като етноним, когато в османски документи от XVII–XIX в. редом стоят термините *рум*/грък, *сърф*/сърбин, *булгар* българин, *армени*/арменец, *яхуди*/евреин, *ефляк*/влах, *къпти* или *ченге*/ром и пр., поставени като отличите-

---

⁵ В османските документи православните най-често са обозначавани с термините *kafir* (неверник) и *zimma* (немюсюлманин под протекция). Изглежда Османската империя е възприела от своя предшественик Византия и употребата за тях на *gum* от византийското ромеи, общото название на поданиците на космополитната византийска държава, в която обаче пълноценните поданици са православните. Вж: [Clogg, R. 1982: 185–208; Konortas, P. 1999: 169–179; Balta, E. 2003].

лен знак на един или друг османски поданик. Освен в различни данъчни регистри⁶, такава е употребата на думата *рум* например в османски документ от 1683 г. Хайдутинът Уста Кара Хасан с четирима мюсюлмани от села в казите Разград и Провадия са ограбили кон, дисаги и друга стока на Али челеби от Русе и признават, че плячката дали на един човек от общността на гърците (*rum tayfesi*) в околностите на Провадия.⁷ В съдебния регистър, от който е извлечен примерът, обикновенно православните не се обозначават като *рум*, а като *зимма* или неверник (*кяфир*); докато в същия паметник етно-определители срещаме обикновенно по отношение на евреи, арменци, цигани. Някои индивиди и групи в същия паметник пък се определят като *рум*. Склонна съм да приема, че в случая *рум* е трябвало да обозначи грък. Възможно е обаче и по-нюансирано тълкуване на ситуацията като в никакъв случай не пропускаме, че употребата на разискваната дума и подобни ней термини не е стриктно в османските документи, че вариантите, които можем да изведем и изключенията от тях са многобройни, очевидно защото не им е отдавана днешната важност.

Прави впечатление, че до края на XVII в. терминът *рум* е по-слабо употребяван дори в османските документи, третиращи проблеми на православната църква; в същите документи термините *зимма* и *кяфир* преоблада-

---

⁶ Например в джизие регистър на четирите “албански/арнавудски” села Лясковец, Арбанаси, Долна и Горна Оряховица от края на XVII в. към имената на отделните платци, техните отличителни белези и професии понякога срещаме и етноопределители: *bulgar, sirf, eflâk, rum*. В развитото търговско селище Арбанаси (Арнавудкьой) всички платци от висшата категория джизие са обозначени като “*рум*” – 42 души, в средна от 110 души 103 са “*рум*”, а в нисшата 293 са “*рум*”, 25 са без етноопределител, 2 са “*bulgar*” и 4 “*eflâk*”. В този пример обозначението “*рум*” най-вероятно може да се тълкува като етноопределител – грък (независимо дали става дума за гърци или за гърчещи се хора, а според някои автори за албанци) – **Mutafov, V. 1987: 247–248** – авторът цитира: Ориенталски отдел на НБКМ /OpO/ Вд 97/12, преведен от Петко Груевски.

⁷ OpO, R3, f. 37-r, doc. IV.

ват.⁸ Някъде от XVIII в. във въпросните османски „църковни“ документи се наблюдава по-широка употреба на термина *рум* за обозначаване на пасомите (селяни и граждани) на православната църква в дадено място или регион. Тъй като става дума за пасомите на православните епархии, трябва да четем термина като „православни“.

Обаче терминът *рум* се среща не само в „църковни“ документи, в които се третират проблеми на православните. Напротив, през XVII и XVIII в. *рум* се среща в много широка палитра от различни видове османски документи (регистри и т.нар. текстови документи) и в разнообразни ситуации, където изобщо не става дума за проблеми на православната църква, както и по отношение на групи или отделни индивиди. Именно в подобна ситуация съм склонна да мисля, че употребата в османската документация на термини, които днес наричаме етноними включително и *рум*, е следвало самоидентификация на самите хора и групи или по-скоро заявената идентичност

---

⁸ [Inalcik, H. 1982: 441–445], където се предоставят данни от Piskopos Mukataa Register. Според П. Конортас едва през втората половина на XVIII и XIX в. Цариградската патриаршия реално оглавява всички православни и се налага „рум“ за всички православни; „рум“ преди края на XVIII в. не означава грък; еволюцията в употребата на термините е от християнин (насрани) към неверник (кефире) до рум; самото налагане на рум е стимулирано от нарастване на влиянието на фанариотите, привилегиите на висшия клир успоредно с османския упадък и влиянието на националните промени към края на XVIII в., което води до драматична промяна на положението на гърците [Konortas, P. 1999: 170–175]. Османски „църковни“ документи главно във връзка с издаване на берати на епископи в различни епархии от днешните български земи и околните им диоцези от 1683–1699 г., отнасящи се за градовете Текирдаг, Самоков, Червен, Търново, Ловеч, Ески Истанбул (Преслав), Силистра, Анхиало, Варна, Месемврия, Созопал, Ахтопол, Силистра, Мелник, Шумен, Разград, Осман пазар, Ески джума, Айтос, Карнобат, Хатун или, Янбол, Русокастро, Ислимие, Чорлу, Охрид, Едирне, Димотика, Русе, Провадия, Никопол, Враца, Рахово, Свищов, Ески Загра, Чирпан, Казанлък, Излади, Ала килиса, София, Гюмурджина, Филибе, Берковче, Шехир кьой, Брезник, Изнеполе, Кутлофче, Плевен, Селви, Йенидже Иселиме и за патриарха на Ипек – навсякъде пасомите на съответния диоцез са обозначени като *зимми* или *кефире*; само за Истанбул се пише за *рум патрикасъ* – вж: (ВВОА – ОКПС 18 (6), а.е. 38, 39, 41, 43, 46, 48, 52, 58, 55, 65, 68, 73,82, 98–99, 110, 116, 141, 147, 151, 152, 157, 165, 169, 172, 178, 190. В 1703 г. берат за Софийския митрополит Анастасий също се поменава „рум патрикасъ“ на Истанбул, докато православните в Софийско са наречени „кефере тайфеси“ или „зимми“; в 1733 г. берат на Видински митрополит редом присъстват „рая“, митрополит на *рум*-ите и *зимми* [Kabrda, J. 1957: 382–390].

на техните локални представители. Няма съществени статусни различия от юридическо, фискално и финансово естество, които да произхождат единствено от етническата принадлежност на даден поданик, които да аргументират употребата на въпросните етноними. Например, независимо дали някой е сърбин или българин, той трябва да плаща данък джизие; единствено неговото социално и финансово положение е имало значение и за това, в какъв размер ще го плаща. Предполагам, че културната (етническа) самоидентификация на поданиците вероятно е възприемана от османската администрация като допълнителен, но удобен и стабилен маркер за индивидуална или групово разграничаване. Например, има данъчни регистри, в които към името на платците се изписват два-три техни физически белези. Но нито при индивидите, нито при малки групи поданици, означавани като *рум/румия* нямаме основания да смятаме, че етно-термините маркира някаква особена юридическа и социално-икономическа характеристика или привилегия.

Така терминът *рум* подлежи на бинарна интерпретация в зависимост от употребата му в различни ситуации и като следствие на това дори в различни османски документи – като обозначение за елин или по-общо на православен. Интересно е сравнението с употребата на термините за обозначаване на арменци, евреи или роми, което е много по-еднозначно. И при тях етно-термините обозначават културни характеристики, които са и удобни социални маркери, които виждаме поставени към отделни индивиди или групи. В историографията, посветени на нашия регион тази „етно-интерпретация“ на *армени*, *яхуди*, *къпти* и пр. не буди възражение. По повод интерпретацията на термина *рум* обаче имаме впечатляващ дебат, сравним може би само с този по отношение на термина *влах/ефляк*. И в двата случая става дума за православни, които обаче изглеждат като етно-демографска заплаха или посегателство върху националния етос на православно мнозинство в даден регион по време на национален кипеж. Така, докато търговците, обозначени като арменци или евреи не предизвикват смущение, за обозначените като *рум* се спори и няма единно мнение.

Османските документи, използвани тук, едва ли биха позволили да се проникне по-дълбоко в менталността на носителите на определителя *рум* и да се констатира дали те са се чувствали гърци или предимно православни,

или са търсели във въпросния определител гаранция за принадлежност към престижна група при запазване на интимна представа за собствения си не-елински етнически произход. Едно е ясно – всеки отделен пример на употреба на термина *рум* трябва да се подложи на критичен анализ, за да се определи, какво съдържание е вложено при използването му.

Разглеждания социален типаж – грък, османски поданик, православен, търговец на далечни разстояния – е представител на класическото и най-многобройно съсловие в османското общество – *рая*: производител, дребен владеец на земя и собственик на движимо и недвижимо имущество, данъкоплатец, който в рамките на своите поселищни общности носи групова отговорност за спазване на нормите на законосъобразно поведение. Османските поданици-раи не са закрепостени към земята и е възможно да сменят местожителството си, тласкани от различни демографски, екологични, стопански и политически причини. И мюсюлманите, и немюсюлманите сред раята са „клиенти” на кадийския съд при решаване на широка палитра от частни и криминални въпроси според нормите на шериата, а също за да бъдат контролирани в изпълнение на своите задължения към държавата в административен план. [Ivanova, S. 2006]

Сред османската рая обаче откриваме една интересна група, която става все по-видима от XVII в. насетне – т.нар. в изворите *перакандета* (в определени ситуации се среща заедно с *хаймане*, *ява*, *пришълец* – все фискални термини). [Grozdanova, E. 1989] Например според джизие регистър от 1695/6 г. в Пловдив има махала „Румиян”, а сред регистрираните в самостоятелна рубрика *перакендетата* фигурират още 95 индивида, също определени като *рум*. [ВВОА – ММД 1196, ММД 2442, ММД 3431, ММД 5323] Това са движещи се хора без постоянно местожителство (различни от номадите). Тези перакендета биват два вида: Когато поданикът сменя мястото си на живеене, премества се от едно селище в друго, той се означава в османските документи най-често като *haymane*, *nef yafte*, *nef*, *prişaleç* (пришълец), но и като *перакенде*. Властите и най-вече общините на раята трябва да осигурят така щото тези хора да си плащат данъците на новото място и да получат гаранции за законосъобразното си поведение. Вторият вид са движещ се индивид от раята; те имат семейство, имоти на определено място (родината

им), където обаче пребивават рядко. *Перакендетата* се появяват на различни места в имерията като хора без постоянно местожителство, които обаче няма да се установят, а след известен период ще напуснат, ще продължат, най-вероятно търсейки препитание и за да упражняват бизнес, включително и търговски такъв. Поради постоянното им движение данъците им се обособяват в самостоятелни приходоносни фискални единици – *мукатаи*, и се събират от отделни фискални агенти (обикновено откупили правото да събират даден приход). Този втори вид перакендета бихме оприличили на съвременните трудови мигранти, субекти на махаловидна миграция.⁹ Тук за нас е важно, обаче, че понякога такива *перакендета*, *ява кефири*, *хайманета* се групират по еднакъв си етно-конфесионален произход (арменци, гърци и пр.).

Прави впечатление употребата на етноними в грамотите (бератите), издавани на оторизираните да събират данъците на въпросните *перакендета* – гърци, албанци, сърби, българи, роми – мюсюлмани и немюсюлмани (интересно е сравнително рядкото среща на евреи в такава ситуация). Такова е положението например в берат от май 1682 г. за събиране на данъци от такива *перакендета*. Тук се посочват различни групи сред тях, които се движат и преместват от една област в друга (*bir diyardan ahir diyara mruru ve obür iden*) из Балканите и Мала Азия. Платците са групирани като: *пракенде* арменци и анадолски гърци, а сред тях са тези, за които изрично е подчертано, че се движат с цел печалба и препитание (*kâr ve kesp*) – класическа тру-

---

⁹ В края на XVII в. в Никопол сред християните се разграничават постоянни жители на махала в града, *перакендета* (разпръснато население) от споменатата махала – както предполага авторката, които вероятно в момента на съставяне на регистъра не са в Никопол; жители на мюсюлмански махали, *перакендета* и *ъргати* в същите [Parveva, S. 1988: 27]. *Хайманетата* са определени от Е. Грозданова като хора без установено местожителство, за които османската власт предвижда формиране на своеобразни, не толкова териториални, колкото фискални единици от рода на „Вилаета от разпръснати и разпилени платци” (фактически *perişan ve perakende* – б.м., С.И.), воден на пряко подчинение на главното имперско счетоводство или „вилаета от хайманетата в Никополски санджак” [Grozdanova, E., Andreev, S. 2003: 427]. Както видяхме такава *мукатаа* е отделена от *перакендетата*, наречен в превод „вилает на немюсюлманската преселническа рая без установено местожителство в границите на Никополски санджак” [Turski izvori 2001: 7; Izvori, 1977: 449] – *перакенде* – название на напуснала първоначалното си местожителство рая.

дова миграция. Специално гърците са представени като няколко подгрупи: анадолски гърци (*рум*), които трябва да заплатят за една година еднократна сума (*макту*) от 4 гроша. Гърци има и сред подлежащи да заплащат *ява* джизие новоопоявили се неверници (*яве кефире*). Специално се изреждат различни райони, от които идват (предполагам в смисъл на произхождат) такива гърци, за да осъществяват търговия, печалба и препитание (*ticaret ve kâr ve kesp*): Кайсерие, Ван, Чулха, Битлис, Арабкър, Несит, Кефе, но също от вилаета Маджариче, както и от Немче, Ефляк, Богдан, Караманли, Адъна, Сиван, Серише, Синоп, Еркюп, Трабзон, Юскюдар и Хаслар. Сред гърците (*рум*) се разграничават такива от Румели и такива от Анадола; като отделен клас са споменати тези, които идват за търговия, печалба и препитание *ява кефире*.¹⁰ Може да се направи извод, че османският фиск е разграничавал два вида движещи се гърци: такива придвижващи се из Румелия и такива идващи от Анадола с подчертано търговски задачи.

Именно сред *перакендета*-търговци по българските земи от XVII в. добре се открояват и бих казала, преобладават арменци и гърци. Бих нарекла явлението „*перакенде* фактор”, който ще разгледам тук само в един единствен негов аспект – какво ни показва за състоянието на **гръцката диаспора** по българските земи.

Със стари корени, поддържана и структурирана от различни фактори гръцката диаспора в българските земи, в най-голяма степен зависи от мащабите и характера на **вътрешните за империята миграции**, включително и по стопански причини. В различни документи са видими връзките между териториите с компактно гръцко население в Мала Азия и Средиземноморието, а и на Истамбул с пристанищата по Северното Черноморие, подунавие-то или вътрешността на Румелия. Въпросните миграции, които по своеобра-

---

¹⁰ Става дума за подбрани моменти от обемист османски документ – сборник от двадесет заповеди на откупчик на държавен приходоизточник (*мукатаа*) за събиране на различни данъчни задължения, плащани като фиксирана сума на отсек, *макту* от перманентно „движещи се” хора, *перакендета*, из санджаци в Анадола и Румели (санджаците Кютахия, Кастамону, Гелиболи, Михалич, Бурса, Коджаили, Димотика, Никболи, Маглага, Анталия, Хамид, Алания, Кайсери, Измир, Айдън, Сарухан, Караси, Мармара, Коня, Кара хисар, Силистра, Бига, Анкара и др.), както и на *ява* джизие – ВВОА – ADVN 798. По-цялостно представяне на документа вж в: [Ivanova, S. 2011].

зен начин са формализирани в данъчната група на *перакендетата*, вероятно поддържат демографския статус на гръцкото население в днешните български земи. Например в 1691 г. в каза Исмаил гечти (дн. в Румъния) в отделна рубрика в джизие регистър са описани гърци (*Rumiyan*), които са хора без постоянно жителство из Румелия (*Rumili perakende*), плащащи джизие в три категории: висша категория 18 души, средна 294 и низша 458 души. [ВВОА – DCMN 26628]

Типичен е брат, издаден на откупчик на правото да събира в Македония прихода от различни плащания (данъците *джерм-и джинайет* и *бей-тюлмал*), дължими като еднократно платима сума (*макту*) от различни групи хора, които перманентно се движат (*перакендета*). Тук са изброени: *перакенде* арменци и анадолски гърци; рая анадолци, *перакендета* на Медина (*Medine-i Müneverge*). Но някои от въпросните групи, отказвайки да плащат, изтъкват, че „ние плащаме *макту*то си, което е определено за арменската *тайфа* и за анадолските *рум*, в нашите [родни] *вилаети*”. [**Turski dokumenti, 1972:** 67–68; OpO, R1, f. 22–v, doc. II] По подобен начин се събира джизие от неверниците – арменците и гърците/*рум* от Анадол, които са *перакендета* в Софийска каза през 1619 г. [**Izvorii, 1986;** ВВОА – ММ 236; TD 309] В тези и много подобни документални примери се визират хора и групи, които са без установено местожителство в Румелия, фамилията им са по родните им места, примерно в Анадола. Видно е разграничението, което в цитирания и други подобни документи се прави между *макту*, с което са обложени анадолски гърци и *yava-i cizye*-то за гърци (*рум*) от Румелия, т.е. между малоазийски и балкански гърци. Сред гърците *перакендета* от Анадола се откриват такива, за които специално е уточнено, че са обвързани с търговска дейност с повтарящият се в десетки документи израз: „пътуващи наоколо за печалба и препитание”. [**Turski izvori 2001;** ВВОА – ADVN 798]

С риск за повторение, отново ще подчертая, че в различни типове османски документи от XVII и XVIII в., отнасящи се за български селища и административни единици, се споменават въпросните *перакендета* – формализиран, фискален маркер за вътрешните мигранти, наред със срещащите се

още от края на XV в. в тимарските регистри *хайманета* и *ява кефири*.¹¹ Обособяването на тези хора в самостоятелна данъчна общност и в *мукатаа* е знаменателно. На пръв поглед хаотичното движение на хора изглежда е формирало структурата на своеобразна трудова миграция. Именно това позволява на османската фискална машина да съзре системност в движението на част от гръцките перакендета и да ги групира данъчно в самостоятелен приходоизточник. Етно-религиозните характеристики на част от перманентно „движещите се” хора очевидно се оказва пригоден маркер за тяхното отграничаване от останалите *перакендета* според етноса им, което най-вероятно води до спонтанното им групиране – сънародниците се групират по-лесно, независимо от общата им съдба с останалите „движещи се” хора. *Перакендетата* от различни етноси постоянно присъстват от втората половина на XVII в. на социалната повърхност на дадени градове, някои села и на области в българските земи, което очевидно е предизвикано от демографски и стопански фактори, може да се изразим със своеобразен социален оксиморон – перманентно „движещите се” хора стават константен компонент на местното общество и започват постоянно да присъстват като отделна данъчно-отговорна общност, аналогична на градските махали, в някои градове и села. Османската администрация използва специални фискални техники, за да ги открива и да им събира данъците. Изглежда трайното присъствие на представители на движещите се гърци в дадени български селища се маркира от включването на такива групи в данъчните регистри на местното население, макар и в отделна рубрика, и когато започват да плащат вилаетските местни разходи, аварии и пр. със старите местни жители.

Самата гръцка диаспора има следната вътрешна структура: трайно уседнали и работещи в дадени селища в българските земи елини, които образуват поселищни структури (най-често махали, джемаати, тайфи) или са представени от индивиди (по-редкия случай), както и движещи се перакендета, чийто бизнес ги отнежда по утвърдени маршрути в определени сели-

---

¹¹ Например в Никопол в 1693 г. платците в отделните градски махали са разпределени в три групи: „стари”, т.е. постоянни жители, *перакендета* – както предполага Ст. Първева разпръснатото население от махалата, които вероятно в момента на съставяне на регистъра не са в Никопол; в мюсюлманските махали също живеят християни заедно с групички *перакендета* и *ъргати* в същите махали. [Parveva, S. 1988: 27].

ща. [Balta, E. 2003: 142] Всеки от елементите от така описаната структура на гръцката диаспора излъчват отделни представители, чийто демографски статус изглежда е подходящ за изпълнение на определена търговска дейност; не случайно може да се открие типологично съответствие между структурата на диаспората и структурата на гръцкото търговско съсловие: участници в локалната търговия; участници във вътреимперската търговия на големи разстояния; участници в международната търговия. [Faroghi, S. 1984; Islamoğlu, H., Keyder, C. 1981; Georgieva, C., Gencev, N. 1999: 134–156]

Използваните извори разказват за търговци, обозначени като *рум*. Анализът на този емпиричен материал води, смятам, към обобщението, че този термин трябва да се интерпретира-превежда по-близо до съвременното понятие за етнонима елин, отколкото като православен. Но не твърдя, разбира се, доколко тази употреба отразява достоверна или само заявена идентичност.

Дефинирането на понятието **търговец** [Panova, S. 1980: 217; Le Goff, J. 1999] в дадено общество и пазар в определена епоха предполага богата палитра от дейности и стопански роли според стоките, с които се търгува, според големината на мобилизирания капитал, според степента, в която контурите на тази класа са „получили юридическо потвърждение” от държавата/политическата власт, от корпоративния регламент, както и от международно-правната рамка на търговския бизнес. Следвайки разказът на Жак льо Гоф в късно средновековната търговия на Европа се откриват: дребните между тях (амбулантни търговци, лихвари на седмични лихва, ломбарди/каорсин, даващ заем срещу залог, сараф, обменящ валути и даващ заеми); големите (т.нар. *negociatores*, *mercatores*, гросисти, по днешному бизнесмени с размах и многоопосочност на интереса, ангажирани с търговска и финансова дейност, спекула, инвестиции в недвижими имоти и земя или още търговци-банкери камбисти). Има търговци със скромно или голямо значение, специализирани или случайни, независими или подвластни на феодала или на религиозна институция. Важно разграничение, което прави льо Гоф е между странстващия търговец, потънал в прахоляка на неизбродните пътища, и уседналия, който ще ръководи делата си от своята кантора благодарение на по-усъвършенстваните техники, комплексна организация и мрежа от

сътрудници (авторът нарича това организация и метод на търговията), при когото стоката идва с чуждестранен търговец. [Le Goff, J. 1999: 16–17, 32–34] Може да се спомене разграничението между морска и сухопътна търговия (съществено и при дефинирането на левантинска и ориенталска търговия). [Murphey, R. 1996: 172–174] Х. Иналджък разграничава две класи търговци: тези, които се занимават с местна продукция и с продукция на гилдите и са с по-нисък статус; вторите, които осъществяват керванна и търговия по море (туджар и базерган), неограничени от *ихтисаба*, забогатели от търговия и от кредитни операции, както и от производството на коприна. [Inalcik, H. 2002: 160]

Търговиците в османските документи най-често се обозначават като *tücar* или *bazergân*¹², според някои автори – едри търговци с финансова тежест, особено вторите. Но тези термини не маркират една стриктна класификация, базирана на ясна дефиниция на различни видове търговци. Затова пък емпирични наблюдения върху организацията на търговската дейност по събиране, транспортиране и дистрибутиране на суровини и стоки в османски условия позволяват да се разграничат търговци, действащи на различни разстояния, при които ясно се очертават статусни специфики, а именно локални търговци, търговци на далечни разстояния и международни търговци. [Murphey, R. 1996: 186–189] Критерият не е толкова външен по отношение на същността на търговската дейност. Османският регламент, на който в научната литература се придава голямо значение [Martran, R. (ed). 1999: 223, 234, 349–352], може да бъде лесно диференциран именно по критерия, идващ от разстоянието на пренасяне на стоките и влиянието на международния регламент на търговска активност върху османските търговци.

Като че най-изследвано ниво на търговска активност на гърците е международното. Арменци, гърци, евреи, които по израза на Т. Стоянович формират малки протекционизирано-производствени предприятия, действат на ръба на вътрешната и външна търговия както на османска, така и на чужда територия [Stojanovic, T. 1960: 267; Panova, S. 1996: 9], и като посредни-

---

¹² Посочват се наименования на (фактически дребни) търговци, специализирани в производство и/или дистрибуция на определена стока като черчи – амбулантен търговец на кинкалерия, чъркчи – провадавач на цървули. [Parveva, S. 1988: 29].

ци на чужди търговци. [Mitev, P. 1995: 70; Panova, S. 1980; Gabenski, P. 1931: 299–300] През XVIII в. на преден план в османското стопанство излиза износът на суровини за Европа. А това изтласква на водещи стопански позиции балканският търговец, който има контрол върху сухопътната търговия на вътрешния и международен пазар със суровини. Така Тр. Стоянович въвежда образа на проспериращия гръцки търговец, олицетворяващ сборната група т.нар. *conqered Orthodox merchants* от Балканите, подвизаващи се в Европа. [Stojanovic, T. 1960: 255–263; Balta, E. 2003: 141–161, 147–160] На юг от Дунава за търговеца от Европа е по-удобен костюмът на османския немюсюлманин *зимма*, говорещ турски език. В това географско направление османските дипломатически партньори подписват договори фактически в полза на балканските търговци, които като посредници или като хора с чуждо неосманско поданство, поемат в свои ръце връзките на османското стопанство със Средна и Източна Европа. [Goffman, D. 1982a: 154; Panova, S. 1996: 9, 60–61; Ye'or, Bat. 1987: 78–82] Взаимоотношенията на местните търговски съсловия и европейците минава и през правото на европейските посланици да продават патенти на османски поданици и синовете им, които да работят за съответната страна и нейните търговци като преводачи (*драгомани/терджумани*) и слуги/помощници (*хизметкяр*). Сред тях се появяват и гръцки търговци. В зависимост от активността на европейските търговци на Балканите и в Мала Азия, местните гърци им служат като брокери, сарафи, кредитори, преводачи, посредници с местните търговци и с властите, което е особено активно след успешните за християнските държави войни от втората половина на XVIII в. [Balta, E. 2003: 152]

Разбира се самите **османските поданици-гърци търгуват с чужбина**, като се възползват както от реципрочността на капитулациите, така и от привилегии, предоставени от европейски владетели. Немюсюлманите плащат еднократно мито (3–5%, а мюсюлманите – 2–4%) в митниците срещу удостоверителен документ, тъй че да не бъдат торможени с искане за повторно плащане. Османските поданици, търгуващи в чужбина могат да се възползват и от османските пратеничества или като облагодетелствани търговци (*hassa tüccarları*), изпращани в Европа от двореца или от местни паши да купуват и продават. [Lamaziere, C. 1950; Caleb, A. 1908; Bur-

Markovska, M. 1997: 43; **Mihneva, R. 1985:** 114; **Kafadar, A. 1989:** 198–218; **Kolodziejczyk, D. 2000:** 7, 68; **Panaite, V. 2001:** 277–307, 288–290; **Faroqhi, S. 1986:** 79–80]

Следващата група гръцки търговци са тези, които **търгуват като поданици на други държави извън османските предели**. Към XVII в. гърците се превръщат във водещо търговско съсловие сред православните християни османски поданици, станало особено видимо в Средна Европа и Русия през XVIII в. Те се ползват от преференции от властите в ареала от Виена до Москва, позволяващо им да установят колонии или да създадат търговски компани, наречени „гръцки“ (етнонимът обикновено е споменат в историческите извори) и максимално възползвайки се от наличието там на гръцка диаспора със стари корени и постоянно попълвана през вековете. Документалните данни, натрупани в резултат от функционирането на тези структури, показват, че прилагателното „гръцки“ играе ролята на различителен маркер за хората, които могат да използват съответните привилегии и патенти и които обикновено са с православна религия, но които не задължително са гърци етнически. Както казва Тр. Стоянович, грък означава и търговец (peddler) и в този смисъл дори един еврей може да е „грък“. Тези хора ползват преференции от османците или от съседните им държави и формират навън колонии, а по между си или съвместно с османски поданици – търговски компани. [**Mitev, P. 1995:** 73–74; **Balta, E. 2003:** 147–160; **Karathanassis, A. 1989:** 232; **Katsiardi-Hering, O. 1993;** **Mc Neill, W. H. 1980:** 127–129; **Papacostea-Danielopolu, C. 1973;** **Seirinidon, V. 1997;** **Stojanovic, T. 1960:** 291, 294, 296, 309]

Участниците в **локалната търговия** са производители, търгуващи с поризведенията по дюкяните си, но може и да са специализирани амбулантни търговци на дребно, занимаващи се с разносна търговия, както и със събирателска търговия. [**Stopanska istoria**] Локалната търговия се регулира от османските локални закони (кануни) за пазарните такси (*bac*) и различни допълнителни такси и глоби (общо *ihtisab*). [**Cvetkova, B. 1972:** 19; **Le Goff, 1999:** 43] Когато владеят имоти и земя, локалните търговци подлежат на различни данъци (вкл. испендж, джизие и аваризи) и десетъци. Обикновено са обединени в гилдии. Те са „закотвени“ на местния пазар (*suk* или *çarşı*),

където се осъществява обмяна със селото и се осигурява вътрешноградската размяна, както и дошлата отдалеко, дори от чужбина търговска стока се плазира сред местното население. Отделни документи ни отвеждат по следите на гърци, които осъществяват локална търговия, обикаляйки из селата. Например нападнатият от разбойници “*urum* Мано”, за когото в кадийски протокол от 1761 г. е посочено, че произхожда от Костур (Кастория, дн. в Гърция), заявява: „Аз съм от *урум тайфата* и из селата на *каза* София продавам стока,” като тази, която са му ограбили: 10 топа плат *богасъ*, 6 оки коприна, 20 *миска*л конци, 5 лакти чоха, 30 топа бяло златишко платно, 5 топа червено мосулско платно, 15 колани, 10 оки тестета памучни такета, 2 топа груби забрадки, 2 топа фини забрадки, 5 топа истанбулски гайтан, 10 тестета ибришим, 100 дирхема каранфил, 1 ока сакъз, 2 оки тамян, 10 тестета такета от син богас, 10 тестета такета от плат сандал и други на стойност 50 гроша. [OpO, S21, p. 88, doc. I; **Mutafchieva, V. (ed) 1978:** 274] Така, както казва Мърфи, стоката може да стигне до купувача, с посредничеството на дребния локален търговец. [**Murphey, R. 1996:** 186–189]

Различен е статута и организацията на бизнеса на османските поданици, ангажирани в **междурегионалната търговия на далечни разстояния вътре в империята**. [**Le Goff, J. 1999:** 10] Те, за разлика от дребните, ангажирани на локално ниво, не са обединени в корпорации или цехове, не са ограничени в печалбата, могат да правят търговски сдружения и дейността им не е ограничена от правилата на *hisba* (мюсюлманския корпоративен етичен кодекс), но трябва да спазват забраните за търговия с определени стоки. Ползват и своеобразни преференции. [**Inalcak, H.: 1; Inalcik, H. 1969:** 98; **Marcus, A. 1989:** 169; **Shaw, S. 1976:** 158–159; **Balta, E. 2003:** 151] Както казах, сред раите от Анадола и отделни анадолски санджаци, сред *перакендетата* из Румелия, сред всички *перакендета*, плащащи *макту*, се откриват *рум* – движещи се на далечни разстояния търговци. За такива *рум*, макар и по-рядко в сравнение с арменците, може специално да е уточнено, че са обвързани с търговска дейност с типичния израз: „пътуващи наоколо за печалба и препитание”. Например две султански заповеди от 1637 и от 1657 г. са адресирани съответно до кадията на Битоля и до кадиите по течението на Дунав в санджаците Никопол и Силистра. Тук се изброяват *перакендетата*

Арменци, анатодолски гърци (*рум*), *перакендета*-рая на свещената Медина (т.е. плащащи данъците си на вакъфа на Медина), „движещи се между провинциите” за „кяр и печалба”. [OpO, S 21, p. 88, doc. I]

Могат да се разграничат два вида търговци на далечни разстояния вътре в османската държава според стоките, с които търгуват. Възможно е част от тези търговци да се снабдят със султански документ, за да закупват стоки за снабдяване на определени държавни производства или консумативен център, напр. столицата или интендантства, т.е. ползват своеобразен монопол под чието прикритие осъществяват и частната си търговия. Мащабни стокови операции по пласмента в границите на вътрешния османски пазар на селскостопанска продукция, суровини и полуфабрикати най-често се осъществяват под формата на “държавна търговия” или държавно снабдяване. Втора разновидност на вътрешната междурегионална търговия е с луксозни стоки, манифактура, вкл. текстил, подправки, кафе и пр. с по-слаба държавната намеса.

За да могат да изпълняват функциите системата на османската търговия търговците на далечни разстояния ползват различни преференции, които събрани във виртуален „кодекс” образуват статута им. В изследванията ми, на базата на които реконструирам този статут, съм използвала различни османски документи, в които фигурират представителите на различните „търговски етноси” в империята. Но най-отчетливо техният статут може да бъде реконструиран за арменците. Доколкото в юридически и социален план става дума на първо място за едно съсловие – търговците на далечни разстояния в османската вътрешна търговия, смятам, че моделът, реконструиран за арменците може да бъде матрица, върху която да се наложат фактите за гърците търговци на далечни разстояния. И въпреки, че материалът за елините не е толкова пълен, точките на съвпадение в статута на гърците и на арменците позволяват да се твърди, че поради принадлежността им към едно съсловие със специфичен бизнес, въпросният виртуален статут и на гърците, и на арменците, и на всички други представители на немюсюлманите от различни етноси в империята търговци на далечни разстояния е идентичен.

(1) Липсата на множество вътрешни мита върху огромната територия на османската държава се смята за един от най-съществените фактори, бла-

гоприятстващи търговията. Фактически става дума за османските търговци на далечни разстояния, които подобно на чужденците *мюстемин*, **не плащат вътрешни мита, а еднократна такса, мито** върху стоката, наричано в изворите *bas* или по-често *gümruk*, а именно: 2–3% (*гюмрук* и *зарар-и касабие*) за мюсюлманите; 3–5% за немюсюлманите поданици на султана; 4–5% за чужденците *мюстемин* (когато осъществяват вътрешнотърговска дейност), за изплащането на което разбира се трябва да имат удостоверение. Освободени са обаче от пазарни такси *бадж*, дължими в селища с пазар, през които минават транзит. Самата османска територия е разделена на големи зони, в рамките на които важи този режим и влизайки в които търговецът трябва да плащат еднократен *гюмрук*. Така *гюмрукът* е нещо като вътрешно транзитно мито (а не както е по-популярно – международно мито) върху стоките, транспортирани на дълечни разстояния вътре в империята. Ако стоките преминават в друга зона, *гюмрук* трябва да се плати отново. Смятам, че разграничаването между международни и вътрешни *гюмруци* е в известна степен условно и трудно. Според търговското трасе и вида на стоката се определят и конкретни места, където се събира *гюмрука* или еднократния *бадж*. [Köymen, Op: 60–61; Faroqhi, S. 1978: 50–68, 58–67; Inalcik, H. 1995: 91–97, 107; Inalcik, H. 1969: 97–140, 98; Shaw, S. 1976: 158–159; Şen, Ö. 1996: 86, 90] Стоките, транспортирани от търговците на далечни разстояния, се стоварват и разопаковат по места и се разпределят сред локалните търговци, които от своя страна ще плащат пазарна такса *бадж*. В случай че самите търговци на далечни разстояния започнат да продават на дребно, те трябва да пращат пазарна такса *бадж* върху съответната сделка.¹³ Проблеми са възниквали, когато в подобна ситуация търговецът се опита да плаща *бадж* под предлог, че дължи еднократен *гюмрук*. Имаме примери на конфликтни ситуации, поставяни на вниманието на провинциалните съдници, когато дребните търговци са недоволствали, че търговците на далечни разстояния се намесват в техния периметър на местния пазар и с това ощетяват бизнеса им.

¹³ По въпроса за големината на *гюмруците* в изворите и в научната литература се дават различни сведения в посочения диапазон, което съответства на промените в османската практика; вж също: OpO, OAK 149/27 – мюсюлманите 4%, немюсюлмани и евреи – 5%. Вж и: [Panova, S. 1996: 38–39].

(2) Дефакто този митнически режим се ползва от някаква група, от общност. Това добре личи, ако разгледаме механизма на плащането на данъците, дължими от раята в империята. Както видяхме, възможно е търговците на далечни разстояния да **плащат данъците си като (групово) макту** (еднократна годишна сума, заместваща няколко различни данъци – на първо място джизие, при определени обстоятелства испендж, адет-и агнам, аваризи, вилаетски разходи и пр.) по подобие и заедно с *перакендетата*.¹⁴ Плащането на данъци като *макту* се оценява като облекчаващо движението с цел да се упражнява търговия на далечни разстояния [Goffman, D. 1982]. Най-удобно и на практика мактуто обикновено се налага върху група. Както видяхме, в османските регистри особено от XVII в. можем да открием търговци на далечни разстояния, определени като *перакендетата*, които плащат своето *макту* в отделна *мукатаа* (държавен приходоизточник). [Goffman, D. 1982: 81–90; Şen, Ö. 1996: 97–99] Именно за такива търговци, при внезапната им смърт някъде по търговските пътища, в съда ще се свика дело за уреждане на наследствата им. От издадените документи става ясно, че те имат фамилии на едно определено място в империята. Но данъците си плащат не там, а като *макту*, в място на пребиваването им в момента, когато тече мероприятияето по облагането им. Това са хора, чиято (търговска) дейност изисква движение и затова, както видяхме, османската фискална практика намира механизъм да плащат данъците си в специална данъчна единица на движещите се хора (*мукатаа от перакендета*) за изплащане на *мактуто* си.

Малките групи на „движещи се” търговци, участващи в плащането общо на *макту*, автономно контактуват с данъчния агент/откупчика, който от своя страна, е снабден с необходимите берати и фермани, регламентиращи дейността му. Той трябва да може да открие и различи своите данъчни „обекти”, да ги накара да плащат. В изложение (*арз*) от събирач на джизие същият обяснява, че ще събира *мактуто* на перакенде арменци и други

---

¹⁴ Вж например заповед (*hüküm*) за събирането на данъци и такси, обособени в мукатаа, от намиращите се в казите Варна, Балчик, Мангалия, Кюстенджа, Кара харман, Кара су, Силистра, Хаджиоглу Пазарджик, Чартаг, Амур-и фатих, Йени пазарь, Провадя от намиращите се в споменатите кази *taufe-i perakede armenian, rum, laz, eflâk и bogdan; 1025*. – ОрО, Ф. 26, а.у. 3623, ф. 14-г, doc. III.

“*yava kâfîresi*” (новопоявили се неверници) за 1683–1684 г., включително и *мактуто* на идващите в каза София за печалба и препитание („*kâr ve kesb*”) тайфа арменци и анадолски гърци. Той ще събира и джизieto (*yava-i cizye*) на идващите от Румелия и занимаващи се с печалба тайфа гърци, арнаути, сърби и българи. Гърците се инатят и отказват да плащат на джизиедаря под предлог, че в берата му са записани (само) анадолски гърци; крият се из чифлици и лозя на „силни хора” и не плащат джизieto си. [OpO, S85, f. 92-r, doc. III]

Откупчиците могат да събират въпросните приходи, защото са опитни, за да занят търговските маршрути на всяка стока и на всяко “малцинство” и защото са подготвени да им издават изрядни квитанции за платеното. Това е важно за един движещ се човек, който е извън общоприетата система на колективна отговорност на териториалните общности, осигуряваща социална легитимацията на всеки поданик като изряден данъкоплатец. Именно такива непознати на дадено място търговци могат да бъдат атакувани от данъчни агенти, включително такива по *бачове* и *гюмруци*, за повторно или повисоко плащане. И затова толкова им е необходим документ за платен данък (*tezkere, eda tezkeresi, cizye evrak* и пр.), който освен това им служи за „паспорт” при преминаване на границата на османската държава и гарантира ползуване на привилегии, предоставени на османски поданици в чужбина. По голямата комуникационна артерия р. Дунав има интензивно движение на *перакендета*-търговци във връзка с осъществяване на държавни, военни и бизнес задачи. Това предполага и приспособяване на фискалните механизми в района, както пише в заповед, за „да се обхванат с джизие всички немюсюлмани (*zimmi*), включително тези, които идват с кораби за султанския поход и за търговия (*ticaret*)” (ферман от 1717 г.). [OpO, F. 26, a.u. 3625]

(3) В отделните градове и пристанища съществуват своеобразни **центрове за отсядане на пътуващите на далечни разстояния търговци**, които напомнят по нещо колониите на чуждите търговци *мюстемин* или съседско-териториалните общности на раята в османската държава (градска махала или село), в чиито рамки колективната данъчна и криминална отговорност осигурява гаранти (*kefil*) за всеки член. За движещия се търговец подобна мрежа от пунктове за социален интегритет и легитимност може да се осигу-

рява от хан, безистен, място на чаршията.¹⁵ В османските документи се появяват и такива означения като „*урум чаршия*”, пазарище на гърците (“*Rumlar suk*”). [OpO, S22, p. 67, doc. I; S312/9, f. 5-v, doc. I] и др. Попаднал в тези търговски центрове, „движещият” се търговец временно се включва в общност от хора, обвързани с колективна отговорност, която легитимира неговата самоличност и го гарантира от обвинения в криминални престъпления. Колеги могат да се погрижат да приберат останалото от внезапно починал на път търговец и да го предадат на роднините му на стотици и хиляди километри. Търговци на далечни разстояния от същия етнос и вяра могат да дадат гаранция за законосъобразното поведение на свой колега в някой хан, безистен и пр.¹⁶ В тях именно идват и служители (*emin, vekil*) на откупчици на *мукатаи* от приходи от *перакендета*, за да търсят подобни платци, там на първо място се събират *гюмрюците* [Dimitrov, S., Tonev, V., Jechev, N. 1988: 116] или самите платци удостоверяват, че това е направено на друго място. За платеното джизие поне от 90-те години на XVII в. се получава отчетен документ – еврак или *кяят* за платено макту. За нашите гърци този *кяят* играе роля на „пътен лист”, че могат да пътуват без ограниченията на локалните регулации, валидни за обикновената рая.

(4) Османските поданици могат да пътуват надалеко, ако си извадят разрешение, нещо като **пътен лист**.¹⁷ Същото важи и за търговците, международни и на далечни разстояния, както впрочем и за чужденците. Те си из-

---

¹⁵ Папите и светските владетели строят специални сгради за подслон, напр. Fondaco (склад) за германските търговци във Венеция [Le Goff, J. 1999: 23].

¹⁶ Според К. Имбър водещият критерий една група да бъде дефинирана като комунална, е тя да осигурява помощ на членовете си. Фактически юристите прибягват до изброяване на подобни общности - села, градски махали и етнокорфесионални групи в градовете, занаятчийски групи или пътуващи търговци, цигански катунни, пътуващи в керван или екипаж на кораб. Специално за търговците юристите посочват: „Ако днес те си оказват взаимопомощ посредством търговия, тогава комуналната им група се състои от търговци”. От това описание=дефиниция следва, че комунална група, чиито членове са в състояние да си оказват взаимопомощ, е взаимно-отговорна за компенсиране на щетите по определени правонарушения на всеки от членовете си. [Imber, C. 1997: 240, 260–265; вж и: Ivanova, S. 1990].

¹⁷ Всъщност практиката е известна по-широко – папите и светските владетели издават пропуски на търговци на далечни разстояния [Le Goff, J. 1999: 22–23]; в Австрия турските търговци трябва да имат пътно писмо и документи за платено джизие, *харач цетел*. [Panova, S. 1996: 154]

важдат *izn hūmayun, icazetname, yoltezkeresi* [Panatic, V. 2001: 277–278] – разрешение, посочващо пристанища (*iskele*) и градове, в които се позволява чужди и османски търговци на далечни разстояния да търгуват; фактически така те трябва да се движат по специални маршрути, които да минават през митниците, даващо възможност да си осигурят охрана, и пр. [Tveritinova, A. (ed.) 1965: 33; Dimitrov, S. 1981: 58–61]

(5) Османските търговци могат да **не спазват някои от ограниченията по пакта *zimma*** – могат да носят оръжие, да носят скъпи (фактически мюсюлмански) дрехи и да яздят кон, да ползват охрана и пр., което подпомага движението им. [Stojanovic, T. 1960: 238; Maslev, S. 1991: 53] По пътищата на междурегионалната и международната търговия на империята се движат изглеждащите външно различни представители на „малцинства” *зимми* със скъпи дрехи по мюсюлманска мода – арменци, гърци, евреи, които в историята на Халкокондил са изобразени с големи валчести чалми, дълги до земята кафтани, пояс и ермении. [Shishmanov, I. 1891] Те са малцинство и сред своите съплеменници или както казва Абеси: между гърците и евреите има някои привилегировани, на които е разрешено да носят жълти обувки и червени гащи като мюсюлманите, но това са драгомани на посолствата, които не плащат годишен данък. [Abecsi, E. 1792; An Economic: 191; Boianic, D. 1982: 49, 70; Ivanova, S. 1994: 31–32] Впрочем същото важи и за множеството партниращи на европейските търговци османски поданици, които се движат из османските предели – т.нар. драгомани или терджумани към консулствата с бераг, както и служители – *хизметкяри*, които могат да пътуват с турски (*тюрк*) и френски/европейски (*френк*) дрехи, както специално се споменава в някои фермани. [OrO, OAK 133/8, 1766] Както четем в заповед от 1180 г. до кадията на Драч, която трябва да се прочете пред жителите и консулите в града, въпросните лица са османски поданици, но са *муаф*, т.е. освободени от плащане на джизие и *текялифи*. Техните слуги като „рая на високата държава” не са *муаф*, а от консулите им се дава *тезкере* и *патента* по определена тарифа и те могат „да пътуват с турски и френски дрехи”. [OrO, OAK 133/8] Цитираният документ не е директно свързан с гърците, но би могъл да важи за всеки османски търговец на далечни разстояния, включително грък. В историографията се пише за огромен брой ос-

мански поданици с чужди паспорти, включително гърци, но данните за такива в българските земи са твърде ограничени.

Част от културната „визитка” на търговците на далечни разстояния или на тряхната различност е **езикът**, на който те говорят в широко разпростряла се диаспора. Но кой е общият им език – гръцкият (ако се съди по езика на документите на балкански колонии и компании извън османските предели, в които обаче се е писало и на български/славянски и на други езици), но вероятно и турският (чието разпространение в диаспората и в бизнеса може би недостатъчно си представяме).

Подобно на останалите малки групи в империята, движещите се на далечни разстояния търговци ползват изградените от техните уседнали сънародници **храмове, манастири, свещеници**. Гърците могат да разчитат на **епископската мрежа** – уникална по своята същност, с каквато не разполага друга професионална група в империята. Тази институционална мрежа далеч не винаги и не навсякъде е на ниво, но пък е достатъчно гъста, има стари традиции и е част от солидно представена в столицата йерархия, актуализираща се перманентно от използването ѝ за фискалните нужди на патриаршията. Това е важно, защото към епископиите е могло да функционират епископски съвети-църковни съдилища [Todorova, O. 1997: 162–177], пред които е можело да се поставят и търговски въпроси. Преди XIX в. разполагаме обаче с малко документи, свидетелстващи за подобна практика в разглежданите територии. Извън османската граница някои балкански общности също функционират като етно-териториални колонии със съдебни функции, макар и само за членовете си. Известни са и някои търговски архив на отделни търговци на гръцки и български език, но извън територията на империята. [Maslev, S. 1991: 17, 18, 58–59, 74, 76–77, 91, 94, 130–131, 137, 156, 161, 292, 297–316, 396–397; Bur-Markovska, M. 1977: 146–148; Panova, S. 1988: 49; Panova, S. 1996; Telbizov, K. 1984] Тези извори позволяват да се предположи, че “малцинствените” търговци гърци биха могли да решават своите проблеми на базата на това, което в империята се определя като обичай (*адет*) [Gerber, H. 1981: 139–142], но в действителност е силно повлияло от каноничното право, и пред своите корпоративни или, което тогава нерядко е същото, религиозни съдилища, а не пред кадийския съд. Липсата в

Румелия на институции, които да съхраняват корпоративна документация [Le Goff, J. 1999: 17–21, 23–32], изглежда е сред причините да разполагме днес с ограничена такава по търговски въпроси и да не можем да съдим за реалното ѝ количество в миналото. Налага се обаче впечатлението за дефицит на корпоративни или държавни институции за юридическо обслужване на търговската дейност. Тази ситуация ни кара да отделяме голямо внимание на всеки достъпен извор, включително и особено на османските такива.

Описаното, което съвсем условно наричам “статус”, може да се определи като някаква преференция или патент, тъй като улеснява управлението и контрола върху част от поданиците-търговци на далечни разстояния, за да може държавата да събере приходите си от дейността им, да ги ангажира в държавното снабдяване, да подпомогне твърде ценената междурегионалната търговия. Елементите на този условен „статут” в различно време и в твърде различен обем и съчетание се позуват или не от отделните „търговски малцинства”. [Shaw, S. 1976: 163–164; Dimitrov, S. 1982: 259–282, 269–270; Stojanovic, T. 1960: 195–196; Islamoğlu, H., Keyder, C. 1981: 304–305] Изнесените примери показват, че и гръцките търговци на далечни разстояния се вписват в провизорните рамки на този статут, което ги сближава с останалите представители на съсловието от други етноси.

Не е трудно да се забележи, че така провидения в практиката „статут” на търговците на далечни разстояние е черпил от старите традиции на ареала, покрит от османската държавна територия, от статута на немюсюлманскараи, от статута на европейските търговци-*мюстемин*, както и от османския регламент. Нека пак да подчертая – той не е подчинен или очертан от кодифициран регламент. По-скоро отделните му елементи, които можем да съединим като пъзел, могат да се открият в османските кануни за градския *бадж* и за пограничните митници [Cvetkova, B. 1972]; особено важни са бератите (грамотите) на събрачите на гюмруци и на данъци под формата на макту, които най-често са ги получили в уверение на спечелването на търг за откупуване на събирането на въпросните приходи. Текстовете на тези берати включват няколко структурни компонента: описването на съответния държавен приходоизточник, представяне на самия откупчик и неговите финансови ангажименти към държавата. Но в бератите се съдържат в смет вид

и елементите на един класически османски канун, закон, нормативен акт за самите *гюмруци* и начините на събирането им. Държавният регламент навлиза в сферата на действие и в частност в „статута“ на търговците на далечни разстояния по още един канал: нашите търговци работят на полето на частната търговия, но те могат да бъдат ангажирани паралелно и с османска „държавна търговия“, т.е. да събират данъци в натура, да събират суровини и стоки за държавни доставки, военно снабдяване, снабдяване на столицата и големите градове. Именно в пресечната точка на съчетаване на различните видове търговия (частна и държава, локална, такава на далечни разстояния, международна и осъществявана в чужбина) стационарните ядра на гръцката диаспора се проявяват като възлов елемент на мрежата, която обединява и движещите се търговци, и тези в чужбина. [Gradeva, R. 2006; Martran, R. (ed.) 1999: 235; Veliki, K. 1959: 65–68; Murphey, R. 1996: 117; Sakazov, I.: 23; Faroqhi, S. 2001: 104; Opis, 1993]

Документите, които ползвам, не позволяват да се правят „статистически“ изводи, но за мен е видно, че сред османските търговци на далечни разстояния, които оперират в българските земи, преобладават арменците и гърците; на това ниво на организация на търговската дейност много по-слабо се забелязват например евреите. Но защо гърците се утвърждават сред османските търговци на далечни разстояния? Да припомним, че извън границите на Османската империя „държатели“ на търговски привилегии и патенти, издадени от османците и най-вече от съседните владетели, се идентифицирани като „гръцки“ и (обикновено) е необходимо за балканския православен, който иска да ги ползва, да се нарича или да бъде наричан „грък“. [Balta, E. 2003: 140–141; Stojanovic, T. 1960: 280–281; Veliki, K. 1959: 61–63] Не подказва ли ситуацията извън империята аналогията, че и вътре в нея има някакви предпоставки от културно естество, които да изтикват на преден план именно гърци като търговци на далечни разстояния? Или казано по друг начин, дали културата на група османски поданици може да се явява специфичен социален фактор, който да благоприятства търговската им активност? [Balta, E. 2003: 140–141. В контекста на статута на арменците османски търговци съм опитала да поставя някои от тези въпроси в: [Ivanova, S. 2006; Ivanova, S. 2007].

Гърци и представящи се като гърци хора съставляват и част от православните елити в места с преобладаващо не-гръцки православни в Румелия. За това спомага широкото присъствие на гърци в някои ведомства на столичната османска администрация, във Вселенската патриаршия и нейния епископат, в управлението на Влашко и Молдова и флота. [Balta, E. 2003: 145] И обратно, поне отчасти това присъствие, което може да се осмисли като елитарност, се базира на социалния престиж и финансови възможности на тъничкия слой на най-състоятелните търговци сред гърците на Балканиите. Това обаче означава, че движещите се търговци, които разчитат на центровете на диаспората в градовете и селата в България, са можели да разчитат на някакви партньорства именно, ако се движат в одеянията на гърци.

Ако си представим движещите се търговци като единици в рамките на гръцката диаспора (мислена изключително като демографски феномен), можем да си въобразим различните възможни последици от тяхната махаловидна миграция. Например, когато няколко мъже-гърци се движат по своя търговски маршрут и периодически минават през селищата по него, някой от тях може да създаде семейство и така да се включи в местната гръцка или изобщо православна общност. Но именно гръцката общност, която рутинно е свързана с мрежата на диаспората, както и с основното ядро на гръцкия етнос, притежава и умението да регулира подобни възможни брачни отношения. Обръщам внимание на тази хипотеза, защото именно чрез брачната институция може да става асимилирането на гърци отвън в поселищните компоненти на гръцката диаспора по българските земи, а също и възможното асимилиране на не-гърци (българи) в тази диаспора, които в зависимост от бизнеса на фамилията, с която се сродяват, могат да попаднат в съсловие то на търговците на далечни разстояния – чрез брак (с гъркиня) ставаш „грък“ и получаваш бизнес (на тъста си). Подразбира се, че по дестинациите на далечната търговия такъв „нов“ грък ще трябва да се явява в „кострюма“ на своя тъст-грък, за да ползва всички облекчения на наподобяващата търговска мрежа диаспора. [Gellner, E. 1984: 150, 33–51]

Гръцката диаспора може да играе ролята на професионална търговска школа при липса на формално образование. [Brodell, F. 1988: 406–407] Изглежда гръцката диаспора е тази, която в българските условия може реално

да предоставя възможност за професионално обучение в труда на местното православно мнозинство – българите.

В използваните документи и изводите от анализа им прочее се открие едно демографско явление – **гръцката диаспора**. Тя изглежда играе важна роля в културно-идентичностния дискурс, през който искам да разгледам гръцките търговци на далечни разстояния. Политически, исторически, демографски и икономически фактори провокират миграцията на гърците, и условно казано „пораждат” съществуването на тяхната диаспора на Балканите и извън тях [Balta, E. 2003: 153–154], която изглежда може да се оцени като една от опорите на културната специфика на гръцките търговци. Нямам възможност да отговоря на въпроса за нейните демографски измерения [Shterionov, Sht. 2008: 537–358], но нейният модел показва известни прилики, както и разлики с диаспората на други „търговски малцинства” по нашите земи като арменци и евреи. Най-важното е, че гръцкото участие на различните нива на търговска активност се съчетава много добре с основните елементи на гръцката диаспора в българските земи. При това подвижните елементи на диаспората, както беше посочено в началото, включват хора, които определих като търговци на далечни разстояния. Не съм попаднала на данни за конкретния им брой, но те очевидно са видими за османския фиск и то не само като индивиди, но и като група. В тази група се открояват две характеристики: социално-професионалната – търговци на далечни разстояния и културно идентичностната – гърци. Пътуващият търговец се нуждае от мрежата на диаспората, която добре имитира търговска мрежа (осигурява партньорства, кредити, свидетели и гаранции, информация). Но да си грък е своеобразен код, с който се влиза в същата тази мрежа на диаспората. Така самата диаспора поражда или поне поддържа търговските качества на елините. [Martran, R. (ed.) 1999: 186, 349–351] На практика, в тогавашните условия търговец е значело да си посредник и сам да разчиташ на мрежа от посредници, която осигурява връзка с дребните производители, с отделните местни консуматори, както и с една по-широка интернационална мрежа от търговци и пазари.

Голяма част от османската търговия се държи от чужденци – дубровничани, италианци, индийци, французи, перси, англичани, руснаци, поляци,

снабдени с *ахднамета*. Но в Румелия, както се каза, те са могли да осъществяват бизнеса си чрез търговски агенти – евреи, арменци или гърци, класически медиатори, подредени в йерархична пирамида, която също се осигурява от диаспората. Старата диаспора у гърците, твърде диференцираната й демографска и социална структура, дисперсирането на гърците във вертикалните и хоризонтални структури на българското общество може би подпомага органичното им свързване с всички компоненти на местната икономика и осигурява удобна мрежа за търговия. Етномрежата на диаспората, която успешно имитира търговската, е едно от главните средства за търговска активност. Мрежата осигурява движението на хората и стоките, осигурява информация, кредит и партньорства – фамилия вместо търговско посредничество. [Brodell, F. 1988: 154] „Изборът“ да бъдат обект на търговски преференции пада върху османските „търговски малцинства“ и конкретно върху гърците вероятно и поради натрупаните традиции и умения в малките етногрупи-центрове на диаспората.

Така стигаме до търговската експертност на „малцинствата“ [Ivanova, S. 2006: 301–303; Ivanova, S. 2007] – за които и да е по света, както и за османските такива, се изтъква, че знаят езици, познават опасните пътища, знаят особеностите на стоката и пазара, както и мерките и валутите, имат капитали, дори за „далавера“ са подготвени. Ще да са действали и “законите” на малцинствата – те се сплотяват за самозащита, за взаимопомощ поради това, че иноземният търговец винаги е неправ и за това предателството е особено тежко за него, поради усещането, че го преследват, което впрочем го освобождава от скрупули – търговците се сблъскват с корупция и имат свой „закон на средата“ (подобно на престъпниците). [Brodell, F. 1988: 140, 153] Впрочем същите фактори засилват смятаната от някои автори за типична за милетите в империята привързаност към традицията, консервативност, средновековна закостенялост - спиращка пред превръщането им в модерни търговци. [Ferrier, R. 1973: 56]

Ситуацията поражда визията за един патриархален капитализъм, опиращ се на фамилно/родово-етнични обединения, използвани успешно за бизнес цели. Техниката на търговията им включва хитрост, пестеливост, предпазливост, осъществяване на бизнес като фамилия [Le Goff, J. 1999:

60], а не на базата на знания; приемане на съвета и арбитража на “consul”=съдия от собствената си националност и религия. [Stojanovic, T. 1960: 309, 296] Те действат в средновековната икономика на османската и съседните ѝ държави – среда, в която само частично са възприети принципите на свободната търговия, в затвореното за неосмански поданици Черно море и пр. Част от тази мрежа е наложена върху стопански изостанали райони (в османската държава и извън нея) без собствено търговско съсловие, които подлежат на демографска и икономическа колонизация. На изток гърците правят средновековна търговия в средновековен свят. Те се превръщат в главни посредници на европейците и в този план – посредници между капиталистическото стопанство и това на османците. Гръцката диаспора за дълго остава носител на модерна търговска активност и в същото време на средновековна търговска експертност, всмукваща авторитет от религиозна организация, патриархална семейственост, базирана на религиозни принципи и paternal perftism. Бизнес мрежата върху обширна територия, но в която са обхващани именно гърци, може да се нарече един вид патерниал капитализъм. Но това едва ли е националистическа среда. В гръцките колонии и компании из Леванта и Източна и Средна Европа се подвизават хора от всички етноси на Балканите, документите им се пишат не само на гръцки, но и на български. [Stojanovic, T. 1960: 195–196]

Да не пропускаме и османския фактор.¹⁸ Като че ли най-общото и решаващото за османския “избор”, кой да е обект на протекции като пътуващ търговец не е толкова принадлежността към някакво етно-религиозна общност, а принадлежността им към една малка съсловно-професионална общност – базаргян или туджар. [Faroqhi, S. 1998: 163–183; Balta, E. 2003; Mc Neill, W. H. 1980: 127] Османската империя гледа благосклонно на търговците-турски поданици, които не само осъществяват важни задачи по снабдяването със стоки, но са източник на големи държавни приходи. Собствените поданици, които не са обект на местните ограничения, но сами са ограничени от своите преференции, по дефиниция се сепарират като „малцинствени търговци” и същевременно са сплотени, което ги прави и умели търговци, и

---

¹⁸ Е. Балта пише, че търговците от рум милета имат двойствена идентичност (dual identity) – османска и християнска [Balta, E. 2003: 152].

удобен обект за покровителствуване или контрол.¹⁹ Една от главните дефиниции на търговецът в Румелия произхожда от експертните, професионалните му характеристики. А в централна Румелия това на практика означава, че търговецът е посредник и сам се опира на мрежа от посредници, а точно тази посредническа мрежа е осигурена от диаспората. [**Stopanska istoria**: 153, 205]

Доколкото търговците са свързани с раждането на Новото време, на буржоазните отношения, с формирането на национални пазари и икономики, неминуемо се прокрадва тенденция към своеобразна „национализация“ на съсловието им, от националния пазар на всяка една нация да се „прогонят“ всички „чужди“ търговци – фактически търговци от немносюлманските общности, които в дадения регион на османските провинции се явяват малцинства в количествен план. В една или друга степен подобна тенденция може да се открие и в историографията, занимаваща се със социалните феномени на територията, върху която се формира българският национален пазар.²⁰ Ако обаче арменците, гърците, евреите, дубровничаните се разгледат като агенти на търговията в органичната стопанска цялост, която катализира развитието на икономиката, можем да осмислим не само ролята на гръцките търговци за динамизирането на българското стопанство, но и да оценим ролята на производствения потенциал на българското стопанство. Що се отнася до гръцките търговци, не толкова многобройни, колкото активни, те са носители на своеобразен *know-how*, катализират търговските активности и са модел при раждането на българското търговско съсловие.

---

¹⁹ [**Ferrier, R. 1973**: 40; **Panova, S. 1996**: 108; **Bur-Markovska, M. 1997**: 16]. Освобождането на чужденците от локална правна юрисдикция и признаване на право да живеят по собствени закони е разпространена през Средновековието практика [**Panaite, V. 1994**: 268], законите се прилага не териториално, а на база произход, националност, религия и пр. [**Khadduri, M., H. Liebesny (Eds.) 1955**: 309, 320; **Podgradskaia, E. 1980**: 117].

²⁰ За трудното зараждане на българско търговско съсловие и еманципирането от гърците вж: [**Stojanovic, T. 1960**: 269, 281; **Gandev, H. 1976**: 699–719; **Ferrier, R. 1973**: 40]. Сн. Панова прави разлика между гърцизирането и грецизирането на българите в балканските православни търговски компании в Австрия. Авторката цитира Д. Пайфус за определението що е грък в разглеждания контекст [**Panova, S. 1996**: 102, 12–13].

REFERENCES

- Şen, Ö. 1996.** Osmanlı Panayırları, 18.-19. Yüzyıl. Istanbul 1996.
- Abecsi, E. 1792.** L'état actuel de l'Empire ottoman. H. 1–2, Paris, 1792.
- Abel, A. 1965.** Dar al-harb. – In: EI2, Vol. 2, 1965.
- Bağış, A. 1983.** Osmanlı Ticaretinde Gayri Muslimler, 1750–1839. Ankara 1983.
- Balta, E. 2003.** The Exploitation of Otherness in the Economic Advancement of the Rum Millet. – In: *Ο Εραμιστ*, 24, 2003.
- Boianic, D. 1982.** *Султански акта издата за захтеф Дубровачке републике од 1627 до 1647 г.* [Sultanski akta izdata za zahtef Dubrovachke republike]. – In: Мешовита граха [Meshovita grada], 1982, 10. (in Serbo-Croatian)
- Brodel, F. 1988.** *Игры обмена. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.* [Igrı obmena. Materialnaia civilizatzia kapitalizma]. Т. 2. Moskva. (in Russian)
- Bur-Markovska, M. 1977.** *Балканите и унгарският пазар през XVIII в.* [Balkanite i ungarskiat Pazar prez XVIII v.]. Sofia. (in Bulgarian)
- Bur-Markovska, M. 1997.** *Българи от Чипровско – посредници в търговския обмен през XVI–XVII в.* [Balgari ot Ciprovsko – posrednitzi v targovskia obmen prez XVI–XVII v.]. *Исторически преглед*, 2/1997. (in Bulgarian)
- Caleb, A. 1908.** Du Régime des Capitulations en Turquie par Rapport à la Bulgarie. Geneve, Philippe Dürr, 1908.
- Chehata, C. 1965.** Dhimma. – In: Encyclopaedia of Islam. 2nd edition /EI2/, Vol. 2, 1965.
- Clogg, R. 1982.** The Greek Millet in the Ottoman Empire. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. Braude, B. and B. Lewis (eds), New York: Holmes and Meier, Vol. I, 185–207.
- Cvetkova, B. 1972.** *Проучвания на градското стопанство през XV–XVI в.* [Prouchvania na gradskoto stopanstvo pres XV-XVI v.]. Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S. 1981.** *Османски извори за историята на Добруджа и Северо-източна България.* [Osmanski izvori za istoriataa na Dobrudja i Severoiztochna Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S. 1982.** *Сословия и класи болгарского общества в XVIII–XIX*

веках. [Soslovia i klassi bolgarskogo obshtestva v XVIII–XIX vekah]. – In: Социална структура общества в XVIII–XIX веках. Страны Центральной и Юговосточной Европы. [Socialnaia struktura obshtestva v XVIII–XIX vekah. Strani Centralnoi i Jugovostochnoi Evropoy]. Moskva. (in Russian)

Dimitrov, S., Tonev, V., Jechev, N. 1988. *История на Добруджа* [Istoria na Dobrudja]. Т. 2, Sofia. (in Bulgarian)

Faroghi, S. 1978. The Early History of the Balkan Fairs. – In: Südost Forschungen, 37, 1978.

Faroghi, S. 1984. Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Cambridge, 1984.

Faroghi, S. 1986. Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distributio and Internal Trade (1560–1650). – In: Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire. London, 1986.

Faroghi, S. 1998. Migration in to 18th C. “Greater Istanbul” as Reflection in the Kadi Registers of Eyüp. *Turcica*, Vol. 30, 1998.

Faroghi, S. 2001. Trade and Revenue Collection in Later Sixteenth-century Salonica. in: Ottomans and the Sea. Ed. K. Fleet. Oriente Moderno, Vol 20 (81), n.s., 1–2001, p. 104.

Ferrier, R. 1973. The Armenians and the East India Company in Persia in the 17th and Early 18th C. *The Economic Histor Review*, Vol. 26, 1, February, 1973.

Gabenski, P. 1931. *Българите търговци – „нежински гърци” и нашето Възраждане.* [Balgarskite targovci – „bejinski garci” i nasheto Vazrajdanе]. *Списание на Българското книжовно дружество*, Т. 30, 5/1931, 299–300. (in Bulgarian)

Gandev, H. 1976. *Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането.* [Zakonomernosti v otnosheniata mejdu balgarskia i grackia narod prez Vaxrajdaneto]. – In: Гандев, Хр. *Проблеми на Българското възраждане.* [Gandev, H. Problemi na Balgarskoto vazrajdanе]. Sofia. (in Bulgarian)

Gandev, H. 1976a. *Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в.* [Targovskata obmiana na Evropa s Balgarskite zemi prez XVIII i nachaloto na XIX v.] – In: Гандев, Хр. *Проблеми на Българс-*

кото възраждане. [Gandev, H. Problemi na Balgarskoto vazrajidane]. Sofia. (in Bulgarian)

Gellner, E. 1984. Nations and Nationalism. Oxford.

Georgieva, C. 1999. *Пространство и пространства на българите през XV–XVII в.* [Prostranstvo i prostranstva na balgarite prez XV–XVII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Georgieva, C., Gencev, N. 1999. *История на България XV–XIX в.* [Istoria na Bulgaria XV–XIX v.]. Sofia: Izd. Anubis. (in Bulgarian)

Gerber, H. 1981. Sharia, Kanun and Custom in the Ottoman Law: the Court Records of 17th Century Bursa. – *IJTS*, 1981, Vol. 2, No 1, p.

Goffman, D. 1982. The Maktu System and the Jewish Community of 16th Century Safed: A Study of Two Documents from the Ottoman Archives. *Journal of Oriental Studies*, III, 1982.

Goffman, D. 1982a. The Jews of Safed and the Maktu' System in the 16th C.: A Study of two Documents from the Ottoman Archives. *Journal of Ottoman Studies*, 3/1982.

Gradeva, R. 1993. *За правните компетенции на кадийския съд през XVII в.* [Za pravnite kompetenzii na kadiiskia sad prez XVII v.] *Исторически преглед*, 2/1993. (in Bulgarian)

Gradeva, R. 2006. Villagers in International Trade: the case of Chervena Voda, 17th to the beginning of the 18th C. – In: *The Ottomans and the Trade*. Ed. K Fleet and E. Boyar. Oriente Moderno, Vol. 25 (86) n.s. 1–2006.

Grozdanova, E. 1989. *Българската народност през XVII в.* [Balgarskata narodnost prez XVII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Grozdanova, E., Andreev, S. 2003. *Бежанци на родна земя.* [Bejantzi na rodna zemia]. – In: *Контрасти и конфликти „зад кадар” в българското общество през XV–XVIII в.* [Kontrasti i konflikti “zad kadar” v balgarskoto obshtestvo prez XV–XVIII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Hupchick, D. 1993. *The Bulgarians in the 17th C. Slavic Orthodox Society and culture under Ottoman Rule.* Jefferson-North Carolina-London, 1993.

Imber, C. 1997. *Ebu's Su'ud. The Islamic Legal Tradition.*

Inalcak, H. *The Hub of the City: the bedestan of Istanbul.* *IJTS*, Vol. I.

Inalcik, H. 1965. *Dar al-ahd.* – In: *EI2*, Vol. 2, 1965.

- Inalcik, H. 1965.** Imtiyazat. – In: EI2, Vol. 3, 1179–1189.
- Inalcik, H. 1969.** Capital Formation in the Ottoman Empire. *Journal of Economic History*, Vol. 29, 1969.
- Inalcik, H. 1995.** The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Vol. I. Turkish sources XXII. Eds. Ş. Tekin, G. Tekin. Harvard University.
- Inalcik, H. (ed.), 1996.** A Social and Economic History of Ottoman Empire. 1300–1914. Cambridge, 1996.
- Inalcik, H. 2002.** *Османската империя. Класическият период 1300–1600 г.* [Osmanskata imperia. Klasicheskiat period 1300–1600 g.]. Sofia. (in Bulgarian)
- Inalcik, H.** Sephardie Jews in the Ottoman Empire. – In: From Empire to Republic...,
- Inalcik, H., 1965-a.** Imtiyazat. – In: EI2, Vol. 3, 1179–1189.
- Inalcik, H., 1982.** Ottoman Archival Materials on Millets. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. Braude, B. and B. Lewis (eds), New York: Holmes and Meier, Vol. I.
- Islamoğlu, H., Keyder, C. 1981.** The Ottoman Social Formation. – In: Asiatic Mode of production. Ed. A. M. Bailey. J. R. Llobera. London.
- Ivanova, S. 1990.** *Институтът на колективната отговорност в българските градове през XV–XVIII в.* [Institutat na kolektivnata otgovornost v balgarskite gradove prez XV–XVIII v.]. *Исторически преглед*, 1/1990. (in Bulgarian)
- Ivanova, S. 1993.** *Предговор* [Predgovor]. – In: *Опис на османотурски документи за занаяти и търговия, запазени в Ориенталския отдел на НБКМ.* Ред. С. Андреев. Съст. А. Велков, П. Груевски, С. Иванова и др. [Opis na osmanskite dokumenti za zanaiati i targovia, zapazeni v orientalskia otdel na NBKM. S. Andreev (ed.)], Sofia. (in Bulgarian)
- Ivanova, S. 1994.** Masquerade – Imperial Interludes. *Etudes Balkaniques*, 1/1994.
- Ivanova, S. 2006.** *Арменци и аджем туджаари (За статуса на търговеца в Румелия през XVII–XVIII в.).* [Armentzi i Ajem tudjari (Za statusa na targovetza v Rumelia prez XV–XVIII v.)]. – *BHR*. Studia in Honorem Professoris

Virginiae Paskaleva, 1–2/2006. (in Bulgarian)

Ivanova, S. 2006. *Преди да се роди българският милет.* [Predi da se rodi balgarskiat millet] – In: *Държава и църква – църква и държава в българската история. Сб по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия.* [Darjava i carkva – carkva i darjava v balgarskata istoria. Sbornik po sluchai 135-godishninata ot uchrediavaneto na Balgarskata ekzarhia]. Sofia. (in Bulgarian)

Ivanova, S. 2007. Minorities All Around – and Merchants All Around (towards the Social Status of the Merchant Estate in Ottoman Overland Trade in the Balkans, 17th – 18th c.). – In: *Europe’s Economic Relations with the Islamic World 13th – 18th Centuries.* A cura di Simonetta Covacicocchi. Serie II – Atti delle “Settimane di Studi” e altri Convegni. Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica “F. Datini” Prato. La Monnier.

Ivanova, S. 2011. *Статус на гърците търговци в Румелия през XVII–XVIII в.* [Status na gratzkite targovtzi v Rumelia prez XV–XVIII v.]. – In: *Балканите. Модернизация, идентичности, идеи.* Сборник в чест на проф. Надя Данова. [Balkanite. Modernizacia, identichnosti, idei. Sbornik v chest na prof. Nadia Danova]. Sofia. (in Bulgarian)

Ivanova, S. 2012. „Малцинства” – търговци в Румелия през XVII–XVIII век. [Minorities Merchant in Rumeli in the 17th – 18th Centuries]. *ГСУИИФ*, Т. 100, 2012, 67–174. (in Bulgarian)

Izvori, 1977. *Извори за българската история* [Izvori za balgarskata istoria]. Т. 26, Sofia. (in Bulgarian)

Izvori, 1986. *Извори за българската история.* [Izvori za balgarskata istoria], Т. 26. Sofia. (in Bulgarian)

Kabrda, J. 1957. *Два брата на Софийския и Видински митрополит от първата половина на XVIII в.* [Dva berate na Sofiiskia i Vidinski mitropolit ot parvata polovina na XVIII v.]. *ИИБИ*, Т. 7, 1957. Sofia. (in Bulgarian)

Kafadar, A. 1989. Death in Venice, 1575: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima. *Journal of Turkish Studies*, Т. 10, 1986.

Karathanassis, A. 1989. L’Hellénisme et Transylvanie. L’activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Subiu et de Brasov aux XVIII–XIX siècles. Thessaloniki 1989.

Katsiardi-Hering, O. 1993. Griechen, Serben und Juden in Triest. *Zibaldone*, 15/1993.

Khadduri, M., H. Liebesny (Eds.) 1955. Law in the Middle East. Ed. M. Washington, 1955.

Kolodziejczyk, D. 2000. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century). Brill.

Konortas, P. 1999. From Ta'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community. in *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the 19th C.* Eds. D. Gondicas, C. Issawi. Princeton-New Jersey, 1999.

Lamaziere, C. 1950. Les capitulation en Bulgarie. Paris.

Le Goff, J. 1999. *Търговци и банкери през Средновековието.* [Targovtzi i bankeri prez Srednovekovieto]. Sofia. (in Bulgarian)

Marcus, A. 1989. The Middle East on the Eve of Modernity Aleppo in the 18th c. New York.

Martran, R. 1982. Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul During the 16th and 17th Centuries. – In: *Christians and Jewis in the Ottoman Empire.* Ed. B. Braude and B. Lewis. Vol. 1, New York – London.

Martran, R. (ed.) 1999. *История на Османската империя.* [Istoria na Osmanskata imperia]. Под редакцията на Робер Мантран. Sofia. (in Bulgarian)

Maslev, S. 1991. *Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в.* [Targoviata mejdu balgarskite zemi i Transilvania prez XVI–XVII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Mc Neill, W. H. 1980. Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th century. – In: *Social and Economic History of Turkey (1071–1920).* Ankara.

Menage, V. 1980. The England Capitulation of 1580. *IJMES*, Vol. 12, 1980.

Mihneva, R. 1985. *Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в.* [Rossia i Osmanskaia imperia v mejdunarodnih otnosheniah v seredine XVIII v.]. Moskva. (in Russian)

Mitev, P. 1995. *Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в.* [Targovskoto bratstvo v Nejin i balgarskite zemi prez XVIII v.].

ГСУИФ, Т. 88, 1995. (in Bulgarian)

Murphey, R. 1996. Patterns of Trade along the Via Egnatia in the 17th Century. – In: *Via Egnatia under the Ottoman rule (1380–1699)*. Ed. E. Zachariadou. Rethymnon.

Mutafchieva, V. (ed) 1978. *Румелийски делници и празници през XVIII в.* [Rumeliiski delnitzi i praznitzi prez XVIII vek]. Sofia. (in Bulgarian)

Mutafov, V. 1987. *Нови сведения за етнодемографския, социалния и стопанския облик на град Горна оряховица през XVII в.* [Novi svedenia za etnodemografskia, sotzialnia i stopanski oblik na grad Gorna oriahovitza prez XVII v.]. *Годишник на музеите в Северна България*, Т. 13, 1987. (in Bulgarian)

Opis, 1993. *Опис на османотурски документи за занаяти и търговия XVI–XIX в. запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“.* [Opis na osmanoturski dokumenti za zanaiati i targovia XVI–XIX v., zapazeni v Orientalския otdel na Narodnata biblioteka “Sv. Sv. Kiril I Metodii”]. Ред. С. Андреев. Състав. А. Велков, П. Груевски, С. Иванова, М. Михайлова-Мръвкаророва, Н. Робев, Е. Силянова. Sofia. (in Bulgarian)

Panaite, V. 1993. Trade and Merchants in the 16th century Ottoman Polish Treaties. *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*. Т. 32, 3–4/1993.

Panaite, V. 2001. Peace Agreements in Ottoman Legal and Diplomatic View (15th - 17th c.). – In: *Pax Ottomana. Studies in Memoriam Prof. Dr. N. Göyünç*, ed. K. Çiçek. Ankara.

Panova, S. 1980. *Българските търговци през XVII век.* [Balgarskite targovtzi prez XVII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Panova, S. 1988. *За Чипровските търговци.* [Za Ciprovskite targovtzi] – In: *Сб. „300 години Чипровско въстание. (Принос към историята на българите през XVII в.)“*. [Sb. “300 godini Chiprovsko vastanie. (Prinos kam istoriata na balgarite prez XVII vek)”]. Sofia. (in Bulgarian)

Panova, S. 1996. *Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII век.* [Balgarski targovski kompanii na avstriiskia Pazar prez XVIII vek]. Sofia. (in Bulgarian)

Papacostea-Danielopolu, C. 1973. L’organisation de la compagnie grecque de Brasov (1777–1850). *Balkan Studies*, 14/1973, 313–323.

Parveva, S. 1988. *Към демографския облик на град Никопол през 1693 г.* [Kam demografskiat oblik na grad Nikopol pres 1693 g.]. – In: *Сб. „300 години Чипровско въстание. (Принос към историята на българите през XVII в.)“* [Sb. “300 godini Chiprovsko vastanie. (Prinos kam istoriata na balgarite prez XVII vek)”]. Sofia. (in Bulgarian)

Podgradskaia, E. 1980. *Економическите връзки Молдавското княжество и Балканските страни с Руското царство в XVII век.* [Ekonomicheskie sviazi Moldovskago kniajestva i Balkanskih stran s Ruskim gosudarstvom v Xvii veke]. Kishinev: Izd. ШТИИЦА. (in Russian)

Schach, J. 1960. Aman. – In EI2, Vol. 1, 1960.

Seirinidon, V. 1997. Griechen in Wien im 18. Und frühen 19. Jahrhundert. – In: *Das achtzehnte Jahrhundert and Österreich, 12. Band, 1997.*

Shaw, S. 1976. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I.* Cambridge, 1976.

Shishmanov, I. 1891. *Стари пътувания през България по посока на римския военен път от Белград за Цариград.* [Stari patuvania prez Bulgaria po posoka na rimskia voenen pat ot Belgrad za Tzarigrad]. *СБНУК*, Т. 4, 1891. (in Bulgarian)

Shterionov, Sht. 2008. *Гърците по българските земи през XVIII–XIX в. (до 1878 г.). Историко-демографска характеристика.* [Gartzite po balgarskite zemi prez XVIII–XIX v. (do 1878 g.). Istoriko-demografaska harakteristika]. Sofia. (in Bulgarian)

Stojanovic, T. 1960. The Conquering Balkan Orthodox Merchants. *Journal of Economic History*, Vol. 20, p. 2, 1960.

Tabak, F., 1988. Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire. The Fertile During the Long 19th Century. *Review*, Vol. XI, 2, 1988.

Telbizov, K. 1984. *Българските търговски колонии в Трансилвания през XVIII в.* [Balgarskite targovski kolonii v Transilvania prez XVIII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, N. 1972. *Балканският град.* [Balkanskiat grad]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorova, O. 1997. *Православната църква и българите през XV–XVIII в.* [Pravoslavnata tzarkva i balgarite prez XV–XVIII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Turski dokumenti, 1972. *Турски документи за историјата на македонскиот народ.* [Turski dokumenti za istoriata na Makedonskiat narod]. Т 3, Сер. 1, Скопје, 1972. (in Macedonian)

Turski izvori 2001. *Турски извори за българската история.* [Turski izvori za balgarskata istori]. *Архивите говорят.* Т. 13, 2001. Sofia. (in Bulgarian)

Tveritinova, A. (ed.) 1965. *Книга законов султана Селима I.* [Kniga zakonov sultana Selima I]. Превод А. Тверитинова. Moskva. (in Russian)

Veliki, K. 1959. *За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в.* [Za targoviata na balgarskite gradove s Avstria v kraia na XVIII i nachaloto na XIX v.]. – *Исторически преглед*, 6/1959. (in Bulgarian)

Ye'or, Bat. 1987. *The Dhimmi. Jews and Christians under Islam.* London–Toronto, 1987.

Correspondence address:

Svetlana Ivanova – Associat Professor, PhD.

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of History

15 Tzar Osvoboditel blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

Tel. 00359 2 9308 280

e-mail: sv.ivanova.univ@gmail.com

АСПЕКТИ НА ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ СПОРЕД БРИТАНСКИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ДОКУМЕНТИ (1800–1878)

Радослав СПАСОВ

***Abstract:** The article discusses aspects of urban economy in the Bulgarian lands under an Ottoman rule during the period 1800–1878 on such information is received by British diplomatic documents. If at the beginning of the XIX century reportedly mainly for the southern part of the Balkan Peninsula, it just before and after the Crimean War (1853–1856) data refer to most of the territories populated by Bulgarians. In British diplomatic correspondence there is a lot of information about trade relations, payment of taxes and the presence of the Bulgarians as part of the urban elite. The spread of the missions of the Foreign Ministry of Great Britain in Bulgarian lands under an Ottoman rule contribute to the advent of European economic relations in the urban sector and have a catalytic role in the process of modernization.*

***Key words:** Bulgarian, Economic aspects, Urban economy, Great Britain, Bulgarian Revival*

JEL:N93

Стопанските интереси на Великобритания към териториите, населени с българи в Османската империя са обект на множество проучванията, като информацията от английските дипломатически документи показва подчертан интерес в началото на Левант къмпани, а след това и на Форин офис към градските центрове.

Съвременните постижения на историографията показват, че могат да се определят условно два големи периода в откриване на английски дипломатически мисии в българските земи: първият започва от края на XVIII в. и продължава до средата на 30-те години на XIX в., а вторият е от средата на 30-те години на XIX в. до Освобождението от османско владичество (1878). Според Пантев английските представители в Ориента успяват да усетят много бързо още в началото на XIX в. динамиката на стопанската инициатива, касаеща бъдещите планове за политическо и икономическо проникване в

пределите на държавата на султана. Изключително напрегнатите отношения по време на Наполеоновата доминация на европейския континент оказват своето влияние и върху британските интереси на Балканите в началото на XIX в. [Pantev, A. 1974: 146]

Цанев посочва, че британската активност се дължи най-напред на стопанските интереси, а след това и на политическите, като мощната Левант къмпани държи в пряка зависимост мисията на Великобритания в Цариград до 1804 г. Формирането на консулските мисии протича неравномерно, както заради местните условия в Ориента, така и заради политическата нестабилност в региона. Английското присъствие в Османската империя е гарантирано чрез мирни и двустранни дговори, ратифицирани чрез специални актове на парламента в Лондон – като правото на консулска юрисдикция над английските поданици и протезета, което е нормативната база за интересите на британската корона в разглеждания ареал. Така се издига международният имидж на официален Лондон и се подобряват позициите му сред останалите велики сили. По този начин Англия успява първо да уреди въпроса за своите търговски и стопански интереси, а след това да се съсредоточи към проучване на събитията в Ориента. [Tzanev, D. 1985: 50–54]

Естествено в този регион Великобритания е изправена пред силната конкуренция на останалите велики сили. Търговският интерес на европейските държави към Европейския югоизток се засилва още през XVIII в. и се появяват първите опити за откриване на дипломатически мисии и във вътрешността на Балканския полуостров. [Roussev, I. 2009: 271]

В Солун консулство на Левант къмпани е открито още през 1715 г., а от 1825 г. то преминава под юрисдикцията на Форин офис, в Одрин мисия започва да функционира през 1825 г. (към нея са включени териториите до Черно море и Стара планина, както и районите на Пловдив, Сливен и Родосто). Във Варна Външно министерство създава свое представителство през 1847 г., а в Монастир (Битоля) британска мисия отваря врати през 1851 г. Случаят с Русе отначало е по-комплициран, защото представителството функционира съвместно с Гюргево през 1859 г., а от 1865 г. дипломатическата мисия поема и грижата за целия Дунавски вилает. За кратко в Пловдив през 1860 г. съществува консулство, но след Априлското въстание през 1876

г. то е открито отново. [Tzanev, D. 1985: 53]

Първите сведения от началото на XIX в. са за 1800 г. и са дадени от консула в Солун Чарлз Чарнауд, и се отнасят до споразумения за мореплаването.¹

Тази информация е особено ценна за управляващите в Лондон, защото пристанището на града е обект на интерес и на останалите велики държави.

Стопанските интереси на Великобритания към дадения ареал се засилват и през следващите години, тъй като Джон Мориер съобщава от Янина за възможностите за търговия със зърнени култури. Според него в ареала около град Солун и поречието на река Вардар се произвеждат 350 000 кг. жито и 150 000 кг. ечемик.²

В началото на 30-те години на XIX в. икономическите взаимоотношения в района на Солун са затруднени от пиратски набези, което се отразява неблагоприятно на корабоплаването и английската търговия.³

Въпреки това през 1834 г. от управляващите в Цариград пристига заповед в Солун за изпращането на 10 000 кг. ориз, който е предназначен както за столицата, така и за Одрин, Пловдив и Татар Пазарджик (Пазарджик).⁴

През 1835 г. крайбрежието е прочистено от набезите на пиратите и от Солун са изнесени 26 000 кварта (един квартал е равен на 12,7 кг.) пшеница и ечемик. В града се търгува освен с традиционните пшеница и ечемик, но и с овес, ръж, ориз и брашно.⁵

Дипломатите на Великобритания в Солун съобщават, че през същата година в града има само петнадесет предприятия за производство на коприна, като през 1836 г. те са вече 55. Вероятно данните са важни за търговията с тази стока, защото се пояснява, че поради студеното време цените за коприната са се покачили от 11 пиастра за една ока до 18 пиастра.⁶

Според информацията от дипломатически документи от Форин офис в Солун английски кораби са доставили стока през 1835 г. за 44 060 лири, а

---

¹ PRO SP 105/127 – Писмо от 3 август 1800 г. от консула Франсис Чарнауд

² PRO FO 78/53 – писмо от Джон Мориер от 4 юни 1806 г. от Янина

³ PRO FO 195/100 – писмо от Джеймс Чарнауд от 6 юли 1831 г.

⁴ PRO FO 195/100 – депеша от Джон Блънт от 26 август 1834 г.

⁵ PRO FO 78/265 – писмо от Джон Блънт от 31 декември 1835 г.

⁶ PRO FO 78/276 – писмо от Джон Блънт от 2 август 1836 г.

през 1836 г. за 38 719 лири, като британските плавателни съдове, които са акостирали в пристанището през 1836 г. са седем.⁷

През следващата година в града най-търгуваните стоки са: пшеница, ечемик, овес, ръж, ориз, брашно, конопено семе, сусам, вълна и памук.⁸

За същата година според статистиката на английската мисия, британските кораби, които са посетили главните пристанища на Солунския консулат са 5.⁹

Сведенията от дипломатическите документи показват, че товарът на английските кораби е 17 765 фунта, а през 1838 г. 44 733 фунта, като за последната година данъкът за всички, които се занимават с производството на коприна е определен на 10 процента, но според източниците на Форин офис много често той е увеличаван произволно и хората са длъжни да плащат много повече.¹⁰

Статистическите сведения, които са изпратени през 1839 г. съдържат данни за манастирите на Атон, статистика за населението, както и за търговските предприятия.¹¹

Според данни от Блънт, британски представител в Солун през 1839 г. Мелник може да се гордее с около 30 богати семейства, които притежават състояние на стойност между 6 и 7 000 лири, но увеличените данъци към владиката са ги принуждават да напускат града. В Сяр положението е подобно и епископът постоянно увеличава данъците, което според дипломата пречи на икономическото развитие на посочените населени места.¹²

В началото на деветнадесетото столетие британските представители, които се намират в южната част на Балканите предоставят много информация за развитието на градското стопанство, като освен данни за търговията, занаятите, транспортните връзки се съобщава и за аграрните отношения в прилежащия хинтерланд. От техните доклади става ясно, че те следят и данъчната система, както и зараждащите се противоречия между българско-

---

⁷ PRO FO 78/314 – писмо от Джон Блънт от 27 януари 1837 г.

⁸ PRO FO 78/314 – писмо от Джон Блънт от 14 юни 1837 г.

⁹ PRO FO 78/335 – писмо на Джон Блънт от 10 април 1838 г.

¹⁰ PRO FO 195/100 – писмо от Джон Блънт от 21 март 1839 г.

¹¹ PRO FO 195/100 – писмо от Джон Блънт от 25 януари 1839 г.

¹² PRO FO 195/100 – писмо от Джон Блънт от 21 май 1839 г.

то население и гръцкото духовенство, особено по отношение на данъчната система на Вселенската патриаршия и нейните пасоми от български произход.

Широко разпространеното твърдение, което често се приема като аксиома, че Великобритания поддържа целостта на Османската империя по икономически причини още от осемнадесети век има на практика няколко нюанса и не може да се потвърди категорично от изворовата база.

На практика доктрината за протекция над държавата на султана се утвърждава едва през 30-те години на деветнадесети век, когато се превръща в във външополитическа тенденция. Като до това време Форин офис няма точно дефинирана линия на своята политика за гарантиране на целостта на Турция.

Създаването на конкретен курс на управляващите в Лондон по отношение на Високата порта съвпада с т.нар. „ера на Палмерстън“, когато той е външен министър (1830–1834, 1835–1841, 1846–1851), а по-късно и премиер (1855–1858, 1859–1865) и на практика формира отношението на Албиона към Леванта в средата на XIX в. [**Peeva, P. 2013**: 224–231]

По този начин в британската столица се формира специално селектиран комитет през 1835 г., който включва бивши и действащи английски дипломати в Османската империя като Палмерстън, Стратфорд-Канинг, Понсоби и др. Нещо повече. Така започва един мащабен процес по дефиниране на консулския статут, избора на дипломатически представители, заплащане, права и др. Депутати от двете камари на парламента активизират своята дейност, за да създадат своите проекти за влияние на Великобритания в Европейския югоизток, като организацията и разпространението консулствата и консулските служби през през 30-те и 40-те години на деветнадесетото столетие. Народните представители издават разпоредби и изискват данни за цялостното състояние на Турция от своите дипломати в Цариград, а парламентарната активност намират израз в т.нар. Сини книги. [**Tzanev, D. 1985**: 50]

Териториите, населени с българи попадат все по-често в полезрението на британските представители, като най-вече това се отнася за районите на Солун, Одрин, Дарданелите и Варна. [**Roussev, I. 2009**: 271]

На практика в края на 30-те години започват да се наблюдават няколко нюанса в конструирането на политиката на Лондон по отношение на Високата порта. През 1839 г. се осъществяват едва три срещи на Палмерстън с реформатора Решид паша от исканите общо шест. Всъщност дистанцираното поведение на британският политик към активните членове на движението за обновление в Османската империя се обяснява с фокуса на промените главно в армията без да отчита нуждата от радикални административни и стопански реформи. Нов момент по отношение на християнското население е изпращането през 1842 г. от Джордж Абърдийн до Канинг на генерална инструкция, в която се демонстрира надеждата, че султанът няма да преразгледа отношението си към гаранциите, които са определени от Гюлханския хатишериф (1839), като в английския документ има един изключително интересен аспект, който определя християните като по-активната част от населението на страната. [Todorova, M. 1980: 102–114]

Това обаче не намалява икономическите интереси на Великобритания към вътрешността на Балканския полуостров. През 1840 г. Чарлз Кънингам, вицеконсул в Галац изпраща доклад за стоките, които идват от българските земи. На 25 ноември същата година Самюъл Гарднър консул в Яш докладва, че българските земи в региона на Дунав и Черно море са с развита търговия, благодарение на пристанищата. Нещо повече. Според Кънингам българските земи са важна част от черноморската търговия и въпреки, че техните възможности все още не са достатъчно проучени, то те биха могли да предоставят добри условия за стопанска активност, като техният потенциал би могъл да бъде два пъти по-голям от този на Влашко и Молдова. Той посочва, че от тук биха могли да се изнасят 1 746 000 хектолитра пшеница, същото количество царевица, ръж и овес, както и 908 200 кг. непрана вълна и други стоки на стойност 800 000 лири. [Tonev, V. 1995: 106]

В британските дипломатически документи е очертан и потенциалът на дунавските пристанища. Според информацията: от Силистра трябва да се изнася пшеница и царевица, от Русе – краве масло, като този град може да функционира като точка за транзитна търговия от Австрия и Влахия към Константинопол. Свищов би могъл да се използва като център не само за износ, но и за складиране на продукцията от българските земи: ориз от Плов-

див, коприна от Търново, розово масло от Казанлък и желязо от Самоков. Според данните на английските представители в Свищов има няколко касапски магазина и манифактура за аба, а в случай на свободна търговия този град, би имал по-голямо значение през следващите години. От Никопол би могло да се изнася пшеница и свинска мас, а от Видин жито, като търговията в последния град може да се свърже с речното пристанище, въпреки че транспортът на стоки от Варна до дунавския град би бил много скъп. Тук има и още една потенциална заплаха – спирането на корабоплаването може да окаже много лош ефект върху пласмента на продукцията от зърно в този район. [Todorova, M. 1973: 84]

По отношение на Варна, според информация от английски дипломати през 1847 г., са изнесени 377 500 кварта (1 098 525 хектолитра) жито, от Бургас съответно 283 333 и от Балчик 236 944 кварта жито или общо 896 944 кварта (2 610 107 хектолитра, като един квартал е равен на 291 литра или 12,7 кг.) [Tonev, V. 1995: 106]

През същата година в черноморския град са внесени стоки за 214 361 лири, като това са: памучна прежда за 32 000 лири, кафе за 30 000, вълнени платове за 10 000, захар за 11 585, памучни тъкани за 7 000 и желязо за 7000. [Todorova, M. 1973: 87]

За Англия през 1851 г. от Варна са изнесени 121 160 кг. жито и ечемик, 11 975 кг. царевица и 75 бали вълна. [Tonev, V. 1995: 107]

Неслучайно Палмерстън съветва през 1850 г. заминаващия си османски посланик от британската столица, Високата порта да продължи реформите, като на първо място се поставя регулирането на фискалната тежест и премахването на откупната система, а отгук и ограничаването на разходите. По нататък се настоява за реформиране на правосъдието, което е в изключително тежко състояние, както и премахването на всички различия между отделните поданици на султана без оглед на тяхната религия. В същия документ британският политик поставя като условие за подкрепата от страна на Великобритания – изискването за продължаване на реформената дейност в Османската империя. [Todorova, M. 1980: 102–106]

До началото на 50-те години на XIX в. във външната политика на Великобритания се наблюдава една тенденция, която дава своето отражение и

в бъдещата позиция на Лондон – развитието на британските интереси в икономическата експанзия във вътрешната част на Османската империя (това са територии, които са населени и с българи). Характерен аспект е засилването на търговската активност и по специално на тази част от нея, която пряко се отразява върху развитието на градското стопанство.

След Кримската война (1853–1856) се отварят още британските дипломатически мисии на Балканския полуостров, като по този начин във Външното министерство в Лондон започва да пристига все повече информация за състоянието на Османската империя. От рапортите на английските представители могат да се ползват данни за градското стопанство, данъците и аграрните отношения, които пряко влияят върху него, като по този начин се създава възможност за набиране на допълнителна и обширна информация за икономическите отношения за разглеждания период от време.

Дипломатите на Форин офис в балканските предели на държавата на султана започват все по-бързо да усещат увеличаването на стопанската активност в региона и да отбелязват в своите рапорти нарастналата сила на градското стопанство.

Показателен пример е значението, което придобиват такива градове като Русе и Варна. Използването на железопътната линия между двете селища от 1866 г. значително улеснява транспорта, съобщенията и търговията. През същата година износът на жито, кожи, вълна и други стоки с английски кораби през черноморското пристанище възлиза на 2 039 561 франка, през следващата година на 3 632 800 и през 1868 г. на 3 491 000 франка. Тук се отбелязва една типична тенденция за стокооборота между Британската империя и Турция – засилването на вноса от Англия. През 1866 г. той е 4 304 980 франка, а през следващата година е 5 000 000 франка. Основно се доставят желязо, гвоздеи, захар, кафе, вълнени платове, памучни тъкани и др. През 70-те години вносът и износът от Великобритания намаляват, което показва, че все пак икономическата активност е в пряка зависимост от политическите процеси. [Tonev, V. 1995: 107]

Представителите на Великобритания бързо анализират всички гледни точки в сложната обстановка на Балканите и успяват да се ориентират в стопанската инициатива и на българите. Нещо повече, очертани в рамката на

ориенталската концепция на Лондон, икономическите аспекти успяват да преодолееят традиционните стереотипи на политика на островната държава по отношение на християнските народи в Ориента, а българските градски центрове да станат по-атрактивни за контакти с представителите на британската корона.

Тази активност е очертана с още данни от английските дипломати, в чиито рапорти има все повече информация и за търговията (в това число и със земеделска продукция), производството на различни занаятчийски произведения и транспорта – традиционния до този момент сухоземен, железопътен (линия Русе–Варна) и воден. Тук се откроява още един аспект – не само морския, осъществяван от големите пристанища както Солун и Варна, но и речен – все по-активното използване на дунавския воден път. Особено ценни са данните от мисиите във Варна, Русе, Галац и др. Данните показват, че освен информация за корабите и товарите, които преминават през дунавските пристанища, британските дипломати представят и статистика за плавателните съдове, както и за стойността за превозените товари.

Представителите на Форин офис забелязват и още един аспект от развитието на българския възрожденски елит след Кримската война – желанието му за интеграцията в градската администрация.

Според заключението върху състоянето на Дунавски вилает от 1863 г. от английския представител в Русе Робърт Далиел водачите на местната българска общност искат да се включат все по-активно в управлението.¹³

Това на практика означава по-силна позиция на градските нотабили, чиито икономически интереси влизат в колаборация с политическите им стремления.

Тук може да се отбележи още един интересен аспект, споменат от дипломатите на Форин офис в българските земи. Все повече английски представители окрояват връзката на стопанското развитие на българския елит в градовете и неговата активна намеса в религиозните, просветните и културни дела на неговите сънародници.

Например в края на 1869 г. Чарлз Калвърт от Битоля прави подробна

---

¹³ PRO FO 78/2035 – Няколко генерални заключения върху състоянето на Дунавски вилает за 1863 г., които са писани в Русе на 24 април 1868 г. от Робърт Далиел.

характеристика на връзката между църковнонационалната борба и богатите български търговци: „...българите явно искат независимост от Гръцката патриаршия. Те отказаха да признаят Пелагонийския митрополит и заявиха, че той и Гръцката патриаршия са мъртви за тях. Част от поддръжниците на митрополита поискаха неколцината българи да не държат приходите от общината, както и отзоваването на българския търговец Димитър Робев от Административния съвет. Това е същия Димитър Робев, който стои начело на българската група от този град. Освен господин Робев другите най-важни водачи на българското движение в Битоля са Константин Мишайков, Димитър Радев, Теодор Илиев и Георги Христов.(...)“¹⁴

В културологичен аспект съществуването на британски дипломатически мисии в българските земи под османска власт има безспорно положително влияние сред населението, тъй като консулският дом, неговата уредба, модата, облеклото, обноските и бита съдействат като катализиращ фактор за модернизацията на българския градски живот през Възраждането. [Tzanev, D. 1985: 50]

През последните години изследванията, които са посветени на проучванията на градското стопанство стават все по-актуални в българската историография. Съществуват достатъчно документи на Външното министерство в Лондон, които да дадат повече информация за много аспекти на градската икономика и нейното развитие като: търговски отношения (включително и със земеделски продукти, продаващи се на пазарите), плащането на данъци (в това число и църковни, които ще станат част от причините за борбата на българите за духовна и светска еманципация), транспортът (сухоземен, железопътен и воден), а оттук и все по-очертаното присъствие на българите като част от градския елит в провинциите на Османската империя през XIX в.

Докато в началото на деветнадесетото столетие се наблюдава разпространение на британските стопански контакти главно в южната част на Балканския полуостров, то в периода след Кримската война ясно се очертава разпространението на в много градове, в които има българско присъствие. Ако в началото на века английските дипломати дават повече информация за търговията и данъците, както и за селскостопанските продукти, които нами-

---

¹⁴ PRO FO 78/2102 – Доклад от Чарлз Калвърт от Битоля от 25 ноември 1869 г.

рат пласмент на градските пазари и най-вече търговията със зърнени култури, коприна, памук и др., то след Кримската война и откриването на британски дипломатически мисии на север от Стара планина се показва и интересите в сферата на съобщенията и транспорта – сухоземен, железопътен и воден (не само морски, но и речен), както и участието на българските нотабили не само в градското стопанство, но и в църковната борба, местната администрация и политиката.

REFERENCES

Pantev, Andrej. 1974. *Англия и българският църковен въпрос (1860–1870)*. [Anglia i bulgarskiat curkoven vupros]. *В чест на академик Димитър Косев*. Sofia: Izd. na BAN, 143–156. (in Bulgarian)

Реева, Пенка 2013. *“Нашите интереси са вечни и постоянни, и наши дълг е да следваме тези интереси.” Лорд Палмерстън и прагматизмът в Британската външна политика (1830–1865)*. [“Our interests are eternal and perpetual, and those interest is our duty to follow”: Lord Palmerston and pragmatism in British foreign policy (1830–1865).] *Управление и образование*. 4/2013, 224–231. (in Bulgarian)

Roussev, Ivan. 2009. *Европейското консулско присъствие в българските земи през 40-те години на XIX в.* [Evropeiskoto konsulsko prisustvie v bulgarskite zemi prez 40-godini na XIX v.] *В чест на акад. Константин Косев*, Sofia: Izd. na BAN, 269–282. (in Bulgarian)

Tododrova, Maria. 1980. *Англия, Русия и Танзиматът*. [Anglia, Rusia I Tanzimatut]. Sofia: Izd. Nauka i izkustvo. (in Bulgarian)

Todorova, Maria. 1973. The establishment of British Consulates in the Bulgarian lands and British commercial interests. *Etudes balkaniques*, 4/1973, 80–86.

Tonev, Velko. 1995. *Българското Черноморие през Възраждането*. [Bulgarskoto Chernomorie prez Vuzrajdaneto]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Tzanev, Dimitar. 1985. *Установяването на британски консулства в българските земи до Освобождението (1878).* [Ustanovqvaneto na britanski konsulstva v bulgarskite zemi do Osvobojdenieto (1878)]. **Великите сили и Балканите в Ново и най-ново време.** Sofia: Izd. na BAN, 50–54. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Radoslav Spasov – Assistant Professor, PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of History
15 Tzar Osvoboditel blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
Tel. 00359 2 9308 280
e-mail: spasov_r@abv.bg

ТЪРГОВЦИ И ПОЛИТИКА (1886 – 1889)

Милко ПАЛАНГУРСКИ

***Abstract:** There's a special role and place for the deputies traders in the Bulgarian political corps. On a local level they are the key players in the political structure and political faces on a regional and national level. In the meantime their role is also of business leaders, political leaders on city and county level, whose funding to institutions and political parties provide personal network to create effective political structures and successful management of election campaigns. The strength of the commercial community in a political formation practically ensures not only its existence but it also guarantees a successful political activity. At the end of the nineteenth century they occupy about 1/3 of all political positions in the parties, parliaments, governments and other elected bodies. This enables them to become the main driving force behind the modernization of the country politically, economically and culturally.*

***Key words:** Traders, elections, parliament, executive power, political parties*

JEL: N73

Създаването и развитието на модерната българска държава след Берлинския договор логично поставя въпроса за управленския елит на страната. Тънкият слой образовани лица сформирани през периода на възрожденските процеси е прекалено ограничен като обем и териториално разпределение за да се очаква, че ще има достатъчно подготвени хора, които да могат не само да поемат управлението, но и да дирижират и насочват трудните процеси на модернизацията на обществото. Още повече, че от тях се очаква и създаване на съвременни и адекватни институции на извиканата за нов жив и самоуправление нация. Числата от първите преброявания са отчайващи и показват тежката изходна база, от която тръгва управлението – през 1880 г. грамотността на населението едва достига до 3.3%. Социолози и историци често приемат, че за адекватно и успешно управление на едно общество, трябва да е наличен един високо подготвен елит между 3–5%, то в родния случай става въпрос основно за елементарна грамотност, а не за качествено образо-

вание.

В обединена вече България през 1887 г. процентът на грамотните достига 10.7 и обхваща българското землище от двете страни на Балкана, но този ръст не означава, че се е появил някакъв нов, свръх подготвен и мотивиран управленчески елит. Затова рекрутирането на управленския екип на страната от достъпните слоеве на интелигенцията, такава, каквата е в своята същност, недостатъчно готова за основната си мисия – модернизацията на страната, но пък за сметка на това е зареден с голяма доза оптимизъм. В първите години управленските кадри се набират основно от средите на учители, локални лидери от всякакъв калибър, току що завършили студенти и разбира се от средите на появилите се нови свободни професии – адвокати и прошеописци, а и всичко друго, което има капацитет да разрешава управленски задачи от каквото и да е ниво. Създаваната през първите години администрация – национална и местна, войска, образователна система и всякакви други системи поглъщат този тънък слой от образовани лица.

Своята особена роля и място в обществото и неговото самоуправление заемат занимаващите се и с търговия. Под „търговец“ трябва да се приемат всички онези професии и дейности, които попадат под регулацията на Отоманския търговски закон, който е заменен с български чак през 1897 г. В общи линии под този знаменател попадат лицата, които се занимават с търговия, предприемачество, банкиране и кредитиране. Статистиките от края на XIX и началото на XX век показват, че самостоятелно работещи за своя сметка лица в тази сфера се движат между 30 000 и 36 000 души, което означава 1.73 от активното население. Използвам категорията „активно“, тъй като ако числата се разположат върху цялото население процентът ще е в рамките на статистическата грешка. Движение към увеличаване в абсолютни числа има, но в процентно отношение нивата остават почти непокътнати в продължение на повече от четвърт век.

В българския случай определението за търговец е доста относително понятие. Търговец е и дребният прекупвач на яйца, кожи, кокошки от основния производител в страната – дребният земеделец, като много често той е и кръчмар, продавач на колониални стоки и други дребни предмети, които задоволяват изискванията на не особено придиричивия селски покупател.

Тяхната основна роля на този етап е да покрият обменът между селския и градски пазар и да осигуряват стоки и суровини за по-едрите търговци. Последните от своя страна пък работят на по-високо ниво, захранват появяващите се индустриални заведения със суровини, гарантират снабдяването на големите градски пазари със стоки и през тях преминават и основните търговски операции на международния пазар. Рядко те са специалисти само в една и единствена сфера. По възрожденска традиция те организират закупуването и продаването на разнообразно количество стоки, като много често техните кантори освен търговски средища са и банкови учреждения, комисионерски къщи, сарафски бюра, имотни борси и всичко друго, от което пазара има нужда.

Успели, макар и всеки на различно стопанско ниво, те са желан фактор поради доказаните пред обществото своите възможности на предприемачи, възможности, които са плод на комплекс от фактори – образование, макар и често не особено високо, но пък за сметка на това напълно специализирано, но и плод на самообучение, езикови компетенции, добри законодателни понятия, които са получени в училище и усъвършенствани в пряката работа. Те познават много добре финансовата сфера, имат създадена и проверена собствена мрежа от връзки, която като обект на дейност се разпростира от изкупуването на произведения на балканските колибари до обмен на международния пазар. В обществените отношения тази мрежа има друга логика и естествено и много бързо се превръща в политическа. Свободната държава от своя страна е отлична предпоставка за превръщането на тези стопански връзки в обществени, а това е пък идеалната среда и възможност за персонална политическа кариера. Затова търговците са предпочитани лица за изграждането на партийни и обществени структури, не само поради своята финансова независимост и възможности, а и заради извоюваната и защитена позиция сред слоеве и групи, които са потенциални избиратели и от своя страна могат да мобилизират други граждани да отидат до урните и подкрепят дадена политическа кауза.

Търговци се избират на обществени постове през доосвобожденския период. Във възрожденските общини те са основни двигатели на управлението, промяната и развитието на българското общество, радатели са за на-

ционално образование и което съвсем не е без значение, те са едни от водачите на идеята за национална църковна структура. Най-големите радатели на мечтата за „евтина и народностна църква“ са именно търговците, които не само оглавяват движението за прекъсване на финансирането и изгонването на гръцките владици, а чрез общинските структури концентрират и управляват успешно общинските капитали, които се събират за религиозни и училищни нужди. С тази си дейност те показват и убеждават обществото, че то има ресурс и способност за самоуправление на всякакви нива

Персоналната финансова стабилност, връзки и възможности им дават възможност да отделят време, средства и ресурси за общонационалните задачи, а след 1879 г. този опит, роля и обществено място да се трансформира в партийно членство и подкрепа. Логичният път на всеки общественик – партийно членство и кариера преди достигане на властовите постове е логичен път и за българските търговци. Трудно може да се определят параметрите на тяхното участие поради липса на достатъчен изворов материал, но и достъпните изследвания показват, че те се разполагат на всички нива на партийните структури. Така например в Либералната (радославистка) партия на партийните конгреси, които се провеждат в този период декларирали те своята принадлежност към търговското съсловие от всички негови разновидности са 34%. [Palangurski, M. 1995: 27–36]. В Прогресивнолибералната партия нивото на активните дейци търговци също е в този параметър – 34% от централното ръководство и 32 % от депутатите [Givkov, Sv. 2014: 124–125]. В централното управително тяло на Народната партия търговците са 40%. [Nikolova, V. 2004: 60].

Но ако за останалите части от българския елит и интелигенция това е естествена ход, то участието на предприемачите не се посреща радушно в политическия свят. Това се отнася до прякото им участие, но не и до парите им, които са другата страна и елемент за един жизненоважен политическия процес. По традиция останала още от Учредителното събрание, което за пръв път гласува избирателните правила, се въвежда ограничаване на активното избирателно право. Ограничението е в областта на морала – граждани те губят правото си да избират, ако бъдат осъдени на затвор за повече от три месеца. Става въпрос за присъди по един списък от престъпления, който ос-

вен това постоянно се разширява. В случая с търговците като съсловие, правото на гласуване се отнема при присъда произнесена за „злоупотребление с доверие, измама в качество и теглилка на стоки“. Тази забрана влиза в Избирателния закон от 1882 г. и се запазва до създаването на Наказателния кодекс на страната през 1896 г. Тези престъпления са приравнени по тежест с други тежки престъпленията, които са неприемливи за обществения морал – като присъди издадени за нарушения по време на избирателния процес. Този тип присъди са приравнени с ограниченията поставени на неприемливи лица като съдържателите на публични домове. В подробния модерен кодекс за наказанията от 1896 г. от стопанските престъпления до лишаване от избирателно право води само присъда за „измамен банкрут“ и „фалшифицирането на документи и парични знаци“, но справедливостта иска да изтъкнем, че фалшификациите не са приоритет само на търговското съсловие. Важното е, че нарочният банкрут е приравнен до престъпления като убийство, бунт и метеж и други 17 тежки престъпления, които лишават гражданина от избирателно право завинаги [Palangurski, M. 2007: 85–100].

Но ако активното избирателно право се ограничава само по присъда, то не така стоят нещата в пасивното право. Още веднъж традицията тръгва от Учредителното народно събрание. „Бащите на конституцията“ в последните си работни минути, в последния си работен ден – на 14 април 1879 г., гласуват първия Избирателен закон, наречен скромно „временни правила“ по които да се избере само първия парламент, но останали дълги години основа на избирателното законодателство. Учредителите поставят началото на ограничителните клаузи и тъй като това става от събрание, което е свикано за приемането на основния закон, то тяхното решение се превръща в постоянно действаща конституционна норма и оправдание за разширяване на ограничителните сфери. Според тези правила, правото на изборност губят всички, „които имат условие с правителството за разни припаси и други такива, или имат предприятие за обществени работи“. Ограничението става още по-рестриктивно в следващия текст, като народен представител трябва да бъде „лишен от пълномощията си“, ако поеме подобно предприятие. Така преди да стартира националната система за управление на страната, вече се поставя разграничителна линия между търговия, обществени поръчки и на-

ционална политика. Страхът от обвързването на капитала с властта практически изпреварва дори създаването на нормален пазар и предприемаческо съсловие. С малки редакции тези постановки се запазват до края на XIX век и така се стига до ограничаване политическите права на търговците като съсловие. Няма парламент, няма какъвто и да е избор – парламентарен, общински, за училищни настоятели и т.н., който да не предизвика някакъв публичен дебат за правото на определена личност да бъде избран [Palangurski, M. 2007: 100–132].

Основната политическа роля имат онези търговци, които достигат до парламента и изпълнителната власт. В избрания за изследване период, имаме сравнително хомогенни групи политически лица от двата тогавашни основни политически лагера – националистите, които се олицетворяват от Народнолибералната партия водена от Стефан Стамболов и умереният русофилски сектор, основно бивши консерватори групирани в Народната партия олицетворявана от д-р Константин Стоилов. Те излъчват две знакови управления олицетворявани от двамата големи политици, които оставят зад гърба си най-тежките мигове от модернизационната драма на Княжество България в продължение на почти 15 години, което е рядко срещан в родната ни история факт. В известна степен това разделение има фриволен характер, тъй като представители и от двете основни групи участват в парламента в различно време, но все пак първата група доминира количествено през периода 1887 – 1894, а втората за времето 1894 – 1899 г. Народнолибералите доминират в три: V, VI и VII ОНС, а народняците в следващите два парламента VIII и IX ОНС. Първата група пласира в събранието общо 535 души [Palangurski, M. 2008: 61–194], а втората 274 [Palangurski, M. 2013: 17–93]. Спадът се дължи на новата формула за избор на представители приета от IV ВНС през 1893 г., според която един представител се избира вече не от 10 000, а от 20 000 жители.

Таблица 1

Депутати, декларирали своята професионална принадлежност като търговци за периода 1887–1894 г.

	1887–1894	1894–1899
Търговци	172	83
Търговец-банкер	2	3
Бакалин	2	
Кръчмар	2	2
Търговец-земеделец	2	
Фабрикант	2	2
Предприемач	2	4
Управител на дружества	1	2
Книжар		1
	184 – 34.39%	97 – 35.40%

При управлението на Ст. Стамболов търговците имат най-голямото парламентарно представителство на една професионална група [Palangurski, M. 2013: 17–93]. Втората по големина – тази на свободните професии, основно адвокатите няма и 20%. При д-р К. Стоилов в следващия период свободните професии постепенно достигат търговското съсловие и му отстъпват съвсем минимално – 33.21%. И това при убедително налагана историографска идея, че точно при Народната партия предприемачите имат тотална доминация [Palangurski, M. 2013: 305–307]. Това, което се набива на очи е процентното равенство при търговците по времето на НЛП и на НП – 34–35%.

Преглед на основните представители търговци обяснява защо и двете партии – стамболовистите и народняците са най-упорито присъстващите в българската политика до краха след Първата световна война, а отделни персони оцеляват в политиката и обществения живот и след това.

Разбира се, има примери в коренно различната посока. Нещо повече, дори има едно смесване на понятията. Така например “чисти” големи търговци са Б. Папазоглу, Илия Стоков и Ст. Къойбашиев – всичките в биз-

неса с розово масло и скромно записалия се като бивш офицер всестранно ангажиран Д. М. Яблански. Докато хора като А. Саръиванов и Т. Д. Кювлиев от Сливен се определят като такива, при условие, че са основни акционери във фабрика за преработка на вълна и текстил. Подобно е положението с Ив. Хаджиенов, несъмнено един от най-големите предприемачи в страната. Така че зад „търговец“ се крие всичко, което може да се определи като дейност, в която се включва използването на някакъв обем капитал. Това обяснява защо само четирима използват съвременните вече понятия като „предприемач“ и „фабрикант“, и то хора, които трудно могат да се отнесат към индустриалният елит. Най-коректни са пловдивските братя Калчо х. Калчев и Стефан х. Калчев, които се записват като „банкер-търговец“, и те действително имат възможностите и правото да се определят за такива. Не може да не се отбележи, че има хора с много разностранна дейност, включена под този етикет. Атанас х. Славчев е същевременно търговец, крупен земеделец и акционер на пивоварна. Подобно е положението на Ат. Гр. Каракашев, собственик на мелници и фабрики, мастит търговец, но предпочел за най-престижно определението „адвокат“. Но най-интересен в това отношение е Васил Холевич, който в трите парламента се определя последователно като земеделец, председател на окръжен съвет и накрая търговец.

При Народната партия се наблюдава същото разнообразие. Като такива са се записали както големият предприемач Ив. Грозев, така и двукратно избирания Ан. Петков от с. Сотучино (Берковско), известен с крайпътния си хан, където спират за нощувка видни политици, търговци и пътници. Но че сред тях са имената на едни от най-видните търговци и предприемачи в страната няма никакво съмнение: Григор Найденов, Гаврил Б. Ненович, Г. Н. Консулов, Димитър и Атанас Бурови, Илия и Димитър Съселови, Михаил х. Славчев, Панталей Набодков, Христо Ив. Гендович, Георги Губиделников, Д. М. Яблански, представителите на всички разклонения на фамилията Гешови. Малкият процент на определените се като индустриалци и предприемачи е в синхрон с общото състояние на доминиращата партия. Но при толкова заети в банковото дело и лихварството, като такива се определят само най-богатият българи Евлоги Георгиев, избран за представител и със запазен мандат до смъртта си, въпреки че не се завръща в България до края

на живота си. До неговите параметри на действие и капитал, записалият се като banker либерал Стефан Калъпов, макар и да е сред солидните представените столични предприемачи изглежда като беден роднина. Затова изводите, когато се правят единствено чрез използването на декларираната от депутата професия крие опасност от изкривяване.

Участието на търговците в модернизацията на страната има ключово значение. Законодателството, което е посветено на стопанското развитие показва, че те умело участват в дирижирането на основните промени и дават възможност за ускорено развитие. Но несъмнено се достига до един парадокс – ако търговците и да са доминиращи при Ст. Стамболов, то те не успяват да въведат преференциални законодателни мерки за своето съсловие, докато при д-р К. Стоилов достигат до закрила и защита на своята дейност чрез помощта на държава. Използването на държавата като фабрика за фабриканти дава своя резултат.

Разбира се, досегът на двата свята – предприемаческия и публичните финанси дава необходимият контакт и високо напрежение, което се изразява в неизбежното наливане на основите на корупцията. Скандалите, мними или действителни съпровождат българската политическа действителност през целия този период.

REFERENCES

Givkov, Svetoslav. 2014. *Прогресивнолибералната партия в България, Политика с Русия не правим.* [Progresivnoliberalna partia v Bulgaria, Politika s Rusia ne pravim]. Sofia: Izd. „St. Kliment Ohridski“. (in Bulgarian)

Nikolova, Veska. 2004. *Народната партия 1894–1920.* [Narodnata partia 1894–1920]. Sofia: Izd. “Vital“. (in Bulgarian)

Palangurski, Milko. 1996. *Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904).* [Liberalnata (radoslavistka) partia v sistemata na bulgarskata parlamentarna democracia (noemvri 1900 – uni 1904)]. V. Tarnovo: Izd. “St. Cyril and St. Methodius”. (in Bulgarian)

Palangurski, Milko. 2007. *Избирателната система в България (1879–1911 г.).* [Izbitratelnata sistema v Bulgaria (1879–1911)]. V. Tarnovo: Izd. “St.

Cyril and St. Methodius”. (in Bulgarian)

Palangurski, Milko. 2008. *Избори по стамболовистки*. [Izbori po stamboliiski]. V. Tarnovo: Izd. “St. Cyril and St. Methodius”. (in Bulgarian)

Palangurski, Milko. 2013. *По българските парламентарни избори (1894–1913 г.)*. [Po bulgarskite parlamentarni izbori]. V. Tarnovo: Izd. “St. Cyril and St. Methodius”. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Milko Palangurski – Professor, D.Sc.

University of Veliko Turnovo “ST. CYRIL AND ST. METODIUS”

Department of Modern Bulgarian History

2, Teodosi Turnovski Str. 5003 V. Turnovo

Tel.: (+ 359) 887 239 549

E-mail: m.palangurski@uni-vt.bg

НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ ЗА ДЕЙНОСТТА НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ КАСИ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО КРАЯ НА XIX В.

Росица ЗЛАТИНСКА

Abstract: *The text presents and analyzes the legal documents relating to the agricultural cases. There are several documents that refer to the organization and operation of agricultural cases. These are: The statute of agricultural cases from 1878, The rules of agricultural cases from 1889 and a legal document of uppermost importance – The Law on Agricultural crates from 1894, and its amendment from 1897.*

The Statute of agricultural cases was released on July 27, 1878. It consists of 53 articles. The Statute of agricultural cases is the first legal document related to the organization, operation and management of the cases after the Liberation.

The second legal document is The rules of agricultural cases. It was released on February 25, 1889. It consists of 59 articles. After the adoption of this document the scope of the activities of the agricultural cases expands significantly.

They start to accept deposits and to lend money not only to farmers, but also to people from different social groups. Several attempts to adopt different laws are made between 1878 and 1894 but they all prove fruitless. The Law of agricultural cases from 1894 is developed by the Minister of Finance I. Geshov. It consists of 34 articles, which affect key points of the organization of the cases.

In order to overcome the existing problems of agricultural cases in 1897 the Parliament votes and adopts a new law of the cases. This law improves the structure, the whole organization and the management of the agricultural cases.

As a result of the adoption of the law from 1894 and its amendment of 1897 the agricultural cases become more organized and start to look like a modern credit organization.

Key words: *agricultural cases, agricultural credit, law, legal documents, loan, interest.*

JEL: N00, N43, N53

Дълъг е пътят, който земеделските каси изминават от възстановяване им след Освобождението до преобразуването им и създаването на Българската земеделска банка през 1903 г. Изходната позиция, от която стартират дейността си след 1878 г. е особено тежка и неблагоприятна. Касите разполагат с ограничени средства, голяма част от документацията им е унищожена (умишлено или неволно по време на военните действия), а персоналът който ще трябва да управлява касите е слабо подготвен и не е запознат с естеството на работата.

Целта на настоящата разработка е да се разгледат нормативните документи, отнасящи се до организацията и функционирането на земеделските каси. Времевият диапазон, върху който се акцентира, е периодът от Освобождението до края на XIX век. За да се постигне определената цел, в хронологична последователност се проследяват и анализират основните аспекти на законодателните актове, касаещи организацията на земеделската кредитна система.

Няколко са основните нормативни актове, които се отнасят до организацията и функционирането на земеделските каси, с които се регламентират тяхната реорганизация и усъвършенстване. Това са: Уставът на Земеделските каси от 1878 г., Правилникът за Земеделските каси от 1889 г. и особено важният нормативен документ – Законът за Земеделските каси от 1894 г., както и допълнението му от 1897 г.

За изработването на първия нормативен документ и въобще за възстановяването и организацията на касите съществен принос има Т. Икономов. На 27 юли 1878 г. се издава Уставът на Земеделските каси. [Daskalov, A. 1912: 166–200]¹ Той се състои от 53 члена свързани с изграждането, функционирането и управлението на касите.

В три от членовете на Устава изрично се подчертава, че касите отпускат заеми само на земеделското население. Освен това се посочва като условие парите взети като заем от съответната земеделската каса да се ползват от селския стопанин за закупуване на земеделски инвентар, за „подобряване на домакинствата или обработване на земята”. Освен, че се определя кръгът

---

¹ Уставът на земеделските каси е одобрен от руския императорски комисар на 18.VI.1878, с Указ № 813/8. 11.1881 г. се изменя член 14.

от лицата имащи право на заеми, в чл. 19 от Устава се засяга и въпросът за вече отпуснати заеми на лица, принадлежащи към земеделското съсловие. Тези заеми подлежат на незабавно връщане от съответните лица на касата, която ги е отпуснала.

Както срокът на заемите, така и лихвеният процент се запазват такива, каквито са регламентирани преди Освобождението, т.е. срокът е от 3 до 12 месеца, а лихвеният процент е 9%. Изменят са условията, при които се извършва предсрочно погасяване на отпуснат заем. В член 27 се посочва, че кредитополучателят дължи лихва само за изминалия период, а не за целия период на заема. Това изменение значително облекчава добросъвестните лица, които погасяват заема си преди настъпване на падежа. Освен изменение на срока към неговото намаляване се предвиждат и случаи, при които срокът на заема се удължава. В член 33 се посочва, че срокът максимално може да се увеличи с половината от първоначалния. В случай на неплатежоспособност от страна на длъжника са възможни три варианта в зависимост от начина, по който заемът е обезпечен. Или се търси отговорност от поръчителя, или движимият имот се продава на търг, или недвижимият имот започва да се управлява от касата, като приходите, които носи служат за покриване на заема.

Като залог на отпускания заем служат както поръчители, така и движимо и недвижимо имущество. От лицата, ставащи поръчители по заемите се изисква да отговарят на определени имуществени условия. Да притежават или „3 чифта волове, или толкова биволи, или толкова коне, или не по-малко от 30 овце” и самият поръчител да не се е ползвал от услугите на земеделските каси. При използване на движимо имущество за залог се изисква то да „струва два пъти повече от заема”. По отношение на третия залог се изисква доходът, който носи да е „два пъти по-голям от годишната лихва на заема”. [Daskalov, A. 1912: 173–174] С цел по-точното и вярно представяне на всеки заем, касиерът изготвя и дава на длъжника определен документ „сметка”, в който се посочва информация: за размера, срока, датата на заема, имената на длъжника и др.

Още в периода преди Освобождението дейността на земеделските каси се съпровожда от редица злоупотреби. За да се противодейства на нереднос-

тите и да не се допуска извършването им, три члена от Устава на земеделските каси са посветени на контрола на касите. На първо място контрол над дейността на касите осъществяват окръжните управителни съвети. Те проверяват както наличните в касата пари, така и техните сметки. Веднъж или два пъти в годината контрол на касите извършват и съветниците по делата на държавната хазна. Надзор се осъществява също така и от група от пет лица – три определяни от селските избиратели и две от окръжния управителен съвет. При проверката си те разглеждат сметките, документите и разноските на касите. [Daskalov, A. 1912: 176]

Уставът за земеделските каси от 1878 г. е първият нормативен документ, с който се търси определена регламентация за съществуването и функционирането на възобновените след Освобождението земеделските каси. Но неговото приемане не решава основните проблеми, свързани с касите. Както за всеки кредитен институт, така и за касите липсата на достатъчно капитал е съществен проблем. Неговата недостатъчност е причина касите да не са в състояние да покриват ежегодните си разходи. Освен това те страдат и от редица административно-управленски проблеми. Сред тях основните са слабо подготвеният персонал и най-вече недобросъвестното изпълнение на служебните им задължения. Данните от извършената през 1888 г. ревизия от Министерството на финансите показва, че от общо 74 каси, при 38 от тях са налице определени нередности. Те се отнасят освен до неправилно водене на счетоводството на касите, слабости при събиране на средствата от длъжниците, но и до „открити злоупотреби”. [Daskalov, A. 1912: 406]

С напредъка в областта на транспорта и индустрията и в резултат на появата на все по-модерна техника, на земеделието се налага да осъществява по-бързо приспособяване към новите производствени методи, което пък предопределя нарастващата нужда от капитали. [Chakalov, As. 1931: 139] Бързото развитие на земеделския кредит в страната изисква непрекъсната реорганизация на земеделските каси. По този начин се цели постигане на по-доброто и ефикасното им функциониране, както и изпълнение на основните им кредитни задачи. Това именно налага и следващата нормативна промяна по отношение на земеделските каси, а именно приемането на Правилника за Земеделските каси от 25 февруари 1889 г. [Daskalov, A. 1912: 200–207] Той

е структуриран в 59 члена, като в текстовете се коментират най-общо функционирането на касите, различните кредитни операции, извършвани от тях и контрола над дейността им. С този нормативен акт обхватът на извършваните от касите дейности става значително по-разнообразен, доближавайки ги все повече до една добре изградена банкова институция. Постепенно те започват да се отклоняват от това да са само и единствено земеделски каси и значително разширяват извършваните операции. Започват да събират нови влогове, в пари или в натура, приемат депозитни безлихвени суми на земеделци, приемат от частни лица и дружества лихвени сročни и безсročни влогове.

Кръгът на лицата, имащи право да ползват кредитните услуги на касите е значително разширен. Все пак чл. 14 изрично посочва, че на касите не се разрешава да отпускат заеми на „общини, настоятелства или на различни дружества”. В Правилника се предвижда и оказване на материална помощ на земеделското население в случай на наводнения, пожари, градушки и суша. Тази спомагателна функция касите вършат безвъзмездно. С всички тези промени касите все повече придобиват черти и особености на банкови институции, обслужващи не само земеделското, но и отчасти и неземеделското население.

В чл. 4 от този нормативен документ, както в останалите документи отнасящи се до касите се регламентират три вида заеми според залога им: заем срещу залог на недвижим имот, срещу скъпоценни вещи и срещу двама поръчители. Отпускането на тези три вида заеми е съпроводено от редица условия и ограничения. При отпускане на първия вид заем условията се определят спрямо неговия размер. За такива до 300 лева освен самият документ за собственост от кредитополучателя се изисква да представи и удостоверение от общинското управление, доказващо собствеността му върху имота. А заемите над 300 лева се отпускат като се спазват разпореденията на закона за ипотеките. За заемите срещу залог на скъпоценни предмети на последните се прави специална оценка от определени вещи лица. За разлика от Устава за земеделските каси, според който за отпускане на заем от третия вид е необходим един поръчител, в правилника това условие се променя и необходимият брой поръчители става двама. От тях се изисква да представят

удостоверение, с което доказват собствеността си върху даден недвижим имот. Както стойността на имота на поръчителя, така и тази на имота на кредитополучателя трябва да са два пъти по-големи от стойността на заема. [Daskalov, A. 1912: 202]

Последните членове от Правилника за Земеделските каси са посветени на контрола, който се осъществява над тях. От една страна, той се упражнява от Окръжните постоянни комисии, а от друга от инспекторите на Министерството на финансите. Комисията има за задача да проверява ежемесечно извършваната от касите дейност. Тя следи за спазването на нормативните изисквания при отпускането на заемите, за сроковете на заемите, за изразходваните през съответния месец средства и др. Всяка ревизия завършва със съставянето на акт, в който се посочват всички операции, извършени от съответната каса, както и разкритите нередности, в случай че има такива. Освен на месечни, земеделските каси подлежат и на годишни ревизии.

С Правилника за земеделските каси значително се разширява обхватът на извършваните от тях операции. В дейността се включват: влогови операции, даване на заеми на неземеделско население, взимането на заеми и др. По този начин земеделските каси претърпяват трансформация и преминават от едни примитивни кредитни форми, каквито са характерни за земеделските каси, към добре организирани и модерни банкови организации.

Наред с тези положителните промени, се извършват и реформи с не дотам очакваните добри резултати. Като цяло Правилникът се отличава с голяма строгост. До голяма степен самата процедура по отпускането на заемите се усложнява. Селското население изпитва значителни трудности с въвеждането на новите правила и изисквания при кредитиране. Стига се до там, че някои земеделци предпочитат да ползват услугите на местните лихвари, вместо да се сблъскат с големия брой изисквания и формалности на земеделските каси. Именно в тези случаи проличава слабостта в организацията на касите и проблемите им. Сравнение на извършваната кредитна дейност, преди и след приемането на Правилника, в Шуменския окръг показва какви проблеми съществуват в тези два етапа на развитие. До влизането му в сила проблем на касите е липсата на необходимото количество капиталови средства. Често се случва селяните, прибегващи до тяхната помощ да

бъдат „връщани”, без да се удовлетворят нуждите им. След приемането на Правилника картината се променя и капиталът на касите значително се увеличава, като през 1889 г. достига стойност от около 1 200 000 лева. Проблемът обаче произтича от големия брой формалности, които обременяват отпускането на земеделските заеми. Това положение отдалечава населението от кредитните услуги на касите. За него се оказва по-удобно и предпочитано да се обвърже в кредитни отношения с частни лихвари и спекуланти. [Izlojenie. 1889: 15–16]

Въпреки че касите са създадени да защитават и насърчават земеделското население, предоставяйки им заеми при изгодни условия, именно тази част от населението се обявява против промените в изискванията на касите. Тази тяхна реакция е подкрепена от редица служители на държавната администрация и народни представители. [Daskalov, A. 1912: 218; Dolinski, N. 1933: 407] Финансовият министър И. Салабашев назначава специална комисия, която да преработи правилника. В срока на мандата си обаче той не успява да прокара промените. При неговия приемник – Г. Живков опитите продължават, но отново остават безрезултатни. Чак по време на управлението на следващия министър на финансите – Хр. Белчев се постига определен напредък по въпроса за извършване на промени в Правилника. Всички усилия в тази насока се увенчават с успех през 1890г., когато Правилникът с новите изменения е утвърден с указ на княз Фердинанд. По този начин значително се смекчават строгите мерки предвидени в него.

Сред по-важните изменения на Правилника са: максималният размер на отпусканите заеми нараства от 500 на 1000 лева, според новите изисквания чл. 18 се променя и касите събират лихвата при настъпване на падеж на заема, премахва се службата на експертите по оценката на скъпоценните предмети и др. Значителна отстъпка се прави и по отношение на неизправните длъжници. Два дни след настъпване на падежа на заема се определя един допълнителен 20-дневен срок за изплащане на задължението. Искове към длъжниците се завеждат чак след изтичането и на този допълнителен срок. [Daskalov, A. 1912: 220]

В проблемите, произтичащи от организацията на касите, от трудността им да се впишат във все по-напредващата и развиваща се земеделска кре-

дитна система и не на последно място невъзможността им изцяло да удовлетворяват растящите нужди на земеделското население, прозира нуждата от по-нататъшно реорганизиране на касите. На няколко пъти от 1878 г. до 1894 г., наред с приемането на трите нормативни акта, свързани със земеделските каси – Уставът, Правилникът и Законът за земеделските каси, се правят неуспешни опити да се приемат и други допълнителни законопроекти. Последователно през 1887 г. и 1888/89 г., първо БНБ, а след това и Министерството на финансите се опитват да прокарат свои законопроекти за реорганизиране на Земеделските каси. Чрез първия, БНБ цели да превърне Земеделските каси в свои клонове и така да увеличи влиянието си в районите, в които няма свои клонове. Разногласията между банката и финансовото министерство стават причина за неприемането на законопроекта. [Daskalov, A. 1912: 222–227]

Вторият опит за приемане на законопроект от 1888/1889 г. се изгражда на база на Устава и на Правилника за касите, като включва и някои изцяло нови принципи. Макар и след извършена негова редакция от специална комисия, определена от финансовия министър законопроектът не се приема. [Daskalov, A. 1912: 227–238]

През 1892 г. и 1893 г. се правят още два опита за реформи на касите. Първият законопроект е изготвен от финансовия министър на Народнолибералната партия – Гр. Начович, а вторият от министъра на търговията и земеделието, пак от същия кабинет – П. Славков. Григор Начович, който полага съществени усилия за възобновяването на касите непосредствено след Освобождението, продължава своята активна дейност и след това. Той подготвя и изработва документа, но поради оттеглянето му от поста на финансов министър, е внесен в Народното събрание от неговия приемник – И. Салабашев.² Преди обсъжданията на самия законопроект от народните представители, по време на третата редовна сесия на Шестото Обикновено народно събрание, се разглежда т.нар. „Изложение на мотивите към Законопроекта на Земеделческата банка”. В него се посочват някои от съществуващите недостатъци на земеделските каси. Такива са: липсата на достатъчно капитал за удовлетворяване нуждите на населението и слабостите в управлението на

---

² Стенографски дневници на VI-то ОНС, III-та РС, кн. 4, с. 90–95.

касите. Подчертава се също, че касите изпитват все по-голямо затруднение да отговарят на нарастващите изисквания на населението. В изложението са изброени и положителните резултати, които ще се постигнат след приемането на законопроекта. Сред тях това са: нарастване на средствата, които ще ползва населението, значително облекчаване на формалностите, много по-добри условия при взимане на заем и други.

Законопроектът прокарва идеята за обединение на земеделските каси чрез създаване на акционерна Земеделска банка с клонове във всички окръжни градове. Разработен е в 59 члена, отнасящи се до устройството, структурата и управлението на банката, както и операциите, които ще върши. Предвижда се основният капитал на банката да се набави от капитала, с който земеделските каси разполагат – около 18 000 000 лв. и чрез раздаване на 40 000 акции на стойност 500 лв., т.е. общият ѝ капитал ще е 38 000 000 лв. В случай, че капиталът на банката падне под половината е възможно тя да преустанови дейността си. Предвижда се банката да раздава, както краткосрочни (от 1 до 12 месеца), така и дългосрочни (от 1 до 20 години) зами. В управлението ѝ трябва да участват един директор и трима администратори, които да изграждат управителния съвет на банката. Поради факта, че се предлага създаване на акционерна Земеделската банка, чл. 44 разглежда и организиране на общи събрания на всички акционери, притежаващи повече от 5 акции. Макар и обстойно представен, обсъден и дебатиран в Народното събрание Законопроектът за Земеделската банка остава неприет.

На следващата година, на първата редовна сесия на Седмото Обикновено народно събрание, се обсъжда предложението от министъра на търговията и земеделието – П. Славков Законопроект за Българската Земеделска банка.³ Както и обсъжданията на законопроекта от 1892, така и този от 1893 г., започват с представяне на „Изложение на мотивите по законопроекта на Българската Земеделска банка”. В него се посочва, че създадени още преди Освобождението, касите все по-малко успяват да отговарят на непрекъснатото нарастващите изисквания на земеделското население. Слабо подготвеният персонал и разединението на касите са сред причините за належащата нужда от тяхната реорганизация. И в този законопроект също се развива

---

³ Стенографски дневници на VII-то ОНС, II-ра РС, кн. 4, 1893 г., с. 158–168.

идеята за създаване на Българска земеделска банка чрез обединение на касите, които ще представляват нейните клонове.

Предвидено е капиталът на касите да се прехвърли като основен капитал на новоучредената банка. По отношение на кредитните операции, законопроектът предвижда няколко вида залога, с които да се обезпечава отпускания заем. Това са: недвижими имоти, първа ипотека, ценни книжа, скъпоценни вещи и поръчителство на две състоятелни лица. Чистата печалба, която банката, заедно с клоновете си реализира ще се разпределя по следния начин: 97% от нея ще служи за увеличаван на банковия капитал, а останалите 3% ще отиват за възнаграждения на служителите ѝ. Организационният модел на банката предвижда в Централното ѝ управление да влизат един управител, който следи дейността на банката и клоновете ѝ, двама администратори и един инспектор, които помагат на управителя.

Разглеждането на законопроекта от народните представители е съпроводено с обширни обсъждания и дебати. Някои от депутатите директно се обявяват за неговото оттегляне, определяйки го като ”нещо невъзможно и неприложимо за сега”. Посочва се също, че поради разликата в размера на капитала, с който всяка една каса разполага, при евентуалното обединение те ще предоставят различно количество средства на банката, което е несправедливо спрямо по-развитите и богати каси. За да се докаже тази теза едни от народните представители посочват, че при обединение Софийската земеделска каса ще предостави 400 или 500 хиляди лева, докато Самоковската земеделска каса 20 или 30 хиляди лева.⁴

В подкрепа на предложението си за обединение на касите П. Славков дава за пример Шотландия, чиято Земеделска банка през 1822 г. се състои от 800 клона с капитал, равняващ се на 500 млн. лева, който съществено нараства през следващите години. За сравнение той посочва, че нашите земеделски каси разполагат с капитал от 15–20 хиляди лева, който разпределен между население дава изключително ниска сума за отделния човек. Той твърди, че със създаването на Централно управление т.е. чрез учредяване на Земеделска банка този капитал значително по-лесно ще се увеличи. Като друга положителна страна на законопроекта, неговият вносител посочва премах-

---

⁴ Стенографски дневници на VII-то ОНС, II-ра РС, кн. 4, 1893 г., с. 161.

ването на изборните служители, което ще доведе до край на злоупотребите вършени от касиерите.⁵ Макар гласуван на първо четене, законопроектът остава неприет.

Обширните обсъждания на законопроектите и дискусиите, които се водят в Народното събрание по отношение дейността на земеделските каси ясно показват растящата нужда от реформа в областта на земеделския кредит.

Измененията в социално-икономическия и културен живот в Княжеството водят до естествената нужда от промени и реорганизация в областта на земеделския кредит. За да отговорят на изискванията и потребностите на земеделското население на няколко пъти различни народни представители предлагат изменения в организацията и управлението на тези кредитни учреждения. Основен момент в това отношение се явява законът от 1894 г. Той внася съществени подобрения в кредитната дейност на земеделските каси. Финансовият министър, по време на управлението на Народната партия – Ив. Евстр. Гешов изработва законопроекта. Състои се от 34 члена, които засягат основните моменти от организацията и функционирането на касите.⁶

При обсъжданията му в Народното събрание той предизвиква големи разногласия и води до оживени дебати по съществуването на предложената законодателна материя. Първите членове на законопроекта разглеждат основно въпроса за капитала на касите. Според чл. 2 досегашният капитал на касите е 20 000 000 лева. Всяка една каса ежегодно увеличава този капитал, както с чистата печалба, която реализира, така и със сумите от 5 до 10% върху поземления данък. Тези суми се събират от земеделското население чрез Финансовото министерство. В чл. 5 на законопроекта се предвижда капиталът на касите да нараства чрез взимането на заеми с разрешението на Министерството на търговията и земеделието.

Операциите, които касите се очаква да вършат са регламентирани в чл. 7 от законопроекта. Те се разделят на три групи: приемане на лихвени сročни и безсрочни влогове, приемане на безлихвени съдебни и други правителствени влогове и отпускане на краткосрочни (от 1 до 15 месеца) и дългос-

---

⁵ Стенографски дневници на VII-то ОНС, II-ра РС, кн. 4, 1893 г., с. 167.

⁶ Стенографски дневници на VIII-то ОНС, I-ва РС, кн. 1, 1894, с. 225.

рочни заеми (от 2 до 20 години). Три са и видовете заеми, които касите отпускат според залога им. Заем срещу залог на недвижим имот, на ценни книжа и срещу двама поръчители. Предвижда се касите да отпускат заеми и срещу поръчителството на едно лице, чието материално положение е добре известно на съответната каса. В този случай максималният размер на отпускания заем е ограничен до 200 лева. Реализираната от дейността на касите печалба се разпределя като 97% отива за увеличаване на капитала, а останалите 3% се разпределят като възнаграждение на служителите. Последните се назначават и уволняват от министъра на търговията и земеделието.

Широки обсъждания и дискусии по отношение на законопроекта се водят последователно на 12 и 13 декември 1894 г. от Осмото Обикновено народно събрание. В доклада за земеделските каси, представен на заседанието на Народното събрание от 12 декември, комисията към Министерството на търговията и земеделието предлага изменение на няколко члена от законопроекта.⁷ На първо място се предлага да отпадне предложението за увеличаване на капитала на касите чрез събиране на вноски от земеделското население в размер от 5 до 10% върху поземления данък. Към чл.5 комисията дава предложение да се подпомогне финансовото състояние на касите чрез отпускането от правителството на заем в размер на 10 000 000 лева. По отношение размера на заемите давани срещу поръчителството на едно лице се предвижда горната им граница да се увеличи от 200 на 500 лева. При наказването на кредитополучателите, неизплатили заемите си на предварително определения падеж, комисията призовава към по-голяма толерантност. Те препоръчват глобата в тези случаи да е 1%, а не както първоначално тя е определена на 2%. Комисията предвижда и създаването на тричленен съвет във всяка една от касите, който да съдейства за управлението ѝ. Променя се и правилото всички служители на касите да се назначават и уволняват от министъра на търговията и земеделието. Предлага се тези функции да се разпределят между министъра и окръжните съвети.

В обсъжданията на законопроекта се включват редица народни представители. Широки дискусии предизвиква въпросът за основния капитал на

---

⁷ Стенографски дневници на VIII-то ОНС, I-ва РС, XXXVII заседание, 1894, с. 228–229.

касите и най-вече неговата ограниченост и недостатъчност. Една част от депутатите защитават тезата, че така определеният в чл. 2 на законопроекта капитал от 20 000 000 лева е прекалено малък и при това положение касите не биха били в състояние да оказват финансова подкрепа на нуждаещото се земеделско население. За увеличаването на този капитал се предлагат различни варианти. Първото такова решение е лихвата, която БНБ реализира от основния си капитал в рамките на 15 години да се прибави към капитала на касите. Друга обсъждана възможност е правителството да внесе една допълнителна сума към капитала на касите. След дългите и обстойни разисквания на всичките 34 члена от законопроекта, на заседанието на Осмото Обикновено народно събрание проведено на 13 декември 1894 г., той се приема.⁸ Година по-късно Законът за земеделските каси е обнародван в Държавен вестник и влиза в сила.⁹

Успехът, който законът на Ив. Евстр. Гешов отбелязва, се дължи до голяма степен на осъзнатия от него и управляващите факт, че населението не е подготвено да приеме незабавното обединение на касите. Чрез закона си той съумява да запази, както „индивидуалността на всяка една от земеделските каси”, така и да осъществи определена връзка между тях и единство в управлението. Отделните цели на касите се преплитат и прерастват в общи интереси и задачи. Това особено ясно проличава в чл. 14, според който касите имат право да предоставят излишните си средства на други нуждаещи се каси.

Приемането на закона оказва съществен принос за утвърждаването и консолидирането на касите и превръщането им в един от главните фактори за подобряване на условията за стопанската дейност на земеделското население по пътя към техния просперитет. Създаването на Общо централно управление на земеделските каси води до осъществяване на контрол и направление на кредитна им дейност. Чрез усъвършенстване на организацията и разширяване на обхвата на вършените от тях операции, земеделските каси все повече придобиват черти на едни модерни кредитни институции, пре-

---

⁸ Стенографски дневници на VIII-то ОНС, I-ва РС, XXXVII заседание, 1894, с. 264–274.

⁹ в-к „Държавен вестник”, бр. 15, 1895 г.

доставящи изгодни заеми на нуждаещите се земеделци. На реформираните каси се възлага надеждата да съумеят да изместят лихварите от ролята им на източник на средства за земеделското население и да успеят да удовлетворяват непрекъснато нарастващите финансови нужди на земеделските домакинства.

С цел преодоляване на съществуващите недостатъци и подобряване цялостната дейност на касите, народните представители гласуват и приемат Закона за изменение и допълнение на закона за земеделските каси от 13 декември 1894.¹⁰ С този нов нормативен акт от 1897 г. се извършват съществени промени и подобрения в проблемните области от организацията и управлението на касите. В закона се отделя специално внимание на осемте каси, разполагащи с най-малко капиталови средства и се предвижда взимане на мерки с цел подобряване на материалното им положение и постигане на финансова стабилност. Разширява се кръгът на операции, които касите вършат като се добавя една нова. Разрешава се те да извършват комисионни операции за сметка на други учреждения и на частни лица. Изменя се и максималният срок на ипотечните заеми от 20 на 30 години. В полза на земеделското население е и приетото изменение на чл. 20 от досегашния закон, според което отпада глобата за просрочени заеми.

Едно от най-съществените изменения в новия закон засяга управлението на земеделските каси. То се възлага на специално отделение към Министерството на търговията и земеделието, състоящо се от началника на касите и двама съветници. Трите лица сформират и Управителният съвет на земеделските каси. Новият закон засяга и големия проблем свързан с избираемостта на служителите работещи в каси. Този принцип е окончателно премахнат като се регламентира служителите да се назначават и уволняват на дадена длъжност от министъра на търговията и земеделието. С това изменение на закона се цели намаляване и доколкото е възможно изцяло премахване на проблема с недобросъвестните касиери. Още при обсъжданията на законопроекта, министъра на търговията и земеделието Ив. Евстр. Гешов прави следното изказване пред Народното събрание, отнасящо се до служителите на касите: „трябват ни хора, в които клиентите на касите да имат дове-

---

¹⁰ в-к „Държавен вестник”, бр. 49, 1897 г.

рие, за да си поверяват на тия каси своите влогове”]. [Iaranov, A. 1934: 39]

В резултат от приемането на закона за касите от 1894 г. и неговото изменение от 1897 г. настъпват съществени промени в статута и цялостната им организационна структура. След приемането на тези два важни нормативни акта започва един значително по-зрял етап, през който касите все повече придобиват черти присъщи за едни съвременни институти с водещо място в земеделския кредит.

След Освобождението българската държава наследява относително примитивната земеделска кредитна система, изградена и действаща в рамките на Османската империя. Тази система има нужда от усъвършенстване и доразвитие с оглед на това, че земеделието е изключително труден за финансиране отрасъл, върху който тегнат редица наследени проблеми. Тя е неспособна да осигури така необходимия кредит на земеделците. Именно поради това, необходимостта от провеждане на реформа в системата е от решаващо значение. Преобразуването и изграждането на една добре функционираща, ефективна и модерна кредитна система се явява изключително важно и необходимо за първичния сектор на икономиката, както и за лицата заети в него. По този начин се цели да се постигне намаляване на напрежението в аграрния отрасъл и той да продължи своето активно и успешно развитие.

REFERENCES

Chakalov, Assen. 1931. *Проблеми на земеделския кредит в България.* [Problemi na zemedelskia kredit v Bulgaria.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXX, 3/1931, 139. (in Bulgarian)

Daskalov, Angel. 1912. *Земеделският кредит в България от 1864 до 1913г.* [Zemedelskiat kredit v Bulgaria ot 1864 do 1913g.]. Sofia. (in Bulgarian)

Iaranov, Atanas. 1934. *Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 г.).* [Stopanskata politika na Bulgaria (ot 1878 do 1928 g.)]. Sofia. (in Bulgarian)

Izlojenie. 1889. *Изложение на положението на Шуменското окръжие.* [Izlojenie na polojenieto na Shumenskoto okrajie.]. Shumen. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Rositsa Zlatinska – PhD Candidate

University of National and World Economy

Ul. „8-mi dekemvri”

1700 Sofia

Tel.: (+359) 887 996662

E-mail: r.v.z@abv.bg

ИЗДРЪЖКАТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВОСЛАВНО ДУХОВЕНСТВО В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

Петко Ст. ПЕТКОВ

Abstract: *The report examines the legislation basis and the practical realization of material support of the Bulgarian Orthodox clergy. Shown is the initial state of the problem during the years of operation of the Bulgarian Exarchate as a specific Bulgarian proto-state in the Ottoman Empire (1870–1878). It analyzed in detail the question of the maintenance of the clergy after 1879, when is accepted the Tarnovo Constitution, according to which the Orthodox religion was “dominant” in the Principality of Bulgaria. Tracked the difficulties in developing and adopting the relevant texts in the new Exarchate statute partial application and refusal of the government to fulfill some of its obligations – providing supplemental salary of urban and rural priests that happens only during the reign of Stefan Stambolov (1890–1891).*

The review of the maintenance of the Bulgarian Orthodox clergy over a relatively long period confirms the findings and conclusions on the question of the attitude of the Bulgarian state to supposedly “dominant” Orthodox religion and Bulgarian Orthodox Church. As for the senior clergy in the Principality / Kingdom of Bulgaria, the problems of material sustainability are not as sharp, but generally it is insufficient for normal performance of the bishop's duties. But the unsatisfactory and incomplete resolve the issue of maintenance of the white clergy, and lack of opportunities for higher theological education leads to weak or insufficient motivation to make full and proper performance of his professional duties. Priests are the bridges by which church people (clergy and laity) communicate with each other. They largely not have any theological training nor the material means for a normal existence. So this kind of church activity remained at the level of household ritual common religiosity.

Key words: *Bulgarian Orthodox Church, Bulgarian Principality/Kingdom, Orthodox clergy, material maintenance, church legislation*

JEL: N33, N34

1. До създаването на новата българска държава през 1879 г. Екзархията (автономната Българска православна църква) се управлява според Устав, из-

готвен и приет от Църковно-народният събор през 1871 г. В неговата трета част „За приходите и разноските“ е указан начинът за материалната издръжка на екзархийското духовенство. Според чл. 107 приходите на архиепите и екзарха са от „случайни правдини“ и „денежни дажби“. Първите са таксите с точно определен размер в чл. 108 за извършваните от висшето духовенство служби: литургия, водосвет, годеж, венчавка, погребение. Стойността на вулите (позволителните за венчавка), на документите за разтрогване на брак и таксите за заверка на различни документи се разпределят по равно между архиеерея и съответния смесен съвет. Премахнати са събиранията от гръцките владици облагания като воития, филохимон, ембатик и др. Архиерейските „денежни дажби“, т.е. парични възнаграждения са категоризирани (чл. 112): за архиеереи на първостепенни епархии годишно 72 000 гроша; на второстепенни епархии – 54 000 гр.; за третата степен епархии – 45 000 гр.; годишно допълнително възнаграждение на екзарха – 72 000 гр.; на всеки от четиримата синодални архиеереи допълнително годишно възнаграждение – 18 000 гр. [**Ustav. 1871**: 33–34]. Съществено е уточнението в чл. 113, че от тези „денежни дажби“ екзархът и епархийските архиеереи „са длъжни да посрещат личните и домашни свои разноски“, както и да поддържат архиерейските заместници, протосингели, дякони и др. служители, а също и разноските по обхождането на епархията си. Приходите за архиерейските възнаграждения и за добавъчните за екзарха и синодалните членове се събират „от християнските жители на всеки град и село без никакво изключение“ (чл. 114, с. 35), т.е. чрез т.нар. владичина – ежегодно облагане на населението средно с по 6 гр. на венчило (дължимите суми се определят за всяка църковно-административна единица и се разхвърлят върху населението от местните български светски и църковни управници след изготвяне на точни списъци на венчилата в епархии, градове и села, от които венчила се събира църковният данък). В чл. 121 се предвижда възможност за увеличаване на събирания църковен данък с цел „поддържане на училищата“, като по предложение на митрополита и смесения епархийски съвет и с одобрение на Св. Синод и Екзархийския (Смесен) съвет необходимото увеличение също се разхвърля върху християнските жители на града или селото, на което принадлежи училището. Текущият контрол се осъществява от смесените

съвети, които пък се отчитат на епархийските събори. Върховният контрол според устава от 1871 г. е в ръцете на общият Народен Екзархийски съвет, свикван на четири години, пред който екзархът, Св. Синод и екзархийския (Смесен) съвет ще представят за разглеждане и одобрение общите екзархийски сметки за изтеклия период (чл. 134, с. 42).

Независимо от прецизните текстове в устава, на практика материалната издръжка на висшето духовенство не е задоволителна. Поради отлагането на потвърждаването на устава от османското правителство, някои местни власти отказват да събират владичината като „незаконно даждие“ [Markova, Z. 1989: 149], други събират данъка, но задържат сумите за нуждите на епархията. Така или иначе през 70-те години на XIX в. епархийските власти не могат да съберат напълно предвидените суми от църковния данък и това създава големи трудности по издръжката на клира, на администрацията, училищата и другите общонародни учреждения. [Kiril patriarch bulgarski. 1956: 640–642]. Както се вижда, висшето духовенство и църковно-административните служители имат фиксирани суми за своята материална издръжка в устава, които, макар и да не са осигурявани напълно, са дължими и изплащани частично. Докато материалната издръжка на низшия клир, особено на енорийските свещеници, е един от най-големите проблеми за Екзархията. В устава от 1871 г. няма ясни текстове по нейната регламентация, а практиката показва, че и до Освобождението, а и в първите години след това продължава да се следва традицията възнаграждението на свещениците да се осигурява от енорияшите им предимно в натура (жито, кожи), рядко и спорадично се заплащат скромни суми за отделни църковни треби. [Zankov, St. 1939: 313].

2. С Журнално постановление от 23.08.1878 г. Съветът на императорския руски комисар Ал. Дондуков отменя владичината, която дотогава се събира от архиереите, и постановява занапред те да получават заплати от бюджета. На духовниците, които не са събрали владичина за 1877 и 1878 г., правителството ще изплаща заплати от началото на 1878 г., а на тези, които са събрали владичина за двете военни години – от началото на 1879 г. Архиереите, събрали владичината и средствата от вули, се задължават да отчислят предвидените части от тях според Екзархийския устав от 1871 г. за

училищата и за Екзархията¹. Още преди издаването на Журналното постановление обаче някои от княжеските архиепери с основание се оплакват на екзарха от тежкото материално положение, в което са изпаднали. На 3 юли 1878 г. митрополит Григорий пише на Йосиф I в Пловдив, че финансовото състояние е много тежко. Като епархийски архиерей на Доростоло-Червенската епархия и управляващ Търновската, той докладва, че „за 1876 г. владичината била събрана в кайме, а разносните които са последвали трайно надминуват целите заплати“. И тъй като „владичината за 1877 и 1878 г. останала несъбрана, ние се задължаваме да посрещнем тези разноски със заеми“, което още повече затруднява и без друго тежкото му финансово състояние².

Неслучайно на 19.09.1878 г. екзарх Йосиф се обръща със специална писмена благодарност към управляващия Отдела за духовните дела проф. М. Дринов, задето е „изходатайствал от императорския руски комисар да отпусне аванс от 6000 рубли в злато срещу заплатите на нуждаещите се митрополити, които не са събирали владичина за последните две години“³. Скоро след това, в края на септември 1878 г. екзархът моли Дринов да ходатайства пред Дондуков за отпускане на месечна помощ от бюджета за митрополитите Натанаил Охридски и Кирил Скопски, тъй като Екзархията вече не се издържа от събиране на владичина, а от бюджета, и няма средства за техните заплати. Императорският комисар отпуска на Натанаил Охридски по 100 р. месечно, а на Кирил – по 75 р., считано от 1.10.1878 г. „до устройването в епархиите им“⁴.

На 13.04.1879 г. временното руско правителство дава на митрополитите и управляващите на епархии още един аванс от по 4000 фр. Срещу това обаче проф. Дринов изисква от екзарха да събере от митрополитите и да му представи точни сметки за събраните от тях пари от владичина и вули. Запазените документи показват, че в някои епархии местните смесени съвети бързо събират исканата информация и представят баланс за приходите и разходите през последните години [**Kyushelieva, Yu (ed). 2006: 181–182**]. На

¹ Централен държавен архив (ЦДА), Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 76.

² Държавен архив – Русе (ДА – Русе), Ф. 43к, оп. 1, а.е. 84, л. 120–121.

³ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 8–15.

⁴ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 18–20.

други места това не се случва, като най-честото оправдание е липсата на редовно водена финансова отчетност след въстанието от 1876 г. и по време на руско-турската война 1877–1878 г.⁵ Оказва се обаче, че до края на ВРОУ точни сметки за всички епархии така и не са подготвени и изпратени. Нещо повече – специална комисия в състав Н. Михайловски, иконом поп Тодор, П. Чернев и П. Генчев, назначена от първия министър на външните работи и изповеданията М. Балабанов със задача да прегледа архиерейските сметки за 1877–78–79 г., установява в рапорта си, че някои митрополити (Доситей Самоковски, Иларион Кюстендилски) и управляващи епархии (архимандрит Константин, Врачанската) не са представили и не могат да представят исканите от тях пълни сметки, най-често обяснявайки това с обективна невъзможност да се съберат данните⁶.

Запазената преписка по този финансово-отчетен въпрос показва, че архиереите наистина са сериозно затруднени в събирането на точна информация за приходите от владичина и вули. В някои епархии епархийските съвети не действат по времето на войната 1877–1878 г., други попадат в различни административни и политически структури след мирните договори (Кюстендилска, Софийска)⁷. Много български архиереи не са събрали средствата, полагащи им се като законна заплата за 1876–77–78 г. Някои архиереи, известни с честността и принципността си, дори си позволяват чрез екзарха да критикуват решението на руското окупационно управление, доколкото в него освен ангажимент за издръжка на архиереите от бюджета на страната, се съдържа и забрана те да съберат владичината и другите си вземания за 1877 и предни години. По този начин, пише Симеон Варненско-Преславски на Йосиф I, „аз загубвам повече от тридесет хиляди гроша”. Според него „от решението на правителството за владичината се заключава, че който не успя или не беше доста умен да събере заплата си за всичките години на служението си, не ще може да събере туй, което му принадлежи“⁸. От писмото на Видинския митрополит Антим до М. Дринов, в което му праща исканите сметки, става ясно, че бившият екзарх също не е събирал

⁵ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 33–38.

⁶ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 79.

⁷ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 88, 123.

⁸ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 93.

владичината за двете години 1877 и 1878 г., а само приходи от вули⁹.

Финансовите трудности не са единствените материални проблеми на БПЦ след войната. От 821 храмове и параклиси през 1870 г. повече от 400 са разграбени и разрушени по време на Априлското въстание 1876 г. и Руско-турската война 1877–1878 г. [Kolev, Y. 1992: 145].

3. По време на обсъждането и приемането на основния закон на Княжество България в Търново през 1879 г. въпросите, свързани с издръжката на духовенството, не са поставяни. Учредителното събрание приема обаче чл. 37 от Конституцията, според който „господствующа в Българското княжество вяра е Православно-християнската от източно изповедание“ [Petkov, P. St. 2002: 169], което означава, че държавата би трябвало да се грижи и дори приоритетно да осигурява материалната издръжка на съответната православна църква и нейното духовенство. Дали обаче това наистина се реализира?

4. Свиканото през август 1879 г. със съгласието на правителството „духовно събрание“ на архиереи и свещеници разглежда и въпроса за материалната издръжка на свещениците. Налага се мнението освен приходите от различни църковни треби (наричани случайни доходи) да се заплаща и допълнително парично възнаграждение. Свещениците се разделят на „три разреда“ – първият ще получава 6000 гр. годишна заплата от правителството, вторият – 4000 гр., третият – 3000 гр. Архиерейските наместници ще бъдат задължени да обикалят окръга, в който живеят, и освен заплатата си като свещеници и случайните доходи ще получават друго точно определено възнаграждение. Членовете на духовните съвети ще бъдат само свещеници, те ще получават също заплата от 200 гр. месечно. Градските енории ще трябва да бъдат с не по-малко от 150 къщи и не повече от 200, а селските – 80-150. При определяне на разреда на свещениците, което ще е право на епархийското духовенство, ще се взема предвид способността и образованието на всеки свещеник и ще се дава преднина на по-способните от тях, така ще се стимулира духовното образование [Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. 2011: 479]. Неочакваната правителствена промяна през есента на 1879 г. осуetyава амбициите на министъра на външните работи и

---

⁹ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 132.

изповеданията М. Балабанов да внесе в Народното събрание цялостен църковен закон, макар такъв законопроект да е обявен в тронното слово на княза. Правителството на епископ Климент Браницки (24.11.1879 г.– 24.03.1880 г.) не успява да довърши законопроекта за управлението на БПЦ, тъй като задачите, поставени пред този кабинет от княз Александър I, са свързани предимно с нормализирането на политическия климат в страната след първата политическа криза през есента на 1879 г. [Petkov, P. St. 2000: 68–100].

5. Много скоро след като получават властта през 1880 г. либералите ярко демонстрират действителното си отношение към уж господстващата православна църква в Княжеството. Още в началото на април 1880 г. първото правителство на либералите, в което премиер и министър на външните работи и изповеданията е Драган Цанков, назначава комисия от архиереи и миряни, която да изготви „законопроект за църковното управление“. Освен княжеските висши духовници Григорий Доростоло-Червенски, Симеон Варненско-Преславски, Мелетий Софийски, митрополит Кирил и епископ Климент Браницки, в комисията са включени и четирима миряни: Т. Бурмов, М. Балабанов, Й. Ковачев, П. Генчев. Според указанията на министър Цанков за основа на църковния законопроект „могат да послужат както представените още миналата година... от високопреосвещените архиереи Привременни правила за епархиалното управление, така и тия изменения и допълнения, които са направени от г. Балабанова” (като министър на външните работи и изповеданията в първото българско правителство)¹⁰. На 20 май 1880 г. комисията е готова и изпраща на Др. Цанков изработения от нея „Устав за църковното управление в Българското княжество“ [Korespondentsiya. 1880: 7–24]. Подобно на Временните правила от 1879 г. той не се занимава с върховната духовна власт, а регламентира най-вече епархиалната наредба, материалното положение на свещениците, браковете и други неотложни проблеми.

Вместо след очакваното съгласие на Св. Синод да предложи изготвения законопроект (наречен от комисията „Устав за църковното управление в

---

¹⁰ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА), Ф. 16, а.е. 207, л. 1–2.

Българското княжество“) за одобрение в Народното събрание, Др. Цанков без съгласието и одобрението на „върховната духовна власт“, но с княжески указ № 321 от 2 юли 1880 г. обнародва „Привременни правила за духовното управление на християните, мюсюлманите и евреите“ [**Korespondentsiya. 1880: 25–30**], които макар да не се различават съществено от предложенията на комисията, не са съгласувани със синода и създават повод за остро противопоставяне между държавната власт и уж „господствующата в княжеството“ БПЦ. Повечето княжески архиереи и управители на епархии отказват да приложат правилата, тъй като се нарушава чл. 39 от основния закон за автономията на БПЦ, и протестират срещу налагането им от светската власт без съгласието на Св. Синод. На 26 юли 1880 г. екзарх Йосиф писмено заповядва на княжеските архиереи „да се въздържат да прилагат в поверените им епархии министерските постановления по църковното управление в княжеството“, тъй като те са изработени без знанието и одобрението на върховната духовна власт.

На 22 октомври 1880 г. Др. Цанков внася във II ОНС своя проект за църковен закон, който не е съгласуван със синода¹¹. Напълно противоположно на духа и съдържанието на Екзархийския устав от 1871 г., както и на вече изготвените Временни правила от 1879 г. и законопроекта на комисията от началото на 1880 г., Др. Цанков предлага откровено цезаропапистки закон за управление на църквата в княжеството, според който: МВРИ ще управлява имотите на епархийските манастири (чл. 43), а имотите на епархийските църкви и метоси се отнемат от църквата и се обявяват за общинска собственост (чл. 14, 56), като техните излишъци (останали след покриване на църковните разходи) се употребяват за общински или училищни цели (чл. 14, 31); дори приходите от производството на свещи се преотстъпват от църковните на училищните настоятелства, които ще трябва да употребяват чистия доход от свещите в полза на училищата (чл. 22); бюджетите на енорийските църкви се приготвят и утвърждават от общинските управления и пак от тях се преглеждат и одобряват сметките на църковните настоятелства (чл. 34, 35); ценните книжа (вулите) на Екзархията вече няма да се изработ-

---

¹¹ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Втора ред. сесия. Стеногр. протоколи. С., 1881, с. 825–855.

ват от нея, а от МВРИ. Както правилно отбелязва Ст. Цанков, според този законопроект в правото на БПЦ остава само богослужението [**Zankov, St. 1922: 309**].

На 24 октомври 1880 г. в Народното събрание се провежда разгорещен дебат по внесения от Др. Цанков законопроект за църковното управление. Основна роля за развързката на парламентарния дебат и за последвалите решения по злополучния църковен законопроект на Др. Цанков има бившият премиер Т. Бурмов. На основание чл. 39 от конституцията Бурмов оспорва правото на българския парламент да решава устройствени и управленски въпроси на Екзархията, която не се състои само от епархиите в княжеството и има за своя върховна власт единствено и само Св. Синод. От думите му става ясно, че за територията на княжеството трябва да се изработи отделен църковен закон или общият Екзархийски устав да се приспособи само за епархиите, включени в българската държава. Към края на словото си Т. Бурмов опровергава и най-често използвания от Др. Цанков и подкрепящите го депутати аргумент в полза на законопроекта – че с неговото приемане се целяло подобряване на материалното положение на духовенството. Като истински държавник Бурмов не просто критикува, а предлага и начин как да се решат неотложните проблеми на БПЦ: „Искате да се подобри положението на духовенството? Това е твърде лесно: асигнувайте (осигурете) една сума или задължете една община да плаща в един размер плата на духовенството и работата се свършва“¹².

Както е известно, проектът на Др. Цанков не успява да стане закон за църковното управление в княжеството. Веднага след дебатите депутатите избират комисия, която да „разисква“ и да работи по законопроекта до второ четене. В нея са избрани и представители на духовенството: митрополит Мелетий, поп Тодор, свещеник Петър Драганов, свещеник Николай Икономов¹³. Но до повторно разглеждане на този законопроект не се стига и той отпада от дневния ред на II ОНС. Първият сериозен конфликт между държавните власти в Княжество България и БПЦ през 1880 г. завършва без победители. И двете страни в спора – държава и църква – запазват резервите

---

¹² **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Втора ред. сесия, с. 868.

¹³ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Втора ред. сесия, с. 871.

и дори неприязненото си отношение към другата власт. Неодобреният от синода църковен законопроект на Др. Цанков е блокиран и не се приема, но и отлагането на законодателното разрешаване на устройствените проблеми на БПЦ оставя църквата без решение на редица важни въпроси: структурата и управлението на епархиите и енориите в княжеството, материалната издръжка на духовенството и др. Новият министър на изповеданията Никола Стойчев разрешава свикването на архиерейски събор за преглеждане и редактиране на законопроекта за църковното управление през ноември 1880 г. в София. Под председателството на бившия екзарх Антим и с участието на Доситей Самоковски, Иларион Кюстендилски, Натанаил Охридски, Симеон Варненско-Преславски, архимандрит Константин, архимандрит Методий и свещеник Г. Тилев съборанието работи съвместно с министъра и с избраната парламентарна комисия и внася поправки и допълнения в първоначалния законопроект на Др. Цанков. Насоката на измененията е свързана с изчистване на проекта от „етатистичните положения“, внесени от предишния министър, и приближаване на текста към проекта на смесената комисия от пролетта на 1880 г. Вече прегледан и поправен от архиерейския събор законопроектът за църковно управление е предоставен от министър Стойчев на парламентарната комисия, която го разглежда и приема почти без изменения, но председателството на II ОНС не го включва в дневния ред на съборанието до края на 1880 г. Министър Н. Стойчев предлага да се вземе парламентарно решение за временно прилагане на вече готовия законопроект до следващата сесия на Народното събрание, когато той ще бъде обсъден и приет. На 17.12.1880 г. се приема предложението на премиера П. Каравелов правителството да може да приложи „ония статии от законопроекта, които намира за необходими“, но политическите промени, настъпили от 27 април 1881 г. насетне, осуетяват както частичното прилагане на законопроекта за църковно управление, така и приемането му от Народното събрание.

Съзнателното принижаване ролята и значението на църквата в Княжеството, намаляването на разходите за нейните нужди личи и от дебатите при обсъждане бюджета на БПЦ и заплатите на духовенството във Второто ОНС. Ярко се демонстрират и се налагат като законни решения идеите на мнозинството – представителите на Либералната партия – за рязко ограни-

чаване финансовата издръжка на православно духовенство в Княжеството. Увлечено от антицърковните изказвания на либералските партийни водачи П. Р. Славейков, Др. Цанков и Ст. Стамболов, на 31 май 1880 г. събранието гласува за митрополитите, управляващи първостепенни епархии (Търновска и Доростоло-Червенска) годишна заплата от 8000 фр. (при първоначален проект от 14400 фр.), за архиереите на второстепенни епархии (Софийска, Видинска, Кюстендилска) – по 6000 фр. и за третостепенните (Ловчанска, Варненско-Преславска, Самоковска, Врачанска) – по 5000 фр. За епархиите, управлявани от наместници (като Търновската от епископ Климент Браницки и Врачанската от архимандрит Константин), се предвижда отделно намаляване на годишната заплата. При това, категорично се забранява на архиереите да имат какъвто и да е страничен приход. Изхожда се от погрешното разбиране, формулирано от депутата Т. Станчов, че „владците са хора еднолични“, те могат и трябва да се задоволят с отпуснатите от държавата ограничени средства¹⁴. Същото Народно събрание, в което мнозинство имат представителите на Либералната партия, гласува в държавния бюджет за 1881 г. годишната министерска заплата да е 12 000 фр., тази на главен секретар в министерство – 10 000 фр., а на началник-отдел – 6000 фр.¹⁵ Следователно според държавната материална издръжка българското висше православно духовенство в Княжеството е изравнено със средните чиновници. По същото време за издръжката на Екзархията в Цариград са гласувани 60 000 фр. (за 1881 г. сумата нараства на 150 000 фр.), при това мнозинството от събранието отклонява обясненията, поискани от някои депутати, за какво точно се отпускат тези средства¹⁶. Според запазените сведения за заплатите на служещите към Екзархията в Цариград през същия период екзарх Йосиф получава месечна заплата от 1200 фр. и на няколко пъти се обръща към Министерството на финансите редовно да му се изплаща и заплатата като Лов-

---

¹⁴ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Първа ред. сесия. Стеногр. протоколи. С., 1880, с. 662–664.

¹⁵ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Втора ред. сесия. Кн. 2. С., 1881, с. 265.

¹⁶ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Първа ред. сесия, с. 662.

чански митрополит¹⁷.

Независимо от справедливото недоволство на княжеските архиепери, намалените им заплати се запазват и по време на т.нар. режим на пълномощията. През 1882 г. митрополит Симеон дори отказва увеличението на собствената си заплата, докато не се реши болезнения въпрос с добавъчното възнаграждение на бялото духовенство [**Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. 2011: 520**].

6. Заседанията на първия състав на Св. Синод след създаването на Княжеството започват в София на 17 ноември 1881 г. и са председателствани лично от екзарха. На две от заседанията – на 20 ноември и 5 декември – присъства и министърът на изповеданията. След като изисква и получава от МВРИ последния вариант на законопроекта за църковно управление, включващ и бележките на архиерейския събор от ноември 1880 г., синодът изработва окончателен вариант на законопроекта и на 17.12.1881 г. приключва заседанията си като изпраща „изработените от синода правилници за уреждане на църковните дела в княжеството“ на ресорния министър. Независимо от добрите отношения между княжеското правителство и „върховната духовна власт“ на БПЦ, приемането на законопроекта и особено прилагането му се проточват през цялата 1882 г. та чак до началото на 1883 г. Четири години след началото на самостоятелното си развитие Княжеството се сдобива с отделен църковен закон. На 4 февруари 1883 г. с указ № 82 на Александър I е утвърден приспособеният в Княжеството и одобрен от Св. Синод, Държавния съвет и Народното събрание Екзархийски устав. Съдържанието на устава и допълнението към него е публикувано в няколко поредни броя на „Държавен вестник“ и с това той официално влиза в сила в границите на политически автономното Княжество България¹⁸.

Съгласно приспособения в Княжеството Екзархийски устав държавата осигурява заплатата на архиепериите, която е годишна сума и се гласува с държавния бюджет (чл. 99), т.е. зависи от волята на мнозинството в еднокамарното Народно събрание (в което по силата на избирателните закони от

¹⁷ Архив на Църковно-историческия и архивен институт (АЦИАИ), Протокол на екзархийските писма 1878–1880 г., л. 81–82 (1878), л. 37, 78, 138, 144 (1879–1880).

¹⁸ в-к „Държавен вестник“, бр. 19, 19 февр. 1883 г.; бр. 20, 22 февр. 1883 г.; бр. 21, 24 февр. 1883 г.; бр. 22, 26 февр. 1883 г.

80-те и 90-те години на XIX в. архиереи не могат да са депутати). От съществено значение е съдържанието на първото изречение на следващия чл. 100, което често се забравя от някои управляващи и изследователи: „От тия дажби архиереите в Княжеството са длъжни да посрещат разносните по обхождането на епархията си, което по длъжност биха сторили според чл. 72, д („да посещават лично поне веднъж в годината всичките главни градове на епархията си, а селата – когато им е възможно, за да се научат от близо за всичко, що става по църковното управление, и да могат тъй по-лесно и по-успешно да изправяват, гдето намерят безредно в църковните работи“) ¹⁹. Съгласно второто изречение на чл. 100 държавата осигурява и една постоянна финансова помощ за издръжката на БПЦ: „Княжеското правителство ежегодно ще плаща на Екзархията срещу нейните разноски една сума, съразмерно с числото на венчилата в епархиите в Княжеството, като се смята по 40 стотинки на всяко венчило“. А според част втора от Допълнението към приспособения Екзархийски устав по-големият дял от добавъчното възнаграждение на свещениците също се осигурява от държавата: „Четвъртата част от добавъчното възнаграждение на градските енорийски свещеници се дава от църковните приходи, а другите три четвърти се дават чрез държавните ковчезничества“ (чл. 14 от допълнението, част II). Въпросното добавъчно възнаграждение енорийските свещеници трябва да получават от държавата три пъти в годината – на първи май, на първи септември и в края на декември. Сумите за добавъчното възнаграждение „се събират от всичкото православно население в Княжеството“ съразмерно с техните преки данъци и „по начин, както се събират държавните данъци“ (чл. 15 от част II на Допълнението) ²⁰. Освен добавъчното възнаграждение, което според устава трябва да събира и дава на свещениците държавата, те могат да получават точно определени такси за църковните треби, които извършват: „за кръщение – 1 лв.; за венчание – 8 лв.; за опело голямо – 6 лв.; за малко опело до 15 г. – 3 лв.; за елеосвящение на всеки свещеник – по 1 лв.; за водосвет по призовка – 50 ст.; за парастас със служба – 3 лв.; за парастас без служба – 20 ст.; за

---

¹⁹ в-к „Държавен вестник“, бр. 21, 24 февр. 1883 г., с. 170.

²⁰ в-к „Държавен вестник“, бр. 22, 26 февр. 1883 г., с. 176.

бабина вода – 40 ст.; за очистителна молитва – 50 ст.²¹.

Заради постановлението, че занаяпред свещениците ще получават добавъчно възнаграждение от държавата, в чл. 23 от част II на Допълнението изрично се забранява на енорийските свещеници да получават натурални възнаграждения във вид на жито и кожи от енорияшите си. А в чл. 86 от устава подобна забрана се въвежда за паричните дарения в полза на БПЦ: „Св. Синод и екзархът не могат за никаква причина и под никакъв предлог да поискат писмено или устно парични помощи от никого в Княжеството без предварителното споразумение с Министерството на изповеданията“²². Така ограничени, чисто църковните приходи, особено енорийските, не отиват само за църковни нужди. Напротив – след като се покрият всички разноски на църквата, ако има паричен остатък, той се разделя на четири части: „трите четвърти се дават за поддържането на народните училища, а другата част се запазва за църковен капитал“ (чл. 11 от част IV от Допълнението)²³. Тази доосвобожденска традиция би била уместна в условията до 1878 г., когато част от основния екзархийски данък отива и за просветни нужди, но при държавна издръжка и държавно управление на училищата (респ. общинска) тази нормативна уредба създава още една възможност за намеса и ограничаване на финансовата самостоятелност на църквите от страна на държавата и различни чиновници.

Приспособеният през 1883 г. в Княжеството Екзархийски устав не постановява ясно кой ще се разпорежда с манастирските имоти и как ще се осигурява издръжката на монашеския клир, макар в различните проекти от 1879–1881 г. такива идеи да не липсват.

7. В следващите няколко месеца обаче прилагането на църковния закон в Княжеството се забавя. Междувременно екзарха е затрупан от протести както на свещеници, така и на епархийски архиереи, които описват още по-усложненото положение в църковните дела, заради отмяната на събираните досега приходи от низшето духовенство и неосигуреността на добавъчното му възнаграждение. В изложения до Йосиф I енорийски свещеници от

---

²¹ в-к „Държавен вестник“, бр. 22, 26 февр. 1883 г., с. 175.

²² в-к „Държавен вестник“, бр. 21, 24 февр. 1883 г., с. 169.

²³ в-к „Държавен вестник“, бр. 22, 26 февр. 1883 г., с. 177.

Търновска, Еленска, Златишка и Орханийска околии заявяват, че ще спрат да служат, ако не се приложи закона. През септември 1883 г. бялото духовенство от Търновска епархия изразява писмено пред екзарха недоволството си от неприлагането на новия Екзархийски устав и влошеното в резултат от това материално положение на свещениците²⁴. Варненско-Преславският митрополит Симеон също съобщава за тежкото финансово състояние на бялото духовенство в управляваната от него епархия²⁵. Тревожни известия за отказ на свещеници да служат и да изпълняват църковните си задължения, докато не им се изплати полагащото им се по новия устав добавъчно възнаграждение, идват от няколко врачански села [**Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. 2011: 533**]. В отговор на протестите и тревожните новини от Княжеството за отказ на енорийски свещеници да служат екзархът на 25 юли и на 1 септември 1883 г. се обръща към МВРИ да се приложи църковния закон. В началото на декември 1883 г. със съгласието на МВРИ в столицата пристига митрополит Симеон като делегат на екзарха и веднага се заема с главната задача на мандата си – прилагането на приспособения в Княжеството Екзархийски устав. Варненско-Преславският митрополит се разпорежда да се пристъпи към съставяне на епархийски духовни съвети, но най-вече настоява пред своите колеги – княжеските архиереи – да побързат с предоставяне на точна информация за броя на енориите в техните епархии. Както става ясно от документите, такива сведения не са събрани, а правителствените депутати в Народното събрание използват този пропуск при обяснението на причините за отсъствие на суми за добавъчно възнаграждение в бюджетите на Княжеството през следващите няколко години.

След почти едногодишни безрезултатни опити да се приложи на практика частта от Екзархийския устав, която предвижда добавъчно възнаграждение за свещениците, през септември 1884 г. митрополит Симеон се оттегля от делегатската длъжност. Със съгласието на правителството на либералите, начело с П. Каравелов, за нов наместник на екзарха в София е определен избрания през юни с.г. за каноничен Търновски архиерей митрополит

---

²⁴ Държавен архив – В. Търново (ДА – В. Търново), Ф. 74к, оп. 2, а.е. 11, л. 3 (1. 9.1883 г.).

²⁵ Пак там, л. 4 (9.11.1883 г.).

Климент²⁶. Веднага след пристигането си в София екзархийският делегат Климент Търновски се заема с решаването на въпроса за осигуряване и временно изплащане добавъчното възнаграждение на свещениците. Но министър-председателят и финансов министър П. Каравелов още при първия разговор по този въпрос категорично заявява на делегата, че „не щял да отпусне за добавъчното на свещениците нито аспра, докато Народното събрание не му укажело откъде ще се вземат тези пари“²⁷. Наблюденията на Климент показват, че повечето депутати са против отпускане на добавъчното възнаграждение от хазната. Макар да изразява съгласие, че свещениците са в тежко материално положение и това е голяма несправедливост „спрямо едно съсловие, което всякогаж е било с народа“, председателят на IV ОНС Ст. Стамболов категорично заявява на Климент да не очаква, че ще се гласува каквато и да е сума за тази цел от държавното съкровище. Той предлага на екзархийския делегат да се изработи и приеме специален закон, който да задължава общините да плащат добавъчното на свещениците, както плащат на кмет, писар, учител и т.н. В отговор на категорично изразения отказ на властимащите Климент настоява за текущата година да се отпусне от държавата необходимата сума, а през следващата 1885 г. да се приложи закона, който Ст. Стамболов предлага. Към края на 1884 г. недоволството на бялото духовенство в страната още повече нараства. От Свищов съобщават на екзархийския делегат, че ако не получат законно полагащото им се възнаграждение свещениците „ще смъкнат епатрахилите“²⁸. Документите свидетелстват за поредица от протестни събрания и на свещениците от други селища в Търновска епархия – Никопол, Елена, Севлиево, които настояват пред архиерея си за по-скорошно удовлетворяване на справедливите им искания²⁹.

Като взема предвид разширяващото се в страната недоволство на бялото духовенство и неприкрития отказ на управляващите да изпълнят Екзархийския устав в частта му за добавъчното възнаграждение, на 7.12.1884 г. Климент се обръща с официално писмо към министъра на изповеданията И.

---

²⁶ Научен архив на Българска академия на науките (НА – БАН), Ф. 54к, оп. 1, а.е. 228, л. 216.

²⁷ НА – БАН, Ф. 54к, оп. 1, а.е. 230, л. 1.

²⁸ ДА – В. Търново, Ф. 74к, оп. 2, а.е. 11, л. 11.

²⁹ Пак там, л. 12–16, 22, 26, 36.

Цанов. Излагайки своето разбиране за отговорните обществени функции на духовенството, екзархийският делегат подчертава: „Свещениците не са ни говедари, нито временни наемници при общините, за да им се изменява материалното положение по угодата на всеки народен представител или на всяка община. Свързките на свещеника с общината и неговото назначение са съвсем от друг характер. Те са постоянни, важни, духовно-нравствени и неподлежащи на вечни колебания. За да бъде служението на свещеника силно, постоянно, равно и благотворно, положението му трябва да бъде независимо от случайностите на обстоятелствата и на лицата. Но може ли то да бъде такова, ако самото правителство снизходително гледа и по този начин мълчаливо насърчава най-лекомислените отнасяния към това положение³⁰. Независимо от настойчивите и законни искания на свещениците от страната и активната подкрепа на екзархийския делегат, в края на януари 1885 г. Народното събрание отхвърля предложението за отпускане от държавната хазна на необходимите финансови средства за добавъчното възнаграждение на бялото духовенство. Затова и протестите на свещениците от различни градове продължават. МВРИ се опитва да прехвърли и отговорността, и работата по събирането на добавъчното възнаграждение, върху местните власти, без да е осигурило необходимите законови основания, за да се изиска един нов данък от православните поданици на Княжеството. В крайна сметка необходимите суми не са получени в хазната и свещениците остават без полагащите им се възнаграждения. От началото на 1885 г. Йосиф I започва да съветва делегата си в София да повлияе на свещениците за примирение и преустановяване на протестите като търси решение на спора чрез съгласието на правителството вместо добавъчното парично възнаграждение свещениците отново да събират от християните издръжката си в натура³¹. Тази директна намеса на Йосиф I за спиране на справедливия протест на бялото духовенство е ясно доказателство за зависимостта му от софийските светски управници, особено в момент, когато според него много по-важно е да се спечели помощта на Каравеловия кабинет за предоставянето на обещаните от Високата Порта берати за български митрополити в Македония. На

---

³⁰ НА – БАН, Ф. 54к, оп. 1, а.е. 250, л. 6–7.

³¹ Пак там, л. 41, 44.

3.06.1885 г. МВРИ официално уведомява екзархийския делегат, че частта от Екзархийския устав, отнасяща се до допълнителното възнаграждение на низшия клир „е съвсем непри-ложима“³². Това е причината протестите на свещениците да продължат, а някои от тях завинаги напускат църковната си служба.

Не е по-различно отношението на либералите и към издръжката на архиереите. Идвайки на власт през 1884 г., либералите предвиждат в бюджета същите годишни заплати за митрополитите като определените през 1880 г. Затова някои от тях се обръщат към екзарха да се застъпи пред управляващите за повишаване на заплатите им. От своя страна Йосиф I изпраща на министъра на изповеданията подробно изложение, в което аргументира същото искане. Председателят на синода напомня на министъра, че „длъжностите на митрополитите в Княжеството са свързани с големи разноски“; той е категоричен, че няма други чиновници в България с толкова разнообразни разходи, каквито са тези на архиереите. „Митрополитският дом трябва да е отворен за всекиго, който би пожелал да получи каквато и да е помощ....; владиката е длъжен да забикаля често цялата епархия, за да може отблизо да надзирава положението и вървежа на православните, да се запознава с техния живот, да ръководи свещениците, да наставява своето паство и пр.“ От друга страна, акцентира екзархът, чиновникът, какъвто и да е той, има право на дневни и командировъчни средства, каквито не са предвидени при подобни служебни пътувания на митрополитите. При това, един архиерей не може сам да изпълнява многобройните си задължения – „той трябва да има непременно един дякон, двоица или троица слуги, особен писар, сложна кореспонденция, кола, коне и пр.“, а за всичко това той плаща от полагащите му се шест или осем хиляди лева в годината. „Кой чиновник плаща на своя писар и на своите разсилни от собствената си заплата, кой чиновник употребява собствената си заплата да пътува, за да изпълнява чиновническия си дълг“ – възкликва екзархът. Това съзнателно материално ограничаване на архиереите, заедно с неосигурената издръжка на низшето духовенство, според Йосиф I неминуемо води към нравствен упадък на целия православен народ. И нещо още по-лошо с оглед традиционната липса на

---

³² НА – БАН, Ф. 54к, оп. 1, а.е. 242, л. 28.

интерес към свещеническо и монашеско служение – „кой ще се отрече от света и да служи на Бога и черквата, когато е явно, че духовниците нямат средства за препитание?“ [Vargov, H. 1921: 103–105].

Блестящата реторика на екзарха и изтъкнатите основателни аргументи не променят политиката на управляващите либерали към финансовата издръжка на духовенството. Независимо от изложението на Йосиф I и поисканото от наместника му в София с отделно писмо увеличение на годишната митрополитска заплата на 10 000 лв., Народното събрание отказва да удовлетвори аргументираните искания на висшето духовенство. На 9.01.1885 г. е гласувано държавната годишна заплата на архиереите да се запази на 8000 лв. като по време на обсъждането някои депутати предлагат 3000 лв., други – 2000, трети – 5000 лв.³³.

Провъзгласяването и защитата на Съединението на Княжество България и Източна Румелия, както и последвалото детрониране на княз Александър I и избухналата политическа криза в България през август 1886 г. задълго отлагат решаването на свещеническия въпрос. Осигуряването и изплащането на законното, макар и значително намалено възнаграждение за низшето духовенство, започва едва от началото на 90-те години на XIX в. чрез изменение на Екзархийския устав от 1883 г., прокарано от правителството на Ст. Стамболов [Petkov, P. St. 2000 b: 54–75].

8. В началото на управлението си като премиер Ст. Стамболов е убеден (а още по-точно – предубеден), че висшето православно духовенство, начело с екзарха, както и голяма част от низшия клир в страната е действителен съюзник на политическата опозиция на кабинета, най-вече заради силно влошените отношения с Русия и външнополитическите предпочитания на управляващите към Виена и Лондон. Стамболов не търси доказателства за предубеждението си, то се укрепва от всекидневните донесения, че духовенството повсеместно продължава да споменава руските царе Александър II и Александър III в богослужението, при това част от клира не споменава в литургията непризнатия от Русия и другите велики сили нов български княз-католик. Както и подобава на човек решителен и силен, съсредоточил големи властови ресурси в ръцете си, Стамболов се отнася

---

³³ НА – БАН, Ф. 54к, оп. 1, а.е. 242, л. 10–13; л. 14–20 (12.02.1885 г.).

безкомпромисно и дори грубо към БПЦ, като най-активните архиереи той и проправителствената преса с голяма охота обявяват за „врагове на България“ и „предатели на Отечеството“. Първата ярка проява на тази безкомпромисна решителност е изгонването на екзархийския делегат Климент Търновски от столицата в края на 1887 г.

По времето, когато митрополитите Константин и Климент са подложени на силен натиск с цел компрометирането им и ограничаване на обществената им активност, правителството предлага на екзарха решаване на отдавна наболял въпрос – пенсиите за престарели свещеници. На 19 септември 1889 г. министърът на изповеданията Г. Странски изпраща на Йосиф I правителствения проект за „Закон за пенсиите и временните помощи на свещениците“, като иска мнението на екзарха „колкото е възможно по-скоро, за да има време да се внесе той в предстоящата сесия на Народното събрание“³⁴. На 2 ноември 1889 г. екзарх Йосиф I изпраща на министър Г. Странски обширно изложение по законопроекта за пенсиите, в което обобщава предложенията на синодалните архиереи, към които добавя и своите аргументи в тяхна подкрепа. Без да отговаря на екзарха по предложенията на синодалните членове, министърът на изповеданията внася за разглеждане изготвения законопроект за свещеническите пенсии и временни помощи. На 16 декември 1889 г. V ОНС приема закона, утвърден с княжески указ № 45 още същия ден³⁵. Независимо от аргументите на синодалните митрополити и екзарха в полза на 20-годишния стаж, основно положение в закона остава текста в чл. 1, че „всеки енорийски свещеник, както и прослуживший при енорийска църква дякон, който е свещенствувал в Българска православна община 30 години, има право да получава пенсия, като се оттегли от служението“. Добавена е забележка, която липсва в първоначалния проект, че на свещеници, които са учителствали, преди да бъдат ръкоположени, ще се счита и учителският стаж. Съгласно чл. 3 след 30-годишно служение свещениците и дяконите от окръжните градове имат право на пенсия от 720 лв. годишно, в околийските градове – 540 лв., а селските свещеници – 360 лв. в годината. На 23 юни 1890 г. от МВРИ изпращат на екзарх Йосиф I по 100 ек-

---

³⁴ ЦДА, Ф. 246, оп. 1, а.е. 45, л. 5–8.

³⁵ в-к „Държавен вестник“, бр. 31, 8 февр. 1890 г., с. 10–11.

земляра от Закона за пенсиите и временните помощи на свещениците и от Правилника за отпускането им³⁶. Прави впечатление стремежът на правителството на Ст. Стамболов да реши един социален проблем, но и да не изпусне контрола върху отпускането и изплащането на свещеническите пенсии и помощи. Заложеният в закона и правилника ред се прилага успешно почти две десетилетия до приемането на нов закон за свещеническите пенсии от второто стамболовистко правителство през 1907 г.

9. По време на русенската сесия на синода от 20 май до 10 юли 1890 г. е разгледан и въпроса за свещеническото възнаграждение. В заседанието на 16 юни се стига до проект за изменение на глава IX от Допълнението на Екзархийския устав, който да се прати за одобрение от правителството: „Чл. 13 се изменява така, че добавъчното възнаграждение на свещениците от селата да е 600 лв. за година, а на градските – 960 лв. На енорийските свещеници в София, Пловдив, Русчук и Варна да е 1200 лв. (следователно, с оглед улесняване на заплащането Св. Синод сам предлага намаляване на допълнителното възнаграждение на свещениците в сравнение с приетото през 1883 г. – за селските от 850 на 600 лв., а на градските – от 1200 на 960 лв.; за свещениците в София, Пловдив, Русе и Варна – от 1500 на 1200 лв.). Чл. 15 се изменя така, че „енорийските свещеници получават възнаграждението си от държавното ковчезничество чрез надлежното епархийско духовно началство като сумите за това възнаграждение се събират от всичкото българско православно население в княжеството по начин, както се събират другите държавни данъци“, т.е. запазва се начинът за събиране и източникът на допълнителното възнаграждение, които са се оказали и главна причина за неприлагането му³⁷. На следващото заседание на 22 юни особено внимание се обръща на въпроса за „разноските на епархийските духовни съвети и архиерейските наместничества“. Св. Синод предлага изменение и в чл. 18 от глава IV на Допълнението на Екзархийския устав, отнасяща се за годишните разходи на епархийските духовни съвети и архиерейските наместничества: за архиерейски протосингел – 3600 лв.; за четири члена на съвета по 300 лв.; за главен писар – 2400 лв.; за касиер – 300 лв.; за двама подписари – по 1200

---

³⁶ ЦДА, Ф. 246, оп. 1, а.е. 45, л. 36.

³⁷ ЦДА, Ф. 791к, оп. 1, а.е. 1, л. 113.

лв.; за прислужник – 300 лв.; за канцеларски разноси – 800 лв.; архиерейски наместник – 500 лв. (с 200 лв. повече от фиксираните в устава от 1883 г.); извънредни – 200 лв.; обикаляне по околията – 200 лв.; канцеларски разноси на наместника – 200 лв.; за писар в наместничеството – 1200 лв.; новите разходи са за: разсилен – 240 лв.; за наем на помещението, необходимо за архиерейско наместничество, където няма такава – 100 лв. А за размера на плащанията на синодалните членове Св. Синод също предлага изменение на Екзархийския устав – „по 3600 лв. ежегодна придажба, получавана от екзархийския ковчег“, отделно от средствата за издръжка на заседанията на синода³⁸.

На 25 юни 1890 г. е поставен на разглеждане въпрос, по който екзархът е получавал упреци от правителството неведнъж през последните няколко години. С писмото си до синода от 14 юни с.г. Йосиф I съобщава, че има няколко писмени сигнали от правителството, че свещениците събират за различните църковни треби такси, различни от определените от Екзархийския устав от 1883 г. Управляващите заплашват, че ако това продължи, ще приложат цялата строгост на закона и ще накажат провинилите се. Самият Йосиф I съобщава още, че според сведения на Екзархията само в две епархии се събират църковни такси съобразно определените в устава от 1883 г. По този въпрос синодалните членове в Русе вземат принципно, макар и не съвсем законосъобразно решение: като има предвид, че таксите, определени с Екзархийския устав през 1883 г. са намалени заради предвиденото, но неосигурено добавъчно възнаграждение на свещениците, то е „несправедливо и невъзможно да се изисква от епархиалните началства да заставяват свещенството да се придържа о таксата, предвидена в Екзархийския устав, преди да започне да се отпуска добавъчното свещеническо възнаграждение“. В противен случай „свещениците се лишават от най-необходимите средства за препитание“. С оглед на тази конкретна ситуация, „засега, до отпускане добавъчното свещеническо възнаграждение, те ще се водят по установените от епархиалните началства временни такси“³⁹. По въпроса, поставен от екзарха, за „увеличаване заплатите на архиереите“, синодът решава да се отложи

---

³⁸ Пак там, л. 117.

³⁹ ЦДА, Ф. 791к, оп. 1, а.е. 1, л. 121.

„за по-благоприятни обстоятелства“⁴⁰.

10. След като Св. Синод на сесията си в Русе няколко пъти разглежда и предлага на правителството допълнения и изменения в Екзархийския устав, в края на 1890 г. кабинетът внася в Народното събрание Предложение за изменение на някои части от църковния закон, което е прието. С указ № 80 от 15 декември 1890 г. князът утвърждава измененията, публикувани в Държавен вестник през март 1891 г.⁴¹ Най-голяма част от промените в църковния закон се отнасят до държавните парични възнаграждения, получавани от висшето и низшето княжеско духовенство. Съгласно чл. 99 от част трета на Екзархийския устав от 1883 г. „архиереите от епархиите в Княжеството приемат от държавата годишна плата според бюджета“, а синодалните членове от Княжеството „получават тоже от държавата ежегодна придажба на платата си“. С измененията, направени по предложение на правителството на Стамболов в края на 1890 г., годишната заплата на княжеските архиереи остава нефиксирана, т.е. тя се решава всяка година при обсъждането на държавния бюджет; точно определена е само добавъчната сума от 2400 лв. (с 1200 лв. по-малко от синодалното предложение; в хода на обсъждането в парламентарната комисия има предложение и за 1800 лв.⁴²), която се дава на синодалните архиереи от екзархийския ковчег, заедно с „прогонните им“ (сиреч дневните разходи за синодалните сесии). Приети са и някои от предложенията на синода за изменения в чл. 18 от глава IV на Допълнението към устава: допълнителните разходи за „разсилен при архиерейското наместничество – 240 лв.“ на година и „за наем на помещения (гдето няма) на архиерейски наместник – 100 лв. на годината“. Не е прието поисканото от синода увеличение с 200 лв. на годишната прибавка за архиерейски наместник и тя си остава както в църковния закон от 1883 г. – 300 лв.⁴³

Що се отнася до „болния въпрос“ с добавъчното възнаграждение на свещениците, което, макар и фиксирано в Екзархийския устав от 1883 г., не се изплаща години наред, то с измененията на Екзархийския устав през 1890 г. правителството и Народното събрание приемат да се изплащат суми, дос-

---

⁴⁰ Пак там, л. 134.

⁴¹ в-к „Държавен вестник“, бр. 54, 9 март 1891 г., с. 1–2.

⁴² Дневници (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 208.

⁴³ в-к „Държавен вестник“, бр. 54, 9 март 1891 г., с. 1.

та по-ниски както от тези в църковния закон от 1883 г., така и от предложенията от синода в русенската му сесия, които са по-ниски от определените в устава от 1883 г. Съгласно чл. 8 от приетото в края на 1890 г. изменение на устава, „добавъчното възнаграждение на свещениците по селата е 240 лв. в годината; в околийските градове – 360 лв.; а в окръжните градове – 480 лв.“ Уточнява се, че „възнаграждението на свещениците, завършили духовни семинарии, в селата е 600 лв., в околийските центрове – 808 лв., а в окръжните градове – 960 лв.“ Следователно добавъчното възнаграждение на свещениците е значително намалено и в сравнение с постановеното в църковния закон от 1883 г., и спрямо исканията на синода. Но пък измененията от 1890 г. премахват сложния механизъм за събиране и изплащане на добавъчното възнаграждение чрез разделянето му на части, някои от които се осигуряват от църковните приходи, а други – от държавните ковчежничества (отменени са чл. 14, 17, 18, 19 и 20 от съответната част на църковния закон от 1883 г.). По силата на приетите изменения добавъчното възнаграждение на свещениците ще се вписва в държавния бюджет и ще се изплаща от държавната хазна⁴⁴. По време на дебатите лично премиерът Стамболов се изказва в подкрепа на предложението сумата за добавъчното възнаграждение да се предвижда в държавния бюджет, „защото може да се случи да има сиромашки енории, дето не могат да поддържат свещениците си“ и понеже „у нас православната религия е и държавна религия, съмнение няма, че държавата е длъжна да направи нещо за нея“⁴⁵.

Намаляването на добавъчното възнаграждение и в сравнение с устава от 1883 г., а и в сравнение с предложенията на Св. Синод, не се отрича от управляващите. Ст. Стамболов дори определя свещеническите добавъчни възнаграждения като „тия малки макар заплати от 300 до 350 лева“⁴⁶. Това намаление до известна степен е компенсирано с известно увеличение на таксите за църковните треби: за кръщение от 1 лв. (ЕУ от 1883 г.) на 2 лв. (изм. ЕУ 1891 г.); за венчило от 8 на 12 лв., за водосвет по призовка от 0,50 ст. на 2 лв., за парастас със служба – от 3 на 5 лв.; за „бабина вода“ – от 0, 40 ст. на

---

⁴⁴ Дневници (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 219, 261.

⁴⁵ Дневници (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 218.

⁴⁶ Пак там, с. 263.

1 лв.⁴⁷ И това предложение е подкрепено пред Народното събрание от Ст. Стамболов с конкретни аргументи: „колкото за венчаване, вместо 8 лева, нека даде тоя, който се жени, 12 лева, а който няма пари, да се не жени... Що се отнася за погребението... смъртта е нещастие – не е увеличена таксата, остава си старата. Увеличени са тия работи, които не тежат и които всеки може да ги плати, щом желае“⁴⁸. Но предложението на Св. Синод за заплащане на добавъчно възнаграждение на епархийските съветници по 300 лв. годишно не е прието с аргумента, че „всички те са духовни лица – местни свещеници, които получават заплата, а законът не позволява да се получават едновременно две заплати“⁴⁹, независимо от това, че такова възнаграждение присъства в Екзархийския устав от 1883 г. (Допълнение, част I, чл. 18)⁵⁰. Макар повечето изменения от 1890–1891 г. да удовлетворяват по същество БПЦ, през следващите месеци Св. Синод продължава да настоява за нови промени, съгласно с предложенията на „върховната духовна власт“ от 1890 г. и най-вече възстановяване на добавъчното възнаграждение за членовете на епархийските съвети от устава 1883 г. (т.е. 300 лв. годишно) и увеличаване на добавъчното възнаграждение на свещениците на: 600 лв. за селските, 720 лв. за тези в околийските градове и 960 лв. за свещениците в окръжните градове, като за завършилите семинария свещеници в селата се определят 720 лв., в околийските градове 960 лв., а в окръжните градове – 1080 лв.; възстановяване на таксите за църковните треби според устава от 1883 г. с изключение на таксата за венчание, която да остане 12 лв. Министърът на изповеданията Д. Греков възприема като основателни исканията на синода и ги оформя като „Законопроект за изменение на някои членове в Екзархийския устав“, внесен във втората редовна сесия на VI ОНС⁵¹. Народното събрание разглежда и приема законопроекта почти без дебати с изключение на предложението, поддържано и от премиера Стамболов, за допълнително намаляване на добавъчното възнаграждение на свещениците без семинарско

---

⁴⁷ в-к „Държавен вестник“, бр. 54, 9 март 1891 г., с. 2.

⁴⁸ **Дневници** (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 265.

⁴⁹ **Дневници** (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 208.

⁵⁰ в-к „Държавен вестник“, бр. 22, 26 февр. 1883 г., с. 174.

⁵¹ **Дневници** (стенографически) на VI ОНС, II ред. сесия, кн. VII. С., 1892, с. 144.

образование⁵². И тъй, година след първото изменение на Екзархийския устав, на 13 декември 1891 г. по предложение на правителството VI ОНС променя още веднъж сумите за добавъчното възнаграждение и таксите от църковни треби, но без да достига нито предложението на синода от юни 1890, нито определените през 1883 г. средства: добавъчното възнаграждение на селските свещеници се фиксира на 480 лв. годишно, в околийските и другите градове – на 600 лв., а в окръжните – на 720 лв. За завършилите семинарии свещеници добавъчното възнаграждение е съответно: 720 лв. – за селските; 960 лв. – за околийските и в други градове и 1080 лв. – за свещениците в окръжните градове. Увеличението на таксите за църковни треби от декември 1890 г. през 1891 г. е премахнато и намалено до стойностите от 1883 г. с изключение на таксата за „венчание“, която от 8 лв. е увеличена на 12 лв.⁵³

С посочените изменения на Екзархийския устав, направени през 1890 и 1891 г., общата финансова осигуреност на свещениците от държавата ги поставя на едно от най-ниските стъпала в социалната йерархия в Княжеството. Показателно в това отношение е едно сравнение с възнагражденията на учителите според предложението също от Стамболовото правителство „Закон за народното просвещение“, приет от VI ОНС в края на 1891 г. Според чл. 69 на този закон най-ниско заплатените учители – новоназначените начални учители – „получават годишно 960 лв. в градовете и 720 лв. в селата“ (срещу 480 лв. за селските свещеници и 600/720 лв. за градските). А „първостепенните“ начални учители в градовете „получават годишна плата най-малко 1800 лв., второстепенните – 1500 лв., третостепенните – 1200 лв.; а в селата първостепенните – 1500 лв., второстепенните – 1080 лв., третостепенните – 840 лв.“⁵⁴ Единственото сходство между годишната държавна издръжка на свещениците и учителите се открива само при сравняване на най-ниско заплатените начални учители в селата и градовете с най-високо заплатените свещеници, завършили семинарии (съответно 720 лв. за селските учители и свещеници и 960 лв. – за градските). Започвайки от ниво на

---

⁵² Пак там, с. 145, 177–178.

⁵³ в-к „Държавен вестник“, бр. 32, 10 фев. 1892 г., с. 1.

⁵⁴ в-к „Държавен вестник“, бр. 17, 23 ян. 1892 г., с. 5.

държавна издръжка, което е максимум за свещениците със семинарско образование, началните учители имат перспектива да минат през трите степени на професията си и да достигнат „годишна плата най-малко 1800 лв.“ (за първостепенните). Докато свещениците нямат осигурена от държавата възможност за кариерно развитие. По това време в Княжеството има само едно духовно училище – Самоковското. Петропавловската семинария край Лясковец е закрыта от държавните власти през 1886 г., а всички преговори между отделните министерства и Св. Синод по проблемите на духовното образование завършват без резултат; последните такива през 1890–1891 г. са отложени по предложение на държавните власти⁵⁵. Въпреки това, Св. Синод на БПЦ и повечето свещеници приемат измененията на Екзархийския устав като положителни, защото за първи път започва да се изплаща добавъчното възнаграждение на бялото духовенство.

11. Осмото Обикновено Народно събрание в заседанията си на 12 и 20 декември 1894 г. приема без изменения проекта, представен от „върховната духовна власт“, за нов Екзархийски устав⁵⁶. На първо четене Народното събрание изслушва и приема без дебати целия законопроект (вкл. и частта за браковете), след което проектът е даден за допълнително проучване от съответната парламентарна комисия. При гласуването на второ и трето четене частта за браковете е изпусната, тъй като се е налагало да се преработи допълнително. С указ № 1 от 13 януари 1895 г. княз Фердинанд утвърждава новия Екзархийски устав, приспособен в Княжеството⁵⁷.

Екзархийският устав от 1895 г. се прилага в българската държава десетилетия наред. Според новия църковен закон е премахнато ограничението от 1883 г. Св. Синод и екзархът да не могат да събират парични помощи в Княжеството „без предварително споразумение с Министерството на изповеданията“ (чл. 86). Св. Синод вече „има право да събира от духовенството и манастирите помощи, с които да издава и разпространява между духовенството и паството списания и книги с нравствено-религиозно съдържание, да поддържа стипендианти в духовни училища, както и да спомага за разпро-

⁵⁵ ЦДА, Ф. 791к, оп. 2, а.е. 2, л. 73.

⁵⁶ **Дневници** (стенографически) на VIII ОНС, I ред. сесия, кн. II, С., 1895, с. 122–141.

⁵⁷ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 2–22; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 94, л. 221–223.

странението и усъвършенстването на църковната музика“; нещо повече според чл. 100, ал. 12 синодът „има право да получава движими и недвижими имущества било по дарение, било по завещание“⁵⁸.

Безспорно е обаче, че за разлика от 1883 г. Екзархийският устав от 1895 г. дава широка имуществена автономия на БПЦ. А още по-точно – премахва ограниченията, наложени с устава от 1883 г. и възстановява правото на църквата да придобива, владее и управлява имоти. В закона от 1895 г. ясно и точно са посочени църковните субекти (Св. Синод, митро-политите, епархийските съвети, църковните настоятелства, манастирските управи), които като юридически лица имат различни имуществени права – „да получават движими и недвижими имущества, било по дарение, било по завещание“ (чл. 100, ал. 12; чл. 148, ал. 10; чл. 156, ал. 13 и 14) и „да ги употребяват съгласно волята на дарителя или завещателя“ (чл. 115, ал. 20)⁵⁹. Епархийските съвети могат да формират приходи от различни източници: „1) от вули, давани по 12 лв.; 2) от кръщелни свидетелства, давани по 20 ст.; 3) от свидетелства за вули, давани по 20 ст.; 4) от венчални свидетелства, давани и на двамата съпрузи по едно, за всяко свидетелство по 50 ст.; 5) от бракоразводни писма за всяко от 10 до 200 лв.; 6) от ръкописни кръщелни свидетелства на лица, неснабдени с печатни кръщелни свидетелства – по 20 ст.; 7) преписи от кръщелни и венчални свидетелства по 20 ст.; 8) преписи от бракоразводни писма по 2 лв.; 9) потвърждение на всеки подпис по 1 лв.; 10) глобение духовни лица (в размер, определен от епархийския съвет); 11) от такса за преписи от протоколи, решения и пр., според както вземат окръжните съдилища“ (чл. 134). Според чл. 148, ал. 9 църковните настоятелства могат „да отдават на търг под наем църковните недвижими имущества“, но са длъжни да вписват сумите от прихода в особена книга. Църквите имат приходи от: „1) църковни имоти; 2) суми, завещани на църквата; 3) продажба на столове в църква; 4) от два диска (от които единият е за сиромаси); 5) продажба на восъчни свещи (при това според чл. 151 е забранено „частни лица да правят и продават каквито и да било свещи за употребление при обществено и частно богослужение“); 6) кръщелните свидетелства, давани

⁵⁸ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 11.

⁵⁹ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 2–20.

на новокръстените деца; 7) от биене камбани при разни чинодействия; от палене полилеи; от кръщавка в къщи без особна нужда; от венчание в къщи; от кола за пренасяне мъртвци“. Манастирските началства също имат право да „дават на търг под наем манастирските имоти, когато намерят за нужно и износно“ (чл. 156, ал. 6). Важно е да се изтъкне обстоятелството, че всички църковни приходи се употребяват само за църковни нужди (доколкото уставът от 1883 г. предвижда напр. три четвърти от остатъка от църковните приходи на църквите да се отделя за издръжка на „народните училища“). Остатъците от църковните приходи според устава от 1895 г. се използват за изплащане разходите на епархийските съвети, които имат недоимък, за съставяне фонд за пенсии и помощи на свещеници, за издръжането на духовните училища, за „съставяне на църковен капитал, оставен под лихва на местните земеделчески каси“ (чл. 140, 154)⁶⁰.

И все пак, държавата запазва известен контрол: Министерството на изповеданията има право да утвърждава бюджетите на епархийските съвети и да проверява сметките и финансовите документи на тези съвети (чл. 135, 137)⁶¹.

Що се отнася до издръжката на Екзархията и на духовенството, то отново, както и в предходния устав, „княжеското правителство внася ежегодно в екзархийския ковчег една сума, съразмерна с броя на венчилата в епархиите в Княжеството, като се смята по 40 стотинки на венчило“ (чл. 174); епархийските архиереи и техните помощници – епископи получават от държавното съкровище годишно възнаграждение според бюджета, т.е. сумата на архиерейските заплати отново не е фиксирана (чл. 176); на синодалните членове се заплаща отделна „годишна придажба на възнаграждението“ от екзархийския ковчег (чл. 177); добавъчното възнаграждение на енорийските свещеници, таксите и трепите (т.нар. случайни приходи на свещениците) остават същите както в устава от 1883 г., но с измененията от 1891 г. (чл. 145, 146)⁶². С новия Екзархийски устав се урежда и въпроса за църковните ливници (чл. 151). Повечето постановления на първата наредба от 1881 г. са

---

⁶⁰ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 16, 19.

⁶¹ Пак там.

⁶² Пак там.

включени в устава: забраната за частни лица да правят и продават каквито и да било свещи за употреба в богослужението; установяването на ливниците в митрополитския град и в седалищата на архиерейските наместничества; задължителното закупуване на восъчни свещи от всички църкви само от тези ливници. Но тук вече липсва разделянето на печалбата от производството и продажбата на свещи между училищните и храмовите настоятелства; тя остава изцяло за вторите⁶³.

12. До 1912 г. Екзархийският устав от 1895 г. е допълван и изменян от Народното събрание няколко пъти – в повечето случаи в резултат от практическото му прилагане и в съгласие със Св. Синод.

На 23 януари 1900 г. X ОНС приема „Закон за допълнение и изменение някои членове от Екзархийския устав“, утвърден с княжески указ № 10 от 31.01.1900 г.⁶⁴ Към чл. 136, регламентиращ годишните разноски на епархийските съвети, се добавя нов разход с ал. 17) „за обикаляне на околията, в която е центърът на епархийското управление, както и другите части на епархията – 400 лева“. Следващото изменение на църковния закон е от 1905 г. На 27 януари по предложение на министър Р. Петров XIII ОНС променя чл. 145, отнасящ се за добавъчното възнаграждение на енорийските свещеници. С предвиденото увеличение от 120 лв. новият текст постановява, че „добавъчното възнаграждение на енорийските свещеници, несвършили духовни училища, в селата е 600 лв. в годината, в околийските центрове и други градове – 720 лв., а в окръжните градове – 840 лв.“. Със същата сума от 120 лв. се увеличава възнаграждението и на свещениците, завършили духовни училища: в селата – 840 лв. годишно, в околийските центрове и други градове – 1080 лв., а в окръжните градове – 1200 лв.⁶⁵

13. Направеният преглед на издръжката на българското православно духовенство през един сравнително продължителен период потвърждава изводите и заключенията по въпроса за отношението на българската държава към уж „господстващото“ православно изповедание и БПЦ [Petkov, P. St. 2012: 422–431]. Що се отнася до висшето духовенство в Княжество/Царство

---

⁶³ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 18.

⁶⁴ в-к „Държавен вестник“, бр. 28, 7 февр. 1900 г., с. 2.

⁶⁵ в-к „Държавен вестник“, бр. 103, 19 май 1905 г., с. 1.

България, то проблемите с материалната му издръжка не са толкова остри, но като цяло тя е недостатъчна за нормално изпълняване на архиерейските задължения. Но незадоволителното и непълно разрешаване на въпроса за издръжката на бялото духовенство, както и липсата на възможности за високо богословско образование, води до слаба или недостатъчна мотивация за правилно и пълноценно изпълняване на неговите професионални задължения. Свещениците са мостовете, чрез които църковният народ (духовенство и миряни) общува помежду си. А те в значителната си част нито имат богословско образование, нито материални средства за нормално съществуване. Затова този вид църковна дейност остава на нивото на битово-обредната обичайна религиозност.

REFERENCES

Kiril patriarh balgarski. 1956. *Екзарх Антим (1816–1888)*. [Ekzarh Antim (1816–1888)]. Sofia. (in Bulgarian)

Kolev, Yordan. 1992. *Развитието на БПЦ и нейното място в българската държава (1878–1953 г.)*. [Razvitiето na BPTS i neynoto myasto v balgarskata darzhava (1878–1953 g.)]. *Военноисторически сборник*, 2-3/1992, 138–156. (in Bulgarian)

Korespondentsiya. 1880. *Кореспонденция по Министерството на външните работи и изповеданията (Зелена книга)*. [Korespondentsiya po Ministerstvoto na vanshnite raboti i izpovedaniyata (Zelena kniga)]. Sofia. (in Bulgarian)

Kyushelieva, Yu (ed). 2006. *Кондика на Силистренската българска община 1870–1881 г. Сборник документи*. [Kondika na Silistrenskata balgarska obshtina 1870–1881 g. Sbornik dokumenti.]. Silistra. (in Bulgarian)

Markova, Zina. 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. [Balgarskata ekzarhiya 1870–1879]. Sofia. (in Bulgarian)

Petkov, Petko. St., 2000 b. *Православная церковь и государственная власть в Княжестве Болгарии (1878–1896)*. [Pravoslavnyaya tserkovy i gosudarstvennaya vlasty v Knyazhestve Bolgarii (1878–1896)]. *Bulgarian historical review*, 3-4/2000, 54–75. (in Russian)

Petkov, Petko. St., 2000. *Климент Браницки и Търновски (Васил*

Друмев) – архиерей и държавник 1878–1901. [Kliment Branitski i Tarnovski (Vasil Drumev) – arhierey i darzhavnik 1878–1901]. Veliko Tarnovo: Izd. “PAN-VT”. (in Bulgarian)

Petkov, Petko. St., 2002. *Документи за Новата история на България XIX – началото на XX век.* [Dokumenti za Novata istoriya na Bulgariya XIX – nachaloto na XX vek]. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”. (in Bulgarian)

Petkov, Petko. St., 2012. *Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878–1912 г. (Институционални отношения).* [Balgarskata pravoslavna tsarkva i darzhavnata vlast v Knyazhestvo/Tsarstvo Bulgariya 1878–1912 g. (Institutsionalni otnosheniya)]. Veliko Tarnovo: Izd. “Faber”. (in Bulgarian)

Tsankov, Stefan. 1922. *Измененията на Екзархийския устав и участието на митрополита Симеона в тях.* [Izmeneniyata na Ekzarhiyskiya ustav i uchastieto na mitropolita Simeona v tyah]. В: *Сборник в чест на Варненският и Преславският митрополит Симеон.* [V: Sbornik v chest na Varnenskiy i Preslavskiy mitropolit Simeon]. Sofia. (in Bulgarian)

Tsankov, Stefan. 1939. *Българската православна църква от Освобождението до настояще време.* [Balgarskata pravoslavna tsarkva ot Osvobozhdenieto do nastoyashte vreme]. Godishnik na Sofiyskiya universitet, Bogoslovski fakultet., Т. XVI, Sofia. (in Bulgarian)

Ustav. 1874. *Устав за управлението на Българската Ексархия. Извлечение от „Читалище“, броеве 8, 9 и 10-й.* [Ustav za upravlenieto na Balgarskata Eksarhiya. Izvlechenie ot “Chitalishte”, broeve 8, 9 i 10-y]. Tsarigrad. (in Bulgarian)

Vargov, Hristo. 1921. *Конституцията на Българската православна църква. История и развой на Екзархийския устав 1871–1921.* [Konstitutsiyata na Balgarskata pravoslavna tsarkva. Istoriya i razvoy na Ekzarhiyskiya ustav 1871–1921]. Sofia. (in Bulgarian)

Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. 2011. *Съчинения. Т. 1. Църква и история. Статии. Спомени. Писма (1869–1900). Съст. Е. Димитров* [Sachineniya. Т. 1. Tsarkva i istoriya. Statii. Spomeni. Pisma (1869–1900). Sust. E. Dimitrov]. Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Petko St. Petkov – Professor, PhD

Department of Early-modern and Modern Bulgarian History, Faculty of
History

St. Cyril and St. Methodius university of Veliko Turnovo

2, T. Tarnovski Str. 5003 Veliko Turnovo

Tel.: (+ 359) 887 875235

E-mail: drpstpetkov@gmail.com

ВТОРИЯТ ДЪРЖАВЕН СЪД (1910 – 1914) ЗА СТРОИТЕЛНИ „ЗАКОНОНАРУШЕНИЯ”, ИЗВЪРШЕНИ В СОФИЙСКА ОБЩИНА

Евгени КОСТОВ

***Abstract:** The Institute for constitutional Ministerial criminal liability in Bulgaria is based on article 155–159 from the Constitution of the Bulgarian Principality, adopted in 1879. It provides for a specific procedure through which the members of the government to be judged outside of the civil courts. From 1880 to 1923, through this procedure four trials were held. In this case, we focus on the work of the Second State Court (1910 – 1914), in particular – criminal offenses in construction activities committed in Sofia Municipality. The author makes a conclusion different from that of the State prosecution – namely there are no legal grounds for the former minister of public buildings, roads and communications Iv. Halachev to be held accountable.*

***Key words:** ministerial criminal offenses, Sofia municipality*

JEL: K42

Проблемът за конституционната министерска наказателна отговорност в България е разглеждан по-подробно в близкото минало от специалисти по конституционно право предимно в теоретичен аспект [Balamezov, S. 1914, 1940, 1941], но е сравнително по-слабо застъпен в изследванията на съвременната българска историография [Manolova, M. 1989; Palangurski, M. 1993; Gesheva, I. 1997, 2003; Galunov, T. 1998, 2013; Penchev, P. 2011]. И докато разработките на повечето автори от последните години се фокусират върху по-обща теоретични въпроси или върху работата на конкретен държавен съд, то са налице и някои тематични проучвания, целящи да проследят развитието на наказателната процедура по време на Първия, Втория и Третия държавни съдилища само в определено направление [Kostov, E. 1999].

Конституционно основание за започване на парламентарна процедура по търсене на углавна отговорност спрямо министри са приетите на 9 април 1879 г. чл. чл. 155–159 от основния закон на Княжеството. Те въвеждат института на конституционната министерска наказателна отговорност. Особе-

но важен е чл. 155, визиращ престъпленията, за които могат да бъдат съдени министрите – „за измяна на Отечеството или на княза, за нарушения на конституцията, за предателство или за някаква вреда, причинена на Княжеството за лична полза”. В членове 156–158 най-общо се предвижда начинът, по който ще стане предаването на министрите на съд. Чл. 159 ограничава правата на държавния глава да амнистира провинили се министри. Цялостната процедура подробно е разработена в Закона за съдене на министрите (ЗСМ), приет през октомври 1880 г. След години този закон трикратно претърпява изменения – през 1919, 1923 и 1924 г. С изключение само на ЗСМ от 1924 г. останалите три закона предвиждат сходен начин на откриване на процедурата, определяне на анкетна и следствена комисии, компетенциите им, съставът на Държавния съд и т.н. [Gesheva, I. 1997; Kostov, E. 1999]. Най-същественният въпрос, отнасящ се до углавната министерска отговорност (тук не засягаме политическата), може да се формулира така: кои са пределите, до които министрите отговарят по реда на углавната конституционна отговорност и за всички ли свои противозаконни действия би трябвало те да бъдат привлечени по този ред? Този и други въпроси по наше мнение намират сполучлив отговор в дял I, наречен „Министерска отговорност”, от доклада на парламентарната комисия, натоварена през 1901 г. да прецени действията на кабинета Т. Иванчов – В. Радославов. В този дял евентуалните престъпни деяния на министрите се подразделят в три категории: „1/ Частните престъпления на министрите, които са извършени от тях като от частни лица...; 2/ Престъпления от общ характер, които са извършени от министрите при изпълнение на служебните им задължения (например нарушаване на конкретни права на граждани – Е. К.); 3/ Престъпления, които са извършени от министрите със силата на предоставена им от законите власт, като са направили лошо или непотребно употребление с тази власт.” По първите две категории министрите се съдят от обикновени съдилища, но все пак във втория случай е необходимо разрешение от НС. Само върху третия раздел престъпления обаче се простира углавната министерска отговорност. Твърде важно е уточнението, почерпано от проучване законодателството на някои европейски държави, че „министерските престъпления, за които министрите отговарят по реда на углавната конституционна отговорност, обикновено не

се определят”. Оттук следва и предоставянето на дискреционна власт на Държавния съд, който би трябвало да е освободен от политически съображения. Подходящи са примерите, че „един министър може да се измами върху справедливостта и полезността на една война..., той може да се измами в полезността на една финансова операция” и т.н., от което следва, че съдиите трябва да имат правото да преценят съображенията, които са наложили определени конкретни действия [Doklad. 1901]. Направихме тези уточнения неслучайно, тъй като тези ясни теоретични постановки се изкривяват при прилагане процедурата на института на конституционната министерска наказателна отговорност и в определена степен се влияят от политически съображения.

Демократическата партия, дошла на власт през януари 1908 г., е подложена на силен натиск от опозицията, която желае да се пристъпи към процедурата за въвеждане в действие на института на министерската отговорност, предвидена в Закона за съдене на министрите от 1880 г. Огромната част от опозицията желае да бъдат съдени министрите от т. нар. второ стамболовистко правителство (1903 – 1908) заради извършени мащабни според опозицията злоупотреби. На 22 февруари 1910 г. е направено предложение за сформирание на парламентарна изпитателна комисия, която да разгледа управлението на страната през периода 5 май 1903 г. – 16 януари 1908 г. и да оцени действията на някои бивши министри от правителствата на Рачо Петров, Димитър Петков и д-р Петър Гудев. Три дни по късно предложението е одобрено и е назначена 15-членна комисия. Веднага след закриването на сесията на Народното събрание започва напрегната работа. На 11 ноември с.г. при откриването на следващата сесия е представен докладът на комисията, като през декември 1910 г. е назначена нова 12-членна парламентарна следствена комисия. Тя има за задача да доосветли някои недостатъчно подробно изложени факти. Този доклад е представен в парламента на 6 февруари 1911 г. Решението за предаване на петима министри – д-р П. Гудев, Р. Петров, Н. Генадиев, ген. М. Савов и Ив. Халачев, на Държавен съд е гласувано на 13 февруари 1911 г. след оживени дебати. Само два дни по-късно е назначена тричленна особена следствена комисия. Разследването продължава около година и половина, като са разпитани близо 600 свидетели и са про-

учени огромен брой документи. Самият обвинителен акт е публикуван на 1 февруари 1913 г. [**Popov, J. 1986; Obvinitelen akt. 1913**].

Обвинителният акт съдържа обвинения спрямо някои министри от споменатите правителства – Рачо Петров (бивш министър-председател и министър на външните работи и изповеданията), д-р Петър Гудев (бивш министър-председател и министър на вътрешните работи), д-р Никола Генадиев, бивш министър на търговията и земеделието), генерал Михаил Савов (бивш министър на войната) и Иван Халачев (бивш министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията). Тези обвинения са от най-различно естество, свързано с профила на съответното министерство. Налице е своеобразна палитра от обвинения със стопански характер – например за закононарушения, свързани със строителството на различни жп линии, отдаването на концесии, снабдяване на армията с боеприпаси и други материали и т.н. Държавният обвинител предава съответния министър на Държавен съд и в повечето случаи ходатайства да бъде признат за виновен не само за нарушаване на Конституцията и за вреда, причинена на държавата за лична полза, но и за нарушаване на съответни закони, свързани с профила на конкретното министерство. Сред тези обвинения само едно засяга градоустройствената дейност и е свързано с дейността на министър Иван Халачев. От тази гледна точка си позволяваме да го представим, макар мащабът на евентуалните закононарушения в този случай е „по-скромен”. Хронологията и същността му са следните.

През февруари 1904 г. софийският жител Рафаел Леви (в обвинителния акт той е представен като „добър и стар търговец на железарски стоки”) прави заявление пред софийска община, с което иска утвърждаването на „един план на бъдеща постройка на ул. „Пиротска”, състояща се от 3-етажна къща и склад” [**Obvinitelen akt. 1913**: 631]. Още тук искаме да изтъкнем, че той е имал на ум в бъдеще да преобразува тази сграда в малка фабрика, а е избрал този „олекотен начин”, тъй като наредба на софийското градско управление предвижда предприятия да се изграждат извън града. Зданието е построено през 1905 г., а през следващата година предприемачът прави постъпка пред Министерството на търговията и земеделието (МТЗ) да му разреши да се ползва от облагите по Закона за насърчаване на местната индуст-

рия, приет през 1904 г. Той получава такава и впоследствие започва внос на машини и съоръжения, необходими за железарската му фабрика. Тази му дейност е преустановена от полицейските власти със съдействието на кмета на София Марин Тодоров, който преценява действията на Р. Леви за незаконни. Неговата преценка се основава на факта, че предприемачът не е имал разрешение за инсталиране на фабрика, а само „построяване на къща и склад” [Obvinitelen akt. 1913: 632–633].

Следва интензивна преписка между министър Ив. Халачев и ръководството на софийската община. Въпреки становището на служители на МТЗ министър Халачев позволява да се изпълни писменото желание на Рафаел Леви, който вече е склонен след 5 години да преустанови дейността на фабричното предприятие. За да обоснове разрешението си Ив. Халачев се основава на чл. 47, буква б, от Закона за благоустройството, според която фабрични заведения втора категория при някои условия може да се строят в близост до частните жилища (в изложението ще бъде посочено защо обвинението не приема тези основания) [Obvinitelen akt. 1913: 633].

На друго становище е кметът М. Тодоров и неговите колеги. Те неколккратно писмено настояват, въпреки указанията на министър Халачев до окръжния управител в посока, благоприятна за Леви, че случаят е от компетенцията на софийското кметство и че то запрещава предприемачът да продължи дейността си, тъй като той самоволно е изменил строителния план и приспособил зданието за железарска фабрика. Доводите, че действията на Раф. Леви са противозаконни, са подробно изтъкнати например в писмото на софийския кмет до МТЗ от 4 август 1907 г.:

„...Съществува на работата се заключава в това, че на Рафаел Леви на 5 май 1904 г. е бил утвърден ... план за железарски склад, обаче това лице е изменило плана и приспособило зданието за железарска фабрика, като за тая цел е докарало потребните машини. Това действие на Р. Леви е противозаконно, защото:

1) нарушен е чл. 41 от Закона за благоустройството, според който изменението на един план не може да стане без разрешението на Общинското управление;

2) според чл. 44 от същия закон утвърдените планове трябва да се из-

пълняват точно;

3) според чл.45 разрешителните билети са в сила само в течение на една година;

4) според чл. чл. 47 и 49 за постройката на фабрични заведения се изискват известни предварителни формалности от технически, хигиенни и пр. характер, нещо, което в дадения случай не е било извършено;

5) според чл. 67, когато се констатира отклонения от разрешителния билет, от утвърдения план или изобщо от разпоредбите на закона, работите по постройката се спират;

б) според забележката към чл.20 от Закона за изменение и допълнение на Закона за благоустройството не се допускат в столицата никакви индустриални заведения и работилници вътре в строителната граница на града...” [Obvinitelen akt. 1913: 634].

Министър Халачев, вече раздразнен, слага следната резолюция на това писмо: „...Резолюцията ми от ... непременно да се изпълни. На общината ще се съобщи, че тия спирания на моите разпореждания виновните ще отговорят пред съд. Разрешението на Леви спазва най-напред интересите на общината, която му е разрешила по-рано да построи работилница завинаги, а аз му разреших за 5 години да важи инсталацията му, като даде за това писменото си съгласие. Де е и къде се нарушават градските интереси и от кого се не спазват плановете?” с. 635. Кметството обаче не отстъпва – то търси „арбитър” в лицето на Министерството на вътрешните работи. В рапорт до министъра на това ведомство софийският кмет продължава да поддържа твърдата си позиция утвърден е само план за къща и склад [Obvinitelen akt. 1913: 635].

Поставен в деликатно положение, министър Халачев променя подхода си. Той лично посещава софийския кмет за устни обяснения и последният, „омилостивен” заради високото внимание, докладва случая пред Общинския съвет на заседание, проведено се на 13 октомври 1907 г. Решено е, стъпвайки върху предхождащото разрешение на министерството, да се позволи на предприемача да осъществява производствена дейност, но само за 4 години [Obvinitelen akt. 1913: 636]. Така е коригиран 5-годишният срок, разрешен преди това от Халачев, на 4-годишен – най-вероятно кметството да запази

известно достойнство заради „отстъплението” си.

На какво се дължи тази твърда позиция на министъра? Тук е същината на обвинението срещу Ив. Халачев. Според твърдения на самия Раф. Леви пред следствената комисия в качеството му на свидетел и на неговия адвокат А. Франгя министър Халачев е получил подкуп чрез посредничеството на трети лица, единият от които народният представител Кръстю Станчов. Самоличността на другия не може да се установи (впоследствие също). Предложението Леви да се срещне с двамата е направено от Майр Елиезер – познат на Леви. Забележителното обаче е, че пред Особената следствена комисия Франгя посочва, че посредниците не са споменавали името на Халачев, а пък Елиезер отговаря, че не се е срещал с народния представител Кр. Станчов по този въпрос – в обвинителния акт се твърди, че Елиезер лъжесвидетелства [**Obvinitelen akt. 1913:** 642].

Логичният извод е, че след всичко това няма никакво доказателство дадените пари – 5300 лв. под формата на две полици, да са достигнали до министъра. Възможен вариант е той да е съдействал на евентуалната молба от страна на Кр. Станчев поради близки лични отношения или поради партийна „солидарност”, но без да е взел пари. Ако пък предположим, че Ив. Халачев е взел подкуп, то от юридическа гледна точка това не можа да се докаже.

В обвинителния акт се коментира и друг случай на даден от Раф. Леви подкуп, предназначен за други лица, към което министър Халачев няма никакво отношение.

Държавният обвинител преценява, че не са изпълнени условия, залегнали в чл. 47, буква б. В обвинителния акт е посочена самата алинея (буква б), която гласи: „...Във втората категория ще влизат язове, мелници, фабрики и пр., които могат да не бъдат отдалечени от частни жилища, *щом се построят по начин, който да гарантира спокойствието на съседите и техните интереси* в хигиенично и в икономическо отношение”. Министърът се обвинява, че се е разпоредил, без да има към момента действащ правилник, който между другото е трябвало да бъде изработен не от МТЗ, а от столичния градски съвет [**Obvinitelen akt. 1913:** 638]. Не се коментира на лице ли са условията за прилагане на чл. 47 от Закона за благоустройството.

С други думи, търси се буквата на закона, а не смисълът.

Това конкретно обвинение към бившия министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията Иван Халачев (той е подведен под отговорност и за други свои действия) може да се резюмира в две посоки, както е представено в обвинителния акт. Първо, чрез нарушаване на конкретни членове от Закона за благоустройството той бил нарушил Конституцията, тъй като в нея е заложен принципа, че управлението трябва да става точно според законите. Второ, налице било постигане на лична облага, която е получил от облагодетелстваното лице. Освен това била причинена вреда на държавата, защото живеещото до фабриката население претърпявало безпокойство и предполагаеми здравословни проблеми. В конкретен вид „Държавното обвинителство” намира, че „...бившият министър на Общите сгради... Ив. Халачев... е умишлено нарушил чл. 41 – 44, 46 – 49 и 77 от Закона за благоустройството, а заедно с това – и чл.43 и 44 от Конституцията, като с това е нанесъл и вреда на държавата за лична полза, вследствие на което и по силата на чл.155, 156, 157 и 158 от Конституцията, го предава на Държавен съд – за нарушение на Конституцията и за някаква вреда, причинена на държавата за лична полза и ходатайства за бъде признат за виновен и наказан по чл.2 и 3 от Закона за наказанията, които се налагат за престъпленията, предвидени в чл.155 на Конституцията [**Obvinitelen akt. 1913**: 644].

Нашето мнение спрямо тези обвинения е следното. Първо, обвинението е юридически несъстоятелно, тъй като не е доказано, че Халачев е приел подкуп. Второ, на даден етап и самата софийска община дава разрешителното за работа на фабриката за период от 4 години, т.е. ако обвинението има претенции за действията на Ив. Халачев, то би трябвало да се търси отговорност по други закони и спрямо ръководството на общината. Трето, още в началото на обвинението и по-нататък в текста Рафаел Леви преднамерено се представя, освен като „добър и стар търговец”, но и като „нешастен български гражданин”. Пита се, защо този „добър гражданин”, предвид предприемаческите му намерения, не е подал по надлежния ред заявление за изграждане на фабрика, а е предпочел представения усложнен вариант. Дали пък нему е било неизгодно да строи извън града, каквито се изискванията на Закона за благоустройството, а е смятал да намери начин да изгради малката

фабрика непосредствено до дома си?

Междувременно общественият интерес по процедурата на Втория държавни съд позаглъхва най-вече поради политически причини. Към времето на публикуването на обвинителния акт – февруари 1913 г., се разгаря втората фаза на Балканската война срещу Турция. Монархът дава указания процесът да бъде отложен. Чак след националната катастрофа, към края на 1913 г., опозиционните партии отново поставят въпроса за продължаването му, което и става на 7 февруари 1914 г. Ситуацията става „заплетена”, тъй като от м. юли 1913 г. Народнолибералната партия е съставна част от управляващата либерална коалиция, в която участва с други две партии. Затова един от народнолибералните лидери – министър Добри Петков, ясно схваща, че реномето на партията непрекъснато спада и поради това ходатайства пред министър-председателя Васил Радославов да направи необходимото за прекратяването на процеса. Цар Фердинанд и премиерът съдействат това да се случи, предвид и на други важни политически съображения. Така се стига до напрегнатите парламентарни дебати на 23 и 24 юли 1914 г., в резултат на които е взето решение за снемане отговорността от обвиняемите бивши министри [Popov, J. 1986].

REFERENCES

Balamezov, Stefan. 1914. *Министрите, тяхната роля и тяхната власт в парламентарната монархия.* [Ministrite, tiahnata rolia i tiahnata vlast v parlamentarnata monarhia]. Sofia. (in Bulgarian)

Balamezov, Stefan. 1940. *Сравнително и българско конституционно право. Ч. 2.* [Srvnitelno i bulgarsko konstitucionno pravo. Ch. 2]. Sofia. (in Bulgarian)

Balamezov, Stefan. 1941. *Министерската отговорност в България. Увод. Анкети и обвинения. Процеси. Видове и случаи на блам.* [Ministerskata otgovornost v Bulgaria. Uvod. Anketi i obvinenia. Procesii. Vidove i sluchai na blam]. Sofia. (in Bulgarian)

Doklad. 1901. *Доклад на Парламентарната комисия до XI ОНС (Първа извънредна сесия) по предложението за даване под съд министрите от кабинета на Т. Иванчов.* [Doklad na Parlamentarnata komisia do XI ONS

(Parva izvanaredna sesia) po predlojenieto za davane pod sad ministrите ot kabineta na T. Ivanchov]. Sofia. (in Bulgarian)

Galunov, Todor. 1998. *Втората национална катастрофа. Процесът. Виновниците.* [Vtorata nacionalna katastrofa. Procesat. Vinovnicite.] V. Turnovo: Izd. Faber. (in Bulgarian)

Galunov, Todor. 2013. *Третият държавен съд. Български министри на подсъдимата скамейка.* [Tretiat darzhaven sud. Bulgarski ministri na podsadimata skamejka]. V Tarnovo. Izd. Faber (in Bulgarian)

Gesheva, Iordanka. 1997. *Министерската отговорност по Търновската конституция и по конституционните проекти (1889 – 1947).* [Ministerskata otgovornost po Turnovskata konstitucia i po konstitucionnite proekti (1889 – 1947)]. *Исторически преглед*, 3/97, 19–36. (in Bulgarian)

Gesheva, Iordanka. 2003. *Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност 1884 – 1923.* [Parlamentarnite anketni komisii po ministerskata otgovornost 1884 – 1923.] Sofia. (in Bulgarian)

Kostov, Evgeni. 1999. *Транспортната проблематика и институтът на конституционната министерска наказателна отговорност в България (1895–1923).* [Transportnata problematika i institutat na konstitucionnata ministerska nakazatelna otgovornost v BulgariJa (1895–1923).] Sofia: Izd. Vanyo Nedkov. (in Bulgarian)

Manolova, Maria. 1989. *Парламентаризмът в България. 1879–1894.* [Parlamentarizmat v Bulgaria. 1879–1894] Sofia: Izd na BAN. (in Bulgarian)

Markov, Georgi. 1998. *Нашумелите международни афери на Третото българско царство.* [Nashumelite mezhdunarodni aferi na Tretoto bulgarsko tzarstvo.] St. Zagora: Izd. Zemlia. (in Bulgarian)

Obvinitelen akt. 1913. *Обвинителен акт против Рачо Петров, д-р П.Т. Гудев, д-р Никола Генадиев, Иван Халачев по обвинението им в нарушение на Конституцията чрез систематическо нарушение на законите във вреда на държавата за лична полза.* [Obvinitelen akt protiv Racho Petrov, d-r P. T. Gruev, d-r Nikola Genadiev, Ivan Halachev po obvinenieto im v narushavane na Konstituciata chrez sistematicheskoto narushenie na zakonite vav vreda na darjavata za lichna polza]. Sofia. (in Bulgarian)

Palangurski, Milko. 1993. *Първият държавен съд.* [Parviat darzhaven

sud]. *Епохи*, 3/1993, 44–71. (in Bulgarian)

Penchev, Pencho. 2011. *Как се наливаха основите. Към ранната история на българската корупция (1879–1912 г.).* [Kak se nalivaha osnovite. Kum rannata istoria na bulgarskata korupcia (1879–1912 g.)]. Sofia: Izd. Riva. (in Bulgarian)

Попов, Zheko. 1986. *Народнолибералната (стамболовистката) партия в България 1903 – 1920. 1986.* [Narodnoliberalnata (stambolovistkata) partia v Bulgaria 1903 – 1920]. Sofia: Izd. Nauka i izkustvo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Evgeni Kostov – Associate Professor, PhD
University of National and World Economy,
Department Political Economy
Student Town, 8 dekemvri Blvd., 1700 Sofia
E-mail: evgenykostov@abv.bg

ЧАСТ II
ГРАДЪТ И ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО –
РЕГИОНАЛНИ АСПЕКТИ И ЛИЧНОСТИ

SECTION 2
THE TOWN AND URBAN ECONOMY –
REGIONAL ASPECTS AND INDIVIDUALS

ЗАНАЯТЧИЙСКОТО ПРОИЗВОДСТВО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БРАТЯ ПУЛИЕВИ (30-ТЕ – 60-ТЕ ГОД. XIX В.)

Ивайло НАЙДЕНОВ

***Abstract:** Various recent and past studies provide extensive in-depth information about the artisanal production in the Bulgarian lands during the Ottoman period (15–19 c.). The existing literature delves into the distinctive features of the numerous types of crafts, looking into their regional distribution, the specific organization of the artisanal production, but also analyzes the contacts between producers and traders, and touches upon many other related issues. However, further aspects of the artisanal production in the Bulgarian lands during this period are worth to be outlined in order to provide better understanding of the topic.*

An excellent opportunity to gain further in-sights into the artisanal production in the Bulgarian lands during the Ottoman period is to explore the archive of the brothers Pulievi, which is kept in the National Library-BIA (fund 183). The preserved copies of letters and commercial notebooks reflect not only the entrepreneurial activity of the brothers Pulievi, but also shed light on various other perspectives of the artisanal production in the Bulgarian lands during the period of 1830s – 1860s.

Intriguing is not only the information about the zoning of certain areas and settlements in the production of certain types of items, but also the data about events otherwise briefly mentioned in literature – for instance the fire in the carsi (bazaar) in Stara Zagora during the summer of 1853.

Additionally, the archive allows us to gain an appreciation not only of the purely commercial relations between producers and Karlovo contractors in relation to their trade dealings, but also to enrich our knowledge related to the overall entrepreneurial mindset and spirit during the Revival period. Another peculiarity is that the Pulievi brothers abide by postulates of the “Commercial Code of Ethics”.

***Key words:** Bulgarian National Revival, merchants, guilds (esnaf), artisanal production, “Commercial Code of Ethics”*

JEL: N 93

Една от най-богатите фирми от епохата на Възраждането е тази, създадена от Пулиеви и Георгиеви [Davidova, E. 1998: 33]. Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви са синове на карловския чорбаджия и търговец Теодор Пулиев, който изнасял занаятчийска и земеделска продукция за Влашко и Молдова. След неговата кончина, към 1828 г., синовете му продължили да се занимават с търговия като разширили периметъра на дейност [Cholov, P. 2000: 29–67; Gandev, H. 1940: 40–46; Naydenov, I. 2014; 2015a, b; 2016]. С течение на времето бил включен техният племенник Евлоги. На 1.01.1839 г. Евлоги, Христо и Никола Т. Пулиеви сключили договор за съвместна търговия. Чрез този „контракт“ била създадена фирмата „Пулиеви-Георгиеви“¹. Малко по-късно, през 1841 г., Христо Георгиев поел делата на сдружението в Букурещ, а Евлоги се установил в Галац. Пулиеви окончателно се „затворили“ в Българско, където се занимавали с пазаренето на стока и препращането ѝ за Дунавските княжества. Важно е да се отбележи, че през лятото на 1850 г. Христо Т. Пулиев бил убит от разбойници. След неговата смърт братята му продължили да се занимават с „вземане-даване“ [Cholov, P. 2000: 55, 61; Naydenov, I. 2014, 2015a, b; Naydenov, I. 2016]. Никола Т. Пулиев бил подпомаган в предприемаческите си начинания от „външни агенти“ [Razhdavichka-Kiessling, E. 2010: 123–137] като Стефан Василев, Петър Печов, Иван Джиджев. На практика изворовата база показва, че Никола Т. Пулиев се занимавал с търговия до 1868 г., когато починал².

В българската историография е обърнато внимание на типовете занаяти, тяхното регионално разпространение, организацията на занаятчийското производство, контактите между производители и търговци, и пр. проблеми³ [Yaneva, S. 1989: 58–72; Shandova, L., St. Angelova. 1974]. Въпреки това

---

¹ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) – Български исторически архив (БИА), Ф. 22 (Найден Добревич Геров), оп. 1, а. е. 794, л. 1.

² Конкретните архивни единици ще цитирам по-долу. След 1850 г. Н. Т. Пулиев и Стефан Василев продължили да се подписват в писмата по следния начин: „Хр. и Ник. Т. Пулиеви“.

³ Информация за занаятчийското производство в българските земи може да се открие в множеството краеведски проучвания (монографии, статии, студии, съобщения). За да не претоварвам справочния апарат тук, посочвам само: Yaneva, S. 1989: 58–72; Shandova, L., St. Angelova. 1974., където може да се открие подробна библиография по въпроса.

могат да се добавят още детайли към така очертаните проблемни кръгове въз основа на малко използвани или изобщо неизползвани документи.

От тази гледна точка целта на настоящото съобщение е да представи занаятчийското производство в централната част на Балканите през погледа на братя Пулиеви.

Конкретните задачи, които си поставям, са следните. Първо, да представя броя селища, където Пулиеви и техните агенти били активни преди и след Кримската война (1853–1856). Второ, ще обърна внимание на типовете занаяти и тяхното регионално разпространение, както и върху видовете артикули, с които Пулиеви въртели „алъш-вериш“. Трето, ще запозная читателите с търговските практики и стратегии, характерни за Пулиеви. Четвърто, внимание заслужават контактите между представителите на съдружието „Пулиеви-Георгиеви“ и производителите по места. Тук са интересни не само чисто търговските отношения във връзка с пазаренето и закупуването на стоки, но и сведенията, отнасящи се до менталността на карловските предприемачи. Любопитни са постулатите от „*търговския етичен кодекс*“, които те (а и много други) съблюдавали в своята дейност.

Дългогодишната дейност на посочените лица е отразена в много и различни по вид документи – голяма част, от които се съхраняват във фонда на братя Хр. и Н. Т. Пулиеви в НБКМ⁴. Изворите нагледно показват как е функционирало съдружието „Пулиеви-Георгиеви“ ден след ден, месец след месец, година подир година и така над три десетилетия. Темата – обект на настоящото проучване, може да бъде изследвана въз основа на търговски писма и тефтери. Във фонд 183 в БИА–НБКМ, се съхраняват седем копирни книги за кореспонденция на Пулиеви. С известни хиатуси преписите на писма обхващат периода 1839–1863 г. Общият им брой е 3327 (Вж. **Таблица 1**). Запазени са отделени писма, писани от братя Христо и Никола Т. Пулиеви или такива, адресирани до тях⁵. Не по-малко любопитни са материалите, излезли из под перото на Иван Т. Пулиев (Вж. **Таблица 2**) – извори, които смятам

⁴ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1 и 2. Става въпрос за търговска кореспонденция, множество търговски тефтери, отделни бележки.

⁵ НБКМ – БИА, Ф. 7, а.е. 1146, л. 1–91; Пак там, а.е. 1150, л. 1–125; НБКМ – БИА, II В 10 153 – II В 10 156; Пак там, Ф. 183, оп. 1, а.е. 6, л. 1–358; Пак там, Ф. 183, оп. 1, а.е. 7, л. 1–520; НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 8, л. 1–42; Пак там, оп. 1, а.е. 10–17, 19; Пак там, оп. 2, а.е. 6, л. 24–183; Научен архив (НА) – Българска академия на науките (БАН), Ф. 34к, оп. 1, а.е. 341–346.

нюансират едностранчивата оценка за него. [Naydenov, I. 2016.] По-голямата част от писмата са писани от Христо и Никола Т. Пулиеви, но са запазени и епистоларни материали, оставени ни от техния съдружник Стефан Василев.⁶ Търговските тефтери, запазени във фонда на братя Пулиеви, са 76 на брой и предоставят много ценни сведения по така набелязаните изследователски задачи⁷ (Вж. Таблица 3). На практика многобройните счетоводни регистри предоставят „плътни“ сведения за изследвания период, „запълвайки“ празнините в изходящата кореспонденция.

Както показва обобщената в Таблица 4 информация, преди Кримската война Пулиеви били активни в 33 селища както на север, така и на юг от р. Дунав. Като оставим настрана Галац, Браила и Букурещ, където Евлоги и Христо Георгиеви и/или техните агенти (като Никола Минчов напр.) били активни, Пулиеви действали в около 30 селища на юг от Дунава. От тях закупували различни изделия и ги препращали чрез кираджии във Влашко и Молдова. Братя Пулиеви поддържали контакт не само с търговци, но и с много други лица – ханджии, комисионери, спедитори, които по един или друг начин подпомагали тяхната дейност – чрез труда си, чрез познанства и информация. Някои от контактите били по-продължителни, а други – краткотрайни или инцидентни. Особено внимание заслужават връзките с представителите на еснафски организации. Общият брой на селищата за периода 1858–1863 г. е 22. Като оставим настрана Букурещ и Галац е видно, че по това време Никола Т. Пулиев и неговите помощници били къде по-активни, къде не толкова в 20 селища. Правят впечатление запазените контакти в някои региони, в които Пулиеви действали и преди. Други селища изчезнали – Самоков например, което ще рече, че по това време не се е търсело желязо в Букурещ или е било внасяно от другаде. Може да се предположи, че „свиването“ на периметъра на дейност се обуславя и от залеза на търговската мощ на карловския клон на съдружието „Пулиеви-Георгиеви“.

Наличната документация предоставя интересни сведения за районирането и специализирането на определени региони в производството на харак-

---

⁶ По отношение на кореспонденцията, писана от Стефан П. Василев, вж. напр. НБКМ – БИА, Ф. 7, а.е. 218, л. 1–99.

⁷ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 35–107; Пак там, оп. 2, а.е. 5, л. 1–571, т.е. 72 по първия опис и 4 търговски тефтера по втория опис.

терна земеделска и занаятчийска продукция в зависимост от природните дадености и пр. фактори [Ivanov, R. 2012: 67–78]. На практика, сведенията, които ще приведа, съвпадат и допълват информацията, която поколения краеведи и историци са обобщили в своите проучвания [Yaneva, S. 1989: 58–72; Ivanov, R. 2012: 67–78; Shandova, L., St. Angelova. 1974]. Родното Карлово се е славело през Възраждането с производството на вълнени изделия (най-вече гайтани) и обработката на кожи (мешини, сахтияни, каплами). Гайтаните бивали няколко вида: „бояма-ачик“ – светлочервени, „гювез“ – лилави, „бонджук“ – тъмносини, „борма“ – бледоливали, както и такива с естествен цвят. Сахтияните и мешините представляват обработени кози кожи. Мешините биват бели и червени. Капламата представлява кожа от агне или от лисица, преработени и съшити заедно, за да се получи трапецовидна форма. За ушиване на каплама се вземали парчета от коремната част на 4 до 6 кожи на лисица и това се използвало за подплата на скъпи кожени палта или кожуси [Cohen, D. 1974: 72–73]. Сопот бил един от центровете, където си изработвали гайтани. Пазарджик и Пловдив се славели с изделията от вълна (т.нар. марашка аба, която бива бяла) и кожи (от чакали включително). Враца, Етрополе, Челопеч, Самоков, София, Стара Загора, Хасково били прочути с производството на различни видове кожи. Особено известни били етрополските червени мешини. От друга страна Самоков е важен железодобивен център. Сливен бил известен с изработването и износа на вълнени изделия – аби, кебета, ямурлуци. По-рядко в документацията се споменават Казанлък, Копривщица, Панагюрище, Плевен, Ловеч, Брацигово със своите занаятчийски произведения – кожи и мутафчийски стоки (най-вече чували)⁸.

Особено интересни са онези писма, писани от Иван Т. Пулиев, в които той предоставя информация на своите сродници Георгиеви за занаятчийското производство на Балканите. Например в просторно и любопитно изложение, отправено до Христо в Букурещ през декември 1855 г., Иван подробно посочва какви са стопанските възможности на Серес и всички останали населени места в този регион. Освен памука, ориза и пр. земеделски артикули,

---

⁸ За всички тези артикули вж. цитираните в хода на изложението и в приложенията копирни книги за кореспонденция и тефтери, съхранявани във Ф. 183 (НБКМ – БИА).

той също обръща внимание на някои занаятчийски стоки, произвеждани по тези земи. Ето какво гласи текста: „... работени стоки излизат по околността сахтиени, мешини, сумма платна памучни, чорапи вълнени, хаби бели и черни, прочутите /за работата им/ Правищански [дн. гр. Елевтеропули] биволски гюнове, коприна, и всякаква кожухария. От тука е лесно да се проумява човек на време с Гюмюрджина ... с Драма за ... чорапи вълнени многовидни, с Неврокоп за ... аби бели и черни ... с Парвища за биволски кожи и гюнове ... с Меленик за сахтиени, мешини и шарлаган ... в Петрич за ... сахтиени ...“⁹ Идеята му да се установи в тези земи, за да представлява съдружеството „Пулиеви-Георгиеви“, не се осъществява в крайна сметка, но е повече от показателна за търговския му нюх и хъс за работа. Освен това сведенията, които ни предоставя са особено ценни за всеки, заел се със задачата да проучва градското стопанство в тази част на Балканите в средата на XIX-то столетие.

Особено любопитни сведения се прокрадват в едно писмо, адресирано до Христо Георгиев през лятото на 1853 г. От него става ясно, че „приятелят“ Салабашов в Стара Загора е изпратил за Свищов 20 товара каплами. Имало още до 400 тулума каплами в еснафа, но занаятчиите не ги давали подолу от 19 ½ гр. Именно за тези кожарски изделия той питал карловци дали им „изнасят на тази цена“, за да ги закупят¹⁰. Освен това Салабашов им е писал за страшния пожар, който станал миналата седмица. Посочват се 17 еснафа, които изгорели, „на които дюкяните са счислили 1050“. Карловци са категорични, че „почти сичката чаршия им изгорела. Само 12 дюкяна бакърджиски останали здрави, а косурат на пепел и прах станали. Стока дету е изгорела без чет. И Бог да пази ... от злото. Ниш добре сторихми дето побързахме и подканихме приятелят... та изпратил нашите каплами, защото друго яче можииши да ни следова некаква пагуба“¹¹. Известието за пожара намира потвърждение в периодичния печат – става въпрос за наистина голямо бедствие, което унищожило сгради и стоки на чаршията, възли-

⁹ НБКМ – БИА, Ф. 7, а.е. 1146, л. 27. Писмо от Иван Т. Пулиев, Серес до Христо Георгиев, Букурещ, 5.12.1855 г.

¹⁰ НБКМ – БИА, Ф. 7, а.е. 1157, л. 22–24. Писмо от Христо и Никола Т. Пулиеви, Карлово до Христо Георгиев, Букурещ, 26.08.1853 г. Вж. л. 22.

¹¹ Пак там, л. 22.

защи на 10 до 12 млн. гроша¹² [Вж. също: **Voaleri, P. 2005**: 101–103].

Предприемаческата активност на Христо Т. Пулиев, а и тази на брат му Никола след „затварянето“ му в Българско (от 1841 г. насетне), е добре отразена за периода 31 май 1841 – 1 април 1843 г. в един от техните тефтери.¹³ В документа се споменават имената на контрагенти, от които братя Пулиеви закупували мешини и сахтияни. Могат да се посочат следните имена: Ортак Мостафа, Яш Мостафа, Биллер (?) Осман, Мостан Кадоолу, Смаила Чаракчи и мн. др.¹⁴ С оглед на факта, че от тези лица Пулиеви закупували кожарски изделия, може да се допусне, че били членове на табашкия еснаф в Карлово. Показателен е фактът, че някои имена са съпътствани от прозвището калфа – напр. „*Х. Ахмедоват калфа*“. Табаклъкът в това селище е бил концентриран преимуществено в ръцете на мюсюлманите [**Popovich, R. (B: Snegarov, Ivan, 1959)**: 222], което намира потвърждение в документите излезли из под перото на Пулиеви.

Карловските предприемачи педантично са посочили в своя тефтер, начина по който са се разплащали със споменатите мюсюлмани. На първо място тези записи свидетелстват, че сроковете на падежите на изплащането им – т.нар „ваде“, вече не са свързани с големи празници или панаири като Димитровден, Гергьовден, Узунджовски, Сливенски панаир [**Tsonchev, P. 1996**: 465–466; **Koen, D. 1975**: 65]. Второ, забелязва се практиката една покупка да се осъществи с две разплащателни операции – част от стойността се заплаща с налични пари, а друга част – с полица или с две полица, но с различен падеж [**Koen, D. 1975**: 65]. Срокът на падежа е различен: 31, 41, 51, 61, 71, 91 дена. По-рядко се среща по-дълъг падеж – напр. 121 дена. Самото понятие падеж се отбелязва освен с дума „ваде“ и по следния начин: „забава“, „определение“. Изрично се посочва, че част от парите са дадени в „начтенних“, т.е. в брой¹⁵. Ето един пример: „*Копих от Ортак Мостафа 108 тор. меш по 44.30 – 4, 833 гр.*“, след което е посочено: „*1/3 ваде 51 ден, 2/3 ваде 91 ден*“¹⁶.

¹² Сравни с: „Цариградски вестник“, бр. 136, 29 авг. 1853 г.

¹³ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 36, л. 10–74.

¹⁴ Пак там, л. 11–17, 18–19, 25, 33, 52.

¹⁵ Пак там, л. 11–17, 18–19.

¹⁶ Пак там.

Същият способ на разплащане е засвидетелстван за по-късния период. Например в записи, отнасящи се до ноември 1860 г., се споменават сделки на „почек“/„почак“ (т.е. заплащане с отсрочка, на кредит) със записи от 18 ноември като половината сума е с 31 дена „ваде“ (т.е. падеж), а другата половина с 61 дена падеж¹⁷.

В периода 1843–1847 г. дейността на Пулиеви се разширява още повече. Продължава общуването със занаятчийски християни и мюсюлмани (Георги Гайтанджи, Х. Миразовия табак, Махчиолу табак, Стоян Гайтанджи, Димитраки Чохаджи, х. Моамет табак, Бозиту табак, Колю Лазаров папукчи и мн. др.)¹⁸ Прави впечатление, че не малка част от мюсюлманите носят прозвището „табак“, което ме кара да смятам, че става дума за занаятчийски от Карлово. Друга част от лицата носят прозвището „гайтанджи“ и „папукчи“, което е показателно за професионалните им занимания.

В търговските тефтери за периода в навечерието, по време и след Кримската война се откриват сведения за постоянни контакти със занаятчийски в Пазарджик, Пловдив, София, Етрополе, Чирпан, Станимака, Стара Загора, Хасково, Панагюрище, Казанлък, от където са закупувани големи количества кожухария. Стоката е закупувана или от братя Пулиеви, или от техните „външни агенти“ и контрагенти по места. Не бива да се забравя, че Пулиеви и техните помощници регулярно посещавали един от най-големите панаири на Балканите – Узунджовският, където също извършвали големи сделки. Могат да се посочат много примери, но в случая любопитна е информацията, обобщена в **Таблица 5**. Тя се отнася до есента на 1857 г. Някои от контрагентите носят прозвището „кожухар“, „Охридаль“ и „Велезль“, което е достатъчно показателно за професията им и селищата, от където произхождат.

Интересни са контактите на Пулиеви с ръководствата на някои занаятчийски организации. Например, на 8.07.1848 г., пишат на „*протомайстор Цено ..... и прочи. майстори*“ във Враца за каплами, молейки ги „*да ни явите от най-долна цена колку можите да ни ги дадете ... да ви проводим па-*

---

¹⁷ Пак там, оп. 1, а.е. 84, л. 195.

¹⁸ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 37, л. 1–181; Пак там, а.е. 38, л. 4–155.

ра и по кое време можите да ни ги продадете“¹⁹. По-нататък се споменава, че майсторите трябва да изпратят своя „ответ“, т.е. отговор до „приятеля“²⁰ на Пулиев Хино Панчов в Етрополе, който трябва да препрати писмото в Карлово. В края на същия месец (1848 г.) отправя следната молба до „Стойтчу Иванович и прочие майстори“ отново във Враца: „ако направите вие някои пазарлък пак ни явете ако ни уидиши можем да земим и ние ... хиляду толума“²¹. Подобно питане до кюркчийския еснаф е отправено през юни 1851 г., където също става дума за пазаренето на каплами²². Предложената информация съвпада с наблюденията на други изследователи за практиката търговците да влизат в контакт директно с производителите, от които закупували артикули [Papakonstantinou, K. 2008: 134–138]. Любопитно е едно писмо, изпратено до „Г. Майстор Къню и проч. майстори кожухарски“ в Чирпан, от което става ясно, че занаятчиите събрали до 400 тулума каплами на цена 23 гр. Изрично се изтъква, че ако се споразумеят за тази сделка „можи да ви станем мющериин за всегда“²³.

В кореспонденцията непрекъснато циркулира информация за пазаренето на различни артикули, количество закупена или продадена стока, нейното изпращане, цените на монетите и прочие сведения — жизненоважни за дейността на предприемачите през епохата [Razhdavichka-Kiessling, E. 2011: 118–135]. Ще си позволя да цитирам един малко по-обширен пасаж. Става дума за писмо от Н. Т. Пулиев до Христо Георгиев. Ето какво гласи текстът: „... в Заара съм писал калкото каплами са нагответ ... да ги изпратат за Свищов ... Нови пазарлъци за каплами ако са станали нейде тия дни, не можва да ви кажа ... мешините по табаците се са харчат ... от Самоков до тоя час немаме отговор за желязото, и така не можва да ви кажа

---

¹⁹ Пак там, оп. 1, а.е. 29, л. 111.

²⁰ По този начин се обръщали един към друг доверените търговски партньори през епохата на Възраждането. Множество сведения за употребата на тази дума бяха открити в преписите на писма, писани от Пулиев и Стефан П. Василев.

²¹ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 29, л. 120. Писмо от 26.07.1848 г.

²² НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 30, л. 107. Писмото носи дата 21.06.1851 г.

²³ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 34, л. 191. Писмо от Хр. и Н.Т. Пулиев в Карлово, 22.06.1862 г.

аку ще можат да ни купат ...²⁴. Цитираният откъс е достатъчно показателен както за периметъра на дейност на Пулиеви, така и за значението на информацията, която непрекъснато присъства в разменяните писма. Добиваме представа за търговските практики и стратегии, използвани от братя Пулиеви в хода на дългогодишната им дейност – установяването на контакт с доверени лица, пазаренето на „износна“ (т.е. качествена и на такава цена, която ги устройва) стока с тяхна помощ, препращането ѝ за важния пункт на Дунава – Свищов.

Пулиеви биха влезнали в преговори за покупка и биха пазарили стока само ако условията ги удовлетворявали. Такава е ситуацията в момент, когато пишат на Иван Салабашов в Стара Загора²⁵. Ползвайки се с доверието на Пулиеви, той е натоварен със задачата да спазари с местния еснаф каплами, които трябва да са „чисти“ на цена от 11 до 11 ½ гр. Ако успее да договори пазарлъка на тази цена, трябва да вземе 800 тулума. В случай, че не ги дадат под 12 гр., трябва да спазари „само 500 толума“²⁶. Изрично е посочено, че купуването може да се направи само ако намери кираджии до Русе или Свищов, които могат да стигнат до 8 „или най-много ду 10 ноември [Курсивът е мой – И. Н.]“²⁷. Ако не успее да намери кираджии и не може да изпрати стоките, така че да стигнат до уречените дати – по-добре да не взема, „защото не струват“ [Курсивът е мой – И. Н.]²⁷.

Въртейки „альш-вериш“, Пулиеви са съблюдавали някои етични принципи като честност, почтеност, акуратност и пр. Например, в писмо, отправено до двама търговци в Сливен през пролетта на 1842 г., Хр. Т. Пулиев посочва, че не познават никой от предприемачите в това селище и тъй като са чули техните „честни имена“ желаят да ги забележат за приятели от сега нататък²⁸. Повече от показателен е фактът, че в писмото два пъти се споменава словосъчетанието „честни имена“. Очевидно е, че са държали

²⁴ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 31, л. 148-149. Писмо от Хр. и Н. Т. Пулиеви, Карлово до Хр. Георгиев, Букурещ, 13.05.1853 г.

²⁵ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 29, л. 240. Писмо от Хр. и Н.Т. Пулиеви, Карлово до Иван Салабашов, Стара Загора.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там.

²⁸ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 28, л. 88. Писмо от Х. Т. Пулиев, Карлово до Никола Циновали и Теодор Влах, Сливен, 4.04.1842 г.

изключително на честността. Подобен мотив се забелязва в едно писмо, което е адресирано до „*Почтенный иснаф киоркчиски*“ [Курсивът е мой – И. Н.] във Враца, в което Пулиев първо питат „*сички за доброто ви здраве*“, след което посочват „*искаме както и друг път да направим и с вас някакъв алъшвериш ...* [Курсивът е мой – И. Н.]“²⁹.

Почтеността като аргумент присъства също в кореспонденция, отнасяща се до Павел Панчов от Етрополе. Той е бил един от богатите търговци на кожи в това селище³⁰ [Tatsov, A. 2012: 733–734, 751]. През пролетта на 1859 г. е имал финансови взаимоотношения с Пулиев в връзка с уговорката помежду им на Узунджовския панаир, според която за остатъка от парите за кожи е трябвало да му изпратят „хесап“, т.е. сметка, за да доплати необходимата сума. На 26 февруари Пулиев са изпратили сметката, която възлиза на 4,608 ½ гр. Тъй като до 26 март никакъв отговор не са получили, нито пък е изпратил парите, които към този момент възлизат на 4,993 гр. „*и аку чи стоят иоще ще порастат*“, му заявяват, че трябва да се погрижи да се наплати „*почтенно*“³¹ [Курсивът е мой – И. Н.]. В противен случай некоректният партньор ще бъде призован в Пловдив, където ще претърпи голяма загуба.³² Думите „*почтенный*“ и „*почтено*“ в случая не са използвани случайно, а по-скоро изразяват един от основните постулати на моралния етичен кодекс, характерен за възрожденските българи.

Да си спечелиш „добро име“ сред търговското съсловие и репутацията на „доверен човек“ е предпоставка за успешен бизнес [Razhdavichka, E. 2006]. Условие е също така, за дълготрайни контакти. Такъв „доверен човек“ за Пулиев в Етрополе например е Хино Панчов, с когото дълги години поддържат контакт и разменят писма. С оглед на това, че ценят работата на този „приятел“, трябва да му заявят, че няма неверие помежду им, както той си е помислил³³. Малко по-късно го натоварват със задачата да разучава за

²⁹ Пак там, оп. 1, а.е. 30, л. 107. Писмо от 21.06.1851 г.

³⁰ За него вж. НБКМ – БИА, Ф. 469 (Павел Панчов), а.е. 1, л.1–4.

³¹ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 32, л. 314. Писмо от Н. Т. Пулиев и Стефан П. Василев в Карлово до Павел Панчов в Етрополе, 26.03.1859 г.

³² Пак там.

³³ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 29, л. 176. Писмо от Хр. и Н. Т. Пулиев, Карлово до Х. Панчов, Етрополе, 23.02.1849 г.

цените на мешините, сахтияните, капламите, да предоставя тази важна информация на Пулиеви и да пазари стоката на място³⁴. Като обиграни предприемачи, които знаят какви стоки се търсят във Влашко и Молдова, те настояват пред него „стоката да е чиста“ и да гледа „да е добра“³⁵. Все пак, понякога се появявали и недоразумения между него и Пулиеви. През лятото на 1851 г. го съветват: „Друг път въвн от ординат не излизайте, защото не е добре нещо“³⁶. Очевидно не е изпълнил заповедите на Пулиеви акуратно, което породило този строг и малко сърдит отговор.

Същият Хино Панчов през февруари 1853 г., е принуден да съобщи на карловските търговци, че първоначалният пазарлък на стока с табашкия еснаф в Етрополе, се е развалил, защото друг е „пазарил по-скъпо“³⁷. В тази ситуация Пулиеви са категорични, че стоката би следвало да се вземе от него, така както е договорена първоначално. Карловци не могат да разбират това отмятане от поетите ангажименти и сърдито пишат: „**Какъв е тоя иснаф да пазари стока, чи после да я недава. Това е твърде срамотно нещо. В нашия иснаф такова нещо не може да стане** [Курсивът е мой – И. Н.]“³⁸. Отправен е и апел към етрополския посредник: „**Кажете тамо на иснафа, защото ний сме за сякога техни мющерии и да не ни правят сега такива беспътни работи** [Курсивът е мой – И.Н.]“³⁹. В тези думи проличава горчивина, породена от излъганото доверие, с което еснафът се е ползвал до момента пред карловските предприемачи. За Пулиеви дадената дума и поетият ангажимент значат всичко и в никакъв случай не бива да се престъпват.

Много интересни податки за манталитета на „тежките“ търговци Пулиеви се откриват в две писма, изпратени до техния контрагент в Сливен Кутио Ганчов. Той не им е писал и карловци не знаят какво е сторил с ямурлиците, които по тяхна заповед е пазарил. Поради тази причина го молят да

---

³⁴ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 30, л. 56, 91, 105, 112, 117.

³⁵ Пак там, л. 112, 117.

³⁶ Пак там, л.112. Писмо от Хр. и Н.Т. Пулиеви, Карлово до Х. Панчов, Етрополе, 7.06.1851 г.

³⁷ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 31, л. 103–104. Писмо от Хр. и Н. Т. Пулиеви в Карлово до Хино Панчов в Етрополе, 19.02.1853 г.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там.

им „яви незабавно“ дали ги е изпратил, или не. В случай, че не е сторил това, да го направи по-скоро. Освен това му напомнят да им изпрати сметката, за да му доставят пари. Братя Пулиевци също посочват: „*Научаваме са от тиа щу са дохождали да копуват ямурлуци от там ... фанали ямурлуците тази година по 5 % по долу и аку чи така, **требова да ни сторят икрам от ну един грош най-малку*** [Курсивът е мой – И. Н.]“⁴⁰. Две седмици по-късно му пращат 6000 гр. в различни монети и пак не пропускат да отбележат: „... **им рекох да си преправат хисапат понежи искаме икрамъ, защо стоката тази година са е продавала 5 на стотях подолу от лани** [Курсивът е мой – И. Н.]“⁴¹. Думата икрам означава чест, почит, уважение и е свидетелство за пресметливостта, но и самочувствието на „тежките“ търговци братя Пулиевци.

Дълги години Пулиевци изнасяли различни занаятчийски изделия за Дунавските княжества. Закупувайки ги те непрекъснато били в досег с едри и дребни търговци, посредници, спедитори, за да „въртят“ своята търговия. Преди Кримската война братя Пулиевци имали „вземане-даване“ с „приятели“ в повече селища, отколкото след 1856 г. Вероятно част от изнасяните артикули вече не се търсели, което обуславя „свиването“ на периметъра на дейност. Така или иначе разпръснатата информация в множеството преписи на писма, както и в търговските им тефтери, показва, асортимента на произведените занаятчийски артикули. Пулиевци следвали модела на други балкански търговци, установявайки директен контакт с производителите по места. Както в този случай, така и при останалите контрагенти, те съблюдавали едни и същи морално-етични принципи – честност, всеотдайност, отговорност, поемане на ангажимент и неговото стриктно изпълнение. Може би спазването на тези принципи обуславя факта, че се превърнали в известни търговци, които дълги години се занимавали с „алъш-вериш“.

---

⁴⁰ НБКМ – БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 29, л. 206. Писмо от Христо и Никола Т. Пулиевци, Карлово до Кутио Ганчов, Сливен, 16.06.1849 г.

⁴¹ Пак там, л. 211. Писмо от Христо и Никола Т. Пулиевци, Карлово до Кутио Ганчов, Сливен, 1.07.1849 г.

Приложения

Таблица 1

Количествен анализ на преписите на писма в копирните книги за кореспонденция, съхранявани във Ф. 183 Братя Христо и Никола Т. Пулиев (НБКМ – БИА) (Май 1839–1843; Май 1847–октомври 1863)

<i>Архивна единица</i>	<i>Период, който обхваща копирната книга за кореспонденция</i>	<i>Листове</i>	<i>Брой писма</i>
А.е. 28	3 май 1839 – 2 април 1843	Л. 1–146	414
А.е. 29	23 май 1847 – 29 март 1850	Л. 1–284	860
А.е. 30	3 май 1850 – 9 юни 1852	Л. 1–177	516
А.е. 31	16 юли 1852 – 13 април 1855	Л. 1–281	591
А.е. 32	3 май 1858 – 30 септември 1859	Л. 1–430	345
А.е. 33	6 ноември 1859 – 27 юни 1861	Л. 1–400	327
А.е. 34	13 септември 1861 – 29 октомври 1863	Л. 1–330	274
Общ брой писма			3327

Таблица 2

Количествен анализ на кореспонденцията на Иван Тодоров Пулиев в периода 1852–1858 г. според Ф. 7, а.е. 1146 (НБКМ – БИА), л. 1–91.

<i>Година, през която са изпратени писма до Христо и Евлози Георгиеви</i>	<i>Брой изпратени писма</i>
1852	3
1853	5
1854	5
1855	2
1856	2
1857	26
1858	11
Общ брой писма	54

Таблица 3

Количествен анализ на търговските тефтери на Пулиеви (1832–1868 г.)
(Според НБКМ – БИА, Ф. 183 – братя Христо и Никола Т. Пулиеви)

<i>Архивна единица/архивни единици (партидни книги, търговски тефтери, книги на длъжниците с лихва)</i>	<i>Период, който обхваща документа</i>	<i>Друга информация</i>
Ф. 183, оп. 1, а.е. 35	1832–1836	Един тефтер, който в по-голямата си част е на гръцки език, но има записи и на български.
Ф.183, оп. 1, а.е. 36	1839–1843	Един тефтер на български език.
Ф. 183, оп. 1, а.е. 37–107	1846–1868	70 тефтера на български език.
Ф. 183, оп. 2, а.е. 5, л. 1–571.	1843–1863 г.	4 търговски тефтера.
Общ брой търговски тефтери, съхранявани във фонда на Пулиеви		76

Таблица 4

Селища, с които братя Пулиеви поддържали връзка в периода 1839–1843, 1847–1855 г. и 1858–1863 г. (Според изходящата кореспонденция)

<i>Период</i>	<i>Брой селища</i>
1839–1843; 1847–1855	33
1858–1863	22

Таблица 5

„Вземане-даването“ с производители и търговци на Узунджовския панаир през есента на 1857 г. (Според НБКМ–БИА, Ф. 183, оп. 1, а.е. 84, л. 22 лице и гръб – записи за 9 и 10 октомври 1857 г.)

	Вид и количество закупена стока; контрагенти, с които съдружието „Пулиеви-Георгиеви“ е имало „взимане-даване“	Похарчена сума
1.	Закупени от кожухарите в Хасково 261 тулума каплами	7, 830 гр.
2	Закупени от кожухарите в Пазарджик 115, 138, 62, 24 тулума каплами	10, 447. 10 гр.

3.	Закупени от Коста Зафирув Велезли 240 тулума каплами, 8 тулума джалгави ⁴² , ½ „влък“	9, 700 гр.
4.	Закупени от Илия Д. Охридалъ 29 тулума джалгави, 18 тулума джалгави, 2 ½ тулума джалагви	25, 320 гр.
5.	Закупени от Христа П. Охридалъ 24 тулума джалгави	13, 710 гр.
6.	Закупени от Никола Хр. Охридалъ 9 ½ тулума джалгави	5, 510 гр.
7.	Закупени от Коста Ник. Охридалъ 6 тулума джалгави	3, 300 гр.
8.	Закупени от Иванча Г. Кожухар 20 тулума	11, 300 гр.
9.	Закупени от Иванча Н. Кожухар 5 тулума джалгави	1,650 гр.
10.	Закупени от Коста Д. Велезли 50 тулума джалгави	2,760 гр.
11.	Закупени от Станча Ник. Филебели 51 тулума чакали	5, 124 гр.
12.	Закупени от Димитраки Мухти 3428 оки анасон по 3.15 гр.	11,569.20гр.
13.	Събрани от Ганча Кожухар в „разни“ монети	2, 080 гр.
	Обща сума, изразходвана по закупуването на посочените стоки	110, 300. 3 гр.

REFERENCES

Voaleri, Pier. 2005. *Между два свята. Българите в Румелия XVIII–XIX век.* [Mezhdudva svyata. Balgarite v Rumeliya XVIII-XIX vek.]. Izd. “Кама”. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1940. *Една търговска къща от преди Освобождението.* [Edna targovska kashata otpredi Osvozhdenieto.]. **Професионална мисъл**, 2/1940, 40–46. (in Bulgarian)

Davidova, Evgenia. 1998. „Земане-даване без мюхлюздук”. *Из търговската кореспонденция на Христо Тъпчилещов с Евлоги и Христо Георгиеви (1847–1874).* [“Zemane-davane bez myuhlyuzluk”. Iz targovskata korespondentsya na Hristo Tapchileshtov s Evlogi i Hristo Georgievi.]. *Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви.* **Състав. Елка Дроснева.** [Daritelite Evlogii i Hristo Georgievi. Sastav. Elka Drosneva.]. Sofia, 31–63. (in Bulgarian)

Ivanov, Ruslan. 2012. *Екологични характеристики и поминък в българските градове през Възраждането.* [Ekologichni harakteristiki i pominak v balgarskite gradove prez Vazrazhdaneto.]. *Кюстендилски четения 2007. Заедно*

⁴² „Дж(з)алгавът“ представлява кожа от лисица, ушита като яка. Вж. **Cohen, D. 1974:** 72.

или разделени. Европа на съюзите, личностите и регионите. [Kyustendilski cheteniya 2007. Zaedno ili razdeleni. Europa na sayuzite, lichnostite i regionite.] Sofia, 67–78. (in Bulgarian)

Cohen, David. 1974. Des relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40–70 du XIXe siècle. *Bulgarian Historical Review*, 3/1974, 70–98.

Koen, David. 1975. Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ в българските земи до Освобождението. [Bankerskata deynost na kashtata “Evlogi I Hristo Georgievi” v balgarskite zemi do Osvobozhdenieto.]. *Исторически преглед*, 6/1975, 63–74. (in Bulgarian)

Naydenov, Ivaylo. 2014. Предприемаческата активност на Пулиеви между традицията и модерността (1839–1853). [Predpriemacheskata aktivnost na Pulievi mezhdru traditsiyata i modernostta (1839-1853)]. *Начални проучвания по Стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България. Състав. Първанов, Петър, Боряна Димитрова* [Nachalni prouchvaniya po Stopanska istoriya na sotsialno-ikonomiceskata sfera v Yugozapadna Bulgaria. Sustav. Parvanov, Petar, Boryana Dimitrova], Blagoevgrad, 228–249. (in Bulgarian)

Naydenov, Ivaylo. 2015a. Търговски мрежи и контакти: примерът на Пулиеви (30-те–60-те год. на XIX в.). [Targovski mrezhii i kontakti: primerat na Pulievi (30-te–60-te god. na XIX v.)]. *Начални проучвания по Стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България. Състав. Първанов, Петър, Боряна Димитрова* [Nachalni prouchvaniya po Stopanska istoriya na sotsialno-ikonomiceskata sfera v Yugozapadna Bulgaria. Sustav. Parvanov, Petar, Boryana Dimitrova], Blagoevgrad, 230–253. (in Bulgarian)

Naydenov, Ivaylo. 2015b. Фамилията Пулиеви през епохата на Възраждането: генеалогия и стопанска активност. [Familiyata Pulievi prez epochata na Vazrazhdaneto: genealogia i stopanska aktivnost] *Родознание/ Genealogia*, 1-2/2015, 182–204. (in Bulgarian)

Naydenov, Ivaylo. 2016. Иван Тодоров Пулиев (Горан) между историографската недостатъчност, подценяването и стигматизирането. [Ivan Todorov Puliev (Goran) mezhdru istoriografskata nedostatuchnost,

podtsenyavaneto i stigmatiziraneto.]. *История*, 3/2016, 231–252. (in Bulgarian)

Papakonstantinou, Katerina. 2008. The Pondikas Merchant family from Thessaloniki, ca. 1750–1800. *Merchants in the Ottoman Empire (Collection Turcica, 15)*. Ed. by Suraiya Faruqi and Gilles Veinstein, Peeters, Paris-Louvain-Dudley, MA, 133–149.

Popovich, Rayno. (B: Snegarov, Ivan, 1959). *Историко-географски очерк за Карлово*. [Istoriko-geografski ocherk za Karlovo.]. **Снегаров, Иван.** *Принос към биографията на Райно Попович*. [Snegarov, Ivan. Prinost kam biografiiata na Raino Popovich]. Sofia, 219–227. (in Bulgarian)

Razhdavichka, Evelina. 2006. *Доверието – път или граница за постигане на търговски успех*. [Doverieto – pat ili granitsa za postigane na targovski uspeh.] <http://www.bulgic18.com/roads/bg/Evelyna.htm>. Accessed on 8 Oct. 2016. (in Bulgarian)

Razhdavichka-Kiessling, Evelina. 2010. Merchant's most precious asset: trust and reputation in the Greek correspondence of Constantine Fotinov. *Etudes balkaniques*, V. XLVI, 4/2010, 123–137.

Razhdavichka-Kiessling, Evelina. 2011. *Обменът на информация, или „най-ценната стока“ в гръцката търговска кореспонденция от архива на К.Г.Фотинов*. [Obmenat na informatsiya, ili nay-tsennata stoka v gratskata targovska korespondentsiya ot arhiva na Konstantin Fotonov.]. *Балканите – модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на проф. Надя Данова. Константинова, Юра (ред)*. [Balkanite – modernizatsia, identichnosti, idei. Sbornik v chest na prof. Nadya Danova. Konstantinova, Yura (red).]. Veliko Tarnovo: Izd. “Faber”, 118–135. (in Bulgarian)

Tatsov, Alexander. 2012. *Етрополе във вековното си минало*. [Etropole vav vekovното si minalo.]. **Тацов, Александър.** *Сборник книги, статии и материали за София, Столична община и Етрополе*. [Tatsov, Alexander. Sbornik knigi, statii i materialii za Sofia, Stolichna obshtina i Etropole]. Sofia, 706–752. (in Bulgarian)

Tsonchev, Petar. 1996. *Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания*. [Iz stopanskoto minalo na Gabrovo. Monografichni izsledvaniya.] Second edition, Gabrovo. (in Bulgarian)

Cholov, Petar. 2000. *Родът на Христо Ботев*. [Rodat na Hristo Botev.]. Sofia.

Shandova, Lilyana, St. Angelova. 1974. *Социално-икономическото развитие на града XV–XIX в.* [Sotsialno-ikonomicheskoto razvitie na grada XV–XIX v.]. Sofia.

Yaneva, Svetla. 1989. *Българското занаятчийство през втората четвърт на XIX в. в историческата литература.* [Balgarskoto zanayatchiystvo prez vtorata chetvart na XIX v. v istoricheskata literatura]. *Исторически преглед*, 11/1989, 58–72.

Correspondence address:

Ivaylo Naydenov – PhD Candidate

Faculty of History

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

15, Tzar Osvoboditel Blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: ivo_ngdek@abv.bg

ТЪРГОВСКАТА ДЕЙНОСТ НА ЦВЯТКО РАДОСЛАВОВ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 50-те ГОДИНА НА XIX в.

Мариана ДРУМЕВА

***Abstract:** The article discusses the main trends in the activities of Tsvyatko Radoslavov's trading company, established in 1855 in Svishtov till the autumn of 1859, the contacts he had with traders and companies working in the cities situated in central Bulgaria, with Istanbul, and abroad – Vienna, Bucharest, Brashov, Zimnicea, Giurgiu, Craiova, Odessa and others. Radoslavov dealt both with commission trading and proprietary trading. Within the range of his exports during that period agricultural products such as rice, aniseed, wax and works of Bulgarian crafts, especially leather and cutlery dominated; and his imports were mainly industrial products, iron, yarn and consumer goods. A balance between profits and losses from recorded transactions has been reviewed, the different commercial practices (establishment of a trade association, the way of keeping the accounts and business correspondence, payment in cash, by bills and bills of exchange) have been described. Attention has been drawn to the difficulties the company faced after the Crimean War (1853–1856) when Tsvyatko Radoslavov was forced to declare bankruptcy in July 1859. The article traces the negotiations for agreement with his creditors and the conditions under which he managed to recover and continue the activities of the company in the autumn of the same year. A conclusion has been drawn that the bankruptcy was not intentional; it was caused by unfavorable economic conjuncture and the mistakes and weaknesses of Tsvyatko Radoslavov and his associates.*

***Key words:** trading company, Commercial Law, Ottoman Empire, bankruptcy.*

JEL: N73

Търговията е един от основните отрасли на градското стопанство. През епохата на Възраждането именно в нея най-бързо проникват и се развиват тенденциите към модернизация и приобщаване на нашите земи към европейската икономика. Тази статия проследява от гледна точка на бизнес-историята развитието на една свищовска възрожденска фирма – тази на

Цвятко Радославов – през втората половина на 50-те години на XIX в., нейните успехи и спадове, предизвикателствата, които се налага да преодолее и да продължи дейността си.

Цвятко Радославов е роден на 20 октомври 1820 г. в Габрово, умира на 2 октомври 1880 г. в Свищов [**Nikolova, Y. 2006:** 376]. Баща му Радослав и дядо му Кънчо Сахатчиеви (Сахатчиолу) са известни габровски търговци [**Slavev, S., (eds.) 1980:** 58], част от известната фирма „Къню и Геню Сахатчийски“, която в края на XVIII и в началото на XIX в. развива широка дейност. В нейната вносна и износна търговия свищовското пристанище заема важно място.

Цв. Радославов се преселва в Свищов около 1840 г. с цел разширяване на търговската мрежа на неговото семейство [**Danailova, L. 1942:** 40]. Тук той започва да търгува с кожи, зърнени храни и занаятчийски изделия. През 1842 г. е приобщен към свищовския елит чрез брак с Кириакица Икономова, дъщеря на видния свищовски търговец и общественик Атанас Икономов. До средата на 50-те години на XIX в. участва в търговската дейност на своя тъст заедно с неговите синове - Димитър и Григор Икономови, и Годор Данаилов – другия зет на семейството [**Danailova, L. 1942:** 40]. Около 1854–1855 г. Ат. Икономов се оттегля от търговията поради напреднала възраст и влошено здраве. На 15 март 1855 г. Цв. Радославов подписва заявление, че получава от своя тъст 20 000 гроша, с които влиза в новото съдружие с Димитър и Григор Икономови. Той от своя страна се задължава да му изплаща всяка година по 5000 гроша¹. Цв. Радославов до този момент натрупва значителен опит, изпъква с търговските си способности и бързо се утвърждава като основна фигура в създадената по роднински фирма. Писмата на търговските ѝ партньори са адресирани до него, а той ръководи дейността на съдружниците. Според описаните в Търговския закон на Османската империя от 1850 г. видове сдружения фирмата отговаря на събирателно дружество [**Arnauodov, H. 1871:** 129–135; **Atanasova, S. 2014:** 56–58; **Roussev, I. 2015:** 276–277].

През този ранен период от съществуването си новата фирма практикува както комисионна, така и самостоятелна търговия. Търговците комисио-

---

¹ НБКМ – БИА, II В 5571.

нери извършват дейност от свое име, от името на съдружието или за сметка на поръчителя. Те получават лихва върху платените пари за стоките от поръчителя и носят отговорност за товаренето и доставките в определен срок, както и за доброто състояние на стоките [Arnaudov, H. 1871: 135–136; Atanasova, S. 2014: 59]. Комисионната или посредническа търговия е дейност с чужди стоки, от които се получават твърди комисиони и не се свързват с риск от игрите на пазара по отношение на търсенето и предлагането, повишението или спадането на цените, несигурността и рисковете, свързани с транспорта и т.н. [Cohen, D. 1975: 73]. Комисионер-ството е изгодна дейност, когато капиталите на фирмата не са големи или са заети в други сделки.

Информация за комисионната търговия на Цв. Радославов през този период дават партидните му книги от 1854–1856 и от 1857–1858 г. В тях търговските операции са записвани последователно в хронологичен ред. Радославов получава в Свищов стоки от различни селища от вътрешността на българските земи, които след това изпраща до крайния им получател във Влашко. Стоките, с които търгува най-много, са ориз, восък, анасон, аби, гайтани, кожи (мешини, сахтияни и каплами), ножове.

Основните му партньори за 1855 г. са Хинко Лазаров от Ловеч, Иван Панюв, Хр. Иванов, Иванчо Пенчов от Габрово, Василий Гьока, братя Вазови, братя Хамамджиеви от Сопот, Станю Цочев от Букурещ, Колю Дянков от Браила, Атанас Гьока от Галац, Неделчо Петрович от Александрия и др. През 1856 г. Радославов осъществява износ освен на изброените фирми, също и на търновските търговци Н. Минчоолу и Братя Карагъзови, на Недялко Димитров от Ловеч и др.²

За 1856–1858 г. липсват сведения за износна комисионна търговия на Цв. Радославов.

През 1859 г. Андрей Йоанов от Габрово изпраща чрез него ножове и гъон за Турно Мъгуреле и за Крайова; Георги х. Йоану от Габрово – ножове до Симеон Йордаки табак в Браила; Братя Вазови от Сопот – до Н. Петрович в Александрия.

Във вносна комисионна търговия за този период преобладават про-

---

² Пак там, II В 5080.

мишлени изделия, лекарствени препарати, бои, различни видове желязо, памучни преди, бакалски стоки и др. Например през 1855 г. хаджи Минчо х. Цачев и Евст. Селвели изпращат от Виена лекарства, лимонтузу, сачми; чамови дъски, кибрит, балсам, челик (стомана), червиш, мед от Букурещ и от Виена. През 1856 г. Ев. Селвели изпраща до Н. Минчоолу и братя Карагьозови в Търново дрехи, желязо, бои и др.; Ангел Димитров от Галац изпраща дъски до Стоян Драголов в Търново; Дим. Василев от Букурещ внася фасул, розогки и др. за Стефан Пенчев Актар в Търново; Колю Дянков от Браила – каменна сол за Габрово; хаджи Ангел Иванов получава от Цариград чрез Цв. Радославов агнешки кожи, кафе, преди, манифактурни изделия³.

Заедно с комисионните сделки, при които Цв. Радославов и Д. Икономов изпълняват посредническа роля за износа и вноса на различни стоки, те се занимават и с търговия за своя сметка. Още през 1854 г. съдружниците наемат своя мааза (склад) в Букурещ. В нея работи главно Д. Икономов, а Радославов му изпраща стоки от Свишов. Тези стоки той получава или от техни партньори от други градове, или от Т. Данаилов, който обикаля различни селища и купува стоки за съдружието. И тук една от стоките, с които те търгуват най-много, е оризът. Ориз съдружниците изкупуват от районите на Пловдив, Пазарджик, Сопот, понякога и от Ловеч. По-голямата част от него изнасят в Букурещ или в други румънски градове⁴. През 1855 г. Цв. Радославов отбелязва приход от 63 900 гроша от продажбата на ориз за тяхната фирма⁵. През следващите години въпреки някои трудности по продажбата му, свързани с конкуренцията на ориз от европейските страни и с намалялото търсене, износът продължава.

Важна суровина, която изнасят Цв. Радославов и Д. Икономов за нуждите на кожарските еснафи в Букурещ и други румънски градове, е смрадликата. Тя е необходим продукт за обработка на кожата и износът ѝ носи значителни печалби. Това обстоятелство подбужда съдружниците да се включат в търговията с нея. За големи количества от тази суровина говори Д. Икономов в писмо до брат си Григор от 11 юни 1855 г. Наличната смрад-

---

³ Пак там.

⁴ Пак там, II В 5568.

⁵ Пак там, II В 5080.

лика от Букурещ пренасят в Гюргево и я продават по 41 – 44 гроша. Успяват да продадат около 15 000 оки⁶.

Във вносната търговия на фирмата през 1855 и 1856 г. е отбелязан само фасул. На 16 ноември 1855 г. Цв. Радославов внася от Букурещ 20 784 оки боб, който е продаден в Свищов от декември до април 1856 г. Тази сделка обаче носи загуба от 3 623 гроша⁷. През есента на 1856 г. Т. Данаилов купува в румънския град Питещ 8516 оки боб, които оставя в мазата на Н. Петров в Александрия⁸.

Търговията в Букурещ и Гюргево има променлив успех за съдружниците. Когато имат печалби, те изпращат пари в Свищов - например на 15 ноември 1855 г. Д. Икономов изпраща на Радославов един възел с пари през Зимнич по Ив. Алтънов на стойност 12 600 гроша (в монети – 500 карбовни, 2 пробити чарксъс, 2 рубета)⁹.

Освен мааза в Букурещ Цв. Радославов и Д. Икономов наемат през есента на 1854 г. и гора в околностите на града. В нея те сечат дърва и приготвят дървени въглища. С тази дейност се занимава главно Григор Икономов. Гората явно не носи на съдружниците очакваните приходи, тъй като през юни 1855 г. добрите въглища от други места се продават по 100 гроша до 3 минца (1 минц = 70 гр.), а те продават 6 000 оки по 42 – 43 гроша. Д. Икономов наема в Букурещ една пивница за склад, в който да съхранява получените още 36 коли с въглища¹⁰. През ноември с. г. той констатира, че за техните въглища не получават по-добра цена от 40 – 50 гроша, защото били “стока долна”, но все пак има възможност да се продадат¹¹.

През май 1856 г. цената на дървените въглища спада до 40 – 32 гроша за ока¹². На 10 юни 1856 г. Григор А. Икономов изпраща на Цв. Радославов в Свищов 50 000 оки въглища. Съобщава му, че като се продадат те по-добре от букурещките, други 50 000 оки са готови и иска да му осигури каик за

---

⁶ Пак там, II В 5976.

⁷ Пак там, II В 5080.

⁸ Пак там, II В 5080.

⁹ Пак там, II В 5580.

¹⁰ Пак там, II В 5975, 5976, 5978.

¹¹ Пак там, II В 5968, 5971, 5080.

¹² Пак там, II В 5981.

превоза¹³. На 12 юни 1856 г. Т. Данаилов пристига в Гюргево и намира 35 коли с въглища, които оценява като “средна хубост”. На 22 юни пише от Браила, че те могат да се продадат по 28 – 26 гроша¹⁴.

Вероятно дървеният материал от тяхната гора не е достатъчен или не е качествен, защото през юли и август Д. Икономов предлага на Радославов да купи чам, за да приготвят от него 40 – 50 хиляди оки въглища до Димитровден и да ги внесат за зимата¹⁵. На 5 декември Д. Икономов информира, че поради лошото време не могат да натоварят въглища нито за Гюргево, нито за Букурещ¹⁶. Трудностите по приготвянето и продажбата на дървените въглища принуждават съдружниците да се откажат от гората.

Важен проблем, който трябва да разрешат Радославов и братя Икономови, е недостигът на собствени парични средства. На 27 юни 1855 г. Д. Икономов пише на брат си, че дългът им към Теодораки Сарафина не е паднал под 2 000 минца¹⁷. На 15 ноември 1855 г. в писмо до Цв. Радославов Икономов констатира, че дълговете им се увеличават и търговията им се извършва с чужди пари. Вероятно Радославов го упреква за недостатъчните печалби, защото Икономов отговаря, че ако той му се вижда недостоен, да отиде сам или да изпрати друг човек на негово място¹⁸.

Недостатъчните приходи от дървени въглища братя Икономови се опитват да компенсират с внос на лико и въжета, които се търсят в Свищов. През декември 1855 г. Гр. Икономов изпраща 3 000 оки лико, които Цв. Радославов получава от Н. Попович от Александрия. След продажбата им в Свищов той отбелязва приход от 856½ гроша¹⁹.

На 5 август 1856 г. Гр. Икономов изпраща на Радославов през Зимнич и Ив. Алтънов 431 връзки лико по 7 008 оки. Моли да ги продаде бързо. Възнамерява след няколко дни да изпрати още 6 или 7 хиляди оки. Ако Ра-

---

¹³ Пак там, II В 5603.

¹⁴ ЦДА, ф. 253к, оп. 1, а. е. 25, л. 1, 2.

¹⁵ НБКМ – БИА, II В 5605, 5606, 5608, 5618, 5619, 5621.

¹⁶ Пак там, II В 5627, 5632.

¹⁷ Пак там, II В 5977.

¹⁸ Пак там, II В 5580.

¹⁹ Пак там, II В 5080.

дославов е съгласен, той може да намери още 10 – 15 хиляди оки²⁰. На 16 август Д. Икономов съобщава на Цв. Радославов да не продава ликото поевтино от 200 гроша, да остави от тях и в мазата за всеки случай²¹.

От началото на 1856 г. търговският оборот значително се съкращава. Приключването на военните действия в Кримската война (1853–1856) и отпадането на необходимостта от снабдяване на армиите на османските съюзници води до спадане на цените на натрупаните в складовете стоки. За предстоящия мир и отражението му върху търговията пише Д. Икономов в няколко свои писма до Цв. Радославов от Букурещ. На 7 февруари той изказва безпокойство: “От истина че и тука според многото говорене за мир альшверишът като нож сякачи са преряза и никой за нищо не ни пита, прочее на този мир страх ма е да не му излезе гласът друг, толкова ще имаме търпение и последокът ще видим”²². На 20 март информира: “Телеграфически има известие от Париж, че мирът е сключен. Говори се, че не е лъжлив, а истински”²³.

Намаляването на обема на търговията води до спадане на продажните цени на различните стоки и въпреки това няма търсене²⁴. Слабите продажби принуждават Д. Икономов да се откаже от мазата в Букурещ. На 25 юли той предупреждава Цв. Радославов, че ако продължат така, съвсем ще затънат в лихви. Предстои му да изплати няколко полици, за които не знае откъде ще намери пари. На 29 август Икономов информира Радославов, че приближава времето да оставят магазинята в Букурещ. Смятат със зестрата на Григор да си платят дълговете, имат да събират пари и от стока. На 16 септември Икономов допълва, че засега няма да имат магазинята в Букурещ, защото няма полза от нея, а той се старее да направи някоя търговия “на крака”²⁵.

Намаляването на търговския оборот през 1856 г. се отразява върху стабилността на фирмата на Цв. Радославов и Д. Икономов. Те се принуждават да вземат кредит под формата на полици, които теглят на различни тех-

---

²⁰ Пак там, II В 5616.

²¹ Пак там, II В 5619, 5983.

²² Пак там, II В 5584.

²³ Пак там, II В 5592.

²⁴ Пак там, II В 5585, 5588, 5600.

²⁵ Пак там, II В 5610, 5622, 5983.

ни партньори – търговци и сарафи. Например на 17 февруари Д. Икономов заема от Тепциолу 400 минца, от които възнамерява да изпрати в Свищов, но се налага да извърши няколко неотложни плащания²⁶.

На 13 април Икономов настоява в писмо Цв. Радославов да не взема повече стока, отколкото пари е получил на ръка. Най-голямата му грижа е да се избавят от дълговете, защото те са вредни за тях²⁷. На 24 април отново пише за парични затруднения. Уведомява съдружника си, че на 21 март им е теглена полица за 9 500 гроша от Георги Икономов от Гюргево, които трябва да се платят на Хр. Георгиев, но той не я приел, защото “нямаме надежда от никъде”²⁸.

На 3 юли 1856 г. Д. Икономов информира Радославов, че едва успял да изкара 500 минца, от които 300 дал на Тепциолу, 100 на Хр. Георгиев и 100 дал на Григор назаем за кирията на въглищата. Поради това не може да изпрати исканите от Радославов 200 минца. Той установява някои различия в сметките им и го пита защо изчислява вземанията им в минцове, след като те ги изчисляват във влашки грошове. Така сметките не излизат и „пак ние сме виновни”²⁹. На 17 юли Д. Икономов получава от П. Константинов 922 гроша в минцове, 1 полимперал и 2 цванца. Тези пари той изпраща на Цв. Радославов с молба „да се регулира и да не каже после, че сметката му не излиза”³⁰.

В края на юли Д. Икономов и Ал. Шишманов уреждат сметките помежду си за една полица за 20 000 гроша³¹. На 15 септември 1856 г. Икономов успява да изплати и дълга им към Теодораки Сарафина³². С това съдружието успява да се стабилизира до известна степен.

През 1857–1858 г. фирмата на Цв. Радославов според партидният тефтер за този период внася различни видове желязо за Габрово (Стоян Христов, Никола Дянков, Колю Рачов, Станчо Милков) и Трявна (Никола Рай-

---

²⁶ Пак там, II В 5586.

²⁷ Пак там, II В 5598.

²⁸ Пак там, II В 5600.

²⁹ Пак там, II В 5605.

³⁰ Пак там, II В 5608.

³¹ Пак там, II В 5612, 5620, 5623.

³² Пак там, II В 5983.

нов). Стойността на отделните доставки варира от 1 400 до 62 480 гроша. Сметките в повечето случаи са изравнени, рядко остават суми за доизплащане от страна на поръчителите към Цв. Радославов³³.

Най-доходна от вносната търговия през този период се оказва търговията с каменна и морска сол. За 1857 г. Цв. Радославов отчита печалба от сол в размер на 50 796 гроша, а за 1858 г. – 53 980 гроша³⁴.

Значителен обем регистрира и търговията на Цв. Радославов с кожи. Той внася тази суровина за нуждите на различни лица и табашки (кожарски) еснафи. Общата сума на доставките за 1857 г. е 39 635½ гр. От тях Радославов получава в брой 32 003 ½ гр. и остават със запис 7 632 гр.³⁵

На габровския табашки еснаф Цв. Радославов доставя 300 волски кожи по 480 гр. за чифт, сметката е изравнена на 46 274 гроша³⁶.

Значителни количества кожи Радославов продава през 1858 г. на Христо Станчов и Минко Георгиев от Севлиево, на Марко Стоянов табак, Ганю Иванов и Иван Денков, Станчо Милков, Колю Дончов, Влатко Петков табак, х. Пенчо х. Цачов от Габрово и др. Една част от стоката е платена в брой, а друга – с полици³⁷.

Цв. Радославов доставя на свищовския папукчийски еснаф на 28 август 1858 г. 16 тури гъон на обща стойност 11 600 гроша. Заплащането е извършено с полици, като падежът е 31 и 61 дни³⁸.

В партидният тефтер е отбелязана изравнена сметка за внос на 600 кожи, закупени от В. Рашеев в Одеса през 1857 г. на стойност 16 929 гр. и за 1858 г. – за 4 740,55 рубли³⁹. В. Рашеев ги изпраща на Цв. Радославов чрез Евл. Георгиев⁴⁰. През юли 1858 г. Хр. Тъпчилещов изпраща на Радославов тескере (удостоверение) за 6 000 внесени кожи от Цариград. Плащането е в брой – 18 000 гроша с лири по 126 гроша, трансформирано после в лири по 143 гроша. Радославов заплаща 144 лири по 143 гроша, равняващи се на

---

³³ Пак там, II В 6422, л. 27, 72, 89, 105, 117, 127, 131.

³⁴ Пак там, II В 6422, л. 57.

³⁵ Пак там, II В 6422, л. 50.

³⁶ Пак там, II В 6422, л. 64.

³⁷ Пак там, II В 6422, л. 115, 116, 127, 129, 132.

³⁸ Пак там, II В 6422, л. 128.

³⁹ Пак там, II В 6422, л. 65.

⁴⁰ Пак там, II В 6422, л. 84.

20 590 гр.⁴¹ По този начин той губи 2 590 гроша от промяната в стойността на турската лира.

Вероятно Цв. Радославов отново изпитва парични затруднения, защото през 1857 г. той тегли 7 полица на Хр. П. Тъпчилещов на обща стойност 105 400 гроша. Повечето от тях са за сметка на свищовската митница и със срок на погасяване 11 дни. Само една полица е със срок от 15 дни⁴². Наред с това той полага усилия да събере своите вземания – например на 27 август получава от Ив. Пенев чрез Евл. Георгиев един възел от златни монети на стойност 25 658 гроша⁴³, а на 18 октомври 1857 г. Евл. Георгиев от Галац уведомява брат си Христо в Букурещ, че му е събрал 2880 влашки гроша от Цв. Радославов⁴⁴.

Финансовата нестабилност в Османската империя след Кримската война води до силни колебания в курса на валутите. Това обстоятелство принуждава Цв. Радославов да следи ежедневно промените. От кореспонденцията му с Хр. П. Тъпчилещов се вижда, че на 27 юли 1858 г. 1 турска лира се равнява на 161½ гр., на 9 август е 153 гр., на 12 ноември – 135½ гр., а на 22 декември – 122 гроша. По тези стойности Радославов оценява задълженията си към Тъпчилещов (54 377¾ гр. през юли и по главна сметка между двамата от 122 682 гр. през август) и вноските си по тях. Моли го да го предпази от монетните разлики, като му тегли полица от 500 минца за Букурещ на заповедта на Ив. х. Лилев, “понеже живота ми се държи от господство ви и с една хуртя (дума) се наричам ваш чирак!”⁴⁵.

На 26 август 1858 г. Цв. Радославов заверява сметката на Тъпчилещов за внесените от него 16 000 гроша на Ив. х. Лилев с 37 252½ гроша. Радославов внася и на Хр. Георгиев 300 минца за теглителницата на Тъпчилещов от 16 000 гроша и обещава да внесе и остатъка. Той отива в Габрово да събере парите, които му дължат, но и там трудно се намират пари. Той моли Тъпчилещов да му изпрати 2000 гроша “бакър пари” (медни), да има и по 10, по 5, по 20 и по 40 пари „за дреболии” и да направят някой „сарафлък”,

---

⁴¹ Пак там, II В 6422, л. 104.

⁴² Пак там, II А 22075, 22076, 22077, 22078, 22079, 22080, 22081, 22082.

⁴³ Пак там, II В 5651, 5652.

⁴⁴ Пак там, ф. 7, а. е. 12, л. 224.

⁴⁵ Пак там, I А 4797, 4798.

от който и двамата да спечелят⁴⁶. Тази сделка обаче не се осъществява поради невъзможността да се изнесат медни пари от столицата.

На 24 септември 1858 г. Ст. Арнаудов внася от Габрово на Хр. Тъпчилещов 12 431 гроша за сметка на Цв. Радославов, на 12 ноември Радославов изплаща 15 450 гроша, а на 22 декември отново Ст. Арнаудов изпраща в Цариград един възел от различни монети на стойност 12 000 гроша за сметка на Радославов⁴⁷. С тези пари се погасява част от задължението на Цв. Радославов към Тъпчилещов⁴⁸.

От търговската кореспонденция на Цв. Радославов се вижда, че 1859 г. е особено трудна не само за него, а и за всичките му партньори. Стопанската криза в Османската империя и в европейските страни се задълбочава. Тя е отразена и на страниците на „Цариградски вестник” [Paskaleva, V. 2012: 384]. Турската лира е много нестабилна, търговците трудно намират кредит и обемът на стокообмена се свива значително. В свое писмо до Хр. Тъпчилещов от 2 март 1859 г. Радославов го моли да му намери някаква работа. “Тая година паницата ми пресъхна и надеждата, че не виждам от да ми покажиш от нейде едно парче хляб както ва молих временно или някоя комисиона, или в някой росомат да ма вместиш, надявам се, че не ще ма забравиш и подаржиш тази година, защото работите хич не вървят на добре и дано бог ги обърне за малко време на добре, защото парите съвсем липсаха и никаква работа не става”. Моли го да провери ако се продава гюмрукът на виното, да го откупи за Свищов, Никопол, Плевен и Ловеч, защото очаква тази година добра печалба от него⁴⁹. С тези свои намерения Радославов се опитва да излезе от тежкото положение и да стабилизира фирмата.

Тъпчилещов кредитира Цв. Радославов и му помага да изплати няколко полици, които той не е в състояние да осребри. Така задълженията му към Тъпчилещов достигат до 30 471 гроша⁵⁰.

Основният проблем при отпускането на кредит чрез полици е размерът на лихвения (сконтовия) процент. В Османската империя той е по-висок, от-

---

⁴⁶ Пак там, I A 4799, 4800, 4801.

⁴⁷ Пак там, I A 4802, 4803, 4804, 4805.

⁴⁸ Пак там, II B 5096.

⁴⁹ Пак там, II A 4808.

⁵⁰ Пак там, II B 5105, 5121, 5145, 5189, 5201, 5217, 5228, 5695; II A 4807, 4810, 4811.

колкото в европейските страни, и е различен в отделните райони на империята. Влиянието на Кримската война и придружаващата я „сребърна болест” (т.е. недостиг на пълноценни парични знаци) налагат своя отпечатък върху височината на лихвения процент. Това състояние на кредита и на сконтовия процент се съпровожда с много и непрестанни фалити през 1859 г. [Cohen, D. 1975: 66–67].

Трудности в търговията си изпитват дори Евл. и Хр. Георгиеви. „В Букурещ особено е много зло – пише Евл. Георгиев – и да пази господ секиго. Тази година, ако опазим своето си, щем бъдем много честити” [Cohen, D. 1975: 67].

Други големи кредитори на Цв. Радославов са Ст. и Хр. Арнаудови от Габрово с клон на фирмата в Цариград. Като габровец по рождение, Цв. Радославов търси помощ от свои близки и познати. От Арнаудови той получава пари, с които посреща най-големите искания на кредиторите си [Shkodreva, M.-T. 1993: 171]. На 12 януари Хр. Арнаудов изпраща от Цариград сметка на Цв. Радославов, според която общият му дълг към тяхната търговска къща е 62300 гроша⁵¹. През 1859 г. не вървят добре търговските дела и на цариградския клон на „Ст. Арнаудов и син”. Хр. Арнаудов във всичките си писма до Радославов описва лошото положение на търговията в Цариград⁵². На 9 февруари 1859 г. пише: „пиацата е станала за оплакване от разните банкрутства. Един сарафин банкрутирал и завлякъл с 1 милион гроша българите”⁵³; на 16 февруари: “От ден на ден в пиацата неверието се умножава и всеки ден банкрутства на сарафите. За сега 100 гроша назаем не се намират. Камбиата не се продават...Букурещ вече нищо не чини, а Виената никаква не я бива: един банкир се готви за банкрут и ако го извърши, много хорица ще разплаче”⁵⁴; на 20 февруари: “алъш-вериш няма, и пари, и метал липсват съвсем”⁵⁵. Поради това той настоява Радославов да внася редовно пари за дълга си. Въпреки отправяните към него упреци за забавянето на вноските и за теглене на нови полици, без да се допита до тях, тонът на

---

⁵¹ Пак там, II В 5115.

⁵² Пак там, II В 5106.

⁵³ Пак там, II В 5132.

⁵⁴ Пак там, II В 5139.

⁵⁵ Пак там, II В 5142.

писмата е приятелски. Арнаудови изразяват готовност да му помагат и в бъдеще, след като се оправят техните дела⁵⁶. На 30 май дългът на Цв. Радославов към тях леко спада на 57 351 гроша в турски лири по 146 гроша. Тогава турската лира е 155 ¼ гроша, книжните лири – 78–76½ гроша, а минцът – 80¾–81 гроша⁵⁷.

Част от паричните си задължения Цв. Радославов урежда с помощта на Хр. Георгиев от Букурещ. За да може да изплати теглените му полици, в началото на 1859 г. изпраща 7 чувала с восък, около 350 оки, които Георгиев продава по 16¾ гроша с 2 месеца почек (на изплащане), и още 7 чувала, около 600 оки по 16 гроша, които ще бъдат платени на 15 март. Хр. Георгиев оценява купувачите като най-добрите и се надява да платят почтено. За кожите купувач няма, а и да има, ще е на вересия, а в тези дни той не смее и на най-добрия купувач да даде на вересия⁵⁸.

На 16 април 1859 г. Хр. Георгиев от Букурещ моли Цв. Радославов да му изпрати поне 250 минца, защото се намира в голямо притеснение⁵⁹.

Известна търговска къща, с която Цв. Радославов активно работи, е на Н. Минчоолу с център Търново и клонове „Н. Минчоолу и Евст. Селвели“ във Виена и „Н. Минчоолу и Маринов“ в Цариград. На 9 февруари 1859 г. „Н. Минчоолу и Маринов“ от Цариград уведомяват Цв. Радославов, че клонът им във Виена му е теглил полица от 37 000 гроша в бешлици, която трябва да се плати в Цариград на 12/23 март. Стават много фалити и това теглене не им е изгодно⁶⁰. Имат нужда от цялата сума и молят да им я изпрати в груп. Тегленето на пари носи много загуби поради икономическото и политическото положение⁶¹.

На 16 март 1859 г. „Н. Минчоолу и Маринов“ от Цариград уведомяват Цв. Радославов, че са платили виенската полица за 37 000 гроша и са задължили сметката му. Явно той е затруднен и моли да изчакаят с изпращането на парите, но сега и тяхното положение е тежко. Не се намират пари и с

---

⁵⁶ Пак там, II В 5229, 5252.

⁵⁷ Пак там, II В 5694.

⁵⁸ Пак там, II В 5056.

⁵⁹ Пак там, II В 6000.

⁶⁰ Пак там, II В 5133.

⁶¹ Пак там, II В 5143.

2½ % лихва⁶². Те се принуждават на 22 март да му теглят полица от 100 турски лири (оценени на 12 600 гроша) с 15 дни срок на заповед на Пашанко Енчев в Свищов⁶³. Цв. Радославов изплаща тази полица, но няма възможност да върне останалата част от дълга си и предлага да му изтеглят още една полица, а той ще има грижата да им внесе парите в Цариград. През май с. г. „Н. Минчоолу и Маринов“ изразяват разочарование, че той им бави парите, тъй като изобщо не са очаквали това от него. „Обстоятелствата г-не са лошава, търговците в Цариград се бесят за пари, затуй казваме ви днес защо без друго трябва, щом като приемните настоящето ни, и да испроводите дългът си, ако ли не го испроводите (ние ще чакаме 15 – 20 дена от днес) ще ви теглим полица с 3 деня виста, бъдете известени. Монедите зле вървят, лирата турска ту на 145 гроша слиза, ту на 150 и 152 ся качи ..., с една реч твърде зле отива пиацата ни”⁶⁴. Въпреки затрудненото си положение те съветват Радославов да им внесе парите с груп или да намери полица в Свищов, тъй като в Цариград всеки искал да даде 98 лири, а да получи в Свищов 100 лири, което би му донесло загуба⁶⁵.

На 29 юни „Минчоолу и Маринов“ теглят на Цв. Радославов една полица от 100 турски лири със 7 дни срок и заповед до П. Е. Попович. Молят го да я приеме и на падежа да я заплати, както и да им върне остатъка от дълга си – около 7–8 хиляди гроша⁶⁶.

Цв. Радославов внася пари с групове до Виена и на 27 юли 1859 г. „Н. Минчолу и Е. Селвели”го уведомяват, че им дължи още 1800 гроша, които да предаде на техен човек, който ще мине през Свищов. Изпращат на негово име 6 сандъка със стока, които Радославов да препрати на П. Раданович в Търново⁶⁷.

Цв. Радославов натрупва големи задължения и към българския търговец от Букурещ Йоан Д. х. Бакалоглу. На 1 март 1859 г. той моли Цв. Радославов да му изпрати парите за остатъка от полицата за 14 100 гроша и па-

---

⁶² Пак там, II В 5180.

⁶³ Пак там, II В 5182,5187,5194.

⁶⁴ Пак там, II В 5236.

⁶⁵ Пак там, II В 5716.

⁶⁶ Пак там, II В 5720.

⁶⁷ Пак там, II В 6013.

рите за друга полица от 14 050 гроша, която трябва да се плати на 5 март. Борсата е в тежко състояние, всеки ден има фалити, затова не може да се намерят пари и с 2½ % лихва⁶⁸.

Паричните взаимоотношения с Й. Бакалоглу се уреждат чрез виенската фирма „Кушович и Куцомано“, които през 50-те години на XIX в. внасят различни стоки чрез Цв. Радославов. Те също в няколко писма настояват да им върне дълга си. На 10 юли 1859 г. му напомнят, че им дължи още 2794,33 фиорина⁶⁹.

През 1859 г. Цв. Радославов урежда парични взаимоотношения и с редица други търговци – П. Попович и Д. Костович от Зимнич⁷⁰, Стефан Русович от Букурещ⁷¹, Хр. Иванов от Габрово⁷².

Изпадайки във все по-големи затруднения, Радославов е принуден да обяви фалит през юли 1859 г. Данни за фалита му са отразени в неговата касова книга за 1859 – 1860 г. Съотношението между внесените и изнесените пари в касата му е неблагоприятно през първата половина на 1859 г. През юли в касата му има недостиг от 79 114:14 гроша. Цв. Радославов отбелязва: „До тука ми е падането“⁷³.

Според Търговският закон на Османската империя той е принуден да прекрати работата си и да даде всичките си стоки и търговски книжа в пруското консулство, което е негов протектор. Консулството назначава Гаврил х. Денков за куратор по търговските му дела. Дават срок от 6 седмици на Радославов, за да се споразумее с кредиторите си. Ако след изтичането на този срок той не постигне споразумение с тях, консулството има право да проведе конкурс за неговата маза⁷⁴.

Фалитът на Цв. Радославов се приема негативно в Свищов. За него споменава Димитър Кръстевич в писмо до Ангел Канович от Браила на 22 юли 1859 г.: „Ами ни от тука какви действия на нашата пиаса да ви съобщим? Като сичките спят, па търговията умряла. Трябва да сте ся научили за падновението на Шишманоглу и на Цвятка Радославов. Срамотни работи! и

---

⁶⁸ Пак там, II В 5155, 5166.

⁶⁹ Пак там, II В 5128, 5131, 5135, 5151, 5208, 5212, 5216, 5224, 5235, 5240, 5246, 6005.

⁷⁰ Пак там, II В 5137, 5138, 5191, 5220, 5233, 5248.

⁷¹ Пак там, II В 5679.

⁷² Пак там, II В 5200.

⁷³ ЦДА, ф. 253к, оп. 1, а. е. 103.

⁷⁴ НБКМ – БИА, II А 4815.

не стига, че тези направиха на себе си срам, но даже и на сищовлиите, щото ще ги е срам вече да ся именуваат сищовлии, и от сега нататък по-добре би предпочели да ся именуваат орешенци⁷⁵, нежели сищовци. Но що думаме? Речените михлази не са от Сищов, един от тях е видинлия, а другий габровец. А сищовците всякога са били почтенни, както и занаятци са надяваме⁷⁶.

Мнението на Д. Кръстевич може да означава, че фалитът на Цв. Радославов се дължи на негова непочтеност или други отрицателни лични качества. Би могло обаче да се допусне, че става дума и за конкуренция между тях, въпреки че на 1 април 1858 г. Радославов получава официално съобщение за откриване на търговската къща на братя Димитър и Петър А. Кръстевич заедно с предложение за бъдеща взаимноизгодна работа⁷⁷. Освен това Радославов ги препоръчва и на своите партньори „Ст. Арнаутов и син“⁷⁸.

Причините за този фалит се изясняват по време на водените от август до октомври 1859 г. сложни преговори между Цв. Радославов и неговите кредитори. В тези преговори Ат. Н. Каракашев е представител на Хр. Тъпчилещов, Д. х. Н. Лилов от Русе е пълномощник на „Н. Минчоолу и Маринов“ от Цариград, Д. Начович – на Кушович, а Хр. Арнаутов сам отива в Свищов. Цв. Радославов предлага да изплати 25% от дълговете към кредиторите си. Склонен е само на Хр. Тъпчилещов да плати 40 или 45%, най-много 50% след две години. Това се дължи на благодарността му към него, „защото помни и не ще забрави благоденствията му през разни времена“. Каракашев пише на Тъпчилещов, че не вярва у Радославов да се намират готови пари, „защото той не е като Шишманоолу, но всякога гледал да внесе и посрещне, както и особено от много е забелязан“⁷⁹. Освен това той не разполага с имоти, има само една къща, която е на името на жена му⁸⁰ (къщата е наследство на Кириакица Радославова от баща ѝ).

През втората половина на август кредиторите на Цв. Радославов прегледат тефтерите му. Според Ат. Каракашев те са нередовни и е трудно да

---

⁷⁵ Село Ореш е съседно на Свищов.

⁷⁶ НБКМ – БИА, II В 5063.

⁷⁷ Пак там, II В 5660.

⁷⁸ Пак там, II В 5215.

⁷⁹ Пак там, II А 2136

⁸⁰ Пак там, II А 2139.

се извлекат никакви сведения от тях. Констатира, че все пак 20 до 25% от дълговете му могат да се съберат. След като преглеждат виенските, букурещките, цариградските и одеските му сметки, установяват, че е платил около 120 000 гроша лихви и разлики⁸¹. Тази сума, съпоставена с недостига от около 80 000 гроша в касата му, е показателна за основния фактор за фалита. Самият Радославов пише на Хр. Тъпчилещов, че от своите длъжници няма да може да си върне парите, затова го моли за съдействие, за да се споразумее с кредиторите си. В противен случай, ако се проведе търг за мазата му, те няма да могат да си получат и 10% от дълга му към тях⁸². Кушович, представян от Д. Начович, и Арнаудов предлагат Радославов да плати 40%, а Радославов настоява за 35%. Каракашев пише на Тъпчилещов, че ако Радославов плати на другите по 40%, ще се опита да го склони на него да плати 50%⁸³. На 26 август уточнява, че Кушович и Арнаудов се съгласяват да им се платят 35% след две години⁸⁴. На 27 септември му съобщава допълнително, че Цв. Радославов на никого, освен на него, не е обещал да плати 50%⁸⁵.

На 5 септември 1859 г. самият Цв. Радославов пише на Хр. Тъпчилещов, че се е спогодил с кредиторите си да им плати в разстояние на две години 35% от дълга си. Остава само той (Тъпчилещов) и още един приятел, за които Радославов е помолил консулството за отсрочка от още 3 седмици, за да може и с тях да се разбере. „Впрочем покорно ва моля смилете се за мое то невинно осиромашаване, бъдете ми помощ за да расправите сос мене както и пр. кредитори мои подписаха се с 35%. Наистина че ва озорарявам, обаче що да правя, моята зла чест и днешните обстоятелства ма внесоха в такъв път за когото аз без да са усетя влязох.” Моли го да се съгласи на споразумение, както и другите кредитори, и обещава да не му остане длъжен, като се хване пак на работа⁸⁶.

Между Радославов и Тъпчилещов възниква противоречие по въпроса за начина на изплащането на дълга – Радославов не е съгласен да плати в кайме (книжни банкноти или запис) според искането на Тъпчилещов, а как-

---

⁸¹ Пак там, II А 4815.

⁸² Пак там, II А 4815.

⁸³ Пак там, II А 2138, 2139.

⁸⁴ Пак там, II А 2140.

⁸⁵ Пак там, II А 2142.

⁸⁶ Пак там, II А 4816.

то на другите кредитори, т. е. ако дългът е направен в монети, и те в монети да го оценят⁸⁷. Поради това преговорите продължават до края на годината.

На 3 октомври 1859 г. Д. х. Н. Лилов от Русе, определен за пълномощника на Н. Минчолу и Маринов от Цариград, и на Н. Минчолу и Ев. Селвели от Виена, като отчита техните интереси, се съгласява да вземе за цариградската къща 50%, а за виенската – 60% от дължимите суми, като Радославов му даде здраво поръчителство за 2 години⁸⁸.

На 18 октомври 1859 г. Ат. Каракашев уведомява Хр. Тъпчилещов, че Цв. Радославов е представил сигурни кефили (гаранти), които подписали в присъствието на един представител на консулството. Тези подписки остават за съхранение при Мехмед х. Сюлейманоглу, докато настъпят падежите и бъдат изплатени парите⁸⁹. Така Радославов получава право да възстанови търговията си.

На 30 октомври 1859 г. Костаки Николау дава запис на Цв. Радославов, че е получил от него 12 000 гроша за съхранение за 2 години, докато той си плати дълга за поетото поръчителство. След това той се задължава да му върне или записа, или парите. Освен това Николау поема ангажимент на всеки 6 месеца да начислява лихва върху посочената сума и да я предоставя на Радославов⁹⁰.

През ноември 1859 г. Ат. Каракашев и Цв. Радославов уточняват размера на задължението му към Хр. Тъпчилещов. И по този въпрос възниква разногласие, защото според Каракашев той е 43 000 гроша, а Радославов настоява за 30 431 гроша⁹¹. В крайна сметка на 14 декември Ат. Каракашев уведомява Тъпчилещов, че постигнал съгласие с Радославов той да плати 52% от дълга си върху 43 000 гроша. Първата полица ще бъде в лири, а останалите две – в книжни банкноти⁹².

Изложените факти дават основание да се направи извода, че фалитът на Цв. Радославов през лятото на 1859 г. не е умишлен. Той е следствие от обективни и субективни фактори и неблагоприятно стечение на обстоя-

---

⁸⁷ Пак там, II А 2143, 2144.

⁸⁸ Пак там, II В 6019.

⁸⁹ Пак там, II А 2145.

⁹⁰ Пак там, II В 6020.

⁹¹ Пак там, II А 2152.

⁹² Пак там, II А 2155.

телствата. Обективните фактори трябва да търсим в икономическата криза, големия спад в търговията и невъзможност да се съберат задълженията от изпаднали в затруднение партньори, недостига на парични средства, нестабилността на турската лира и ежедневно променящия се курс спрямо основните европейски валути. В тези трудни условия Радославов и неговите съдружници допускат грешки като прекомерното задлъжняване на фирмата, нередовно водене на търговската документация, вероятно предприемане и на рискови сделки в опит да се излезе от трудното положение.

След претърпението от Цв. Радославов фалит през лятото на 1859 г. и постигнатото споразумение с неговите кредитори, от октомври с. г. той възстановява търговската си дейност. Фирмата се реструктурира, като в нея се привлича богатия свищовски чифликчия Мехмед хаджи Алишоглу. Официално фирмата вече носи неговото име, но фактически ръководител и организатор на нейната дейност остава Цвятко Радославов.

REFERENCES

Arnaudov, Hristo. 1871. *Пълно събрание на Държавните Закони, Устави, Наставления и Високи заповеди на Османската империя.* [Palno Sabranie na Darzhavnite Zakoni, Ustavi, Nastavlenia i Visoki Zapovedi na Osmanskata imperia]. V. I, Tsarigrad. (in Bulgarian)

Atanasova, Svetla. 2014. *Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие.* [Tarnovskite targovski druzhestva pres Vasrazhdaneto]. Veliko Tarnovo: Izd. "Faber". (in Bulgarian)

Cohen, David. 1975. *Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви” в българските земи до Освобождението.* [Bankerskata deinost na kashtata "Evlogi i Hristo Georgievi" do Osvobozhdenieto.]. *Исторически преглед*, 6/1975, 63–74. (in Bulgarian)

Danailova, Luksa G. 1944. *Материали за правна и стопанска история на град Свищов.* [Materiali za pravna i stopanska istoria na grad Svishtov]. *Годишник на Висшето търговско училище – Свищов*. VI/1941–1942, 7–72. (in Bulgarian)

Nikolova, Yulia. 2006. *Достойно естѣ. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век. Личности–събития–факти.* [Dostoino est. Svishtov prez devetnadesetia vek i parvoto desetiletie na XX vek. Lichnosti–

sabitia–fakti]. Sofia: Izd. “Ivrai”. (in Bulgarian)

Paskaleva, Virdjinia. 2012. *Страници от битието на българите през първите години след Кримската война.* [Stranici ot bitieto na balgarite prez parvite godini sled Krimskata voina]. – Balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo. Problemi, borbi i postizhenia. Sbornik v chest na dots. d-r Ogniana Mazhdrakova-Chavdarova. Sofia: Izd. na BAN, 383–389. (in Bulgarian)

Roussev, Ivan. 2015. *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори.* [Targovskata modernist na Balgarskoto vazrazhdane kato kultura i praktika. Izsledvane i izvori.]. Veliko Tarnovo: Izd. “Rovita”. (in Bulgarian)

Shkodreva, Maria-Toska. *Габровската търговска къща Станчо Арnaudov и син и връзките им със Свищов през 50-те–60-те години на XIX век.* [Gabrovskata targovska kashta Stancho Arnaudov i sin i vrazkite im sas Svishtov prez 50-te–60-te godini na XIX vek.]. *Годишник на музеите от Северна България.* XIX/1993, 165–176. (in Bulgarian)

Slavev, Slavcho, Vasil Monev, Rashko Ivanov, Miroslav Minev, Ivan Ignatov, Milka Ruseva, Hristo Marinov and Yanko Apostolov. 1980. *Свищов в миналото и днес.* [Svishtov v minaloto i dnes]. Sofia: Izd. na Otechestvenia front. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Mariana Drumeva – Assistant Professor

“D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov

3, Aleksandar Stambolijski Str.

5250 Svishtov, Tel.: (+ 359) 898 621631

E-mail: mariana_drumeva@abv.bg

ОТКУПВАЧИ НА ДАНЪЦИ В ТУЛЧАНСКИ САНДЖАК ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Николай ТОДОРОВ

Abstract: *The present article aims to review the problem with tax farming in the Ottoman empire in the 70's of XIX century. Recently in the Bulgarian historiography the interest in tax farming and mainly the participation of Bulgarians in these economic operations found a serious place in the researches of Sv. Yaneva and Evgeniya Davidova.*

The current research's target is to complete the overall picture of functioning of this type of fiscal practices on the territory of the Tulcha Sandzhak, which covers the whole Northern Dobrudzha.

The article is based on unpublished Ottoman defter for tax farming of the tithe in Tulcha Sandzhak for the fiscal 1289/1290. (1872/1873), kept in the Oriental department of the National Library. The overall number of tax farmers totals 110 people divided in religious indication as follows: Muslims – 75, non-Muslims – 35, of which a Jew and four. The total amount of the tithe is 6 129 554, 5 grosh.

The researched defter outlines a significant range of representatives of the local business elite. They are mainly persons with a considerable financial abilities, often occupying or occupied administrative positions. The accumulated funds from the tax farmers allows them to better integrate in the Ottoman managerial system. Often they become in intermediaries between the local society and the government or even take part in the local managerial bodies.

What is notable in the present document is that a significant part of the kefils in specific periods are members of the created after the vilayet reform local administrative councils and judiciaries. Commitment is observed between the authorities and the financial abilities of the tax farmers and their guarantors.

The researched document indicates one local variation of the practical functioning of the system for tax farming and demonstrates a sampling of the local business elite.

Key words: *Tax Farmers, Tulcha Sandzhak, kefils, Ottoman Empire*

JEL:*N00; N09*

Системата за откупуване на данъци в Османската империя представлява важен елемент от икономическото ѝ развитие през XIX в. С известни

прекъсвания в танзиматския период и опити да се реформира, през 60-те и 70-те години на XIX в. се пристъпва към правова регламентация на откупната система и особено в частта свързана със събирането на десятъка върху земеделските произведения [Yaneva, Sv. 2011: 43; Show, St. 1975: 422]. Разглеждането на подобна тема изисква някои първоначални уточнения. Напоследък в българската историография интересът към откупуването на данъците и главно участието на българите в тези стопански операции намери сериозно място в изследванията на Св. Янева. В поредица от статии, в които са разгледани редица локални варианти на практическото функциониране на системата, както и в монографията ѝ посветена на този проблем детайлно са проследени вътрешните механизми, правовата регламентация, промените настъпили в периода на Танзимата, както и участието на българския възрожденски елит в откупната система в Османската империя през XIX в [Yneva, Sv. 2004; 2006; 2007; 2007 a; 2011]. Принос към темата имат и някои изследвания на Евгения Давидова [Davidova, Ev. 2007].

Настоящата статия има за цел да допълни общата картина на функциониране на този вид фискални практики на територията на Тулчански санджак, който обхваща цяла Северна Добруджа. На база на непубликувани османски документи ще се представи местния икономически елит и неговите най-важни представители, притежаващи най-големите капитали. Създаден в резултат на вилаетската реформа през 1864 г. като част от Дунавския вилает, той е поделен на 6 кази: Кюстенджа, Бабадаг, Сулина, Хърсово, Мачин и Меджидие. До 40-те години на XIX в. Тулча не е водещия градски център в тази част на Силистренския еялет. Важни военно-стратегически средища са градовете Бабадаг и Исакча. Откриването на р. Дунав за търговското корабоплаване след 1856 г. издига ролята на Тулча и тя се превръща във водещо дунавско търговско пристанище и естествен административен център на областта.

В основата на предложеното изследване стои непубликуван османски дефтер за откупуването на десятъка в Тулчански санджак за финансовата 1289/1290 г. (1872/1873 г.) съхраняван в Ориенталския отдел на НБКМ¹. До-

---

¹ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) – Ориенталски отдел, Ф. Тч 53/13. (От тук нататък НБКМ-ОрО). Изказвам благодарност на доц. д-р Гергана Георгиева (ВТУ) за оказаната помощ при разчитането на документа.

кументът е с размери 43.5 x 30 см, изписан на рика с черно и червено мастило. Всяка страница на дефтера е разграфена на 8 графи очертани със синьо мастило. Посочени са името на откупвача, името на неговия гарант (кефил), селището, чийто десятък се търгува и предната стойност на десятъка. Дефтерът обхваща селищата от целия Тулчански санджак, общо 232 на брой.

Общият брой откупвачи възлиза на 110 души разпределени по религиозен признак както следва: мюсюлмани – 75, немюсюлмани – 35, от които един евреин и четирима арменци. Общата сума на десятъка възлиза на сумата от 6 129 554,5 гроша. При сумирането на селищата писарят допуска грешка и изчислява общата сума на 6 212 554, 5 гроша.

През 60-те и 70-те години на XIX в. настъпват промени в правовата регламентация при откупуването на данъци. През 1872 г. по предложение на вилаетския административен съвет, правителството взема решение в този вилает селата да се отдават на откуп едно по едно в центровете на казите, без повторни търгове в центровете на санджаците и вилаета за срок от две години. Селищата, които не успяват да достигнат стойността на десятъка от предходната година ще се десеткуват от правителството [Yaneva, Sv. 2007: 418]. През 1873 г. на страниците на в. „Дунав“ е обнародван и „Нов закон за мезада“.² Стремешът на официалните власти е да се въведе ред в събирането на десятъците, което често е съпроводено с множество нарушения и злоупотреби.

На първо място ще се спрем на сумите вложени от откупвачите по време на проведените търгове. За по-голяма яснота ще ги класифицираме по следната скала: **до 10 999 гроша; 11–39 999 гроша; 40–69 999 гр.; 70–99 999 гр.; над 100 000 гроша.** Тази класификация ще даде възможност по-добре да се открият групите откупвачи с по-големи финансови възможности, със средни и с по-малки такива, което ще позволи да се разгледа вътрешната диференциация в това търговско съсловие. Данните от дефтера ще се допълнят с информация от други османотурски документи, в които присъстват част от откупвачите.

Според предложеното групиране по сума вложена в откупуването на десятъка лицата се разпределят както следва:

---

² в-к „Дунав“, Г. IX, бр. 776, 20 май 1873 г., с. 1.

Таблица 1

Брой лица спрямо сумата вложена в откупуването на десятъка в Тулчански санд-жак

суми	до 10 999 гроша	11 000–39 999 гроша	40 000–69 999 гроша	70 000–99 999 гроша	над 100 000 гроша
брой лица	15	46	27	9	13

Преди да пристъпим към анализ на цифрите ще приложим и информацията за религиозната принадлежност на откупвачите влизащи в тези категории.

Таблица 2

Религиозна принадлежност на откупвачите

сума	мюсюлмани	немюсюлмани	общо
до 10 999 гр.	7	8	15
11 000–39 999 гр.	35	11	46
40 000–69 999 гр.	18	9	27
70 000–99 999 гр.	7	2	9
над 100 000 гр.	9	4	13

Самото участие в откупуването на данъци е показателно за наличието на свободни капитали у лицата явили се на проведените търгове. Вероятно този вид стопанска дейност за една част от тях представлява допълнение към други професионални занимания. Спрямо сумите, които влагат в откупуването на десятъка посочените категории могат да се обособят и в качествено отношение. Мюлтезимите от първата група (до 10 000 гроша) могат да се определят като принадлежащи към ниската категория откупвачи, разполагащи с по-малки средства и именно при тях може да се допусне, че това е допълваща дейност. Средната стойност на вложените от тях суми възлиза на 5046 гроша. Прави впечатление, че тук доминират немю-сюлманите. Особен интерес представляват двамата игумени на манастирите Челик дере и Кокош – папас Танаш (Атанасий) и папас Ангел, сами откупили десятъците си на стойност съответно 5750 и 5500 гроша [Tonev, V. and others (eds). 2001: 280, 293]. Не е сигурно дали става въпрос за практика при манастирските обители игумените да се явяват и откупвачи на дължимия от тях десятък или

е частен случай, но тази информация допълва представата за участието на духовенството в този вид фискални практики. Това е нетипична роля за представителите на духовенството. Игуменът на манастира Кокош няма гарант, а брашованина Лигор е кефил на архимандрит Атанасий, игумен на манастира Челик дере.

В разглежданата група попада и един арменец – Кюстенджали Бедрос откупил десятъка на с. Илах капу на стойност 7600 гроша.

Втората група (11 000–39 999 гроша) обхваща 46 лица и се явява най-многобройната такава. Немюсюлманите представляват 31% от откупвачите. В следващата таблица прилагаме техните имена заедно с тези на гарантите им и броя на селата, чиито десятък са откупили, като по този начин ясно ще онагледим създадените делови връзки между откупвачите и техните гаран-ти.

Таблица 3

**Немюсюлмани откупвачи и техните гаран-ти попадащи
в групата от 11 000 до 39 999 гроша**

Откупвач	гарант	брой отку- пени села	сума
Тулчалъ Люскан	Михал хаджи Константин	1	16 050
Бакал Димитри	Бакал Вангел	2	17 800
Тулчалъ Иванчо	Тулчалъ кюркчибаши Вълчу	1	18 565
Лазар Чорбаджи	Тулчалъ екмекчибаши Димитраки	1	20 300
Тодор Христо	Христо Никола	1	23 650
Тулчалъ Стойко	Тулчалъ Люскан Константин	4	24 325
Меджедиели Райчо	Меджедиели (?) оглу Иванчо	1	59 000
Кир Константин	Алекси	1	32 500
Тулчалъ Арслан Димитри	Тулчалъ Лигур	1	36 200
Хаджи Константин оглу Михал	Люскан	1	36 450
Кюстенджали яхуди Елизер	... ³	1	18 800
Хампарсун ага	Стефан ага	1	21 150

³ Името не е разчетено.

На първо място се забелязва, че в откупуването на данъци участват роднини – в случая баща и син – х. Константин оглу Михал, Михал оглу х. Константин, които са в трайни делови отношения с Тулчалъ Люскан. Последният обаче също е син на х. Константин – това е известният и от българските документи Люцкан х. Константинов, виден тулчански гражданин, дарител и участник в църковно-националните борби. След създаването на епархийските съвети след 1870 г. той става негов член [Tonev, V. and others (eds). 2001: 251]. Брат му Михал х. Константинов е член на учредената през 1860 г. тулчанска община, а през 1868 г. е настоятел на църквата „Св. Георги“ [Tonev, V. and others (eds). 2001: 14, 39]. Този случай е от изключителна важност и добре илюстрира, как икономическата мощ на бащата се предава на неговите наследници и фактически остава в семейството. Синовете се явяват гаранți помежду си, а в единия от случаите единият от синовете е гарант на бащата х. Константин оглу Михал. Вероятно Люцкан е поголемия брат, тъй като също като баща си е хаджия, за което се изисква известно време.

Въпреки изричната забрана кефилите да участват в откупуването на данъци, в разглеждания дефтер това е често срещана практика. Забелязва се и взаимно поръчителство между лица практикуващи една и съща професия. В случая това са двамата бакали Димитри и Вангел. Представители на занаятчийското съсловие и то с високо положение в еснафа се срещат и сред гарантите – кюркчибаши и екмекчибаши.

В професионалната структура на Тулча екмекчиите и кюркчиите спадат към най-разпространените занаяти със сравнително високи доходи. Всичко това говори, че освен икономическа възможност за участие в подобен вид търговски операции, част от откупвачите и техните гаранți заемат различни постове в местните административни управленчески органи. Тези властови позиции често им осигуряват възможност за по-изгодни сделки или им гарантират откупуването на десятъка от желаните от тях селища, от които ще получат сигурна печалба. Връзката с властта им дава определена сигурност по отношение на предприетите от тях търговски операции.

Сред мюсюлманите откупвачи попадащи в разглеждания порядък прави впечатление сериозното присъствие на аги (21), също така на един бей

(Хърсовали Мурад бей), един чауш (Исакчали Хасан чауш) и на един молла – Сюлейман, откупил десятъка на две села на стойност 31 100 гроша. На двама от мюсюлманите-откупвачи – Тулчалъ х. Махмуд и Тулчалъ Мустафа ага, гарант се явява посоченият вече в таблицата екмекчибаши Димитраки. Исакчали Хасан чауш откупува десятъка на с. Паркеш на стойност 25 000 гроша под гаранцията на хаджи Велико. В случая най-вероятно се касае за хаджи Велико Стефанов, един от най-крупните дарители на тулчанското училище и църква.

В групата от 40 000 до 69 999 гроша попадат 27 лица, от които 18 мюсюлмани и 9 немюсюлмани. Тук сред последните отново срещаме Люцкан х. Константинов, но този път в ролята му на откупвач на десятъка на с. Конгас на стойност 53 485 гроша с гарант своя брат Михал х. Константин. Същевременно последният откупува десятъка на три села (Дестемал, Ескибаба и Соганаф) отново под гаранцията на своя брат Люцкан. Тулчалъ Яни взема на мезад село Бештепе за сумата от 41 000 гроша и с гаранцията на Тулчалъ бакал Вангел, когото срещаме за втори път в тази му роля. Интересни са деловите връзки на Бабадакли Ариф ефенди с тулчанския кюркчия Вълчо. Бабадашкият откупвач се наема с десятъка на три села в казите Тулча и Бабадаг – Пърлита, Купели и Даутча на обща стойност 43 450 гроша, като при първите две гарант на сделката е Тулчалъ кюркчибаши Вълчу, а при третото най-вероятно е синът на последния Тулчалъ...оглу⁴ Вълчу. Този пример е поредната нетрадиционна практика, която ни предоставя разглеждания دفتر. Явно деловите връзки на бащата с откупвача Ариф ефенди от Бабадаг постепенно се предават и на сина или и той участва наравно с баща си. Същевременно той е наследил и неговата професия – кюркчийството.

Единият от немюсюлманите откупвачи в тази категория е арменецът Меджедиели Гарабет откупил десятъка на с. Илахкапу на стойност 40 000 гроша.

Споменатият вече в ролята му на гарант Тулчалъ Вангел се явява и два пъти гарант на друг тулчански откупвач – Салих ефенди. Последният откупува десятъка на селата Алибей и Герджелик на обща стойност 42 800 гроша. В случая се наблюдава установени трайни партньорства.

---

⁴ Името не е разчетено.

В разглеждания порядък от суми вложени в откупването на данъци прави впечатление, че присъстват по-голям брой немюсюлмани, гарантите на откупвачи мюсюлмани, спрямо по-ниските стойности на вложените средства.

Тук също е регистриран един молла – Мехмед откупил десятъка на с. Печенег на стойност 51 750, както и един син на молла – Молладжизаде Али бей. Последният е откупчик на десятъка на гр. Мачин на стойност 54 500 гр. и на с. Умурлар на стойност 5650 гр. Както при християнските духовници, така и при мюсюлманските се забелязва траен интерес към подобен тип фискални практики и те активно вземат участие в тях. В групата попада и един чауш – Махмуд взел на мезад данъка на с. Каталой възлизащ на 47 460 гр.

В групата от 70 000 до 99 999 гроша влизат 9 души, от които двама немюсюлмани. Арменецът Бабадакли Артюн е откупил десятъка на 4 села на обща стойност 85 275 гроша, а вторият немюсюлманин, името на когото се нуждае от уточнение при четенето, също откупува десятъка на 4 села на стойност 71 850 гр. Над 90 000 гроша са вложили следните мюсюлмани: Мехмед ага от Меджидие (98 751 гр.), Ахмед ага от Хърсово (91 950 гр.) молла Йомер от Меджидие (91 100 гр.). Единствено Ахмед ага се явява на търг с кефир немюсюлманин – кир Константин.

Най-едрите откупвачи попадащи в категорията над 100 000 гроша са 13 души, от които 9 мюсюлмани и 4 немюсюлмани. В тази категория с основание може да се допусне, че участват представителите на стопанския елит или едни от най-заможните жители на казалийските центрове в Тулчански санджак. С оглед на тяхното място в развитието на градската икономика, ще придадем имената им с броя на откупените селища и сумите вложени в това.

Таблица 4

Откупвачи вложили над 100 000 гроша в откупването на десятъка

откупвач	брой селища	сума
Авадлиш ага	6	475 000
Тулчалъ керестеджи Иззет ефенди	14	427 500
Тулчалъ арнауд Садък ага	9	289 290
Мачинли Махмуд ефенди	6	206 250
Тулчалъ лаз Мехмед ефенди	3	180 525

Кюстенджали Зияеддин ефенди	9	177 000
Панайот вълку	6	158 990
Кюстенджали Ибрахим ефенди	2	145 500
Кюстенджали Керим ефенди	5	145 000
Кюстенджали Димитраки	4	142 700
Бабадакли Илия	3	142 250
Тулчалъ Димитри Арслан	5	126 846
Арнауд... ⁵ ага	1	115 700

На първо място прави впечатление, че освен най-големи суми отделени за откупуването на данъци, в тази група са и най-голям брой на откупените села, което подсказва, че това е основно търговско занимание на изследваните лица. Възможността да се отделят подобни крупни суми и откупуването на данъци да е само допълваща дейност става по-минимална. Гарантите на част от едрите откупвачи мюсюлмани са от различна етноконфесионална група – Тулчалъ арнауд Садък ага, има за кефил Бабадакли Тодор чорбаджи, Авадлиш ага откупил десетъка на Тулча на стойност 180 000 гр. е с гарант Стефан ага. Също така на част от откупвачите са регистрирани по двама гарантите.

От посочените цифри могат да се направят някои особено важни изводи относно функционирането на откупната система. На първо място се забелязва пълното пренебрегване на правната норма регламентираща функциите и правата на гарантите. В конкретния случай това се изразява в наличието на голям брой кефили, които същевременно са и откупвачи. Най-често последните си избират за гарантите лица от същата етническа и религиозна група, но не са малко и случаите, в които откупвачи мюсюлмани имат за поръчители немюсюлмани. При арменците се забелязва стремеж поръчителите да са от същия етнос.

Откупвачите вложили най-големи суми (над 100 000 гр.) са откупили десетъка на 73 селища, което представлява приблизително 1/3 от всички селища. Това показва големите възможности на тази категория мюлтезими. Общият брой немюсюлмани откупвачи представлява 1/4 от всички откупва-

---

⁵ Името не е разчетено.

чи. Това показва, че немюсюлманите, които участват в откупуването на данъка са с по-ограничени възможности, с изключение на тримата вложили над 100 000 гр.

Изследваният дефтер очертава един значителен кръг от представители на местния стопански елит. Това са предимно лица със значителни финансови възможности, често заемащи или заемали административни постове. Наличието на християнски и мюсюлмански духовници също е важно с оглед на практическото функциониране на системата за откупуване на данъци. Възможността да участват в нея със значителни суми показва и техния финансов статус. Това е показателно, че освен религиозните си задължения, които имат спрямо своето вероизповедание, те често се занимават и със стопанска дейност, която им носи допълнителни доходи. Наличието на занаятчийски сред откупвачите също допълва представата за съчетаването на няколко дейности с цел да се гарантира финансова стабилност, което от своя страна говори за известна еволюция. Явно приходите от занаятчийска дейност не са единствения източник на доходи в тази категория заети лица.

От особена важност е да се види имотното състояние на откупвачите, тяхното социално положение и участието им в местните управленчески органи. По този начин по-цялостно ще се очертае тяхното място в йерархичната структура на обществото.

В новия закон от 1873 г. изрично е записано, че лицата, които ще се явяват на търговете трябва да бъдат „богати и благосъстоятелни“, а това, което ще откупят или на което ще бъдат поръчители да не „надминува степента на състоянието им“⁶.

Разполагаме със сведението за платени задължения за срок от шест години (*alti senelik virgü ilmühaber*) на един от българите откупвачи на данък, жителят на Тулча Димитри син на Арслан вложил 126 846 гроша в откупуването на 5 села⁷. Вероятно партидата му е заличена и затова документът е зачеркнат с диагонална линия, но въпреки това показва притежаваните в определен момент от него имоти, тяхната стойност и платената вергия.

Общата стойност на имотите собственост на Димитри син на Арслан

---

⁶ в-к „Дунав“, Г. IX, бр. 776, 20 май 1873 г., с. 1.

⁷ НБКМ – ОрО, Ф. Тч 58/1, л. 5.

възлиза на 133 500 гроша. В следващата таблица ще посочим вида на имота, неговата стойност и приходите, които получава от тях.

Таблица 5

Имоти притежавани от Димитри син на Арслан от гр. Тулча

вид на имота	стойност/гр.	приход/гр.
къща	10 000	1250
къща	12 500	0
къща	12 000	1250
къща	24 000	2500
дюкян	15 000	2000
дюкян	5000	550
дюкян	10 000	1500
дюкян	10 000	1000
дюкян	6000	900
дюкян	10 000	1350
дюкян	2500	0
обор	2500	350
хамбар	2500	350
хамбар	2500	300
хамбар	4000	750
хамбар	5000	750
общо	133 500	14 800

Безспорно Димитри син на Арслан е представител на най-заможната част от тулчанския стопански елит. Както се вижда от таблицата той предпочита да инвестира част от състоянието си в недвижима собственост, като посочените доходи са от отдаване под наем. За да станат ясни измеренията на личното богатство на откупвача ще сравним стойността на имотите му с тези изчислени от Н. Тодоров в изследването му за социално-икономическия облик на гр. Варна през 60-те и 70-те години на XIX в [Todorov, N. 1963: 127]. Според направената от автора класификация, къщите до 2000 гр. принадлежат на бедните варненски жители, до 5000 гр. са средната категория собственици и между 5000 и 10 000 гр. са заможните такива. Общата стойност на притежаваните от Димитри син на Арслан четири къщи е 58 500 гр., а средната стойност на къща възлиза на 14 625 гр. Разполагаме с данъчните

декларации на 57 тулчански жители, които притежават общо 66 къщи⁸. На тази база средната стойност на една къща възлиза на 8723 гроша, което отново показва, че притежаваните къщи от Димитри син на Арслан в значителна степен надхвърлят средното ниво на имотно състояние и той може да бъде причислен към най-заможните представители на тулчанския икономически елит и в частност на откупвачите на данъци. От притежаваните от посочените 57 жители на Тулча общо 6 хамбара, четири са негова собственост⁹.

В разглеждания дефтер е регистриран и Арслан син на Димитри, веднъж като откупвач на десятъка на с. Танриверди (Бабадагско) на стойност 36 200 гр. и веднъж като кефил за откупуването на десятъка на с. Сомово (Тулчанско). Допускаме, че Арслан е сина на Димитри, тъй като за натрупването на значително по обем богатство, каквото той притежава се изисква време. Постепенно бизнесът на бащата и деловите му контакти преминават в ръцете на неговия син, какъвто процес се наблюдава и при разглежданото семейство Хаджиконстантинови.

Натрупаните капитали от откупвачите на данъци им позволява по-добре да се интегрират в османската управленческа система. Често пъти те се превръщат в посредници между местната общност и властта или направо вземат участие в местните управленчески органи. В разглеждания документ прави впечатление, че една значителна част от кефилите в определени периоди са членове на създадените след вилаетската реформа местни административни съвети и съдилища. Наблюдава се ясна обвързаност между властта и финансовите възможности на откупвачите и техните гаранتي. Много вероятно е тази зависимост да тече и в двете посоки – натрупаните капитали дават възможност за участие в местната власт, както и обратното, участието в различни управленчески органи да води до гарантиране и увеличаване на личните финансови възможности.

Така например Стефан ага, когото срещаме като поръчител на Авадлиш ага и Хамбарсон ага в годините 1869–1870 г. е аза (член) на търговския съд (*Mahkeme-i Ticaret*) в Тулча [**Salnâme. 1286:** 57; **1287:** 88]. Самият Хам-

---

⁸ НБКМ – ОрО, Ф. Тч 58/1.

⁹ НБКМ – ОрО, Ф. Тч 58/1, л. 5.

барсон ага е член на същия съвет през 1871 г., което показва ясно и установената връзка между двамата не само като партньори по откупуването на десятъка [Salnâme. 1289: 88].

Поръчителят на втория по вложени средства регистриран откупвач Тулчалъ керестеджи Иззет ефенди, Мачинли хаджи Махмуд ефенди в момента на откупуване на десятъка е член на смесения градски съвет (*Meclis-i Idare-i Belediye*), а същевременно е и откупвач [Salnâme. 1289: 84].

Единият от кефилите на Тулчалъ лаз Мехмед ефенди Сюлейман ага е също член на смесения административен съвет в Тулча в годините 1868–1871 г. [Salnâme. 1285: 90; 1286: 57; 1287: 88].

Този списък може да бъде продължен, но ще се ограничим с тези примери, които ясно показват присъствието на откупвачите на данъци и техните гаранции във властта.

Макар и една част от тях към датата на разглеждания документ да не са членове на разглежданите административни органи, самото им участие в тях, макар и в предходни години показва, че те имат изградени трайни връзки с представители на местната власт, което безспорно спомага за реализиране на по-добри сделки в техните стопански начинания.

Въпроси буди фактът, че в разглеждания документ отсъстват имената на големите тулчански търговци от ранга на братя Теодорови и братя Джамбазови. Възможно е те лично да не участват в търговете по откупуване на десятъка, но да се явяват техни подставени лица.

Разгледаният документ показва един локален вариант на практическото функциониране на системата за откупуване на данъци и ни показва една представителна извадка на местния стопански елит. Както става ясно той е изключително разнообразен в професионално и религиозно отношение. Преобладават мюсюлманите, което е обяснимо с оглед на доминиращото им положение. Интересно е, че наред с представителите на търговците занаятчиите с откупваческа дейност се занимават и духовни лица.

REFERENCES

Davidova, Evgenia. 2007. *Търговски капитал и откупуване на данъци в Османската империя през третата четвърт на XIX в.* [Targovski kapital i

otkupuvane na danatsi v Osmanskata imperia prez tretata chetvart na XIX v.]. Исторически преглед, 3–4/2007, 64–76. (in Bulgarian)

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, 1285, Def'a 1. (in Ottoman-Turkish)

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, 1286, Def'a 2. (in Ottoman-Turkish)

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, 1287, Def'a 3. (in Ottoman-Turkish)

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, 1288, Def'a 4. (in Ottoman-Turkish)

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, 1289, Def'a 5. (in Ottoman-Turkish)

Shaw, Stanford. 1975. The nineteenth-century Ottoman tax-reform and revenue system. *International Journal of Middle East Studies*, 6/1975, p. 421–459.

Todorov, Nikolay. 1963. Социално-икономически облик на Варна през 60-те и 70-те години на XIX в. [Sotsialno-ikonomicheski oblik na Varna prez 60-te i 70-te godini na XIX v.]. *Известия на Варненското археологическо дружество*, 14/1963, 119–141. (in Bulgarian)

Tonev, Velko and others (eds). 2001. Извори за историята на Добруджа 1853–1878. Български документи. Т.3. [Izvori za istoriyata na Dobrudzha 1853–1878. Balgarski dokumenti. T.3.]. Sofia: Izd. “Gutenberg”. (in Bulgarian)

Yaneva, Svetla. 2004. Фискални практики и откупуване на данъци в Търновско през 40-те – 50-те години на 19 в. (Из тефтерите на хаджи Минчо хаджи Цачев). [Fiskalni praktiki i otkupuvane na danatsi v Tarnovsko prez 40-te – 50-te godini na 19 vek. (Iz tefterite na hadzhi Mincho hadzhi Tsachev)]. *Исторически преглед*, 5–6/2004, 166–178. (in Bulgarian)

Yaneva, Svetla. 2006. Нови данни за откупваческата дейност на Чалъкови. [Novi dannii za otkupvacheskata deynost na Chalakovi]. *Bulgarian Historical Review*, 1–2/2006, 596–606. (in Bulgarian)

Yaneva, Svetla. 2007. Към практическото функциониране на системата за откупуване на данъци в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век – „търгуването“ на десятъка на каза Кюстендил. [Kam prakticheskoto funktsionirane na sistemata za otkupuvane na danatsi v kraia na 60-te i nachaloto na 70-te godini na XIX vek – „targuvaneto“ na desyatata na каза Куустендил]. *Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев*. [Istoriyata i knigite kato priyatelstvo. Sbornik v pamet na Mitko Lachev]. Sofia: Izd. “Gutenberg”. (in Bulgarian)

Yaneva, Svetla. 2007a. *Откупваческата дейност на братята Хаджитошеви през втората половина на XIX в.* [Otkupvacheskata deynost na bratyata Hadzhitoshevi prez vtorata polovina na XIX vek]. *Исторически преглед*, 5–6/2007, 54–64. (in Bulgarian)

Yaneva, Svetla. 2011. *Българи-откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* [Balgari-otkupvachi na danatsi vav fiskalnata sistema na Osmanskata imperia. Kam istoriyata na balgarskia delovi i sotsialen elit prez XIX v]. Sofia: Izd. “Nov balgarski universitet”. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Nikolay Todorov

Regional Museum of History

Silistra, 24 G. S. Rakovski St.

7500 Silistra

Tel: (+359) 885 171847

E-mail: todorovnikolay@abv.bg

ЛЯСКОВЕЦ, ЗАНАЯТИ И ТЪРГОВИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Светла АТАНАСОВА

Abstract: The revival town Lyaskovetz enjoys a privileged status since 1538 to 1810, reaffirmed repeatedly by issued Sultan farms. By the promulgation of reforms in the Ottoman Empire in 1839, the special rights of vakaf settlements Lyaskovetz, Arbanassi, Gorna Oryahovitsa and Dolna Oryahovitsa reviewed and privileges were finally abolished during the reign of Sultan Abdul Azis (1861-1876). The territorial expansion of Ljaskovec in the XIX century in the east and northeast, following the accession of individual neighbourhoods and villages, as Chertovets and Guiran, the dumbbell strategically favourable location and fertile soils represent some of the key prerequisites for economic affluence of local residents.

The village is within the boundaries of the Tarnovo district and is managed by the district governor. Chertovets neighbourhood came under the tutelage of the military governor. The seat of local government and municipal government are in "Konak", situated in the neighbourhood "St. Nicholas". In 1880 Lyaskovetz changed its city status.

The economic outlook of Ljaskovec during the Renaissance formed by the developed sectors sericulture, viticulture and horticulture. Very important persons for the economy revival are the local merchants and large landowners Burovi, Uzunovi, Paskovi, Getsovi, Kranzovi, Sekulovi, Giranlievi and Kozlevi.

The business leaders shift their capitals in the purchase of taxes and government concessions. They have large farms and agricultural holdings.

From the middle of the XVIII century until the last decades of the XIX c. are approved capitalist production structures in the settlement. The renaissance merchants create a monopoly in the silk market and organize domestic industries in Lyaskovetz and surrounding villages.

Since the 70s to the late XIX century in retail dealing are the brothers Guguchkovi, Dossey Tsonev, Dimitar Yordanov, Dimitar Obreshkov, Ivan T. Byrzakov, "Mosko Ivanov Praninov and Co", Nikola Boyadzhiev, Pencho Genov, Stamo Milanov Stefan Klatev, Tosho Byrzakov.

With the trade of timber and building materials dealing firms' Dimitar Yor-

danov and son "and Gancho Ivanov. Principal exporters of vegetables are Avram Manolov, Atanas Panayotov, George Iv. Tabakov and Ivan Georgiev Tabakov. Petar Petrov dealing with sewing machines. With sales of tiles deal Yorgo h. Atanasov Kondev and Yordan Yordanov.

Famous traders of manufacturing products rank are Atanas Slavoev, Hadji Vasil, Dimo Parashkov, "Ilya Kanev and Co", "Yordanov Petkov", Nicolas Tsutsumanov, Bogdan Ivanov Madzhunkov, Marin Yordanov Rashov, Mosko Hr. Rashev, Petar Petkov, Hristo Yordanov, Hristo Syarov. Until the Liberation the factory industry is very rarely used. In the village operate four mills flour, owned by Vasil Strashilova, "Dimitar A. Burov and Co" and Stephen N. Trifonov.

Key words: *Ljaskovec, Renaissance, crafts, trade during, capitalist production structures*

JEL: F16

През Възраждането Лясковец се ползва с привилегирован статут, потвърждаван многократно с издадените султански фермани от 1538 г. до 1810 г. С обнародването на „Танзимати-Хайрие“ през 1839 г., особените права на вакъфираните села Лясковец, Арбанаси, Горна Оряховица и Долна Оряховица са преразгледани, а привилегиите им са окончателно премахнати при управлението на султан Абдул Азис (1861–1876). До втората четвърт на XIX в. се формира архитектурният облик и демографския състав на селището, структурирано в пет махали, разположени около църквите „Св. Никола“, „Св. Димитър“, „Св. Георги“, „Св. Атанас“ и „Св. Васил“ [Draganova, T. 1994: 76]. Лясковец наброява 6 000 жители и 1000 домакинства. Териториалното разрастване в посока изток и североизток, след присъединяването на отделни махали и села, като Чертовец и Гиран, стратегически благоприятното разположение и плодородните почви се явяват едни от основните предпоставки за икономическото замогване на местните жители [Minev, D. 2004: 42, 45–46].

През XIX в. Лясковец влиза в границите на Търновския санджак и се управлява от мюдюрин (околийски управител). Махалата Чертовец попада под опеката на бюлюк-башия (военен управител). В административен план селището е пряко подчинено на търновския мютесариф (окръжен управи-

тел). Седалището на местната власт и общинското управление се намират в „конака”, ситуиран в махалата „Св. Никола”. През 1880 г. Лясковец променя своя статут на град [Minev, D. 2004: 54–55].

Сведения за социалния и икономически облик на възрожденското градче от края на XVII в. и началото на XVIII в. предоставя османотурски регистър за поголовния данък „джизие - и - геберан”, с който е обложено мъжкото християнско население в селищата от Търновски и Разградски санджак. Данъчният документ се съхранява в Ориенталската архивна колекция на Народната библиотека в София. Той е реставриран, сравнително добре запазен, с размери 44,3/16 см. Липсват първата и последна страници. Авторът на превода от османотурски на български език Петко Груевски съпоставя регистъра с други османски паметници. Отчитайки дипломатико-палеографските особености, той достига до заключението, че документът е съставен през последното десетилетие на XVII в. В частта, с която разполагаме, номерацията на листите е направена условно от л. 16 б до л. 22 б. и съдържа информация за мъжкото население от селата Арнауд (Арбанаси), Рахониче – и-кебир (Горна Оряховица), Лескофче (Лясковец) и Рахониче – и-зир (Долна Оряховица). Лицата от мъжки пол са записани в повечето случаи с лично и бащино име, посочват се отличителни белези. При някои фигурират професионалните занимания, религиозното и етническо самоопределяне – „рум”, „грък”, „албанец”, „българин”.¹

Жителите на Лясковец според имущественото им състояние попадат в три категории. Към висшата категория принадлежат 32 души, към средната 141 души, а в ниската са записани 306 души. В регистъра липсва информация за професионалните занимания на богатите лясковчани. Не са посочени източниците, от които придобиват имоти и финанси. Въпреки това считам, че именно те формират прослойките на търговци, предприемачи и едри земевладелци, които променят стопанския облик на възрожденското градче до края на XVIII в. В категорията на заможните жители фигурират имената на поп Драган, Драган Слафчо, Георги Стоян, Добре Душо, поп Петър, Никола Стано, Кале Почо, Тодор Мирчо, Моско Чочо, Йорго Тодор, Никола Йован,

---

¹ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий” (НБКМ), Ориенталска архивна колекция (ОАК), ВД 97–12, л. 16–22.

Йорго Стат, Никола Доросо, Кондо Лефти, Аврам Ореш (преселник от с. Ореш, Свищовско), Пенчо Стоян, Никола Моско, Стоян Моско, Тодор Ризо, Гьон Димарк, Нико Димо, Кино (Кито, Гино) Павле, Тодор Пометко, Димо Стамо, Сифчо Михо, Йорго Яно, Васил Петре, Никола Павле, поп Тодор, Тодор Кирьо (Гирьо).²

В средната и ниска категория данъкоплатци попадат жители, които упражняват различни занаяти или се занимават със земеделие. Средно заможни лясковчани са Недо Йован – шивач и Люцкан Кюрекчи (кюркчия). Нико Касаб (касапин, дребен търговец) попада в ниската категория. В края на XVII в. и началото на XVIII в. със земеделие в Лясковец се занимават Павле Никола, Тодор Димо, Петре Манол, поп Кондо, Мирчо Русе, Яно Йорго, Йован Моско, Пено Янчо, Стоян Добре, Петре Стойко, Яно Йован, Стойко Димо и Петре Калоян. Те са регистрирани в средната имотна категория.

За развитието на градското стопанство свидетелства и факта, че много от пълнолетните мъже – 150 на брой са записани в регистъра като „ратай” и принадлежат към ниската категория данъкоплатци. Многократното споменаване в данъчния документ на професията „земеделец” навежда на мисълта, че в началото на XVIII в. значителна част от работоспособното мъжко население на Лясковец е ангажирано с градинарство и лозарство.

В османския регистър под № 254 в ниската категория е вписан Димитър Кале. След името му фигурира прозвище „кетхуда” и професионално занимание „ратай”. Прозвището „кетхуда” има няколко значения. Първото тълкуване определя лицето, като пълномощник или представител на професионално сдружение. Второто тълкуване се използва в някои райони за овчари или собственици на стада с овце.³ В Лясковец са развити занаятите терзийство, кожухарство, касапство, градинарство и лозарство. Наличието на професионални еснафски сдружения за защита на интересите на производителите обяснява и ролята на Димитър Кале в една подобна структура. От друга страна, въпросният данъкоплатец принадлежи към ниската имотна категория. Този факт навежда на мисълта, че той се занимава по-скоро с отг-

---

² НБКМ, ОАК, ВД 97–12, л. 20 б.

³ НБКМ, ОАК, ВД 97–12, л. 20 б.

леждането на овце, а не с ръководни функции в управителното тяло на кожарския и кожухарския еснаф.

Тук следва да се отбележи, че в османските регистри данъкоплатците се записват с професията, от която получават основни доходи. В редица случаи местните жители практикуват и други занимания, които им осигуряват допълнителни печалби. Именно тези детайли липсват във фискалните документи и не позволяват да се изгради пълна представа за финансовите възможности на лясковските производители и предприемачи в началото на XVIII в.

Земеделието е едно от основните занимания на лясковчани през XVIII в., но не така стои въпроса в средата на следващото столетие. В „Описание на Лясковец“ от 1859 г. Павел Калянджи споменава за посеви на жито и ечемик, като част от личните стопанства. Земеделието той свързва единствено със задоволяване на нуждите на отделните домакинства [**Draganova, T. 1994: 85**]. Според Димо Минева производството на зърнени култури е в ограничени количества, но местните жители продават стоката на търговци, прииждащи от балканските селища [**Minev, D. 2004: 254**].

Слабо развито остава скотовъдството. Местните жители отглеждат волове и биволи, които използват като впрегатни животни. През XVIII в. лясковчани широко практикуват кираджийството и превозват търговски товари между Стара планина и река Дунав. Богатите жители отглеждат и коне за езда. Според статистиката от 1877 г. в Лясковец има 1081 вола, 476 овце, 48 коня, 30 магарета, 21 свини, 20 крави, 18 биволи, 4 биволици, а в един от кварталите Чертовец има 122 овце, 60 вола, 2 коня и 2 бивола [**Draganova, T. 1994: 85**].

Традиционно развит отрасъл през XIX в. е лозарството. Лясковчани усвояват обработката на лозовите насаждения от местните монаси от манастира „Св. Петър и Павел“, които произвеждат грозде за лични нужди. С отглеждането на лозята и прибирането на реколтата се занимават предимно жените. Всяка домакиня добива между 200 и 800 ведра вино годишно производство [**Draganova, T. 1994: 87**].

Увеличението на данъците върху дюлюм лозе през 1851 г. от централната власт предизвиква недоволство сред местните производители

[**Dokumenti. 1951:** 22].

След 1860 г. лясковчани изнасят грозде, вино и ракия във всички селища между Дунав и Стара планина и най-вече в Габрово [**Draganova, T. 1994:** 87]. Познавайки се на статистически данни от втората половина на XIX в., Моско Москов пресмята, че годишното производство на ракия възлиза на 300 000 литра, а добивът на вино достига до 1 500 000 литра. От продадените стоки лясковчани реализират приходи от 2 000 000 лева. [**Moskov, M. 2009:** 208].

През 1884 г. старите лозови масиви се изкореняват и засаждат с нови американски лози. За изключителните умения на местното население в развитието на този занаят, свидетелства френският агроном Феной, който пише: „Никъде в Европа и в обиколката си в България не можах да видя такива хубави и с такава рационална обработка земя с лозя и градини както в Лясковец”. [**Tsonev, Z. 1932:** 15].

През втората и третата четвърт на XIX в. в Лясковец процъфтява бубарството и копринарството. Широко разпространена е домашната индустрия. Местните жители отглеждат в дворовете си черничев дървета. Суровини за развитие на производството жителите извличат от горите и дворовете към кварталните църкви. През 1823 г. църквата „Св. Атанас” продава черничев дървета за 200 гр. Църквата „Св. Никола” има 15 дървета, а храмът „Св. Димитър” разполага с 60 дървета – от които 15 са в църковния двор, 2 в Чертовец и останалите са пръснати в други имоти [**Snegarov, I. 1941:** 43, 46–47]. Суровата коприна лясковчани продават на местни първенци, търговци, представители на турската власт и търновския владика на цени по ниски от пазарните. Наложеният монопол върху произведената продукция от страна на влиятелни сановници, духовници и търговци и свидетелствата за извършени от тях злоупотреби довеждат до намесата на централната власт. С везирска заповед от 15 юли 1831 г. се въвежда десятък върху продадената коприна [**Draganova, T. 1994:** 86].

След 1835 г. домашните индустрии, свързани с отглеждането на копринена буба значително се разрастват. Засаждат се нови черничев дървета. С това производство са ангажирани предимно жените и по-малките деца, като ежегодната продукция на едно домакинство се движи между 10 и 20 оки.

Точенето на коприната се извършва в двора на църквата „Св. Атанас”, в специално изградено за целта помещение – „мангани” с дължина 50 м и ширина 10 м, покрито с керемиди без таван. Местните първенци ангажират тревненски майстори за манифактурата, които са добре обучени и разполагат със специални тави и долапи. През 60-те години на XIX в. с разпространението на болестта по копринената буба, производството значително намалява [Draganova, T. 1994: 86–87]. През 1868 г. местните производители понасят значителни загуби. След Освобождението бубарството продължава да се развива, но губи стоковия си характер [Minev, D. 2004: 256, 259].

Градинарството е приоритетен отрасъл за икономическото развитие на селището през Възраждането. Този занаят се практикува предимно в Лясковец от 1720 г. до 1800 г. С отглеждането на зеленчуци и производство на семена се занимават почти всички мъже в активна възраст. Първоначалните знания и умения са внесени от млади българи, които изпълняват трудови повинности в цариградските фурни [Minev, D. 2004: 217, 268, 280].

Произведените зеленчуци в Лясковец обаче трудно намират пазари, тъй като през Възраждането българите почти не употребяват тези храни. При посещението си в Търново през 1850 г. Иван Богоров отбелязва: „Тук няма зеленчук ако и в разстояние един час да е село Лясковец, на което жителите всичките са градинари, които ходят на чужди страни да работят своя занаят, а в Търново изобщо не стъпват, че няма кой да им купува мъката, или по-добре да речем, няма що да им се купува стоката, та според това може всякой да разбере какво богатство имат жителите” [Bogorov, I. 1982: 212].

В средата на XIX в. значителна част от лясковските градинари се заселват трайно в Румъния или в крайдунавските градове. Натрупват капитал от зеленчукопроизводство и започват да развиват търговска дейност. Местните предприемачи братя Мънзови се установяват в Браила, а Петко х. Аврамов се преселва в Галац. Градинарството в Лясковец постепенно замира, но продължава да се практикува в Горно-Оряховско, Еленско и Търновско [Minev, D. 2004: 217, 268, 280].

През 50-те години на XIX в. лясковските градинари, пребиваващи в Букурещ получават от румънското правителство привилегията да излагат и

продават произведените зеленчуци на площад Бебеско в столицата без да плащат пазарна такса „серги-парасъ”. От 1864 г. с разработването на всички терени около Букурещ облекченията отпадат [Moskov, M. 1915: 87]. Лясковски градинари организират и обработват зеленчукови градини в Крайова, Фокшан, Питеш, Руи де веди, Гюргево, Олтенци, Зимнич, Плоещ, Александрия и Каракал [Ginchev, Ts. 1887: 1184–1213; 1313].

От 20-те години на XIX в. лясковски градинари се установяват и в Сърбия. Известни за историята остават братята Върбан, Цони и Иван Бънатови, които получават право от сръбския княз Михаил Обренович да разработят общинските земи в околностите на Белград [Minev, D. 2004: 267]. Прочути със своите умения в подготовката на семена и организиране на зеленчукови градини в сръбската столица стават Иван Пенков и Стоян Гайдов. Те обучават и първите градинарски работници [Minev, D. 2004: 268–269].

Лясковчани организират зеленчукови стопанства в Смедерево, Пожаревац, Неготин, Крагуевац, Кюпрля, Шабар, Унида и Гроцка [Ginchev, Ts. 1887: 1184–1213; 1313].

През 60-те години на XIX в. в Лясковец се полагат основите на първите градинарски дружества, които функционират като кредитни институти. На 1 март 1863 г. в махалата „Св. Атанас” е учредено дружество „Пчела” от учителя Петър Оджаков и градинарите Христо Мочев Качамаков, Станю Боляров и Колю Беров. На същия принцип е организирано и дружество „Градинар” в махалата „Св. Димитър”. Сред основателите на „бахчованджийския еснаф” фигурират имената на Марин Дервишев, Атанас Дуков, х. Минко Панайотов, х. Минко Караминчев, Гини Байчев, Радко Меднев и Тоню Бонев [Minev, D. 2004: 273–274, 277]. Производителите на зеленчукови семена почти столетие държат монопола върху това производство. Сред най-известните износители се нареждат Анастас Буров, Петър х. Пенков, Стоян Чергаланов, Моско Дългия и Марин Боляров. Петър х. Пенков произвежда и изнася семена за градинарите в Австро-Унгария [Draganova, T. 1994: 88–89].

От лясковски производители, зеленчуци купуват търговци от Русе, Варна, Шумен и Видин. Доброкачествената стока покрива нуждите на пазара във всички съседни селища, разположени в Предбалкана и равнината.

Икономическото замогване на възрожденското градче в значителна степен се дължи на градинарите, работещи в Румъния, Сърбия и Австрия. Всяка зима при завръщането си по родните места, те внасят приблизително около 500 000 лева капитал. Значителна част от финансите си влагат в изкупуването на земи в съседните села Циганово (дн. Правда), Козаревец, Драгижево, Шереметя и Горна Оряховица [Moskov, M. 2009: 208]

Основни двигатели на възрожденското стопанство в Лясковец са представителите на родовете Бурови, Узунови, Паскови, Гецови, Крънзови, Секулови. Родът Гиранлиевни произхожда от богатото село Гиран и неговите членове са крупни земевладелци. От старите чертовски родове се изявяват Козлеви, Ничеви, Кърочеви, Страшилови, Долмови, Михневи, Баеви, Бакал-Иванови, поп Костови и Стоянови [Minev, D. 2004: 44, 47, 57].

От началото на XVIII в. до последните десетилетия на XIX в. търговци и предприемачи от фамилията Бурови променят стопанския и социален облик на селището и чрез своята дейност съдействат за утвърждаването на модерните капиталистически форми в регионалното и национално стопанство. Най-ранните сведения за Буровия род се свързват с търговеца Кондо, живял и работил в селището в началото на XVIII в. Неговият наследник – Димо (р. между 1725/1730–п. 1790) „чиляк богат и първи чорбаджия в селото и каза-та” разширява бащината търговия [Minev, D. 2004: 57]. С натрупаното богатство и създадено обществено влияние, той „отваря вратите” на семейството към ръководството на местната българска община [Pletniov, G. 1994: 436]. Димо Буров е принуден да се оттегли от Лясковец в село Тантури (дн. Родина) за период от 13 години. След завръщането си подновява търговската дейност, която по-късно наследяват неговите синове Първи, Конди и Парашкева [Minev, D. 2004: 58].

В началото на XIX в. управлението на българската община в Лясковец поема х. Цони Буров – внук на Димо, станал печално известен сред местните жители с авторитарното си управление и системните злоупотреби с общински средства. Вероятно това е една от причините за трагичния му край. Той е убит пред входната врата на своя дом [Pletniov, G. 1994: 436].

През 30-те години на XIX в. синовете на Цони Буров – Атанас, Първи, Парашкева и Илия (неизв.–1836) създават монопол на пазара в търговията с

коприна. Те организират домашни индустрии в Лясковец и околните села, а готовата продукция постъпва директно в семейните магазини и складове [Pletnirov, G. 1994: 437].

Лясковският кмет Илия Буров установява съдружие с търновския митрополит Иларион Критски, чорбаджи Янко от Търново, хаджи Йордан от Елена и секретарят на търговския съд Абди ефенди за износ на сурова коприна за италианския и френския пазар. Съдружниците налагат ограничения върху изкупните цени на пашкулите в Търновско по 40 гроша оката. Местните производители подават жалба до Високата порта срещу предприемачите, като настояват те да бъдат наказани от централната власт [Dokumenti. 1940: 184]. Сътрудничеството на х. Илия Буров с гръцкия митрополит и местните османски първенци приключва през 1836 г. Причините за конфликта са икономически и политически. Кметът настоява големият седмичен пазар, провеждан в Горна Оряховица да бъде преместен в Лясковец, като се стимулира развитието на стопанската дейност в селището. Илия Буров членува в антивладишката партия и участва в подготовката на Велчовата завера от 1835 г. Той е изпратен на кратко заточение и след завръщането си е отровен [Pletnirov, G. 1994: 437].

Синовеите на Атанас Буров полагат началото на новите капиталистически структури през 50-70-те години на XIX в. Търговска къща „Анастас Буров и Сие” е основана в Ляковец през 1847 г. от братята Анастас, Цони, Илия и Димитър Бурови с предмет на дейност търговия с вина и ракии и износ на добитък за Цариград, Анадола и Александрия (Египет). Стопанската и предприемаческа дейност бързо се разраства и през 1851 г. с част от натрупания капитал възрожденските търговци откриват модерна спиртна фабрика. Пречистващите инсталации са доставени от градовете Белград и Лугош (Унгария). Палелно с тези дейности братя Бурови търгуват с хранителни стоки и земеделски произведения в завещаните им бащини магазини в Лясковец. През 1861 г. търговското дружество премества централния офис на своята дейност в Горна Оряховица и тук открива голямо питейно заведение. Семейната фирма и учреденият кредитен институт разкриват филиали в Търново, Свищов и Русе [Minev, D. 2004: 292].

Братя Бурови използват землището на село Гиран в близост до Ляско-

вещ за отглеждане на зеленчуци предимно за семена. Готовата продукция предлагат на вътрешния и външния пазар [Draganova, T. 1994: 89].

Те изкупуват земи с трайни лозови насаждения. За обработката на лозята наемат работна ръка от близките села и сезонни работници от Еленско и Тревненско.

На 1 април 1858 г. Анастас Буров в съдружие с еленския първенец Михал х. Стоянов (негов вуйчо) печелят организиран от държавата търг за доставки на месо. Буров внася сумата от 36 000 гр., а неговият съдружник сумата от 24 000 гр.

На 12 април 1859 г. е установено търговско съдружие между братята Анастас и Илия Бурови, относно търговията с месни произведения. Според изготвения контракт, Илия участва в предприятието с капитал от 5 200 гр., а снабдяването със стоки и суровини и пласирането на готовата продукция се поема от Анастас.

На 6 март 1860 г. Анастас Буров обединява труд и капитал с Петър Тодоров Манчолу за изграждането на животновъдна ферма (соват) в района. Анастас внася един дял, а неговият съдружник участва с два дяла от основния капитал. Буров поема задължението да организира и ръководи производството, да набира работници и осигурява пазари за продукцията.

През 1871 г. Бурови боравят с оперативен капитал в размер на 395 551 гр. На 4 юли 1875 г. Анастас Буров в съдружие с еленския първенец Петър Райков, участват в търга за откупуване на деветъка върху харманите за вършитба.

От средата на 60-те години на XIX в. братя Бурови пренасочват свои капитали в краткосрочно и дългосрочно кредитиране и полагат основите на банковото дело в българските земи.

Братя Бурови изкупуват на безценица имоти на турски изселници от Търновския край – воденици, сгради, трайни насаждения и ниви. Анастас Буров и компания вече притежават солидно богатство, вложено в недвижими имоти и наличен капитал от търговска и банкова дейност. Към 1875 г. Бурови са собственици на седем дюкяна и дворно място в Горна Оряховица; фамилна къща, търговски магазин и фабрика за ракия в Лясковец; къща и дворно място в Търново. В продължение на десетилетия членовете на ляс-

ковската фамилия участват в управлението на общината, подпомагат развитието на училищното дело и поддръжката на църквите в града [Pletnirov, G. 1994: 438–445]. Анастас, Цони, Илия и Димитър Бурови даряват за местните училища сумата от 12 500 лева, внесени в Българска земеделска банка в учредения фонд „Братя Бурови“. От годишните лихви по сметката се обучават бедни младежи [Minev, D. 2004: 212–213].

През 40-50-те години на XIX в. Бурови подпомагат финансово издръжката на народни представители, действащи по църковния въпрос в Цариград. Стопанските дейци участват и в националноосвободителните движения на българите [Pletnirov, G. 1994: 445–446]. Бурови се адаптират успешно в следосвобожденската епоха и се превръщат в пионери на новото модерно стопанство.

Сред заможните стопански дейци в Лясковец се нарежда и Аврам Беров (1829–1884). Той установява търговска практика в Крайова (Румъния). Натрупва завидно финансово състояние от продажба на стоки в собствения бакалски магазин. В завещанието си, лясковският търговец отделя сума от 53 000 лева за благотворителност, като 10 000 лева са предвидени за поддръжката на лясковското училище в махалата Св. Димитър. През 1895 г. с натрупаните лихви от тези средства е построено девическото училище в града на мястото на турския конак, носещо името на своя благодетел [Minev, D. 2004: 212].

Марин Цонзаров (1829–1907), по-известен като член на Лясковския революционен комитет и съратник на Васил Левски, също се занимава с търговска дейност. Той наследява бащините умения в лозарството и винопроизводството. Притежава големи полски имоти и мелница в с. Кесарево, Търновско. Открива търговски магазин в Разград за продажба на вино и ракия. В редица случаи търговската му практика в българските земи и Влашко се явява успешно прикритие за пропагандирането на революционните идеи. През 1872 г. Цонзаров печели огромно влияние сред своите съграждани, като махленски кмет и главен съветник в общината. След Освобождението работи, като касиер на земеделските каси в Търновския район. Участва и в политическите борби, като привърженик на д-р Васил Радославов [Minev, D. 2004: 379–380].

Лясковският предприемач Марин Станчев (1836–1904) се занимава със земеделие и терзийство. Собственик е на търговски хан в Чертовската махала, в който се помещават занаятчийска работилница и складове за съхранение на стоки. Част от помещенията на хана са пригодени за нощувки на клиенти. Тук през 1869 г. Левски поставя основите на Лясковският революционен комитет, а по-късно на 4 април 1876 г. местните революционни дейци полагат клетва за участие в Горнооряховското въстание. След Освобождението Марин Станчев продължава да практикува терзийския занаят и ханджийството [Minev, D. 2004: 381–382].

Калчо Пасков (1840–1918) от 12 годишна възраст се заминава с градинарство. Той се установява в Белград заедно с лясковски градинари. Известно време практикува отглеждането на зеленчуци, а след това установява търговска практика в сръбската столица. Търгува с дървен материал и веялки, които внася от Сърбия в българските земи през дунавските пристанища. При транспортирането на стоките в специални сандъци, той пренася оръжие за нуждите на освободителното движение. При един подобен случай по пътя от Турну Северин до българския бряг, лясковският търговец е заподозрян от турските власти за нелегален пренос на пушки. Той успява да спаси стоката и своя живот с голям паричен подкуп. При пътуванията си Калчо Пасков доставя и революционната поща в Букурещ и Белград. Той поддържа постоянни контакти с Панайот Хитов. През 1865 г. възрожденският търговец прави парично дарение на българското ученическо дружество в Белград, което функционира и като читалище. След Освобождението, той продава имотите в Белград и се завръща в България. Афинитетът му към политиката го отвежда до позицията на народен представител при управлението на Стефан Стамболов [Minev, D. 2004: 388–389].

Андрека Енчев х. Михалев (1850–1932) се занимава с лозарство, търговия с алкохол и лихварство. Той се включва в общинското управление и през 1896 г. е помощник-кмет [Bulgarski almanah. 1896: 248]. След смъртта си завещава на общината в Лясковец сумата от 200 000 лева за поддръжка на градската болница. Волята на дарителя е изпълнена частично, тъй като определената сума стига за построяването на здравен дом и ученическа почивна станция под манастира „Св. св. Петър и Павел“. Андрека Енчев

създава фонд от 50 000 лева за поддръжка и украса на гробищата в махалата „Св. Димитър”. Открива и множество други сметки, сред които предвижда сумата от 10 000 лева за Мариновската чешма, 30 000 лева за училищното настоятелство за образованието на бедни и ученолюбиви ученици и 10 000 лева за читалище „Напредък”. [Minev, D. 2004: 214].

През втората половина на XIX в. хаджи Досю от Лясковец е собственик на земи и чифлик край село Мерданя, Търновско и притежател на стопански постройки за добитък в пасищата на Чертовец. Местният първенец се сдобива с длъжността сандък-емини в Търново. Възползвайки се от дадената му власт, х. Досю разширява своите земи за сметка на общинската гора, с което предизвиква недоволството на чертовските и лясковските жители. Възникналите брожения стават обект и на възрожденската преса през 1872 г.⁴

В края на 70-те години на XIX в. богатият гражданин емигрира от Лясковец и се установява в Русия. Неговото имущество е продадено на турският сановник хаджи Дервиш. Той от своя страна пренебрегва забраната на окръжния управител за заграбването на чужда земя и построява в близост до кошарите – къща, одая, хамбар и плевня. С подпечатаният документ за собственост от лясковските кметове, х. Дервиш владее 1500 дюлюма гори в местността „Газеро” и 200 дюлюма земи в местността „Поляните”. Постепенно умножава богатството си, като овладява земите в близост до село Златарица, горите до Добри дял и Босилковец. След време получава тапия за владение на мерата в Чертовец и Лясковец, по-известна като Райновата гора. Преди Освобождението известният турски сановник притежава 5500 дюлюма земя в околностите на Лясковец и близките села. От продажби на земеделски земи на местни жители, той печели 111 000 гр.⁵

Богатите жители на Лясковец често пъти стават обект на посегателства и грабежи през втората половина на XIX в. Трагичните събития са отразени на страниците на възрожденската преса. През 1856 г. по Връбница „дванадесет души харсъзи” убиват множество хора на пътя между Лясковец и Ряховица, които отиват на традиционния неделен пазар [Draganova, T. 1994: 82].

---

⁴ в-к „Македония“, бр. 9, 20 май 1872 г.

⁵ в-к „Македония“, бр. 9, 20 май 1872 г.

На 28 февруари 1872 г. до Бяла по пътя за Русе е нападат и убит лясковският търговец Христо Рашков. Отнети са му 300 турски лири.⁶ За същия случай информира и в. „Стара планина” през 1877 г., като допълва, че сред ограбените фигурират и няколко лясковски градинари.⁷

В писмо от 31 май 1873 г. русенският валия съобщава на мютесарифът на Ниш за започналото издирване на разбойниците, ограбили четирима търговци от Лясковец, които се връщали от панаира в Джумая [Velkov, A., P. Gryevski and S. Ivanova (eds). 1993: 432].

От началото на XVIII в. до средата на XIX в. лясковчани са освободени от раетските данъци и налози, но имат задължения към централната власт, свързани с изпълняване на трудови повинности към турската войска. Всяка пролет младежи заминават за Цариград за да пасат султанските коне или пекат сухари и хляб в беглишките фурни. Към войнишките семейства принадлежат родовете Узунови, Кондеви, Боневи, Бънанови, Коринтодорови, Борсукови, Арабаджи-Дечови и Топалови [Minev, D. 2004: 41].

С отмяната на привилегиите, натуралният данък в Лясковец започват да събират не само турските сановници, но и местни първенци. В дописка, поместена във в. „Българска дневница” от 1857 г. се споменават лясковските чорбаджии х. Доси, х. Диму, Николаяса и Моску Дългъч, които използват обществените си позиции за собствено обогатяване. Те фигурират в списъка на основните закупчици на данъци.⁸

През 1860–1862 г. Васил Козлев получава правото да събира десятъка в селата Лясковец, Добри дял и Козаревец. В периода от 1875 г. до 1878 г. натуралният данък в Лясковец събира кмета Иван Бързаков [Draganova, T. 1994: 78].

През 70-те години на века десятъкът върху земните произведения в Лясковец се продава за 120 000 гр., а същият данък на махалата Чертовец за 100 000 гр. Местните търговци участват в държавните търгове през пролетта, като внасят 1/6 от откупната цена през лятото, а по-късно при прибирането на реколтата и останалата сума на отделни вноски. Твърде често някол-

⁶ в-к „Нова България“, бр. 71, 17 март 1877 г.

⁷ в-к „Стара планина“, бр. 61, 3 апр. 1877 г.

⁸ в-к „Българска дневница“, бр. 3, 10 юли 1857 г.

ко лица сключват съдружие с цел откупуване на юшура и реализиране на печалби [Minev, D. 2004: 54].

От 70-те години на XIX в., в Лясковец работят 24 бакалски магазини. По-известните търговци на дребно са братя Гугучкови, Доси Цонев, Димитър Йорданов, Димитър Обрешков, Иван Т. Бързаков, търговска къща „Моско Иванов Пранинов и Сие”, Никола Бояджиев, Пенчо Генов, Стамо Миланов, Стефан Клатев, Тошо Бързаков [Bulgarski almanah. 1896: 248–249].

Съществуват три общарски работилници, в които майсторите едновременно работят и продават своя и чужда готова продукция. Сред тях се открояват братя Байчеви, Ганчо Георгиев Денев, Динко Русков, Сава Я. Кисов, Стефан х. Русев и Пеню Николов [Draganova, T. 1994: 95].

С търговия на дървен и строителен материал се занимават фирмите на „Димитър Йорданов и син” и Ганчо Иванов. Основни износители на зеленчуци са Аврам Манолов, Атанас Панайотов, Георги Ив. Табаков и Иван Георгиев Табаков. Петър Петров търгува с шевни машини. С продажби на керемиди се занимават Йорго х. Атанасов Кондев и Йордан Йорданов.

Сред известните търговци на манифактура и галантерия се нареждат Атанас Славоев, Хаджи Васил, Димо Парашков, „Илия Кънев и Сие”, „Йорданов и Петков”, Никола Цуцуманов, Богдан Иванов Маджунков, Марин Йорданов Рашов, Моско Хр. Рашев, Петър Петков, Тодорка Иванова Шиварова, Христо Йорданов и Христо Сяров [Bulgarski almanah. 1896: 248–249; Draganova, T. 1994: 96].

Гостилници поддържат Александър Момков, Димо Троянски, Минчо Христов, Ради Райков, Стойчо Хитров, Стефан Иванов Цончев и Тодор Цонзаров. С продажбата на книжарски стоки се занимава Иван Беров. В Лясковец има две даракчийници собственост на Никола Маджунков и Ради Райков [Bulgarski almanah. 1896: 248–249; Draganova, T. 1994: 96].

До Освобождението фабричната индустрия е съвсем слабо застъпена. Освен 4 фабрики за брашна, собственост на Васил Страшилов, „Димитър А. Буров и Сие” и Стефан Н. Трифонов, друга промишленост не съществува. По-късно през 1882 г. Илия Гугучков открива първата конячна фабрика, а парната мелница е дело на Манол Стателов. През 1896 г. сред фабрикантите производители на брашно се нареждат Парашкева Дунев, Петко Гогев и Ен-

чо Пасков. С производство на спирт и вина се занимават Стайко Стайков – кмет на града, „Москов и Сие”, братя Ц. Гугучкови, Васил Н. Ганчев и Първи П. Гириджиков [**Bulgarski almanah. 1896:** 248–249].

Стопанският облик на Лясковец през Възраждането се формира на базата на традиционно развитите отрасли копринарство, лозарство и градинарство. Местни търговци и предприемачи създават монопол на пазара с коприна и организират домашни индустрии. Стопанските дейци пренасочват свои капитали в откупуване на данъци и държавни концесии. Те притежават големи чифлици и земеделски стопанства. От средата на XVIII в. до последните десетилетия на XIX в. в селището се утвърждават капиталистически производствени структури.

През Възраждането Лясковец притежава сходна стопанска характеристика с близките в исторически и икономически план селища Горна Оряховица, Арбанаси и Долна Оряховица. Географската близост с административния и стопански център Търново променя насоките в търговското поведение и съдейства за въвеждането на новите европейски модели за организиране на професионалните организации.

REFERENCES

Bogorov, Ivan. 1982. Няколко дена разходка по българските места. [Niakolko dena razhodka po balgarskite mesta]. Сборник: Пътища и пътешественици XIV–XIX век. [Sbornik: Patishta i pateshestvenitsi XIV –XIX vek.]. Sofia: Izd. Bulgarski pisatel, 204–246. (in Bulgarian)

Bulgarski almanah. 1896. Български алманах за 1896 г. [Bulgarski almanah. 1896.]. Sofia: Pechatnitsa „Liberalnii klyb”. (in Bulgarian)

Dokumenti. 1940. Документи за българската история. [Dokumenti za balgarskata istoria]. V. 3, Sofia: BAN, Pridvorna pechatnitsa. (in Bulgarian)

Dokumenti. 1951. Документи за българската история. [Dokumenti za balgarskata istoria]. V. 6, Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Draganova, Todorka. 1994. Обществено, стопанско и политическо развитие на Лясковец през втората половина на XIX век. [Obshtestveno, stopansko i politicheskoto razvitie na Liaskovets prez vtorata polovina na XIX vek.]. Сборник: Лясковец в миналото. [Sbornik: Liaskovets v minaloto].

Veliko Tarnovo: Izd. PIK, 75–108. (in Bulgarian)

Ginchev, Tsani. 1887. Няколко думи от историята на нашето градинарство (бахчованджилък) и за уредбата на градината. [Niakolko dymi ot istoriata na nasheto gradinarstvo (bahchovandjilak) i za yredbata na gradinata.]. *Литературно-научно списание „Труд“*, Г. I, 18-19/1887, 1183–1213; 20-21/1887, 1306–1323. (in Bulgarian)

Minev, Dimo. 2004. Град Лясковец. Минало, сегашно състояние и дейци. [Grad Liaskovets. Minalo, segashno sastoianie i deitsi.]. Sofia: Izd. „Ilinda – Evtimov” EOOD. (in Bulgarian)

Moskov, Mosko. 1915. Старият Лясковец и неговият живот. [Stariat Liaskovets i negoviat jivot.]. *Списание „Българска сбирка“*, Г. XXI, 2/1915, 84–87. (in Bulgarian)

Moskov, Mosko. 2009. Избрани страници за Великотърновския край. [Izbrani stranitsi za Velikotarnovskia kraj.]. Veliko Tarnovo: Izd. „Abagar”. (in Bulgarian)

Pletniov, Georgi. 1994. Към историята на Буровия род през Възраждането. [Kam istoriata na Burovia rod prez Vazrajdaneto.]. *Сборник: Лясковец в миналото*. [Sbornik: Liaskovets v minaloto]. Veliko Tarnovo: Izd. PIK, 435–448. (in Bulgarian)

Snegarov, Ivan. 1941. Друг търновски църковен кодекс (за училища, енорийски църкви и манастири). [Dryg tarnovski tsarkoven kodeks (za uchilishta, enoriiski tsarkvi i manastiri).]. *Годишник на Софийския университет – Богословски факултет*, Т. XVIII, 1940/41, 1941, 1–106. (in Bulgarian)

Tsonev, Zvezdelin. 1932. История на градъ Горна-Оряховица и околността му: Лясковецъ и Арбанаси. [Istoria na grad Gorna-Oriahovitsa i okolnostta mu: Liaskovets i Arbanasi.]. Veliko Tarnovo: Petcatnitsa „Temenyga”. (in Bulgarian)

Velkov, Asparyh, Petko Gryevski and Svetlana Ivanova (eds). 1993. Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI-XIX в.). [Opis na osmanotyrski dokymenti za zanaiati i targovia (XVI-XIX v.).]. Sofia: Pечатna baza pri Narodnata biblioteka. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Svetla Atanasova – PhD

Regional museum of history – Veliko Tarnovo

6, Nikola Pikolo

5000, Veliko Tarnovo

Tel.: (+ 359) 887 247 943

E-mail: svetla_atanasova1969@abv.bg

РОДЪТ ХОЛЕВИЧ И КОТЕЛ – ОТ ПРОТОИНДУСТРИЯ КЪМ КАПИТАЛИСТИЧЕСКО ЗЕМЕДЕЛИЕ

Петър ДОБРЕВ

***Abstract:** My paper draws on the large unpublished private archive of the Bulgarian trading family Holevich, with documents stretching from 1834 to the 1950s. Having made their fortune in the town of Kotel during the final decades of Ottoman rule over the Balkans, the family acquired extensive lands in the fertile Dobrudja area near the Black Sea, where they established their “chiftliks”-large-scale agricultural estates. Soon the Holeviches created a vast commercial network, stretching from Istanbul to Vienna, and from Varna to Marseille.*

The paper shows the specific ways in which Kotel and the proto-industrialization there helped merchants like the Holeviches accumulate their capital. With Bulgaria declaring independence from the Empire, Holevich’s economic influence quickly transcended into the political field. Members of the family took important positions in the National Assembly, the local administrations and political parties. Successful and powerful in three different countries and under various political regimes, Holevich’s case could be representative of other Balkan merchants who accumulated economic and social capital in the Ottoman Empire and then made good use of it in their new national states. The economic upsurge of Kotel ended with the formation of the Bulgarian nation state but the accumulated capital managed to transform itself into other spheres and regions.

***Key words:** proto-industrialization, Kotel, Balkan merchants, capitalist agriculture, Dobrudja, capital accumulation, political networks, merchant networks, Ottoman Empire, Bulgaria*

JEL: N94

Разказът, провокиран от обемистия архив на семейство Холевич, трябва да започне от личност, за която има един-единствен документ. Котленският чорбаджия Вълку Жекув решава през 1847 г. да стане хаджия и „пред деспоти, пред комшии и чорбаджии“ завещава голяма част от имуществото си на единствения си син Жечо. Друга част му продава, за да може с парите да отиде до Божи гроб, а на дъщеря си Мария оставя „2000 гр. пари, 75 дра.

срибро, козьяк един, халици едно, възглавница една, един платник, една торба платно“. На децата си Вълку пожелава спор и берекет, но ако не спазят завета му – да са проклетни от Бога и от него.¹

Нямаме информация дали Вълку се е върнал хаджия, посрещнат тържествено от котленци, както е бил обичаят. Така или иначе, неговото завещание превръща синът му Жечо в човек със значително имущество – хан с мааза и дюкян, къща, ливади и ниви. От завещанието обаче става ясно и друго – че Жечо по това време вече е доста състоятелен. Той плаща за хана и земите на баща си 13 500 гр., а освен това Вълку изрично уточнява: „Що има Жечо на Доброджа кашла, на Дуранлари овци, коне, говеда и кашленски аляат, в тези неща аз нямам никаква правда, защо Жечо тях неща сас негови си пари си копил и колкото сам ходил подир тях, та сам хезметовал, утакмил сам са сас Жеча и сам си зел хакат.“

13 500 гроша са значителна сума за тези години. Годишните доходи на земеделското население за 10 града от 1866 г. посочват, че 57% от селяните са с доход до 500 гр., 34% с доход между 501 и 1000 гр., 4,8 % са между 1001 и 2000, а 0,4 % с над 2000 гр. 73% от наемните работници също са с доход до 500 гр. годишно. [Todorova, M. 1972: 73] Тъкмо през 40-те години на XIX век Драган Николов от Сливен основава първите си абаджийски търговски дружества в Сливен с начален капитал от 18–20 хиляди гроша, като само след няколко години сумата достига 48 хиляди. [Rusev, I. 1996: 240]

Получил наследството от баща си, Жечо Вълков влиза в регистъра за облагането на Котел с данък „Верги“ за 1847 г. (отразяващ паричните възможности и платежоспособността на населението) като един от най-

---

¹ Архив Холевич (АрХ), завещание на Вълку Жекув, 1846 г., Котел. Архивът, на който се базира настоящият текст, продължава да е притежание на доц. Йорданка Холевич, макар в бъдеще да може да се очаква прехвърлянето му в Държавен архив. По тази причина за момента няма как да бъде систематизиран и цитиран по общоприетите правила, въпреки осъзнаваните неудобства и нередности, които това може да причини. За целите на този текст се въвежда съкращението „АрХ“ (Архив Холевич), като всяка отделна архивна единица ще бъде цитирана със съответната дата и кратко описание. По този модел работи примерно и Мари А. Фиркатиян в изследването си за семейство Станчови, което също се основава на непубликувани лични архиви [Firkatian, Mary A. 2008].

богатите хора в Котел. Само 21 глави на домакинства от общо 884 плащат максималният данък между 220 и 260 гр., като Жечо плаща 240. Повече от него плащат единствено х. Петър, х. Матеев, Петър Станюв и Стоян Жекув. [Varbanov, V. 1984: 216]

Знае се, че х. Петър е получил през 1828 г. като завещание от баща си х. Матей 1120 овце, 50 крави, части от три тепавици, две къщи, един дюкян и 42 хиляди гроша налични пари. Според Захари Стоянов х. Петър е имал 13 къшли в Добруджа и няколко чифлика. Феликс Каниц изчислява имуществото му, макар и доста условно, на 2,5 милиона гроша и го нарича Крез. [Varbanov, V. 1984: 213]

Макар и с не чак такова имущество, към 1847 г. Жечо Вълкув е доста заможен. Какъв е икономическият контекст на този успех?

Целият период след 1820 г. може да се характеризира със засилване на централната власт в Османската империя, която успява да се наложи над могъщите провинциални аяни. Тенденцията продължава и с реформите на Танзимата, започнали официално с Гюлханския хатишериф от 1839 г. [Pamuk, Sevket. 2000: 9] Видимо е съживяване и развитие на търговията, а в българските земи – особено в места като Котел и други подбалкански селища, където комбинацията от географско положение, търговски пътища, демографска структура и засилено търсене (вкл. международно) предлагат добри възможности за развитие. [Toney, V. 2007: 50] Това естествено води до задълбочаваща се социална стратификация, видима в примерите от Котел и Сливен, но и сред селското население. [Dimitrov, S. 1960: 233]

Без да навлизаме в теоретичния спор дали постепенното отваряне на Османската империя към Запада е начало на нейното „периферизиране“ или пък сравнително неуспешен опит за модернизация, не може да не се отчете, че то дава възможност за значително замогване на определени прослойки, същевременно влошавайки икономическото положение на други. Местните османски търговци са сред печелившите, като от началото на XIX век се намесват в международната търговия и постепенно изместват западните си конкуренти, които често пъти преди това са ставали инициатори на обмена. [Inalcik, H. and D. Quataert (eds). 1994: 839]

Тези процеси създават печелещия „балкански православен търговец“,

по термина на Траян Стоянович, който осъществява международната търговия на империята и е посредник при нейните контакти със Запада. [Stoianovich, T. 1960: 62] Давайки пример с Епир, Тесалия и Македония, Стоянович посочва, че много от тези търговци правят преход от животновъдство към търговия. Наличието на излишъци от вълна, сирене, кожи; миграционните навици на мъжете и фактът, че познават различни маршрути; привилегиите, които им позволяват да носят оръжие, са все фактори, които ги карат да спрат да продават стоката си на еврейски и италиански търговци и сами да започнат да търгуват със Запада и в самата империя. Това от своя страна води до замогването на много планински села на Балканите. До голяма степен това е релевантно и за Котел на Холевич.

Планинските райони отпреди това имат традиция в овцевъдството, което е отрано застъпено в Османската империя. Още в периода XV – XVI в. тя гарантира целостта на селските мери и пасища, за да стимулира скотовъдството. От XV в. различни пътешественици забелязват „способността на българите към овчарски живот“ и доброто развитие на животновъдството до края на XIX век в териториите на Османската империя, които днес наричаме български. През XV в. става известна и категорията население, занимаващо се с „джелепкешанство“. От XVI век все повече българи попадат в нея, снабдявайки Цариград и Одрин с овце по държавна поръчка и по този начин облагодетелствайки се значително. [Grozdanova, E. and S. Andreev. 1998: 26]

През 1573–1574 г. в Котел са регистрирани 23-а джелепкешани, които вкупом събират 980 овце годишно, което представлява немалко количество и показва наличието на известни традиции в развитието на този поминък. [Tonev, V. 1993: 16] През XVI век имаме данни за хиляди джелепкешани в Османската империя, чиято бройка постепенно намалява в началото на XIX век. За сметка на това, тогава засиленото държавно търсене и протекция създава една малка, но много влиятелна група на „овчарска аристокрация“, чието влияние е видно от добре изследвания копривщенски род на Чалъкови. [Lyberatos. A. 2010] В Котел подобна фигура е Божил чорбаджи, останал в легендите като защитник на града от кърджалийските нападения в началото на XIX век, но същевременно търговец, бегликчия и лихвар, както е вид-

но от запазените му тефтери. [Rusev, I. 1996: 240]

Котел е двойно привилегирован, съчетавайки джелепкешанството с дервентджийството. Най-ранните данни за селото са от 1486 г., когато Котел е споменат в тимарския регистър на Никополския санджак като тимар на спахията Муса с 53 ханета. Задълженията са да бъде охраняван местния проход, който свързва Беломорието и Тракия със Северна България и Дунав. Дервентджиите са освободени от извънредни данъци и ангария, но пък плащат по-високо джизие. Важна е по-голямата им възможност за самоуправление и организация, както и правото да носят оръжие. В Котел не се заселват турци, като представител на османската власт е един-единствен субаш, полицейски чиновник, който обикновено е в зависимост от местните чорбаджии. [Tonev, V. 1993: 14]

Котел се развива допълнително и поради голямото търсене на вълна и платове в близкия Сливен, където от по-рано започват да се правят абаджийски търговски сдружения и да се участва в търговията по минаващия през града път Цариград–Брашов. [Rusev, I. 1996: 230] Султански ферман от 1792 г. споменава, че в Котел има шест махали с 268 души (глави на семейства), от които 118 били записани да пазят и наблюдават прохода, а на останалите 150 трябва да приемат годишно по 25 пътници гости. „Гостите“ вероятно са войници, които преминават през Котел във военновременна обстановка, за което свидетелства и автобиографията на Софроний Врачански. [Oreshkov, P. 1914: 50] Отделно от това, в Котел има 15 хана, споменати през 1846 г. от Иван Богоров. [Tonev, V. 1993: 20]

Както вече разбрахме, Вълку Жекув е притежател на хан в Котел, а в същото време заедно със сина си Жечо се занимава и с овцевъдство – капитализирайки и от двете занятия, които привилегирования статут на Котел предлага. Режимите на привилегированата рая се отменят с Танзимата, но фактическата власт в Котел продължава да бъде в ръцете на същите чорбаджии, които и преди това са управлявали селището. [Tonev, V. 1993: 25] Освен това редица котленски семейства, по подобие на Холевич, вече са натрупали капитал, с който могат да разполагат при активизирането на търговията в Османската империя. Фернан Бродел отбелязва, че в основата на успеха на едрите търговци обикновено стои спонтанният подем на икономиче-

ския живот. „Търговецът се носи на гребена на вълната“, издига се от приливните води, противно на тезите за водещата роля на „предприемача“, зачитавана от Йозеф Шумпетер. [Braudel, F. 2002a: 337]

Макар малкото информация, случаят на Вълку Жекув по-скоро защитава Броделовите разсъждения – „приливната вълна“ повдигната от икономическата и социална обстановка в Османската империя, и конкретно в Котел в началото на XIX век, изглежда основният фактор за първоначалното издигане на семейство Холевич. Разбира се не всяко семейство в Котел по това време успява. Споменатият регистър на облагането на Котел с данък „Верги“ показва, че в града има 28 бедни домакинства освободени от данък, 651 дребни плащаци между 20 и 100 гр., 212 средни с 110–200 гр. данък и 21 богати – плащаци 220–260 гр. [Varbanov, V. 1984: 212]

Синът на Вълку, Жечо е богат и авторитетен, хаджия, епитроп в Котленската църква.² Поръчва си фес специално от Цариград³, води усилен търговска кореспонденция, пътува между Котел къшлите и чифлиците в Добруджа, Варна и Цариград. Наставлява и насочва дейността на синовете си и на редица търговски партньори, някои от които турци. Често е в къшлата с овчарите, но в Котел си позволява да си поръча скъп английски ром и маслини от Цариград.⁴

Документ от 1846 г. показва, че в една от основаните от х. Жечо къшли в Добруджа има 2489 овце, от които 1084 негови, а останалите поделени между 11 овчари.⁵ Можем да предположим, че в другата му къшла количествата са подобни. В същото време според З. Стоянов най-богатите котленци притежават над 1000–2500 овце, което още веднъж потвърждава високия статус на Холевич. [Tonev, V. 1993: 20] Славка Драганова причислява към „селската буржоазия“ притежателите на над 500 овце, като отбелязва, че в севернодобруджанските кази Меджидие и Бабадаг се падат най-много овце на отделен стопанин – съответно 159 и 140, докато в други райони цифрата е обикновено до 50. Трябва да се отбележи, че Драганова не разполага с данни

---

² АрХ, писмо от х. Васил х. Жечов до х. Жечо х. Вълков, Балчик, 5 септември, 1872 г.

³ АрХ, писмо от Михаил Петров до х. Жечо х. Вълков, Цариград, 24 юни 1868 г.

⁴ През 1872 г. например х. Жечо си купува ром от Цариград за 1530 гр. – АрХ, писмо на М. Милошев до х. Жечо х. Вълков, Цариград, 19 септември 1872 г.

⁵ АрХ, сметка от април 1846 г.

за Южна Добруджа, където вероятно ситуацията е близка с тази в Северна. [Draganova, S. 1993: 48]

От 1848 г. х. Жечо се занимава и с търговия с абаджийски произведения или така известното в Сливенско „караабджийство“ (търговия с вълнени платове, а не непосредствената им изработка).⁶ Вълната е често срещан двигател на протоиндустриите в различни краища на Европа, нещо отбелязвано и от Маркс, че тя дава постоянен излишък на пазарната цена над цената на производство. Протоиндустриите се развиват главно в планински райони като Котел с бедни природогеографски условия, където невъзможността за доходоносно земеделие кара населението да търси различни начини за препитание. [Yaneva, S., 2000: 5]

Вълната или пък памукът и коприната често стават двигател за търговското развитие на цели райони. „Италианският Ренесанс – това е вълната!“, макар и малко пресилено заявява Джино Барбиери, а Ерик Хобсбом вижда памучната протоиндустрия като основна причина за английския „take off“ след 1787 г. и Индустриалната революция. [Braudel, F. 2002b: 570] Дори връзките да не са толкова директни, печалбите от текстилните протоиндустрии често плащат сметките за някакъв последващ прогрес. В Котленския случай те позволяват трансформацията към едро земеделие в Добруджа.

За да се стигне до този момент, трябва дълги години на натрупване. В българските земи овцевъдството, както видяхме е традиционен занаят, а специално в Котел населението е облагодетелствано от възможността за джелпекешанство. Отглеждането на овце в българските райони на империята до XVIII в. е предимно стационарно, т.е. гледането на добитъка и преработката на получените от него суровини става в самото селище или в непосредствена близост до него. Характерно е и сезонното подвижно пастирство, при което се движат мъжете овчари, зиме и лете, съпровождайки стадата и редувайки се да посещават семействата си, които живеят постоянно в дадено селище. [Grozdanova, E. and S. Andreev. 1998: 30]

Специално за Котел се предполага, че първоначално овцевъдството се е ограничавало до мерите в района на селото. Там сезонът за паша обаче е кратък, а нарастването на стадата кара котленските овчари през XVIII в. да

---

⁶ АрХ, тефтер на х. Жечо х. Вълков, започнат на 8 юни 1848 г. в Котел.

тръгнат на юг – първоначално в Карнобатско, Айтоско и Елховско. Отначало това слизание става само през есента и зимата, след което стадата се завръщат в котленско. [Dukov, L. 1974a: 48]

Земите в Тракия се владеят от турски бейове и аги, с които овчарите трябва да се договарят за ползване на пашата. По-лесно това става не поотделно, а вкупом – като дружина. Това, както и нуждата от повече сигурност кара котленските овчари да се сдружават в тези свои пътувания и да отглеждат овцете си заедно. От друга страна, те се сдружават и с бея, който има интерес овчарите да се грижат и за неговото стадо, а освен това да му плащат наем за постройките и кладенците, които се ползват при овцевъдството. Този тип сдружение започва да се нарича „котленска къшла“. [Beshkov, L. 1995: 7] През XIX век обаче моделът на сезонна миграция към Тракия започва все повече да се изоставя, защото наемите за ползване на паша в полето се заплащат за цяла година, а не само за 5–6 месеца, налага се да се дават постоянно средства за ползване на зимни сгради и т.н. Кърджалийството в Тракия също създава големи проблеми за сигурността на стадата. [Geshov, I. 1890: 312]

Затова котленските овчари пренасят организацията си в Добруджа, от началото на XIX век. Този път къшлата в повечето случаи не включва договаряне с турски бей, а сдружение само между котленци собственици на овце – дребните собственици „мал сайбии“ с чорбаджия, който осигурява стопански постройки и капитал за набавяне на зимен фураж. [Dukov, L. 1974b: 73] Изглежда, че подобна роля изиграва х. Жечо х. Вълков около 1830 г.⁷ По това време условията в Добруджа са много благоприятни за подобна дейност – тя е близо до Балкана, а след руско-турската война от 1828–1829 е значително обезлюдена и със слабо развито земеделие. [Dukov, L. 1974a: 52] Заселването в Добруджа е стимулирано и от османските власти. През 1842 г. се вземат мерки да се увеличат стадата овце от испанска порода, като стопаните на такива животни се освобождават за 10 години от данък върху овцете и други бери. Създадено е и държавно стадо от 30 000 такива овце, което па се в Добруджа. [Todorov, N., S. Dimitrov. 1988: 168]

Трайното установяване на къшлите в Добруджа, довежда до прекратя-

---

⁷ АрХ, завещание на Вълку Жекув, 1846 г., Котел.

ване на сезонните миграции на стадата, макар да се запазват годишния цикъл на отглеждане на овцете и традиционната организация на овчарите. В топлите месеци стадата се движат из Добруджа, след което се прибират в къшлата за зимата. Овчарите са през цялото време при тях, като се връщат при семействата си на смени, главно за големите празници. В Котел стоят един, най-много два месеца. Иначе начините и формите на отглеждане на овцете съвпада с традиционното добруджанско, разликата е във формата на организация и пазарната ориентация. Произведената вълна се продава в суров вид, но най-често се изпраща обратно в Котел, където се преработва главно от женското население и впоследствие се продава. [Arnaudov, M. 1931: 53]

Търгува се не само в населените с българи райони, но и с Влашко и Гърция, която „цялата се обличала с котленски аби“. Изкупвачи изнасят за Цариград, Австро-Унгария и Марсилия. [Arnaudov, M. 1931: 58] Цариград поглъща и много жива стока, както и кашкавал и други млечни продукти. [Dukov, L. 1974a: 66]

Разбира се Котел далеч не е изключение в производството на вълнени изделия, което според Майкъл Паларе оформя най-голямата от планинските протоиндустрии в Османската империя. Силен е целият Сливенски санджак, както и Пловдивския, като общо вълнопроизводителите в българските земи наемат на работа около 73 000 души към 1870 г. и произвеждат текстил на стойност 650 000 лири. [Palairret, M. 2005: 81] По данните от запазените за тази година тефтери се вижда, че х. Жечо участва в т.нар. „разпръсната абаджийска манифактура“ в Котел, за която данни имаме именно от 30-те години на XIX в. и насетне⁸. Търговците абаджии или караабаджии изкупуват вълна и плащат за обработката ѝ, после я предават за предене и тъкане на „ишлеме“. Стоката след това се продава както в района на Котел, така и по-големите имперски пазари, а често и извън граница. Постоянният пазар за вълнените произведения прави тази търговия изключително активна в целия Сливенско-котленски район, който както вече уточнихме постоянно се захранва с със суровини от къшлите в Добруджа.

Х. Жечо изкупува вълна в региона, а също така ползва произведената в

---

⁸ АрХ, тефтер на х. Жечо х. Вълков, започнат на 8 юни 1848 г. в Котел.

къшлата. През 1848 г. той изкупува вълна за 7157,20 гроша, която впоследствие дава различни надомни работници, главно жени като „баба Николица бъчоварката“, за изработка на ямурлуци.⁹ Стоката х. Жечо продава в дюкяните си в Котел и Бургас, по панаирите в Североизточна България и в Цариград. От столицата купува стока за дюкяните, които освен текстил продават всякакви други стоки. През 1848 г. х. Жечо влиза и в абаджийско съдружие с Божил Йовюв, като печалбите се делят една за Божил, две за Жечо. Жечо влага капитал 80 105 гр., 800 от които на името на сина си х. Гено.¹⁰

По това време изгодната търговия с вълна става основа на много подобни сдружения в района. Обикновено българските търговци в империята сключват съдружия „на ортак“, „с комисия“ и „с пазар“. В случая Жечо се включва „на ортак“ – съдружниците влагат свои средства в изкупуването и след това делят печалбите и загубите в съответната пропорция. [Yaneva, S. 2003: 35]

От 1850 г. имаме информация, че Жечо използва записи – „темисюк“ и полици за търговската си дейност. През 1854 г. той влиза в съдружие със Симеон Койнов, друг известен търговец и организатор на широко манифактурно производство. По запазени записки на съвременници във фонда на Етнографския музей – Котел се знае, че Койнов е бил „заможен човек“, джелепин и търговец на абаджийски стоки, работещ с Цариград. [Rusev, I. 1996: 150] В случая Холевич влиза с 20 000 гр.¹¹

Иван Русев е изследвал девет запазени тефтера на Симеон Койнов, обхващащи търговската му дейност в периода 1850–1897 г. Подобно на Холевич, Койнов има къшла, изкупува платове и ямурлуци, след което ги продава в Цариград, а оттам купува други стоки. Той също така изкупува вълна и я дава за обработка на жени в Градец, Тича, Жеравна, Медвен и Котел. Дейността му постепенно се разраства с продажби в Русе, Търново, Г. Оряховица, Букурещ, Варна и т.н. Той влага между 50 и 100 000 гр. в изкупуване на стока, от които прави около 33 % печалба. [Rusev, I. 1996: 152–155]

Тефтерите на х. Жечо не дават възможност да се съпоставят достатъ-

---

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там.

чен брой печалби, за да се види дали тенденцията е подобна на тази на Койнов, но с оглед на много сходния профил на търговията на двамата, това би било очаквано. Има данни, че през 1854 г. Жечо е на печалба от абаджийско сдружение 144 175 гр., а две години по-късно – 121 750 гр. Впоследствие той изглежда работи предимно със синовете си.¹² Работата с близки и роднини е типична изобщо за балканските търговци от този период и според Светла Янева е крачка към създаването на търговски компании. [Yaneva, S. 2003: 51]

По същото време в Котел се развиват и други посреднически фирми за разпространение на вълнен текстил като фирмата „Станчев–Бянов“, която в периода от 1862 до 1877 г. увеличава търговския си капитал от 140 000 на 510 000 гроша. [Palairret, M. 2005: 93] Подобни цифри достигат и големите сливенски сдружения от епохата. [Rusev, I. 1996: 240] За сравнение по това време капиталите на най-крупните български търговци – Георгиеви и Тъпчилещови се движат приблизително между 2,5 и 8 милиона гроша. [Davidova, E. 1998: 45] Котленските търговци са далеч от тези цифри, но все пак достигат сериозни печалби. Без да брой тези в Сливен, Иван Русев преброява над 50 положителни опита за изграждане на сдружения в района Котел, което говори за търговската динамика в областта. [Rusev, I. 1996: 199]

Текстилното производство в Котел се вписва в определението на Франклин Менделс за „протоиндустрията“ – „бърз ръст на традиционно организирани, но пазарно ориентирани, предимно селски домашни индустрии, който се съпровожда от ръст на населението и води до най-важните промени, необходими за появата на фабрична индустрия – специализиране на регионите и комерсиализация на земеделието, натрупване на капитали, развитие на предприемачеството, завземане на далечни пазари, създаване на работна ръка за индустрията“. Според Менделс модерната индустриализация се корени не в бурното развитие на градските производствени сили, а по-скоро в постепената протоиндустриализация на селските райони, занимаващи се с домашни индустрии. [Yaneva, S. 2000:100] Последвалите изследвания разбира се показват, че схемата е не винаги толкова праволинейна. След Освобождението Котел така и не става индустриален град, но натрупаните

---

¹² Пак там.

капитали се преливат в други сфери, включително в текстилната фабрична индустрия в Сливен.

Протоиндустриите видимо обогатяват райони като Котел и Копривщица, но както обикновено се случва, някои се обогатяват доста повече от други. „Мрежата“ на разпръснатата манифактура не е толкова сложна – „дълбоко по своята същност тази разпръснатост е привидна; всичко се осъществява по такъв начин, сякаш надомните занаяти са обхванати от невидима финансова паяжина, чиито нишки се дърпат от няколко едри търговци.“ [Braudel, F. 2002a: 281]

Търговците като Холевич могат да поддържат сравнително ниско заплащане за труда на работничките, защото Котел не предлага много други алтернативи за препитание. Само търговците участват на далечните пазари и могат да се възползват от разликата в цената на вълната. Все пак някои от контрагентите на х. Жечо вземат добри пари за работата си – например „Мария наша“ взема 940 гр. през 1850 г. за изработка на ямурлуци¹³, което както видяхме е повече от годишния доход на голяма част от селското население. Тези 940 гр. обаче са изкарани с много тежък труд – стопанките „от тъмна марчина по зора до тъмна мрачина вечер“ работят с вълната – „влачат, предат, мотаят, сноват, навиват, тъкат аби, губери, козеци, черги, килими, платно, пешкири, възглавници“, всичко от което отива за пазара. [Arnaudov, M. 1931: 62]

През цялото време х. Жечо съчетава търговията с вълна и аби със скотовъдно производство в Добруджа. По данни от 60-те години търговията с необработена вълна и млечни произведения изглежда става по-изгодна за Холевич, а текстилът остава на по-заден план – предимно за дюкяните в Котел, Бургас и новопоявили се в Х. Пазарджик. Все пак при откриването на последния в него е вкарана стока за 45 000 гр. от Цариград¹⁴.

Както показахме, икономическият модел на Холевич включва различни допълващи се занимания, характерни за района на Котел и за българските търговци от епохата въобще – абаджийство, къшларство, откупуване на данъци. Отделно те притежават различни недвижими имоти като дюкяни,

---

¹³ АрХ, тефтер на х. Жечо х. Вълков, започнат на 8 юни 1848 г. в Котел.

¹⁴ АрХ, писмо на Михаил Петров до х. Жечо х. Вълков, Цариград, 1868 г.

ханове, воденици. По-специфичен е опитът им в чифликчийството, на който се спирам в други свои публикации. [Dobrev, P. 2015]

Точно натрупването на земя от страна на Холевич след 1878 г. остава на заден план основните им икономически дейности от османския период – търговията с вълна и млечни произведения. На пръв поглед това може да се види в схемата на Майкъл Паларе за затваряне на търговските пътища в балканските държави след отделянето им от Османската империя, стесняването на вътрешните пазари и връщането към натурално стопанство. [Palairret, M. 2005: 184–197] Описаното от Паларе вероятно може да се приложи към част от дребните селскостопански производители, но и към някои едри земевладелци, които не създават модерни стопанства, а раздават земята си на малки части под аренда. [Berov, L. 1989: 293] Но случаят Холевич при всички положения е друг – по впечатленията на съвременниците и главно по оставените търговски тефтери личи, че става дума за рационално капиталистическо земеделие с наемен труд, което произвежда продукцията главно за експорт. [Tselina. 1895: 118]

Отказът на Холевич от вълната не е пълен, те продължават да имат овчарски къшли, но те вече са по-скоро скотовъден придатък на чифлика, отколкото автономна и силно доходоносна дейност. Изселването на турското население наистина намалява потреблението на овче месо, но цариградският пазар, който е основен за Холевич до Освобождението, остава отворен за български стоки до войните. [Daskalov, R. 2005: 308] Общо за страната износът на овце и производните от овцевъдството млечни продукти също остава силен, като за периода 1886 – 1911 г. се увеличава от общо 3 948 929 лв. на 9 117 168 лв. [Popov, K. 1916: 252]

Вълната освен това е търсена стока от развиващата се (вкл. заради протекционизма) българска текстилна индустрия, която наследява абаджийството в традиционно силни райони като Сливен, Габрово, Карлово. По данни за 1909 г. производството на храни и текстил от българската насърчавана индустрия дава 4/5 от общата ѝ продукция. Производството на вълна за износ претърпява крах едва след войните, когато страните вносителки създават местно производство, а фините платове изместват по-грубите. [Daskalov, R. 2005: 324–328]

По-скоро при прехода на Холевич от търговия към селско стопанство можем да говорим за описания от Фернан Бродел често повтарящ се в историята антагонизъм между скотовъдството и земеделието – „Авел и Каин – две вселени, два различни народа, които се ненавиждат и винаги са готови да влязат в стълкновение“. [Braudel, F. 2002a: 253]

До Освобождението, а и след него Добруджа е доста рядко населена. За 1900 г. средната плътност на населението за България е 40 души на кв. км., а в Балчишка околия е 18,1. Това е нарастване спрямо 1881 г., когато е 8,2 души на кв. км. [Boev, B. 1902: 631] Много от земята е свободна, като дори в навечерието на Балканската война държавният фонд земи е значителен – 51 078 ха., през 1908 г. [Todorov, P. 1982: 18] Това изобилие на земя е основната причина, поради която преди 1878 г. Добруджа става много подходящо място за овцевъдство. Предполага се, че тогава в областта е имало 80–85 овчарски къшли с по около 2000–3000 овце, като в обширни райони за овчарите не са съществували никакви препятствия и ограничения. Още след Кримската война започва стесняването на пашата, поради реемиграционната политика на Османската империя и протекциите, които тя дава за развитие на земеделие. [Muchinov, V. 2012: 35] Много от собствениците на къшли също започват да се занимават със земеделие, какъвто е случаят и на Холевич.

Този процес се засилва значително след Освобождението, като бързото разораване на целинните земи оставя все по-малко място за пасища. В статията от 1910 г. Ст. Драганов пише за изменената ситуация в доскоро известната със своите пасища и овчари Добруджа: „В последно време в Добруджа се стекоха пришълци от Балкана, Южна България и Румъния и измениха това положение. Плугът кръстосва надлъж и нашир тези полета. Девствените широки пасища се преобърнаха на нескончаеми житни плантации.“ [Draganov, S. 1910: 348]

Сравнително лесната възможност за придобиване на собствена земя след 1878 г. кара много от котленските овчари да изоставят тежкия си занаят. Иван Евстратиев Гешов пише през 1890 г., че „овчарите са станали нови хора, и изчезнало е донейде онова почитание на овчарите към чорбаджията, което най-много крепеше едно време котленската дружина“. [Geshov, I.

1890: 312] Чифликчиите са принудени да прибегват до наемен труд за овцевъдството, а в следосвобожденските години неговата цена се повишава. [**Berov, L. 1989: 295]**

Така по-скоро развитието на земеделието в Добруджа, отколкото неговият упадък (по Паларе), е една от причините за „усядането“ на Холевич. Новите условия правят зърнопроизводството по-лесно и по-рентабилно от овцевъдството, което в предишни години е осигурявало нужните стоки за търговия. Не на последно място е и намаляването на риска. Руско-турската война, прекрояването на границите, изменящите се митнически тарифи, правят търговията рисковано занимание, което все по-малко си заслужава в сравнение с лесния достъп до плодородна земя в Добруджа и (почти) сигурен пазар за зърнената продукция. От край време земята е възможност за сигурно вложение на капиталите: „земите поне не са изложени на риска от пътувания по море, от непочтени посредници и търговски компании или от фалити“. [**Braudel, F. 2002a: 217]**

Фернан Бродел описва подобно „превключване“ към земеделско производство във Венеция през XVII век, когато въпреки старата традиция на далечно плаване и търговия, редица богати патриции предпочитат доходносното земеделие в отвоюваните с отводнителни съоръжения нови плодородни земи. И макар влошените международни позиции на Венеция да са част от причините за този преход, основното е, че „покачването на цените и печалбите в земеделието са примамили венецианския капитал към сушата“. [**Braudel, F. 2002a: 250]**

До Освобождението Холевич водят търговска кореспонденция със 13 града, повечето в района на Котел и Добруджа, с главното изключение на Цариград. След 1878 г. кореспонденцията е равностойна по количество, идвайки от 15 града и макар Цариград да се губи почти изцяло, се появяват влиятелни контакти в София, Пловдив, Русе, Берлин и Ню Йорк. Това е показателно за общата трансформация на икономическата дейност на Холевич между Османската империя и българската държава, която се свива леко като типове дейност, но добива много повече реална тежест и социален статус.

Ако се върнем на примера с Венеция, отказът от финанси и търговия за сметка на земеделие все пак означава „оттегляне от голямата игра“. Но

това оттегляне е логично, защото левантийската търговия вече е завладяна от други. [Braudel, F. 2002b: 251]

Залезът на големите български комисионери Тъпчилещови, Георгиеви и Паница след 1878 г. показва, че в новите условия българската търговия трудно може да издържи на голямата конкуренция. Специално житната търговия е до голяма степен монополизирана от големите европейски компании след 1890 г. – френската „Луи Драйфус“, френско-гръцката „Алатини“ и австрийската „Найфелд“, които държат $\frac{3}{4}$ от пазара до Балканската война. [Nathan, J. and L. Berov. 1958: 67] Добре е да се уточни, че не процветува е ситуацията в Османската империя след нейното все по-пълно отваряне към европейския капитализъм. [Pamuk, S. 2000: 13]

Натрупаните капитали обаче не изчезват, а се трансформират. Наследниците на Тъпчилещов добиват важни политически постове, Георгиеви минават към банкови операции и земеделие, а Паница участват в най-големите за времето си български фирми. [Ivanov, M. and G. Ganev. 2009: 98] Холевич стават едри земевладелци, но и политици. Един от най-влиятелните членове на фамилията е х. Васил Холевич, който е председател на окръжния съвет във Варна за цели 27 години. Също така е депутат в три Велики народни събрания и три обикновени. Неговият племенник Никола Холевич става един от основателите на земеделското движения в България, а друг племенник – Добри Божилов, развива впечатляваща политическа кариера на председател на БНБ, министър на финансите и в крайна сметка и министър председател, малко преди 9 септември 1944 г. Редица други котленски фамилии като индустриалците Губиделникови продължават да са сред най-важните фактори в българската държава след Освобождението, което смятам още веднъж подчертава релевантността на случая Холевич.

REFERENCES

Arnaudov, Mihail. 1931. *Из миналото на Котел.* [Iz minaloto na Kotel], Sofia. (in Bulgarian)

Berov, Lyuben. 1989. *Икономиката на България до социалистическата революция.* [Ikonomikata na Bulgaria do sotsialisticheskata revolyutsiya], Sofia. (in Bulgarian)

Beshkov, Lyuben. 1995. *Добруджа някога. Краеведчески изследвания.* [Dobrudzha nyakoga. Kraevedcheski izsledvaniya], Dobrich. (in Bulgarian)

Boev, Boncho. 1902. *Колонизацията на Добруджа.* [Kolonizatsiyata na Dobrudzha]. *Списание на Българското икономическо дружество*, 10/1902. (in Bulgarian)

Braudel, Fernand. 2002. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век, Т. II, Игрите на размяната.* [Materialna civilizacia, ikonomika i kapitalizam, XV–XVIII vek, T. II, Igrite na razmyanata], Sofia. (in Bulgarian)

Braudel, Fernand. 2002. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век, Т. III, Световното време.* [Materialna civilizacia, ikonomika i kapitalizam, XV–XVIII vek, T. III, Svetovnoto vreme], Sofia. (in Bulgarian)

Daskalov, Rumén. 2005. *Българското общество. т. I. Държава, политика, икономика.* [Balgarskoto obshtestvo, t. 1. Darzhava, politika, ikonomika.], Sofia. (in Bulgarian)

Davidova, Evgenia. 1998. „Земане-даване без мюхлюзук“. *Из търговската кореспонденция на Христо Тъпчилещов с Евлоги и Христо Георгиеви (1847–1874 г.),* [“Zemane-davane bez myuhlyuzuk”. Iz targovskata korespondenciya na Hristo Tapchilehstov s Evlogi i Hristo Georgievi (1847–1874)] in *Дарителите Евлоги и Христо Георгиеви* [Daritelite Evlogi i Hristo Georgievi], Sofia. (in Bulgarian)

Dimitrov, Strashimir. 1960. *За класовото разслоение сред селяните в Северо-източна България през 70-те години на XIX век.* [Za klasovoto razsloenie sred selyanite v Severo-iztochna Bulgariya prez 70-te godini na XIX vek], *Известия на Института за история*, 8/1960. (in Bulgarian)

Dobrev, Petar. 2015. „Заради чифчиликът ако питати“: *семејство Холевич и създаването на един български чифлик в османска Добруджа*“. [“Zaradi chifchilikat ako pitati”]: semeystvo Holevich i sazdavaneto na edin balgarski chiflik v osmanska Dobrudzha] in **Ivanova, Daniela, Tsvetolin Nedkov (eds.)** *Добруджа – политика, общество, стопанство и култура (XIX–XX в.) Сборник с изследвания*, [Dobrudzha – politika, obshtestvo i kultura (19–20 v.). Sbornik s izsledvania.], Tutrakan (in Bulgarian)

Draganov, Stefan. 1910. *По овчарството в Добруджанския край*. [Po ovcharstvoto v Dobrudzhanskiya kray], *Земеделие*, 22–24/1910. (in Bulgarian)

Draganova, Slavka. 1993. *Количествен анализ на овцевъдството в българските земи под османска власт от средата на XIX век до Освобождението*. [Kolichestven analiz na otsevadstvoto v balgarskite zemi pod osmanska vlast ot sredata na XIX vek do Osвобождението], Sofia. (in Bulgarian)

Dukov, Lubomir. 1974. *Развитие и организация на котленското овцевъдство в Добруджа*. [Razvitie i organizatsiya na kotlenskoto ovsevadstvo v Dobrudzha], *Известия на Етнографския институт и музей*, XVI/1974. (in Bulgarian)

Dukov, Lubomir. 1974. *Животновъдството*. [Zhivotnovadstvoto]. *Сб. Добруджа*, Sofia. (in Bulgarian)

Firkatian, Mary A. 2008. *Diplomats and Dreamers. The Stancioff Family in Bulgarian History*. New York.

Geshov, Ivan Evstratiev. 1890. *Овчарите от Котленско и Жърварите от Търновско*. [Ovcharite ot Kotlensko i zhatvarite ot Tarnovsko] *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, Г. VII, книга XXXII, XXXIII, Sofia. (in Bulgarian)

Grozanova, Elena and Stefan Andreev. 1998. *Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII век*. [Dzhelepkeshanite v balgarskite i sasednite im zemi prez XVI–XVIII vek], Sofia. (in Bulgarian)

Inalcik, Halil and Daniel Quataert (eds). 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. New York.

Ivanov, Martin and Georgi Ganev. 2009. *Бизнес елитите на България. 1912–1947, 1989–2005*. [Biznes elitite v Bulgaria. 1912–1947, 1989–2005], Sofia. (in Bulgarian)

Lyberatos, Andreas. 2010. *Men of the sultan: the beğlik sheep tax collection system and the rise of a Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv*, *Turkish Historical Review*, 1/2010.

Muchinov, Vladislav. 2012. *Основни насоки в миграционната политика на османската власт в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на XIX век*. [Osnojni nasoki v migratsionnata politika na osmanskata vlast v Dunavskiya vilaet prez 60-te i 70-te godini na XIX vek], *Списание на БАН*,

4/2012. (in Bulgarian)

Nathan, Jacques and Lyuben Berov (eds). 1958. *Монополистическият капитализъм в България.* [Monopolisticheskiyat kapitalizam v Bulgaria], Sofia. (in Bulgarian)

Nathan, Jacques and Lyuben Berov (eds). 1969. *Икономика на България до социалистическата революция.* [Ikonomika na Bulgaria do sotsialisticheskata revolyutsia.] V. 1, Sofia. (in Bulgarian)

Oreshkov, Petar. 1914. *Автобиография на Софроний Врачански.* [Avtobiografia na Sofroniy Vrachanski], Sofia. (in Bulgarian)

Palairret, Michael. 2005. *Балканските икономики 1800–1914: Еволюция без развитие.* [Balkanskite ikonomiki 1800–1914: evolucia bez razvitie], Sofia. (in Bulgarian)

Pamuk, Sevket. 2010. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913. Trade, Investment and Production.* Cambridge.

Popov, Kiril. 1916. *Стопанска България през 1911: статистически изследвания.* [Stopanska Bulgaria prez 1911: statisticheski izsledvaniya], Sofia. (in Bulgarian)

Rusev, Ivan. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането.* [Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskiya rayon prez Vazrazhdaneto]. V. Tarnovo: Izd. Faber. (in Bulgarian)

Stoianovich, Traian. 1960. *The Conquering Balkan Orthodox Merchant, The Journal of Economic History*, Vol. 20.

Todorov, Nikolay, Strashimir Dimitrov, 1988. *История на Добруджа, т. III.* [Istoria na Dobrudzha, t. III], Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Petar. 1982. *Аграрните отношения в Южна Добруджа, 1878–1944.* [Agrarnite otnosheniya v Yuzhna Dobrudzha, 1878–1944], V. Tarnovo. (in Bulgarian)

Todorova, Maria. 1972. *Общополезните каси на Мидхад паша.* [Obshtopoleznite kasi na Midhad pasha], *Исторически преглед*, 5/1972. (in Bulgarian)

Tonev, Velko. 1993. *Котел през Възраждането.* [Kotel prez Vazrazhdaneto], Sofia. (in Bulgarian)

Tonev, Velko. 2007. *Някои закономерности в развитието на старо-*

планинските селища през Възраждането. [Nyakoi zakonomernosti v razvitiето na staroplaninskie selishta prez Vazrazhdaneto], *Исторически преглед*, 3–4/2007. (in Bulgarian)

Tselina, кн. III, 1895.

Varbanov, Varban. 1984. Регистър на облагането на Котел с данък „Верги“ за 1847. [Registar na oblaganeto na Kotel s danak “Vergi” za 1847], *Известия на държавните архиви*, V. 48. (in Bulgarian)

Yaneva, Svetla. 2000. Пътища на индустриализацията: Протоиндустриите в Европа и в българските земи (XVIII–XIX в.). [Patishta na industrializatsiata: Protoindustriite v Evropa i v balgarskite zemi (XVIII–XIX v.)], *Исторически преглед*, 5–6/2000. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Petar Dobrev – PhD Candidate

Sofia University, Department of History

43 Dondukov Blvd.

1000, Sofia

Tel.: (+ 359) 887875682

E-mail: peterzad@gmail.com

**ПРИНОСЪТ НА ГАБРОВО – ОТ ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ЗАНАЯТИ
ДО ИНДУСТРИЯТА НА НОВОТО ВРЕМЕ
(ПО ДОКУМЕНТИ, СЪХРАНЯВАНИ В РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ (РИМ) – ГАБРОВО)**

Даниела ЦОНЕВА

***Abstract:** The scientific research presents 3 major crafts from the National Revival period in Bulgaria. Two of them: furriery and braid-knitting – gave birth to the industrialization of Gabrovo after 1878. Smithery was one of the first crafts in Gabrovo and reached its highest development in the 1860s. After the Liberation of Bulgaria in 1878 smithery production gradually decreased but was revived again during the second half of 20th century's first decade.*

The Gabrovians Ivan Kolchev Kalpazanov and Totyo Antipov were emblematic for their role in the successful development of braid-knitting and furriery in the National Revival period. The economic experience from this period in Gabrovo was transformed into development of new industry after the year of 1878.

Stoyan Dobrev was a representative of one of the significant cutlers' families in Gabrovo. His son Dobri Stoyanov used the family crafts' experience and in the 1860–1870s became one of the most active craftsmen on the cutlery goods market. Despite the market success and the privileges given to Gabrovo cutlers by the Ottoman authorities, those craftsmen were not able to preserve Gabrovo as a center of cutlery. This was caused by the lack of initiative for the industrialization of cutlery and by the unstable political conditions after the April Uprising in 1876. After the Bulgarian Liberation in 1878 the cutlery goods market continued to shrink and in the last decade of 19th century cutlery almost disappeared in the town. The renewal of smithery in Gabrovo in the beginning of the 20th century came due to the activities of the industrialist Ivan Nedkov who developed craft traditions from the National Revival period into a mechanised industry.

Gabrovians managed to use the accumulated production and technical experience from the National Revival period in the new political and economic conditions of the restored Bulgarian state after 1878. Crafts' workshops and manufactory in Gabrovo went through a transformation – some of them were closed

but others were modernized and new productions appeared. In the last decades of 19th century Gabrovo became an industrial center, known as the “Bulgarian Manchester”.

Key words: *industry center, Bulgarian Manchester, furriery, braid-knitting, smithery, cutlery*

JEL: N01; N9

Възникнало в края на XII – началото на XIII век, Габрово се оформя като селище със специфичен път на стопанско развитие, което се вписва със свой отличителен облик в османската феодална система. Още през XVII – XVIII век то е важно търговско-занаятчийско средище с интензивен икономически живот. Със своите повече от 23 занаята и събирателна търговия то се превръща в естествен икономически център на Средния Предбалкан, който през XIX век е вече утвърдена административно-териториална и стопанска единица в българските земи на империята. Едно от най-големите населени места, включено към Търновската каза (околия) още с османското завоевание, през 1860 г. Габрово е обявено за град и център на околия. По това време то е чисто българско селище, в което живеят около 7 000 души. С превръщането му в околийски център, с около 45 000 души население и обявяването му за град се признава публично една обективна реалност, формирана в продължение на години, създават се условия за по-широко представителство на българите в органите на управление, по-добри възможности за развитие на селището във всички области на живота [Tsonchev, P. 1934: 24, 26, 530, 538; Todorov, N. 1972: 325; Istorica. 1980: 34, 173]. Новият административен статут ускорява и стопанското развитие на Габрово. Като причини за успешното развитие на „индустрията“ в този планински район проф. Любомир Милетич изтъква „сравнително най-добре запазения“ свободолюбив дух, по-голямата интелигентност и предприемчивост на българина-балканджия [Miletich, L. 1902: 51]. „Развитието на местната индустрия“ и „икономическата независимост от външната конкуренция“, която тя осигурява на балканското население, се отчитат и от габровеца Ив. Гюзелев при характеристиката му за значението на Балкана относно историческия напредък на България и в частност на Габрово [Guzelev, Iv. 1900: 254].

Неговото ускорено стопанско развитие през XIX век рефлектира върху възприемането на индустрията му като фабрична и чрез пътеписната литература. Въпреки че етапите на икономическо въздигане на Габрово от занаятчийското през манифактурното до фабричното производство не са сред основния тематичен акцент в пътеписните текстове, те документират през различно историческо време промишления облик на селището. Още през 30-те години на XIX век Неофит Бозвели пише за дърводелски и железарски фабрики в Габрово [Giurova, S. (ed). 1969: 38]. В текст на Ами Буе от 1838 г. значителната роля на стопанството в живота на габровци е определена чрез архитектурния облик на Габрово – според автора централният площад на селището е с „доста дюкяни“ [Tsvetkova, B. (ed). 1981: 245]. Друг чужденец – чехът Ярослав Ирасек през 1872 г. също очертава градската архитектура на Габрово като подчинена на дюкяните и работилниците. Според него „Габрово се отличава с оживеното си занаятчийство, железарска промишленост и елементарно машиностроене – предимно за изработване на мостри за гайтани, с които се търгува както в България, така и в чужбина“ [Behiniovа, V. (ed). 1984: 25]. „Множеството дюкаяни“ е една от причините Виктор Григорович през 1845 г. да заключи, че Габрово „заслужава“ да бъде наречено „град“ [Kojuharova, M. (ed). 1986: 246]. Дори териториалното му деление се подчинява на разпределението на занаятчийските махали – „Ковашка“, „Чомлек“ („Грънчарска“), „Тюфекчийска“ (пушкарска), „Табашка“ (кожарска) [Tsonchev, P. 1934: 248–251]. За анонимен автор от „Цариградски вестник“ (1859 г.) климатичните условия и почвата в Габрово не позволяват развитието на земеделие, поради което „почти всички жители са занаятчии“ – „табаци, ножаре, терзии, дърводелци и пр.“¹ Изследвайки българската индустрия, Феликс Каниц, който посещава Габрово през 1871 г., неуморно и упорито ходи от „дюкян на дюкян“, купува „тук и там по нещо“, води си бележки или рисува. Най-голямо впечатление му правят „знаменитите габровски ковачи на ножове“ – „аз са смаех като видях такива разновидни ножове с различни дръжки и остриета... Дори за всяко съсловие хора имаше особни форми“. Унгарският учен нарича балканското селище „най-цветущият промишлен град“ и определя общите стопански приоритети на Габрово във

---

¹ в-к „Цариградски вестник“, Г. IX, бр. 444, 15 август 1859 г., с. 3.

фабричното производство и търговията [Kanits, F. 1995: 255, 257, 258]. Д-р Павел Песячки, началник на санитарния отряд към Руския Червен кръст по време на войната от 1877–1878 г., открива като характерна отлика на града симбиозата между жилищното и работното пространство, а за жителите му отбелязва, че са „твърде деятелни и промишлени хора“ [Pesiatski, P. 1878: 13, 14]. Едни отличават Габрово с железарската му промишленост и „направата на железни и стоманени сечива“ [Giurova, S. (ed). 1969: 38; Kojuharova, M. (ed). 1986: 245; Hristovich, I. 1871: 460; Behiniova, V. (ed). 1984: 25], други се впечатляват от габровските шаяци, които са на „мода по всичките градища и вилаете и се ценят доста високо“, защото се мерят „с добрите европейски материи, и по трайност, и по доброта“ [Giurova, S. (ed). 1969: 275]. Не е пропуснато и съревнованието в гайтанджийството между българските градове Габрово, Калофер и Карлово. Гайтанджийството е отразено като промишленост, производството на която още от самото начало се формира върху манифактурния принцип на работа. Табаците са посочени на първо място сред занаятчиите в Габрово от анонимния автор в „Цариградски вестник“ от 1859 г. [Giurova, S. (ed). 1969: 275]². След повече от десетина години габровският учител Илия Христович посочва наличието на „много за изработване кожи и гъонове керхани“ (работилници) по поречието на р. Янтра, чиято продукция се изнася извън Габрово [Hristovich, I. 1871: 460].

Но основните извори за проучвания върху историята на стопанското развитие на Габрово през Възраждането са документите – различни по характер и съдържание: тефтери, писма, договори, фактури и сметки, позволителни и паспорти за пътуване и т. н. Богатата сбирка от стотици писмени културни ценности, които притежава Регионален исторически музей (РИМ) – Габрово по темата, обхващат периода от 1824 до 1899 г. Най-обемен е масивът от документите за времето след 50-те години на XIX век, когато процесите на обособяване на българската икономика като отделна стопанска общност в Османската империя достигат своята зрялост, а търговските връзки между отделните райони в българските земи укрепват и са трайно утвърдени. Съвременната историография отбелязва, че при формирането си

---

² в-к „Цариградски вестник“, Г. IX, бр. 444, 15 август 1859 г., с. 3.

българската стопанска общност „гравитира върху няколко опорни точки“ и Габрово е един от елементите на „гръбнака на изграждащата се единна икономика“ в българските територии [**Istoria. 1987: 69**]. Макар че засягат сравнително еднообразна материя – търговията със суровини и изделия на занаятчийски производства, въз основа на документите могат да се направят интересни изводи и заключения относно приносът на Габрово за развитието на занаятите и условията за прерастването им в индустрия след Освобождението.

Настоящото изложение представя три основни занаята, два (кожарството и гайтанджийството) от които в условията след 1878 г., поставят началото на индустриализацията на Габрово. Железарството, което е сред първите занаяти, развити в Габрово, достига своя разцвет през 60-те години на XIX век. Но през годините след Освобождението постепенно замира, за да се възроди отново през втората половина от първото десети-летие на XX век.

Иван Колчев Калпазанов и Тотю Антипов са емблематични личности, които със своята дейност допринасят за просперитета на гайтанджийството и кожарството. Техният натрупан предосвобожденски опит е важна основа за развитие и утвърждаване на новата национална индустрия.

Кожарството е един от старите и най-първи занаяти, организирани в Габрово. Петър Тишков, изследовател на занаятчийството в България, отнася появата на този занаят в Габрово към XVI век [**Tishkov, P. 1911: 46**]. Въз основа на бележка в тефтер на хаджи Христо Рачков от 1799 г., д-р П. Цончев също приема, че кожарството в Габрово датира след идването на турците и това твърде вероятно да е към XVI век. В същата бележка махалите „Табаците“ и „Лъката“, в които са съсредоточени табакханите и жилищата на габровските кожари, са отбелязани като „Ени махле“ (Нова махала). Този факт, според историографът на Габрово, е основание за такова предположение [**Tsonchev, P. 1929: 133–134**]. развитието на табашкия занаят през периода на Възраждането е обусловено от природните условия (обширни гори и изобилна водна сила) и местоположението на селището ни (на един от главните търговски пътища през Балкана). Към 60-те години на XIX век в селището ни има повече от 100 души майстори-кожари със свои работилни-

ци-табахани [Tsonchev, P. 1929: 134–135]. Константин Косев отбелязва, че според турската статистика, броят на табакханите в Габрово е 22. Тази разлика с посочената от П. Цончев цифра се дължи на обстоятелството, че поедрите табакхани, каквито е имало в Габрово не малко, се включват в числото на манифактурите с фабрично производство, които възлизат на 84 [Kosev, K. 1968: 103]. От друга страна е имало кожари с повече от една табакхана и с повече от 20 корита – Тотю Антипов, Руси Табак, Димитър Мичковиц [Tsonchev, P. 1929: 136]. Освен Д. Мичковиц, едър кожар-манифактурист, чиято годишна продукция се оценява на 500 или 600 хиляди гроша [Gandev, Hr. 1954: 106], Тотю Антипов също се сочи сред габровските табаци, развиващи такова кожарско производство, което прераства в кожарска манифактура [Kosev, K. 1968: 104]. Като изхождат вероятно от размаха и реализираните печалби на този род кожарски работилници, англичанинът Брадшоу, минал през Габрово в 1864 г. и Константин Иречек, посетил града ни през септември 1880 г., определят кожарството като „главна индустрия“ за габровци [Tsonchev, P. 1929: 80, 82; Irechek, K. 1974: 273].

За обединяването на габровските кожари в еснаф свидетелства едно тефтерче-поменник от 1823 г., съхранено в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в Габрово, в което сред 17-те „руфета“ е отбелязан и табашкия еснаф. В края на XIX в. – през 1897 г. няколко табаци от еснафа, насочили своята дейност към съвременно производство, се обединяват и образуват дружество „Съгласие“ с основен капитал от 120 хил. лв. Поради разногласия много скоро след създаването си то се разпада [Tsonchev, P. 1929: 82, 155].

До Освобождението основните изделия на габровските кожари са папучийският гьон (изработван от биволски и едри волски кожи), кюселе – полуобработен гьон за цървули (изработвано от по-дребни говежди и конски кожи), сахтиени (от кози кожи) и мешини (от овчи кожи) за лица и хастар на обувки. От цялото производство само 1/5 е предназначена за местни нужди, а останалите 4/5 от продукцията се изнасяла по пазарите в българските земи на север и на юг от Балкана и в европейските страни – Австро-Унгария, Румъния [Tsonchev, P. 1929: 145, 157–158]. След 1886 г. в производствената листа на кожарите се вписват нови видове артикули – сантрачи, юфтове (вид лицеви кожи) и фодри (кожа за хастар на обувки), а от началото на 90-те го-

дини – и видело (по-фина лицева кожа) [Tsonchev, P. 1929: 155]. Така в края на XIX век в Габрово се създават всички условия старият табашки занаят да прерасне в едра кожарска индустрия със съвременни машини, нови суровини и изделия.

Един от характерните представители на габровските кожари и търговци, съчетал в себе си традицията със специфичния облик на хората на Новото време, е Тотю Антипов. Едновременно и производител, и търговец, и дарител, той е конкретна илюстрация на епохата, в която живее. Архивът на Т. Антипов е свидетелството за размах в развитието на кожарството през втората половина на XIX век. Предаден от наследниците му около 1925 г. на Историографическото дружество в Габрово, днес се съхранява в Регионален исторически музей – Габрово. Съдържа различни по характер и съдържание документи (общо 298) – 179 писма, 37 фактури и сметки, шахатлими и записи, 45 билета и квитанции за продажби, позволителни и паспорти за пътуване, 23 тефтера, уверителни, съгласителни, менителници, договори, разписки и др. По-голяма част от писмата са от съдружници, клиенти, посредници в търговията, роднини, а друга – носят неговия личен почерк и са до съпругата му или до отделни еснафи и еснафски организации, до съдружниците му. Документите обхващат периода от май 1841 до май 1899 г. Документите засягат – режима на производство и търговията със суровини и изделия на кожарския занаят. Въз основа на тях могат да се направят интересни анализи и изводи за технологията на производство на кожите, за произвежданите артикули, за покупко-продажбата на стоки – извършването на парични разплащания, очертават трафика на една или друга стока, начина на превозването ѝ от производителя до пазара или от пазар до пазар [Tsoneva, D. 2009: 122].

Като се основава на социалния, духовен, икономически и политически подем в българските земи в средата и втората половина на XIX век, както и на макар формално гарантираните възможности, които предоставя епохата на Танзимата (време на умерени буржоазни реформи в Османската империя – края на 30-те до началото на 70-те години на XIX век), Тотю Антипов се насочва към организиране на производствено-търговска структура, която да му осигури широка по обем и обхват дейност. Сочи се сред габровските та-

баци с повече от една табахана и с повече от 20 корита. Развива кожарско производство, което прераства в манифактура. За по-добрата му организация и за по-тясната му връзка с пазарите той възприема утвърдилата се практика на сдружаване, която през третата четвърт на XIX век е в разцвет. Тотю Антипов въвежда и използва в своята дейност сдружаването, като необходима предпоставка за икономически и търговски просперитет. На 1 февруари 1862 г. Антипов подписва договор за съдружие с брат си Иванчо Антипов и Петко Къннов с общ начален капитал от 5 796 гроша. Съдружество създава и с табака Руси Стоянов (съпруг на сестра му Ивана) и габровския търговец Георги Д. Хесапчиев, подписано на 29 април 1867 г. Търговско сдружение има и с Радослав Илиев, с Иван Ил. Голосманов. Договорът с Голосманов е подписан на 11 март 1884 г.³

Един от българските кожарски центрове, Габрово няма конкуренция относно количеството и качеството на гъона и кюселето, основни артикули и в производството на Тотю Антипов. За получаването на добро качество, важни изисквания при обработката на суровата кожа, са тя да бъде еластична, незагиваща и да не набъбва във вода, показатели, които се постигат само при спазване на техниката в процесите на работа. В сравнително тежките условия на труд в табашките работилници – голяма влага, физическо напрежение и работа на открито, диференциране на производството няма, освен при обработката на кожите за гъон [Tsonchev, P. 1929: 139, 140, 158].

Трудно е да се определят действителните размери, до които достига кожарското производство на Т. Антипов. Д-р Петър Цончев посочва, че до Освобождението габровските кожари годишно обработват на гъон и кюселе около 200-300 биволски и говежди кожи и до 1000-1500 овчи и кози кожи за сахтиени и мешини [Tsonchev, P. 1929: 157]. Обикновено цифровите данни, които извличаме от различните по характер документи, най-вече от търговските писма и тефтери, не дават обобщена представа за определени количества производство, а за изпълнението на конкретни поръчки – „за Рухчук от волските гъонове“ са предназначени „12 или 13 тури“ (б. м. – тора – връзка от 10 кожи), „10 тури за Плевен“⁴, а „щом като исъхнат 4 или 5 товара гьо-

³ РИМ – Габрово, Инв. №№ 2345 – 1 – В; 2354 – В; 2321 – 1 – В; 2337 – 1 – В.

⁴ РИМ – Габрово, Инв. №№ 2330 – 11 – В; 2331 – 15 – В.

нове незабавно ще ги изпратите за Хасково⁵ и т. н. Въпреки липсата на точна статистика, производството на Т. Антипов достига значителни размери, тъй като само за 1885 г., когато старият занаят е в своя упадък, той реализира продажбата на 28 тори гънове в Чирпан, 15 тори в Ямбол, 22 тори в Сливен или всичко 130 тори. А през 1886 г. изнася за южнобългарските градове 425 тори гънове и само за Русе – 54 тори [Tsonchev, P. 1929: 159]. Непосредствен производител и организатор на производството, търговец на готовата продукция, Антипов осъществява делови връзки с еснафи и еснафски организации, с търговци и фирми от над 30 селища в българските земи и извън тях, лично осъществява контактите със своите партньори от населени места в различни географски райони – Варна и Казанлък, Плевен, Тетевен и Сливен, Свищов, Русчук (дн. Русе), Рахово (дн. Оряхово), Ловеч, Едирне (дн. Одрин), Лом, Ески Загра (дн. Ст. Загора), Пирдоп, Търново, Филибе (дн. Пловдив), Видин, Карлово, Сопот, Казанлък, Силистра, Тутракан, Ряховица (дн. Г. Оряховица), Карнобат [Tsoneva, D. 2008: 279; Tsoneva, D. 2009: 125].

Той си осигурява сурови кожи основно от внос – от Одеса, Цариград, Одрин, Галац, Австрия. Пътува във Влашко (Галац, Турну Северин), в Цариград, Едирне (Одрин), Дедеагач и Одеса, в Сърбия, Австрия. Източник на суровини са и пазарищата в Българско, както и отглежданите собствени стада животни в пасищата за временно ползване под наем в Свищовско, Луковитско, около Плевен и Никопол [Tsoneva, D. 2008: 279]. Д-р Петър Цончев сочи Т. Антипов сред 25-те известни през 60-те години на XIX век габровски джелепи и отбелязва, че джелепчийството като занятие ангажира поголеми капитали, поради което с него се занимават по-състоятелни хора [Tsonchev, P. 1929: 360–361]. Определени количества кожи Тотю Антипов набавя и чрез закупуването на животни предимно от Ловеч и Плевен, Варна или събирани от Габровско, както и от салханите в Русе. Свързва се в стопански взаимоотношения с крупната търговска къща „Христо П. Тъпчилещов“, създадена от видната калоферска фамилия Тъпчилещови, преселили се в края на 30-те години на XIX в. в Цариград. За времето от 80-те – началото на 90-те години тя се поддържа от сина на Хр. П. Тъпчилещов – Никола. Установява делови контакти и с фирмата „Р. В. Миркович и дружие“ с

---

⁵ Пак там, Инв. № 2330 – 23 – В.

предмет на дейност търговия с животни и животински суровини. Русчо В. Миркович е основна фигура в едно от най-крупните търговски дружества в българските земи, създадено в началото на 40-те години на XIX век в Сливен [Rusev, Iv. 1996: 58, 59, 73, 119–120].⁶

Кожарят Тотю Антипов е един от значимите благодетели на Габрово, който осмисля своя живот освен с упорита работа и с добра служба за отечеството си. „Особено редовен и пословично честен“ в занаята си, дарителската му дейност остава в сянката на получените по-голяма обществена популярност благодетелски инициативи. Във връзка с откритата през есента на 1872 г. от габровци подписка за доизкарване сградата на Габровското училище, Антипов внася волна помощ от 182 гроша. Според завещанието му от 16 ноември 1896 г. (имуществото му в текуща стойност възлиза на около 85 хил. лв. – по тогавашен курс) дарява на габровската библиотека „Априлов-Палаузов“ 6 500 лв., а на четирите църкви в Габрово завещава по 800 лв.⁷

Появило се към 30-те години на XIX в., гайтанджийството се превръща в един от основните занаяти, а Габрово се издига като важно средище за производство на различни видове гайтан. В края на 40-те и началото на 50-те години на XIX в. продукцията на гайтанджийството „прескача границите на Габровско“ и габровските търговци започват да разнасят гайтан по пазарите на северните и южните български земи [Tsonchev, P. 1929: 314]. През 60-те години е началото на бумът на гайтанджийския занаят – в основата на неговия подем е появата на чарка. Търговията с този вид артикули е твърде интензивна към 1870 г., а по време на Руско-турската война 1877–1878 г. поради разрушаването на чарковете в Южна България (Карлово, Каллофер, Казанлък) търсенето им се насочва изцяло към Габрово, за да отбележи в първите години след Освобождението своя връх в развитието си [Tsonchev, P. 1929: 291, 311, 315; Tsoneva, D. 1997: 109].

Преминал през школата на терзийския занаят, Иван К. Калпазанов бързо се ориентира към гайтанджийството, в което намира условия за своето успешно бъдеще. Първите сериозни стъпки в гайтанджийското производст-

⁶ РИМ – Габрово, Инв. №№ 2325 – 42, 43, 66 – В; 2337 – 2 – В.

⁷ РИМ – Габрово, Инв. № 2338 – 1 – В; ДА – Габрово, Ф. 523 К, оп. 1, а. е. 14, л. 6; оп. 1, а. е. 22, л. 2.

во той предприема през 1860 г., за да стане собственик на една от най-добре организираниите манифактури в Габрово, определена от Хр. Гандев като типична форма на промишлен капитализъм в българските условия [**Gandev, Нр. 1976:** 438–439, 449].

След като изучава шивашкия занаят, Калпазанов използва бащиния си капитал, за да отвори през 1854–1855 г. терзийски дюкян в съдружие с чичовия си син Петко Иванов Калпазанов. Неудовлетворен е от терзийството, което напуска окончателно през 1868 г. За около година и половина се обучава от тогавашния майстор-гайтанджия Станчо Боцито, след което става и самостоятелен производител. Промяната в посоката на неговото понататъшно стопанско израстване е наложена от бързото развитие на гайтанджийството. За да набере повече оборотен капитал за производството си, Калпазанов привлича за съдружник търговеца Иван Парлапанов, който го подпомага със значителна сума пари. През 1862 г. успява да му ги върне и започва да работи напълно самостоятелно. През 1863 г. Калпазанов създава своя „одая“ за чаркове на Априловския булевард. Години по-късно обзавежда и ковачница, за да задоволи собствените си нужди от чаркове, като наема един майстор-ковач, надничар и слуга. Успява да спечели симпатиите на един от заможните габровци Добри Стоянов, който не само му отпуска без гаранция под лихва 150 турски лири, но през 1866 г. го прави и свой зет – жени го за най-голямата си дъщеря Велика. През 1870 г. Калпазанов строи нова одая за чаркове в близост до първата, в която започват да действат 20 чарка-осмаци и дванадесетаци. Същата година строи и собствена бояджийна за производство на т. нар. „пикочев гайтан“ като за усвояване на технологията му за боядисване посещава Карлово. Осигурява си постоянна и многобройна клиентела от Анадола, Босна, Сърбия, Влашко и Бесарабия, въпреки че неговите гайтани са по-скъпи от тези на другите производители [**Tsonchev, P. 1929:** 610–615].

Като един от най-едрите производители на гайтан и шаяци, през 1871 г. е избран за първомайстор на гайтанджийския еснаф в Габрово. Разширяването на производството му налага използването на нововъведения. През 1872 г. за първи път пуска в движение механизирани дарак за влачене на вълна. Година по-късно сам изобретява и включва в производство механич-

но чепкало „вълче“ за предварително разчепкване на вълната. От 1874 г. затваря ковачницата и се отдава само на гайтанджийството. В средата на 70-те години на XIX век гайтанджийското производство на Калпазанов се превръща в сложен комплекс от дейности, които му осигуряват високо качество и голямо количество продукция [Tsonchev, P. 1929: 614, 616].

За да си обезпечи възможно най-бърз и ефективен оборот на капитали, характерен елемент в работата на Калпазанов, той съчетава фабричната форма на производство с търговията, използва системата на кратките съдружия, задължително обвързва реализацията на гайтанджийската продукция с големите панаири и пазарни средища. Сред предпочитаните партньори за сдружаване в търговските му дела е Ив. Хр. Бурмов, с когото го свързва плодотворно сътрудничество. Примерите от съхранените в РИМ – Габрово тефтери са илюстрация, че Бурмов действа като търговски агент – посредник между производство-пазар-консуматор. Брат му Пенчо К. Калпазанов също участва в съдружеските операции и подпомага търговията с гайтан [Tsoneva, D. 1997:107–108]⁸.

Макар и фрагментарни, сведенията в тефтерите конкретизират какво е търсенето и предлагането на тази стока, което определя и политиката на производство. Ив. К. Калпазанов е сред имената на габровското занаятчийско съсловие, част от потребителската мрежа на Ески Джумайския и Узунджовския панаири, които предлагат добри възможности за продажба на изделия от гайтаневото производство [Tsoneva, D. 2004: 153–154]. Най-ранни данни за неговата стопанска дейност и връзки с двата панаира се съдържат в два тефтера от 1869 и 1872 г. А от времето на най-активната му ангажираност, илюстрираща търговията с гайтан, са няколко тефтера „Наръчник“ за 1883, 1885, 1886, 1887 г.⁹ През 70-те години на XIX век Калпазановата гайтанджийница произвежда годишно от 12 до 15 тона гайтан, а чистата му годишна печалба е 160-200 хиляди гроша при един-два оборота на основния капитал. Поради значителното му търсене от турския консуматор гайтанът е основно перо в износа на габровци. Най-предпочитани от потребителя са основните цветове черно и синьо, както и наложилия се след 1860–1865 г. на

---

⁸ РИМ – Габрово, Инв. № 365 г – В, л. 36, 54, 59, 73; 393 ж – В, л. 5, 58, 64, 66, 68.

⁹ РИМ – Габрово, Инв. № 365 г, е – В; 393 ж – В.

пазарните изисквания с по-доброто си качество т. нар. пикочев гайтан [Gandev, Hr. 1976: 439].¹⁰

В стоковото съдържание са включени и различни дебелини гайтан, определяни в зависимост от броя на вплетените жички. Преобладаващ артикул в търговските сделки са осмакът (8 жички) и дванадесетакът (12 жички), специално свързани за продажбите в гайтаневи „маци“ – при първия вид от по 25 топа на маца, а при втория – по 20 топа. Дължината на топовете, както и числото им в мацата са различни за отделните години и основно зависели от желанията на клиентите, но общоприето било осмаковия топ да бъде 40 лакти, а дванадесетаковия – 32 лакти [Tsonchev, P. 1929: 309–310]. През 1885–1886 г. пазарната цена на една маца от осмаковия гайтан се движи между 48-54 гроша като според сметките са пласирани различни количества – най-малко по 3-5 до 168-192 броя маци.¹¹ През 1886 г. от издължени за предходната година записи само на Ески Джумайския панаир, Ив. К. Калпазанов реализира продажби на осмаков гайтан на стойност 84 984 гроша. За 1887 г. той има кредитирана в записи гайтанева стока за 59 299 гроша.¹²

Сред редовните клиенти на Ив. К. Калпазанов през 80-те години са Ахмет Канджиоглу, Исмаил Хасанов Чакъроглу, х. Паша Мехмет Кефалоглу и синовете му (Хафуз, Юсеин, Садък) от Трапезунд (дн. гр. Трабзон в Турция), Юмер х. Сюлейманов от Сюрмени. Контактите, които той създава с тях на Ески Джумайския панаир, са със значение както за развитие на гайтанджийското производство, така и за добрата реализация на продукцията му. Интересът към габровските гайтани поддържа пазара на стоката активен целогодишно. Информацията в тефтерите свидетелства, че посочените търговци заявяват поръчки, които се изпълняват в срокове извън планаирното време. Но панаирите са мястото, където се договарят или приключват сделките. Освен видовете гайтан, важен артикул, обект на търговията с тези търговци е и шаякът.¹³

Важен момент от дейността на Ив. К. Калпазанов е преливането на търговски капитал в гайтанджийското производство, което е от голямо зна-

¹⁰ Пак там, Инв. № 365 г – В, л. 42, 59; 393 ж – В, л. 58, 64, 66.

¹¹ РИМ – Габрово, Инв. № 365 г – В, л. 42; 393 ж – В, л. 66, 67, 68.

¹² РИМ – Габрово, Инв. № 393 ж – В, л. 68; 365 г – В, л. 42, 54, 73.

¹³ РИМ – Габрово, Инв. № 365 г – В, л. 35 б; 365 е – В, л. 12, 26, 31, 40.

чение както за разширяването му, така и за поддържането на интензивни търговски връзки. Благодарение на гайтанджийското възпроизводство, развитието на търговските контакти на Габрово с Ески Джумая имат приоритет в търговската политика на габровци и в края на XIX в.

По броя на работниците (най-малко 16-18 души), както и по режима на използване на техния труд („ранобудност“, „строгост“ и „изпълнителност“), предприятието на Ив. Калпазанов носи характеристиките на промишления капитализъм в българските земи преди Освобождението. Той постепенно превръща гайтанджийницата си в текстилна манифактура, която впоследствие се утвърждава като модерно за времето си предприятие. С цялостната си стопанска дейност след Освобождението Ив. К. Калпазанов се превръща в емблематична фигура за своя град като родоначалник на вълненотекстилната индустрия в Габрово [Gandev, Hr. 1976: 439, 442–445].

Събитията от Руско-турската освободителна война само временно възпрепятстват неговата идея да построи предачница. Ситуацията се променя след 1878 г., когато получава наследство в размер на 1 500 наполеона от тъста си Добри Стоянов и шурей си Димитър Д. Стоянов. През 1881 г. Ив. К. Калпазанов заминава за немския град Кемниц, придружен от Васил Карагьозов. Там той проучва пазара на текстилни машини и оборудване за предачницата си. Калпазанов обаче се нуждае от съдружник. Затова той сключва споразумение за съдружие с Петко Цокев, според което Калпазанов влага 2/3 от общия капитал, а Цокев – 1/3. Закупил място на завоя на р. Янтра при с. Бичкия, той изгражда през 1881 г. едноетажна фабрична сграда с обща площ от 962 кв. м. За 10 месеца закупените от Германия машини са монтирани от австриеца Винцер Пацак. Тържеството по осветяване и откриване на фабриката е на 13 и 14 ноември 1882 г. в присъствието на местната власт, еснафа, граждани и близки.

След т. нар. „стара фабрика“ от 1881–1882 г., Ив. Калпазанов строи още две постройки – през 1887 г. („средна“) и 1888 г. („нова“). Първоначално фабриката му е оборудвана с три дарака и една мюлмашина за предене с 240 вретена, като за задвижване на машините е използвано водно колело. През 1884 г. той заменя водното колело с водна турбина, система „Жирард“, и инсталира нови машини. Нововъведенията впечатляват княз Александър

Батенберг, който посещава фабриката през същата година. Като доставчик на двореца фабриката получава името „Първа княжеска придворна фабрика“. На 4 февруари 1887 г. е подписано ново съгласително с Петко Цокев, като към съдружието се присъединяват още брат му Пенчо К. Калпазанов, братя К. Конкилеви, Ив. Хр. Бурмов, Е. Г. Екимов и всеки от тях притежава 1/6 дял с първоначална вноска 8 033 лв. При строежа на новата фабрична сграда през 1888 г., Калпазанов монтира нови видове даращи, седем нови стана, пералня, бояджийна и апретура. Доставен е котел за двигател и парна машина. Калпазанов е осигурил и доставката на въглища за гориво от мината „Калпазан“, намираща се под старопланинския връх Бедек.

След смъртта на Калпазанов през 1889 г. наследниците учредяват събирателно дружество, управлявано от зетьовете му Васил Карагъзов и Тодор х. Петров и сина му Димитър Ив. Калпазанов. През 1907 г. то е преобразувано в акционерно. Фабриката участва в първото Пловдивско изложение (1892 г.), на търговските изложения в Чикаго, Лиеж, Анверс, Париж, Лондон, Солун.

Освен като търговец и фабрикант, Ив. К. Калпазанов има и активна обществена деятелност. Една от първите му прояви е свързана с борбата за църковна независимост. На 2 юни 1860 г. заедно с Иванчо Димчов са определени за пълномощници на Габровската община, които да участват в акциите на Търновската епархия против гръцкия владика и за припознаване на българската йерархия. През 1873 г. е избран за училищен настоятел на Габровското училище. С идването на руските войски в Габрово е съставен Граждански комитет, в който е избран и Ив. К. Калпазанов. Член е на общинския съвет в Габрово (ноември 1880–декември 1881 г., април 1884–юни 1887 г.) при мандата на габровските кметове Цончо Пенчев, Петко Аврамов Гачев и Колчо Басмаджиев. В изборите за III Велико народно събрание (октомври 1886 г. – август 1887 г.) е сред шестимата народни избраници на Габровския регион [Uzunova, I. 2007a: 70–74; Uzunova, I. 2007b: 172–179].

Железарството е сред първите и важни занаяти в Габрово, развитието на който го утвърждава като значим железарски център на север от Балкана. Чужди пътешественици, преминавали през Габрово в 20–40-те години на XIX в. – Майер, Тийтц, Лийвс, го описват като „истинско циклопско селище“, в

което се пръскат „червени огньове“ и ечат „ударите на чуковете“ през вратите на „всяка къща“, а „желязото, което се работи тук е най-доброто в цяла България и ежедневно тук се товарят с него дълги върволици коне и магарета“. Поради своята железария те го определят като „богат и цветущ“ български град. Ковашкият занаят, както наричат още обработката на желязо, включва една по-широка палитра от производства и артикули изделия – налбанство, ножарство, брадварство, пушкарство, чаркчийство, сахатчийство и кантарджийство [Tsonchev, P. 1929: 201, 203–204]. С голямото разнообразие от железарски изделия и широкото им разпространение „насъде по турската държава“ [Hamamdjiev, Hr. 1858: 503], Габрово удовлетворява нуждите на населението в балканските земи на империята. Сред търсените видове железарски произведения, чието стоково съдържание се диктува от изискванията на пазара, са различните видове ножове. От тяхното разнообразие се впечатлява и Ф. Каниц, който през 1871 г. отбелязва за габровските ножове, че са „с различни дръжки и остриета“, с „особени форми“.¹⁴

От съхранената документация най-ранни сведения за развитието на ножарството предоставя тефтер, принадлежал на Кою Иванов Борът, посочен от историографът д-р Петър Цончев като един от значимите в Габрово бучакчии от 60-те години на XIX век. От други два тефтера, констатираме още имената на Стоян Добрев и Продан Вълвичин (Вълв).¹⁵

Стоян Добрев е представител на една от видните ножарски фамилии в Габрово. Синът му Добри Стоянов утвърждава бащиния опит и си осигурява през 60–70-те години активно присъствие на пазара за ножарски стоки. На 9 март 1875 г. той е избран за член на Габровската градска община (Меллет одаса). По време на Априлското въстание (1876 г.) заедно с други първенци успяват да спасят Габрово от опожаряване. Известни габровски първенци, до Кримската война събирачи на данъци, училищни благодетели и членове на училищната община, на казалийския смесен съвет [Tsonchev, P. 1934: 316, 317, 396, 535, 542], баща и син използват личните си връзки, натрупаното доверие, за да създадат трайни контакти с местния и европейски пазар. Свидетелство за реализираното производство и търговията им с различни

---

¹⁴ Български народен календар за 1875 г. Г. VII, с. 39.

¹⁵ РИМ – Габрово, Инв. № 394 – В, 395 – В.

видове железарска продукция е съхранената в РИМ – Габрово кореспонденция (повече от 400 писма), водена във времето от 1824 до 1873 г.¹⁶ Техни клиенти са търговци от Пловдив, Станимака (дн. Асеновград), Одрин, Гюмюрджина, Цариград, Измир, Крайова, Букурещ, Галац, Браила, Измаил, Питещ [Tsonchev, P. 1929: 243]. Още през 60-те години на XIX век Добри Стоянов се налага като един от значимите търговци-бучакчии (ножари) в Габрово. Разполага с голяма търговска клиентела в Румъния и различни краища на българските земи и турската империя, част от която е наследена от баща му. Търговски партньори на Д. Стоянов през втората половина на XIX век са ножарите Иван Рачков, Илия Цончев, Иван Пенчов, Геню Дянков и Петър Дянков от Крайова, Петраки Хаджинедялков, Теодосий Николов и Руқан Иванов от Букурещ, Петко П. Панов, Генчо Петров, Андрей Проданов, Васил Тюлюмбаков и Деню Михов от Галац, Петко Василев от Питещ, хаджи Семо Иванов и Петко Цокев от Браила, Калчо Симеонов Дрянков от Измаил, Никола А. Петров и Атанас Чолаков от Пловдив, Атанас Димитров от Одрин, Ангел Гогоолу от Станимака (дн. Асеновград), Осман Асаноолу Асариджактан от Гюмюрджина, както и ножари от Цариград и Измир. Наведнъж той им изпращал железарска стока от 20 до 67 денка (голяма връзка, обикновено поставяна в ракла) [Tsonchev, P. 1929: 240–241, 243].

Участието на габровските ножари и търговската им политика, реализирана на Узунджовския и Ески Джумайския панаири, са също най-добре илюстрирани чрез информацията в съхранените тефтери. Вписаните в тях видове стоки, количества, цени, имена на партньори характеризират състоянието на стокообмена и ролята на панаирите. Цифровите данни, които извличаме, не предоставят достатъчно възможности за обобщена статистика на количествата продажби, а за реализирането на конкретни поръчки. Особено наситени са търговските сделки с ножарска стока през 60-те–до средата на 70-те години на XIX век, когато и железарската индустрия в Габрово е в своя разцвет, а пазарите за нейните произведения се разширяват [Tsonchev, P. 1929: 249].

Узунджово е едно от пазарищата, от които габровци не само си осигуряват желязо като суровина, но и пласират разновидни ножове. За по-

---

¹⁶ РИМ – Габрово, Инв. № 2738 а – 2781 – В.

интензивно задоволяване на потребителя с ножарска продукция, освен от габровски майстори-ножари, тя е осигурявана и от производители от околните по-малки селища, в които е развит този занаят. След Габрово най-много ножарски работилници има в югоизточно разположените от него колиби - Новата махала, Етъра, Беленци, Баювци, Кряковци, Илювци, Болтата, Попразите и др. [Tsonchev, P. 1929: 205]. Като търсят полезното за тях съдействие, търговците-бучакчии си обезпечават постоянни печалби чрез създаването на съдружия с производителите на ножарски изделия. Т. напр. Продан Вълв ползва услугите на Венко Тотюв от Беленци, Милчо Иванов, Хр. Димов и Станю Пенчев от Баювци, Велко Петров от Кряковци.¹⁷ Определена част от видовете ножове носят турски наименования, факт обяснен от П. Цончев с това, че „като господстващо племе, като търговци и потребители, турците давали имената по своему и така са ги поръчвали на габровските търговци-ножари“ [Tsonchev, P. 1929: 223]. Черкези, арнаутски, алкалии, алталъци, икилицы (двойни), балъкчийски (рибарски), джумбушлии, курбанлъци, руплуци, едри, средни, дребни и суи (чекии – най-малките режещи инструменти) – са сред основните артикули, формиращи списъка на изнасяните от габровци ножарски стоки на панаирите в Ески Джумая и Узунджово.¹⁸ Не малък дял в описа заемат и т. нар. „тозлушки ножове“, за които отново д-р П. Цончев отбелязва, че „най-много се продават в Тозлука“, откъдето получават и името си.“ [Tsonchev, P. 1929: 222].¹⁹

За по-лесното транспортиране и по-добрата организация на търговските сделки, ножарската стока е подреждана в тестета (едно тесте съдържа връзка от по 10 парчета, броя). На пазара се предлагат за пласиране разнообразни видове в различни количества – от 2, 3, 5 до 25-50 тестета от всеки артикул. Динамиката на пазарните отношения обуславя и колебливия характер на цените на ножовете. Обикновено първоначалните базови цени са определяни от самите производители и са по-ниски от продажните, фиксирани от търговците. Последните се формират въз основа на производствените разходи, но зависели и от разноските по амбалирането и транспортирането

¹⁷ РИМ – Габрово, Инв. № 395 е – В, л. 27 б, 35 б, 44 б, 45 б, 46 б, 47.

¹⁸ РИМ – Габрово, Инв. №№ 373 – В, л. 19; 387 – В, л. 2 б, 3 б; 395 е – В, л. 17 б, 19, 27 б, 28.

¹⁹ РИМ – Габрово, Инв. № 395 е – В, л. 17 б, 27 б, 30, 40, 44.

на стоката, от това дали продажбите са на едро или на дребно“ [Tsonchev, P. 1929: 215, 223, 233–234]²⁰.

Според данните на два от бучакчийските тефтери сметките за продадени през различните години ножарски изделия също отчитат различно ниво на цените. В периода 1857–1865 г. стойността на едно тесте от едрите големини тузлушки ножове варира между 8-4 гроша, на средните големини – от 5.20 до 2.20 гроша за тесте, на малките – 2.20-2 гроша. От 1861 до 1865 г. спадът в движението на цените на едрите тозлушки ножове се стабилизира, но стойността им за този петгодишен период не надвишава 4 гроша за едно тесте, което може да се обясни с появилата се конкуренция на западни произведения, заляли пазарите в балканските провинции след Кримската война (1853–1856).²¹ Тази външна конкуренция дори започва да имитира формата на габровските ножарски изделия като им придава по-качествена характеристика и ги пласира в съседни балкански държави. Постепенно ковашките дюкяни намаляват, намалява и търговският оборот. От 360 до 500 броя с ангажирани повече от 1 000 работници в тях към 60-те години, двайсет години по-късно те достигат до към 60 дюкяна [Tsonchev, P. 1929: 205, 210, 250].

Липсата на инициатива за индустриализиране на ножарското производство, както и неспокойните времена след 1876 г., не позволяват на габровското бучакчийско съсловие въпреки привилегиите му, предоставени от турската власт и завоюваните пазарни позиции, да съхрани името на Габрово като значим ножарски център. След Освобождението стесняването на пазара на ножарските изделия продължава, като в последното десетилетие на XIX в. е почти загубен в градските средища. Възраждането на железарството в първите години на XX в. се свързва с името на Иван Недков, който развива възрожденските традиции в производството, за да го превърне в машинна индустрия [Tsonchev, P. 1929: 249–252]. Създаването на първата машинна железолейрна фабрика в Габрово е породено от необходимостта вълненотекстилните фабрики да имат ремонтна база за поддържане на машинния им парк. Нейното техническо оборудване е изработено в самата

---

²⁰ РИМ – Габрово, Инв. № 397 – В, л. 8 б, 44 б, 46; 395 – В, л. 27 б, 30, 35, 44.

²¹ РИМ – Габрово, Инв. № 395 – В, л. 27 б, 30, 35 б, 40, 44; 397 – В, л. 8 б, 44 б, 58, 62 б.

фабрика [**Kniga industria. 1934**: 137].

През първите десетилетия след 1878 г. Габрово не прави изключение от общите процеси на цялостно преустройство в младата българска държава. През тези години то се превръща от занаятчийско възрожденско градче в модерен индустриален град. По това време градът наброява 7 624 души – според статистиката от първото след Освобождението преброяване през 1884 г. Заедно с принадлежащите му села населението надхвърля 25 000 души. Демографски промени в броя и състава на населението в Габрово спрямо предосвобожденския период не се наблюдават [**Kovachev, N. 1965**: 12–13; **Istoria. 1980**: 173].

Предприемчивият габровски дух набира нови скорости и през 80–90-те години индустриалното развитие на града осигурява достатъчно възможности за трудова заетост. Натрупаният предосвобожденски производствен и технически опит габровци съумяват да приложат при новите условия на възстановената българска държава. Занаятчийските работилници и манифактури в Габрово се трансформират съобразно промените – едни затварят, други се модернизират, възникват и нови производства.

В първото десетилетие след Освобождението четири събирателни дружества пускат в действие седем модерни текстилни фабрики. Иван К. Калпазанов отваря през 1882 г. първата вълнено-предачна фабрика в Габрово, с която се поставя началото на съвременната текстилна индустрия. Върху началните страници от летописа за стопанския просперитет на града се вписват още текстилните фабрики „Александър“ (на Христо Бобчев, 1884 г.), „Успех“ (1887 г.), Беровата (на Иван Хаджиберов, 1892 г.). Габровското „индустриално чудо“ е резултат от инициативата и на семейните събирателни фирми на Петър Хаджистойчев, Хр. Гъдев, Генчо Екимов, Иван Конкилев, Цанко Добрев, Ив. Цонев, Досю Андрейчев, Русчуклиев, Кашеви, Рашееви [**Istoria. 1980**: 179–180].

Предприети са първи стъпки към индустриална организация и в областта на кожарството, трикотажно-плетачното, ленено-тъкачното, биреното, барутното, тютюневото, производство. От Освобождението до края на XIX век в резултат от свързването на промишления с търговския капитал възникват 73 по-големи и по-малки фабрики, 154 еднолични занаятчийски фирми. В края на века общо 455 са индустриалните, занаятчийски, банкерски, за-

страхователни, комунално-битови структури (124 акционерни и събирателни, 331 еднолични фирми), характеризиращи Габрово като „Български Манчестър“, началото на който се поставя през последните десетилетия на XIX век.

До Балканските войни Габрово продължава стопанския си просперитет, като се превръща в пример за най-високо развит промишлен град, в малкото българско „индустриално чудо“. През 1901 г. в страната действат 339 фабрични и промишлено-занаятчийски производствени организации, които оперират с 25 640 000 лв. основен капитал. Само в Габрово функционират 65 събирателни индустриални и индустриално-занаятчийски предприятия и още 7 еднолични модерни фабрики или общо 72, което представлява 21 % от националната ни промишлена система.

Според данни от 1904 г. вложеният капитал във вълнотекстилната индустрия на Габрово е 2,5 млн. лв. – така Габрово се нарежда на първо място по основни капиталовложения в най-развитите индустрии. Като посредник между местната индустрия и потребителите, габровската търговия преуспява. На границата между XIX век и настъпващото XX столетие в Габрово действат 146 еднолични търговци и 43 събирателни търговски фирми, немалка част от тях са наследници на възрожденските търговски фамилии [Istoria. 1980: 181; Marcheva, I. 2007: 17, 18; Todorova, Ts. 2007: 37, 38, 49, 58–59].

Новият век донася на страната ни нови предизвикателства и Габрово несъмнено е активна част от историческия път на България. Път, извървян от габровци благодарение на стопанския си стабилитет и постижения от предосвободенските десетилетия. Укрепнал икономически, градът формира собствен архитектурен, просветен и културен облик, утвърждава благоустройствена и социална политика, наложена от все по-интензивното му индустриално развитие.

REFERENCES

Behinova, Ventsislava. (ed). 1984. *България през погледа на чешки пътешественици.* [Bulgaria prez pogleda na cheshki puteshestvenitsi]. Sofia: Izd. na OF. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1954. *Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането.* [Kum istoriata na promishlenia kapitalizum u nas prez Vuzrajdaneto]. *Исторически преглед*, 4/1954, 81–116. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1976. *Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането.* [Kum istoriata na promishlenia kapitalizum u nas prez Vuzrajdaneto.]. **Гандев, Христо.** *Проблеми на Българското възраждане.* [Gandev, Hristo. Problemi na Balgarskoto vazrazhdane.]. Sofia: Izd. „Nauka i izkustvo, 426–460. (in Bulgarian)

Guzelev, Ivan. 1900. *Значението на Балкана за историческото развитие на България.* [Znachenieto na Balkana za istoricheskoto razvitie na Bulgaria]. *Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на Габровската Априловска гимназия.* [Yubileen sbornik po sluchai 25-godishninata ot parviya vipusk na Gabrovskata Aprilovska gimnaziya.]. Plovdiv: Izd. “Pечатnica na Hr. G. Danov”, 224–266. (in Bulgarian)

Giurova, Svetla. (ed). 1969. *Възрожденски пътеписи.* [Vuzrojdeniski putepisi]. Sofia: Izd. “Bulgarski pisatel”. (in Bulgarian)

Irechek, Konstantin. 1974. *Пътувания по България.* [Putuvania po Blgaria]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo“. (in Bulgarian)

Istoria. 1980. *История на Габрово.* [Istoria na Gabrovo]. Sofia: Izd. na OF. (in Bulgarian)

Istoria. 1987. *История на България. Българско Възраждане 1856–1878.* [Istoria na Bulgaria. Bulgarsko Vuzrajdane 1856–1878]. V. 6. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Kanits, Feliks. 1995. *Дунавска България и Балканът.* [Dunavska Bulgaria i Balkanat]. V. 1. Sofia. (in Bulgarian)

Kniga. 1934. *Книга на габровската индустрия.* [Kniga na gabrovskata industria]. Sofia: Izd. pechatnitsa “Knipegraf” AD. (in Bulgarian)

Kovachev, Nikolai. 1965. *Местните названия в Габровско.* [Mestnite nazvania v Gabrovsko]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Kojuharova, Margarita (ed). 1986. *Руски пътеписи за българските земи. XVII–XIX в.* [Ruski putepisi za bulgarskite zemi. XVII–XIX v.]. Sofia: Izd. na OF. (in Bulgarian)

Kosev, Konstantin. 1968. *За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в.* [Za kapitalisticheskoto razvitie

na balgarskite zemi prez 60-te i 70-te godini na XIX v.]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Marcheva, Iliana. 2007. *Индустриализацията на България и Габрово.* [Industrializatsiata na Bulgaria i Gabrovo]. *Модернизацията на България и Габрово 1878–2000.* **Марчева, Иляна, Красимира Чолакова, Петър Тоцев (ред).** [Modernizatsiyata na Bulgaria i Gabrovo 1878–2000. Marcheva, Iliyana, Krasimira Cholakova, Petar Totsev (red).]. V. Turnovo: Izd. “Faber”, 15–34. (in Bulgarian)

Miletich, Lubomir. 1902. *Старото българско население в Североизточна България.* [Staroto balgarsko naselenie v Severoiztochna Bulgaria], Sofia: Izd. “BKD”. (in Bulgarian)

Pesiatski, Pavel. 1878. *Два месеца в Габрово. Воспоминания за войната на 1877–1878.* [Dva mesetsa v Gabrovo. Vospominania za voinata na 1877–1878]. Plovdiv: Izd. “Knijarnitsa na Hr. G. Danov”. (in Bulgarian)

Rusev, Ivan. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането.* [Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskia raion prez Vuzrajdaneto]. V. Turnovo: Izd. “Faber”. (in Bulgarian)

Tishkov, Petar. 1911. *Принос към историята на българското еснафство.* [Prinos kum istoriata na bulgarskoto esnafstvo]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Nikolai. 1972. *Балканският град през XV–XIX век.* [Balkanskiat grad prez XV–XIX vek]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Todorova, Tsvetana. 2007. *Икономическата модернизация – случаят Габрово след 1878 до войните 1912–1913 г.* [Ikonomicheskata modernizatsia – sluchaiat Gabrovo sled 1878 do voinite 1912–1913 g.]. *Модернизацията на България и Габрово 1878–2000.* **Марчева, Иляна, Красимира Чолакова, Петър Тоцев (ред).** [Modernizatsiyata na Bulgaria i Gabrovo 1878–2000. Marcheva, Iliyana, Krasimira Cholakova, Petar Totsev (red).]. V. Turnovo: Izd. “Faber”, 35–62. (in Bulgarian)

Uzunova, Irena. 2007a. *Първа княжеска придворна фабрика „Иван Колчев Калпазанов” – модернизация и нововъведения (края на XIX – началото на XX век).* [Purva kniajeska pridvorna fabrika “Ivan Kolchev Kalpazanov” – modernizatsia i novovovedenia (kraia na XIX-nachaloto na XX vek)]. *Модернизацията на България и Габрово 1878–2000.* **Марчева, Иляна, Красимира Чолакова, Петър Тоцев (ред).** [Modernizatsiyata na Bulgaria i

Gabrovo 1878–2000. Marcheva, Iliyana, Krasimira Cholakova, Petar Totsev (red.). V. Turnovo: Izd. “Faber”, 70–74. (in Bulgarian)

Uzunova, Irena. 2007b. *От гайтанджийството до съвременната текстилна индустрия. За приносите на Иван Колчев Калпазанов в тяхното развитие през XIX век.* [Ot gaitandjiistvoto do suvremennata tekstilna industria. Za prinosite na Ivan Kolchev Kalpazanov v tiahnoto razvitie prez XIX vek]. *Сборник Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще.* [Sbornik Narodnite zanayati. Minalo, nastoyashte i badeshte.]. V. III. Gabrovo: Izd. AЕК “Etur”, 172–179. (in Bulgarian)

Hamamdjiev, Hristo L. 1858. *Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и за търговски делания.* [Turgovsko rukovodstvo za turguvanie, promishlenost, moreplavanie c za turgovski delania]. Tsarigrad. (in Bulgarian)

Hristovich, Pii. 1871. *Нещо за Габрово.* [Neshto za Gabrovo]. *Читалище*, Г. I, 15/1871 (1 май), 459–469. (in Bulgarian)

Tsvetkova, Bistra (ed). 1981. *Чужди пътеписи за Балканите. Т. 4. Френски пътеписи за Блаканите XIX в.* [Chujdi putepisi za Balkanite. Т. 4. Frenski putepisi za Balkanite XIX v.]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Tsoneva, Daniela. 1997. *Габровските търговци в годините на войната (1877–1878).* [Gabrovskite turgovtси v godinite na voinata (1877–1878)]. *Сборник 120 години от освобождението на Габрово.* **Лазарова, Вела (ред).** [Sbornik 120 godini ot osvobozhdenieto na Gabrovo. Lazarova, Vela (red).]. Gabrovo: Izd. na IM – Gabrovo, 102–112. (in Bulgarian)

Tsoneva, Daniela. 2004. *Ескиджумайският и Узунджовският панаири – фактор в търговската политика на габровци.* [Eskidjumaiskiат i Uzundjovskiат panairи – faktor v turgovskata politika na gabrovtsи]. *Панаири, пазари, тържища в българските земи.* [Panairи, pazari, tarzhishta v balgarskite zemi.]. V. Turnovo: Izd. “Faber”, 145–157. (in Bulgarian)

Tsoneva, Daniela. 2008. *Габрово и габровци през XVIII–XIX век.* [Gabrovo i gabrovtси през XVIII–XIX vek]. *Балканските измерения на фамилията Мустакови.* **Митев, Пламен, Ваня Рачева (ред).** [Balkanskite izmereniya na familiyata Mustakovi. Mitev, Plamen, Vanya Racheva (red).]. Sofia: Izd. na SU “Sv. Kl. Ohridski”, 275–304. (in Bulgarian)

Tsoneva, Daniela. 2009. *Габровския табак Тотю Антипов и развитието на пазарните отношения през втората половина на 19 век (по документи, съхранявани в РИМ – Габрово).* [Gabrovskiat tabak Totio Antipov i razvitiето na pazarnite otnoshenia prez vtorata polovina na 19 vek (po dokumenti, suhraniavani v RIM – Gabrovo)]. *Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще.* **Гоев, Ангел (ред).** [Narodnite zanayati. Minalo, nastoyashte, badeshte. Goev, Angel (red).]. V. IV. Gabrovo: Izd. “Faber”, 118–146. (in Bulgarian)

Tsonchev, Petur. 1929. *Из стопанското минало на Габрово.* [Iz stopanskoto minalo na Gabrovo]. Sofia: Izd. Pечатnitsa “Hudojnik”. (in Bulgarian)

Tsonchev, Petur. 1934. *Из общественото и културно минало на Габрово.* [Iz obstestvenoto i kulturno minalo na Gabrovo]. Sofia: Izd. Pечатnitsa “Hudojnik”. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Daniela Tsoneva

Regional Historical Museum – Gabrovo

10, Nikolaevska str.

5308 Gabrovo

Tel.: (+ 359) 886 874475

E-mail: danielamail@abv.bg

НАЦИОНАЛНОТО В ИМПЕРИЯТА. ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ И ИКОНОМИКАТА НА РУСЧУК НА ГРАНИЦАТА НА ДВЕ ЕПОХИ (1864–1880)

Кристиян ВЪЛЧЕВ

***Abstract:** In the present work the development of Ruse on the border of two ages, marked by their typical characteristics, is considered. The aftermaths of the Crimean War and the Reforms in the Ottoman Empire are continuously examined. The development of the crafts, building construction and industry is traced. The researched period is divided into three chronological sections. A general conclusion for the development of Ruse in the examined period is offered.*

***Key words:** economic history, human capital, revival*

JEL: N01; N83

Днес ежедневно се правят проучвания, относно състоянието на икономиката, ролята на факторите за икономическо развитие и важното значение на човешкия капитал. Все по-малко учените правят опит да осмислят ролята на променливите от дистанцията на времето. Преходът от една политическа система към друга е твърде нееднозначен и несъизмерим. Ролята на човек не е еднозначна и разглеждана под различен ъгъл, но не и чрез анализа на историята.

Възраждането в българската икономическа история е време на преход от едно управление към друго и съграждането на нови разбирания в стопанския живот. Това е време на преосмисляне на представите за развитие и отпавна точка за анализ на значимите променливи.

Целта на настоящата работа е от дистанцията на времето да представи границата на две епохи. Съществува ли зависимост и какви са последствията за икономиката и човешкия фактор? Настъпва ли промяна и какво е нейното влияние?

Интересът към развитието на стопанството по българските земи преди Освобождението е породен от процесите, които са настъпили в Османската империя в резултат на проведените реформи след Кримската война 1853–1856 г. В българските провинции се осъществява небивал до това време размах на политиката на Портата, съчетан с ново административно деление

и опит за европеизиране на империята. Изграждат се пътища, мостове, сгради и се провежда политика към по-активно включване на подвластното немюсюлманско население в стопанските и административни процеси на страната.

През XVIII и началото на XIX в. българските земи заедно с цялата икономиката на Османската империя преживяват момент на важни стопански промени. Те са предизвикани от пълното проникване на парично-стоковите отношения. Това се изразява чрез широката възможност за покупко-продажба на стоки. Стоково-паричните отношения засягат най-чувствително градското стопанство. Старите занаяти се усъвършенстват, появяват се нови. Тласък в тази насока дава ферманът от 1773 г. на султан Мустафа III. В него еснафските организации започват да произвеждат значителна част от промишлената продукция, необходима за населението и за износ [Genchev, N. 1981: 46–49].

В средата на XVIII в. Русе прави впечатление на европейските пътешественици с добре организираното си занаятчийско производство. В 1768 г. Ернст Клееман посещава града и вижда, както той ги нарича, фабрики за кожи (сахтяни), восък, тютюн, вълнени сукна, преден памук, коприна.“ [Jeinov, I. 1989: 97]. Петдесет години по-късно Щоймер също пише за фабрики за муселин, платове, изделия, ленени тъкани и други манифактурни стоки. Едно интересно сведение дава информацията, поместена в материал посветен по случай на 50 годишнината от Освобождението: „Русчук е бил пристанище на Дунава. В него се разтоварвали: храни, вълна, кожи, колониални стоки, каменни въглища, ориз, чай, дървенъ материалъ, захар, плодове и стафиди. В Русчукъ са процъвтывали занаятите: ковашкият, железарският, шлосерство, бривари, ножари, налбанти, казанджии, часовникари, златарство, плетачество, тъкачество, мутафчийство, сапунарство, бояджийство, дюлгерство, каменарство, книговезство, абаджийство, терзийство, кроячество, памукчии, юрганджии, кожарство, опиничарство, обушарство, седларство и прочее. Русчук е бил единствения град, от който били изпращани стоки по цяла България.“ [Popov, N. 1928: 43–44]. По нататък в материала е поместено кратко представяне на данъчната система, почиваща на съвременните икономически трактовки: „нисък данък, голяма събираемост“, а именно:

„Данъкът е бил съвсем малак. Властите са определяли градския и държавен данък. За събирането му, предавали списък на всяка махала. Махалата назначавала бирник, който да събере сумата от жителите на махалата. Ако бирникът злоупотреби събраната сума, жителите от махалата втори пъти я плащали, защото те сами избират бирника и гарантират за неговата честност. Имало такива случаи: двама бирници, злоупотребили събраните суми. Властта задължила махленците да внесат втори път същата сума. Всеки от жителите на махлите дал припадащата му се сума, като я наричал: „Трифон и Стефан парася“, имената на крадците – бирници.“ [Popov, N. 1928: 43–44].

Друг материал отново посветен на Русе преди въвеждането на реформите ни дава информацията за търговията, занаятчийството, индустрията и съобщенията: „Като пристанище на Дунава и намиращ се на път от Букурещ и Седмиградско за Цариград, Русе в турско време отдавна е успял да се развие като първостепенен търговски център, в който отначало главна роля са играли дубровнишките търговци, а през 1759 г. френският консул Пейсонел, който обикалял черноморските и крайдунавските градове, намерил в Русе само 3 дубровнишки къщи, понеже търговията била преминала вече в други ръце. Описвайки града като един от най-важните търговски посредници между Румъния и европейските манифактурни промишлени центрове, Пейсонел между другото пише: „Русенските търговци владеят цялата вносна търговия на Румъния. Те доставят най-различни стоки от най-далечните места, посещават редовно панаирите в Одрин, Узунджово, Цариград, Солун и др. Такива търговски центрове и всички доставяни от тях стоки от Русе са бивали изпращани в най-различни румънски градове, където ги продавали с добра печалба“ [Parnakov, S. 1936: 14–16].

Тази картина обаче среща противоречие публикувано от Дойков: „От септември 1864 г. Русчук станал център на вилаета, но видът му бил твърде неподходящ за новите функции. За изостаналия и занемарен град д-р Иван Богоров пише в книгата си „Няколко дена разходка по българските места“. За „голята сиромашия“ можело да се съди от хората, които ходели „с разкъсани и закърпени дрехи, боси, без обуца и гологлави, уж по влашка мода“. Улиците на града били криви, кални и често задънени – „кърсокак“.

Срещу сегашния „Макдоналдс“ имало гьол, използван за „плаж на градски биволи“. Първите опити да се разкраси града Феликс Каниц оценява така: „Русчук прилича на жена, която с грим, червило, разни мазила и изкуствени менки напразно се мъчи да скрие грозотата си...Нито мазилките, скриващи пукнатините на постройките, нито тържествено крачещите енедита, облечени в черните палта на реформата, или фиакрите а ла франка, минаващи по площада, могат да заблудят изследователя.“ [Doikov, V. 2008: 31].

Промените настъпили след като Русе е определен за център на Дунавския вилает, безспорно потвърждават ускореното му развитие. В изследваните материали не се среща противоречие по този въпрос, което свидетелство е изследвано в икономически план от авторите още в началото на XX век: „Всички тия обстоятелства са допринесли извънредно много за процъфтяването на града като търговски и културен център на международни съобщения и връзки и в 1864 год. Русе станал столица на целия Дунавски вилает, включващ в границите си почти цялата сегашна Северна България, една голяма част от Югозападна България с целия Софийски окръг и областта около Ниш, Пирот и Враня а едновременно с това и откритите в 1862 год. консулства на Франция, Австрия и Русия в Търново били преместени в Русе.

Освен търговията в Русе било силно развито занаятчийството, като с последното се занимавали по-вече ония, които не са били заангажирани със земеделие или търговия. Занаятчийството тук е било в разцвета си и вървели занаятите: абаджийство, ковачество, железарство, кожухарство, цървуларство, обушарство, седларство, ножарство, налбантство, меникарство, златарство, часовникарство, тъкачество, плетачество, терзийство, кроячество, памукчийство, юрганджийство, дялгерство, каменарство, книговезство, сапунарство и пр.“ [Parmakov, S. 1936: 14–16]

Има сведения, че в града известно време работи шаечна манифактура. В 15 табакхани се обработват различни видове кожи. Силно развита е обработката на животинска продукция. В 5-6 салхани се колят годишно до 3 хил. глави добитък. По същото време в Русе има 7 действащи мелници, някои от които са задвижвани с парен двигател. Създават се и по-големи предприятия от фабричен тип. Така в средата на 50-те години на XIX в. в Русе функционира фабрика за барут с 50 работника. След голяма експлозия фабриката е

отново възстановена и през 60-те и 70-те години тя е най-голямото предприятие от този вид в българските земи. До средата на 70-те години на XIX в. в Русе се откриват 4 тютюневи фабрики и 1-една пивоварна. След откриването на жп линията Русе – Варна, през 1866–1867 г., тук се построява локомотиво-вагонна работилница на английската компания, която експлоатира линията. Работилницата се обслужва от 35 души и е съоръжена с парна централа, задвижваща чрез трансмисия всички монтирани машини в предприятието. През 1868 г. Пароходното дружество „Индарей Нахрие“ открива в Русе работилница за ремонт и строеж на кораби, в която работят 30 души. Машинното оборудване на тази работилница също се задвижва от парен двигател. Своеобразно голямо модерно предприятие е и създадената през 1865 г. държавна печатница, в която се издава вилаетският в „Дунав“. Тя е снабдена с модерни машини от австрийската фирма „Кайзер“ и в нея са ангажирани като работници 15 българи, 10 турци, 2-ама чужденци и 25 заторници [Zlatev, L. 2010: 81–82].

Следвайки неокласическите схващания за постоянния непрекъснато нарастващ темп на развитие на икономическата система е нормална дадената оценка: „До освобождението въ Русе не е имало никаква индустрия, освен ако се смятат за индустриални предприятия съществуващи в града 2 парни мелници (известната сега „Папа Маноли“) с 2 камъка, построена в 1868 год., и оная на капитан Яни с 8 камъка, построена през 1873 год. И през 1877 год. разрушена, пивоварната фабрика (наречена сетне „Св. Петка – 1878 г.“) с доста слабо и първобитно производство и, най-сетне, коларо-желязарството акционерно дружество, което било основано отъ Митхатъ паша за изработване кола и файтони и извършване преносна служба. Тука му е мястото да се спомене още, че поради силно развитата търговия в Русе „Банкъ Отоманъ“ е открила през 1875 год. Свой банков клон.“ [Parmakov, S. 1936: 14–16]. Това е продиктувано от новото вече икономическо време на индустриалната епоха, когато марксизма, либерализма и зараждащото се кейнсианство оспорват принципите на икономическите променливи и ролята на всяка детерминанта.

Ценни сведения за развитието на занаятите в Русе, за участието на българи в тях и групирането им по махали дават документите, свързани с

плащането на данъците вергия и бедел за 1860 г. Те допълват картината, пресъздадена с помощта на Сметките на църковната община за взети пари за гробове, и я правят максимално достоверна. В 1860 г. българите упражняват повече от 60 занаята. Някои от тях са групирани по махали. Например абаджиите са в Голям и Малък Варош и Чукур; дикиджиите са в махалите Гирдап, Хаджи Али и Абдиш; дюлгерите са в Хиндан, Хюсеин и Юнуз; ковачите са в махалата Бахче; бакалиите са в Хаджи Али, Бекир; месарите са в Гирдап; кръчмите – в Али паша; кундурджиите – в Голям и Малък Варош; мутафчиите – в Гирдап; кожухарите – в Абдиш; чобаните – в Мимиш, Ях капитан и Кятиб; в Нова махала са градинари и копачи. Струпването на занаятчии с еднакви професии в една махала не изключва практикуването на този занаят и в друга. Напротив, във всички останали махали има представители на този занаят. Прави впечатление, че в по-късно създадените махали занаятчиите са по-равномерно разпределени по видове занаяти. Вероятно концентрирането на определени специалности е традиция, запазена от предходните столетия. Допълнителни сведения за материалната база на занаятчиите черпим от книгата за наеми на общинските имоти. За месец ноември 1865 г. от 5 дадени под наем дюкяна 3 са взети от занаятчии – дограмаджия, кожухар и халваджия. През месец декември 1865 г. от 11 дюкяна 7 са дадени отново на занаятчии – кундурджии, халваджия, кожухар, казанджия. За месец януари 1866 г. общината взема наем от 3 дюкяна. Два от тях са дадени на кожухар и тенекеджия. През месец февруари 1866 г. единственият дюкян е нает от терзия. Тези сведения може да допълним с тези от наемите за църковните имоти. В 1866 г. са дадени 14 дюкяна. Всички са наети от занаятчии – 5 кожухари, 3 казанджии, 1 кундурджия, 1 панталонаджия, 1 терзия, 1 тенекеджия, 1 юрганджия и 1 абаджия [Jeinov, I. 1989: 102].

Известна представа за разпределението на занаятчиите по местоживееене ни дава Книгата за царския данък бедел и рергия от ноември 1867 г. до ноември 1868 година.

1. В махалата Варош няма нито един занаятчия от 94 души;
2. В Батинли – 3 терзии, 2 бакали, 1 гемиджия, 2 дюлгери от 19 души;
3. В Хаджи Али – 1 гойдарджия, 1 дерменджия (воденичар – бел. И. Ж.), 2 касапи, 2 бакали, 8 дюлгери, 3 терзии, 1 механджия, 5 дикиджии от 89 мъже;

4. В Бахче – 2 терзии, 11 ковачи, 2 табаци, 2 дюлгери, 1 кожухар, 1 абаджия от 64 мъже;

5. В Хандан – 4 дюлгери, 1 овчар, 2 абаджии, 2 бакали, 5 дикиджии от 34 мъже;

6. В Абиш – 3 абаджии, 2 бакали, 1 бахчеванин, 3 механджии, 1 казанджия, 1 куюмджия, 1 терзия, 3 дикиджии, 1 мутафчия от 66 мъже;

7. В Сюлейман – 10 дюлгери, 1 дикиджия, 1 мутафчия, 1 терзия, 1 абаджия, 1 марангоз, 3 ковачи, 1 касап, 1 говедар, 1 гайтанджия, 1 чирак от 75 мъже.;

8. В Сюлейман, турска махала – 4 дюлгери, 3 ковачи, 1 терзия, 2 овчари, 1 гайтанджия, 2 дикиджии от 42 мъже;

9. В Хаджи Мемиш – 5 овчари, 1 говедар, 2 арабаджии, 4 дюлгери от 83 мъже;

10. В хаджи Хюсеин – 3 грънчари, 1 овчар, 4 терзии, 1 говедар, 1 орач, 3 дюлгери от 72 мъже;

11. В Мечка – 6 абаджии, 2 овчари, 2 грънчари, 1 табак, 2 арабаджии, 1 гайдар, 3 дюлгери от 50 мъже;

12. В Юнуз – 3 бозаджии, 3 абаджии, 1 говедар, 7 дюлгери, 1 талигаджия, 2 терзии от 63 мъже;

13. В Кятип – 3 дюлгери, 1 абаджия, 1 механджия, 1 бакалин, 1 терзия от 38 мъже;

14. В Яхъ капитан – 1 абаджия, 1 чобан, 1 дюлгер, 1 фурнаджия от 40 души;

15. В Гирдап – 9 овчари, 6 абаджии, 9 дикиджии, 6 дюлгери, 1 соватчия, 2 чешмеджии, 2 чападжии, 2 мутафчии, 3 ковачи, 3 терзии, 9 касапи, 1 бозаджия от 110 мъже;

16. В Чукур – 1 пастърмаджия, 1 дикиджия, 3 абаджии, 1 дюлгер от 18 мъже;

17. В Рорената махала – 1 казанджия, 3 ковачи, 4 дикиджии, 1 бакал, 2 дюлгери, 3 терзии от 30 мъже;

18. В Новата махала – 4 бахчевани, 1 касапин, 2 чападжии от 59 мъже;

19. В Али паша – няма от 37 мъже;

20. В Хаджи Бекир – 1 касапин, 3 механджии, 4 абаджии, 3 терзии, 4

бакали, 1 овчар, 1 чападжия, 4 гемиджии, 1 кундурджия от 52 мъже [Jeinov, I. 1989: 102].

Русенци се занимават с различни занаяти и между тях дори има и един „архетектор“ – хаджи Станчо Данаилов. На 13.IV.1860 г. той сключва договор за подновяване и разширяване на църквата „Св. Никола“ в Разград. „Знайният автор“ я завършва на 4.VIII.1860 г., както е определено в договора [Vasiliev, A. 1965: 682–683]. Русенската община притежава през 1876 г. 2 фурни, 14 дюкяна и 1 магазин на казанджийската, дикиджийската и на абаджийската чаршия. Един от тези дюкяни е подарен от първомайсторите на кръчмарския еснаф Ангел П. Ангелов, Симеон Филчев, Петко Димитров и Никола Златович [Jeinov, I. 1989: 102].

Сведенията за следосвобожденския период са прекалено оскъдни и абстрактни. Данните предоставени и от Любомир Златев и от Иво Жейнов, работещи в тази тематика, избягват 1878 – 1880 г. и последващите няколко години. Поради тази причина, а и от сведенията в приходно-разходната книга на Доростолската и Червенската митрополия в графичната тенденция за периода 1775–1880 г. се вижда следната зависимост:

Фигура 1. Динамика на приходно-разходната книга на Доростолската и Червенската митрополия

От 1875 до 1877 г. е съществувала развита пазарна активност, което драстично контрастира със следосвобожденския начален период. Също така от 1879 година воденето се извършва по различен начин – да взема е в лявата част, да дава – дясната. Вижда се че водещият има по-малки познания тъй

като само е спазвал хронологията на равняването, без подробно да вписва окончателно да дава или да взема. Друго характерно е че вече е заведена под наименованието: – „Каса Привременно общински касиер Митю Цонков, Русчук“. На хвърчащи листи и неподредено са отчетите за следните месеци 01–03, 06, 07, 10–12.1877 г., което дава основание да се твърди, че в резултат от провежданите военни действия не е имало строга отчетност или ако тя е съществувала, то е било фигуративна.¹

Подробна информация представя в труда си Мартин Иванов: „Брутният вътрешен продукт на България 1870-1945 г.“ [Ivanov, M. 2012: 88–100], който може би най-пълно е направил статистически допускания по няколко основни характеристики: територия, селско стопанство, индустрия и занаяти, услуги, ценови индекси и население, но с условен характер на база на отделни данни от различни териториални единици. Там на база на изчисления и приравнения по територия и население е направен количествен анализ на Общото производство на България, изчислено на база земеделски култури, около 1870 година и същото производство изчислено около 1880 година. В изчисленията обаче ясно се вижда твърде голямата неопределеност породена от определянето на етническите територии на България преди и след Освобождението. Това ясно проличава в обобщаващата графа, която изцяло изключва Одринския вилает за производството през 1870 година, а тази от 1880 година обобщава Княжество България и Южна България. Неслучайно авторът избягва прякото съпоставяне на данни 1870 към 1880 година, а ги представя в отделни таблици – съответно таблица 54 и таблица 55 [Ivanov, M. 2012: 88–100].

От изложеното следва да се заключи, че изследването на Мартин Иванов е обобщаващо, т.е. обхваща приравнена територия на България, а не столицата на Дунавския вилает Русе. Както нееднократно беше отбелязано, Русе е бил водещ в Дунавски вилает, а от цитираните източници и в цяла доосвобожденска България.

Разбира се, важно е бъдещите изследвания в тази насока да открият по-прецизно изходната индустриална база, от която тръгва Русе, помогнала му в следващите десетилетия да се превърне в един от най-големите индуст-

---

¹ ОДА, ф.43 К, оп.1, а.е. 36

риални центрове на страната. Според проучванията за икономическото състояние на страната до втората половина на 80-те години на XIX в. в околностите на Русе функционират десетина „добре устроени воденици“, а в самия град – една фабрика за производство на гьон на „Пенков-Павлов и Сие“, една печатница, две фабрики за бира – едната на Хаберман, а другата на Савва Велезчиев, и няколко фабрични заведения за спирт, сапун и свещи. Освен пивоварната на Хаберман, която е създадена от австриец, останалите „фабрики“ са собственост на местни предприемачи. Материали за печатницата се внасят от Австро-Унгария и Румъния, а волски кожи за кожената фабрика – от Русия. Другите сурови материали се набавят от местното селскостопанско производство. Продукцията на всички тези предприятия се пласира изключително в рамките на окръга. Заплатите на ангажираните чужденци в пивоварната на Хаберман се движат от 80 до 200 лв., а за останалите заведения, където работят изключително български работници – от 60 до 150 лв. месечно [Ivanov, M. 2012: 54–56].

От предоставените сведения може да се заключи че съществуват три периода разграничаващи развитието на Русе за периода 1860–1880 г. Първият е свързан с последиците от Кримската война 1853–1856 г. и желанието на страните победителки Османската империя да предприеме реформи, които да гарантират устойчивото ѝ стопанско развитие. Условно този период може да бъде обвързан до 1864 г., когато е прието новото административно деление и Русе е определен за център на Дунавския вилает, обхващащ обширни територии на днешна България. Неминуемо всеки административен център претърпява стопански възход, който нееднократно илюстрирахме и доказахме в изложението. Това се потвърждава и в обобщаващата картина, описана от Дойков: „Преди Осво-бождението във вилаетския Русчук са се намирили почти половината от индустриалните предприятия в Туна вилает – фабрики с машини и парни двигатели. Това са Корабостроителницата с 50 работници, Барутната фабрика – една от най-големите в Турция, на основата на добиваната селитра – главна съставка на барут (през 1855 г. става експлозия, при която са убити 18 души), железопътно ремонтно предприятие – Тракцията, за поправка на локомотивите и вагоните от първата жп линия Русчук – Варна, Вилаетската печатница – най-голямата във вилаета, две

парни мелници – „Папа Маноли“ от 1868 г. и „Капитан Яни“ от 1873 година – най-голямата във вилаета (с 8 камъка, на 4 етажа, разрушена от бомбардировките през време на Освободителната война 1877 г.). Според годишника на Дунавски вилает в устието на р. Русенски лом работели 7 воденици. Бирената фабрика „Света Петка“ е вероятно много по-стара, защото във в. „Дунав“ е отбелязано, че през 1868 г. за фабриката били доставени въглища от Мачин. За създаването на Фабриката за алкохолни напитки на Г. Петру се сочи годината 1870. От 1873 г. фигурират данни за Маслобойната фабрика на Хаджи Саид бен Абдулахалим в махалата Дами и Атик, от 1876 г – за Парната бояджийска фабрика на Стоилов – Попов.“ [Doikov, V. 2008: 44]. Що се отнася до следосвобожденските първи години картината е коренно различно описана от Златев, по следния начин: „...крайдунавските градове в първите следосвобожденски години в стопанското си развитие срещат същите трудности, каквито и останалите градски центрове в страната. Липсата на достатъчен капитал, западащото занаятчийско производство, бавната и неуверена индустриализация, недобрите комуникации и слабото разгръщане на банково-кредитната система са също характерни за тях през този период. Географският фактор, в миналото благоприятстващ социално-икономическото им развитие, в новите политически и икономически условия след Освобождението постепенно губи своето решаващо значение. Забавят се стопанският напредък на крайдунавските градове, протичащите демографски процеси в тях и най-вече – относително слабото нарастване на населението им.“ [Zlatev, L. 2010: 142] Този период условно може да бъде причислен към третия период, обхващащ годините 1877–1880 г.

REFERENCES

Doikov, Vasil. 2008. *Биографията на един вечен град* [Biografiata na edin vechen grad]. Silistra: Izd. “Kovachev”. (in Bulgarian)

Genchev, Nikolai. 1981. *Българското възраждане*. [Balgarskoto vazrajidane]. Sofia. (in Bulgarian)

Ivanov, Martin. 2012. *Брутният вътрешен продукт на България 1870–1945 г.* [Brutnia vatreshen product na Bulgaria 1870–1945]. Sofia: Izd. “Sila”. (in Bulgarian)

Jeinov, Ivo. 1989. *За развитието на занаятите в Русе през XVIII–XIX в., Годишник на музеите от Северна България.* [Za razvitiето na zanaiatite v Ruse prez XVIII–XIX v.]. Varna: “Izdatelstvo Georgi Bakalov”. (in Bulgarian)

Попов, Nikola. 1928: Описание на Русчук за времето от 1860 до 1879 година. [Opisanie na Ruschuk za vremeto ot 1860 do 1879]. Ruse: “Pечатnitsa Dimitar Petrov”. (in Bulgarian)

Parmakov, Simeon. 1936. *Русе вчера и днес. Културно-исторически очерк за града от основаването му до наши дни.* Русе. [Ruse vchera I dnes. Kulturno-istoricheski ocherk za grada ot osnovavaneto mu do nashi dni]. Ruse. (in Bulgarian)

Vasiliev, Asen. 1965. *Българските възрожденски майстори.* [Balgarskite vazrojdenski maistori]. Sofia. (in Bulgarian)

Zlatev, Lubomir. 2010. *Стопанското развитие на крайдунавските градове след освобождението до войните (1878–1912 г.).* [Stopanskoto razvitie na kraidunavskite gradove sled osvobojudenieto do voinite (1878-1912g.)]. *Аламанак за историята на Русе*, 2010, 79-154 стр. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Kristian Valchev

University of Ruse, Department of Economics

Studentska 8. 7017 Ruse

Tel.: (+ 359) 885 645064

E-mail: kvalchev@uni-ruse.bg

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРОМЯНАТА В РОЛЯТА НА РЕКА ДУНАВ И НА КРАЙДУНАВСКИТЕ ГРАДОВЕ ВЪВ ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ НА БЪЛГАРИЯ (1878–1912)

Маргарита МАРИНОВА

***Abstract:** This article studies the process of restriction of foreign trade along the Danube River and of the separate port cities and the results thereof. It is part of the general policy of the Bulgarian state after the Liberation for enhancing the trading role and importance of the Black Sea and the land routes. The survey has been based on economic and historical research, statistical sources and analyses of foreign trade and transport policy of the country, and the development of the Danube cities and their districts. The analysis shows that, mainly under the influence of the transport policy, the Danube River whose relative share in the total imports compared to the Black sea and land routes ranked first, and in imports over the period 1886-1895 – second, in the period between 1906 and 1910 it was already ranked third in the total imports and total exports.*

The reasons why the Danube ports remained major export centres of grains to Northwestern and large areas of Central and Northeastern Bulgaria have been explained. The role of the towns of Vidin, Lom, Oryahovo, Nikopol, Svishtov, Rousse, Tutrakan and Silistra in the import and export trade has been outlined and special attention has been paid to the favoritism of Rousse at the expense of Svishtov. Attention has also been drawn to the indifference of the state towards the proposals of the Rousse Chamber of Commerce for the construction of Danube merchant fleet. The most important critical views of representatives of the Bulgarian economic science on the government policy in the field of railway construction and redirection of exports from the Danube River to the Black Sea have been outlined. Data on how the Bulgarian export of grains on the Danube River managed to overcome the dependency from Romania around the year 1912 have been presented. In conclusion, it has been stated that the reorientation of Bulgarian foreign trade from the Danube River to the Black Sea has been supported by important economic and political arguments. Concurrently, the state has ignored certain conditions that give stability of the foreign trade route on the Danube River and prerequisites for better prospects in future. The state has attempted to

model the decline in the trading role of the Danube cities by underestimating major export opportunities of their natural hinterland, which showed "resistance" to such policy.

Key words: *The Danube River, Danube cities, foreign trade, relative share of imports and exports, Danube merchant fleet, railway policy, hinterland, grains*

JEL: N73

През Възраждането външнотърговският обмен на българските земи се осъществява по четири основни транспортни канала – чрез централните на главните сухопътни артерии, чрез пристанищните градове по р. Дунав, по Черно и по Егейско море. Делът и значението на речните, морските и сухоземните пътища във вносната и износната търговия се обуславят както от природно-географските условия, така и от особеностите на стопанското развитие и влиянието на външни и вътрешни фактори от икономически и политически характер. След Освобождението чрез транспортната политика българската държава се стреми да насочи значителна част от външната търговия към Черно море и железните пътища за сметка на Дунав и по този значим проблем в стопанско-историческата литература има немалко изследвания. Обръщайки се към него, в настоящото проучване авторът си поставя две основни задачи – първо, да очертае най-важните икономически и политически съображения за и против преориентацията на външната търговия към Черно море и за необходимостта от ограничаване на износа на зърнени храни по р. Дунав, както и резултатите от тази политика за периода 1878–1912 г. и второ, да разкрие промяната в относителната тежест на отделните крайдунавски градове като вносни и износни центрове. Работата се основава на досегашни проучвания за външната търговия и транспортната политика на страната и за стопанското минало на крайдунавските градове. Използвани са статистически източници и анализи. Привлечени са и публикации на водещи за онова време учени-икономисти като проф. Георги Т. Данаилов, Кирил Попов, проф. Бончо Боев и др., намерили място на страниците на Списанието на Българското икономическо дружество, което е единственото тогава научно издание сред икономическата периодика. В тях има и критичност, и одобрения към аспекти от политика на фаворизиране на Черно море в ущърб на

Дунав и това разкрива доколко управляващите при нейното формиране вземат предвид научно обосновани мнения. Изследването няма претенция за изчерпателност и е отворено за обогатяване или коригиране на изложените становища.

Основната теза е, че преориентацията в посоката на българската външна търговия от Дунав към Черно море е обусловена от важни икономически и политически съображения. Едновременно с това тя игнорира някои условия, които придават стабилност на външнотърговския път по Дунав и съхраняват предпоставките за по-добри перспективи пред него в бъдеще. Държавата прави опит да моделира спада в търговската роля на крайдунавските градове като подценява големите експортни възможности на техния естествен хинтерланд, който оказва „съпротива“ на тази политика.

След въвеждането на свободната навигация по р. Дунав през 30-те години на XIX в. търговията по реката, която датира от векове, се разраства и в навечерието на Руско-турската война от 1877–1878 г. крайдунавските български градове Видин, Лом, Оряхово, Никопол, Свищов, Русе, Тутракан и Силистра вече са важни търговски центрове. През техните пристанища се изнася селскостопанска продукция от северозападните и централните части на Дунавската равнина, от области от нейния североизток, както и от някои райони на юг от Балкана и тя се отправя към Влашко, Трансилвания и Австро-Унгария. Вносът, състоящ се от колониални и фабрични произведения, главно от Австро-Унгария, се насочва към Северна България, а също и към Тракия и Македония. По силата на удобното си географско разположение Свищов става най-важния търговски град на Дунав, който може да се определи с известна условност и като център на общобългарската търговия. Подобен характер придобива и Русе, а също макар и в по-малка степен Видин и Лом. Оряхово, Никопол, Силистра и Тутракан търгуват предимно с районите около тях [Zlatev, L. 2010: 79–87]. В градовете има големи фирми, които използват модерни търговски практики, особено в Русе, Свищов, Видин и Лом [Rusev, I. 2015: 406–415, 444–451, 451–453, 473–479]. Развива се и занаятчийско производство за нуждите на местното население и на търговията. Река Дунав, която Антон Страшимиров нарича „културтрегерът на северните българи“ [Strashimirov, A. 1993: 80] носи европейска модерност, която

проличава в архитектурния облик на Видни, Свищов и Русе, както и в поведението, и в битата на населението.

Крайдунавските градове не понесат големи разрушения и жертви по време на Руско-турската война и много скоро след това възстановяват нормалния ритъм на стопански живот. Известно напрежение създава изселването на многобройно турско население от някои градове като Русе, Видин, Силистра, Никопол, Тутракан, както и от районите около тях, но то се преодолява бързо със заселването на български семейства, дошли от северните склонове на Стара планина. От 1880 до 1901 г. крайдунавските градове с изключение на Тутракан и Никопол, са окръжни центрове, а след 1901 г. такива остават Видин и Русе и това спомага за утвърждаване на тяхното влияние в Северна България. В началото на 80-те години на XIX в. Русе е най-големия градски и стопански център на Княжество България с населението от 26 163 души. С население над 10 000 жители са още Видин, Свищов и Силистра [Zlatev, L. 2009: 51–56]. Демографският потенциал, натрупаните капитали в търговията, занаятите и селското стопанство, търговският опит, връзки и контакти, както и добрите възможности за производство на зърнени храни за износ в Дунавската равнина, обещава перспективи за напредък на търговията и на градовете по реката. В новите държавни граници известно стеснение изпитват Видин и Силистра – Видин губи областта на запад от границата до долината на р. Морава, с които търгува през Възраждането, а Силистра се лишава от контакти с плодородните земи на Северна Добруджа, отнети от България по силата на Берлинския договор.

След 1878 г. влиянието на природно-географския фактор, който в предходните десетилетия има решаващо значение за развитието на търговията по река Дунав, започва да намалява с изграждането на железопътната мрежа. Тя трябва да поеме част от дунавската търговията и най-вече да пренасочи голям дял от нея към морето. Проектирането и построяването на железниците се оказва сложен процес, в който икономическата целесъобразност се сблъсква с явни и прикрити интереси от различно естество – външни влияния от европейски сили, вътрешнополитически, регионални и местни тежнениа, а също и технико-инженерни и природно-географски съображения др. и често отстъпва пред тях. След многобройни и продължили близо

десетилетие обсъждания и спорове железопътната мрежа се ориентира в две основни направления – първото идва от Западна и Централна Европа, минава през София, Пловдив и от там към Цариград; второто свързва столицата с Шумен и така се осъществява връзка с Варна [Petrova A. and E. Kostov (end.) 1997: 23–49; Daskalov, R. 2005: 86–192]. Тази конфигурация се оформя със законите за железопътното строителство от 1885 г., 1889 г. и 1895 г. През 1889 г. се взема решение за изграждане на пристанища във Варна и Бургас, а за крайдунавските градове не се предвижда построяване на пристанищни съоръжения.

За развитието на градовете по Дунав най-голямо значение има проектирането и изграждането на централната линия. По първоначалния проект от 1889 г. тя преминава през Каспичан–Шумен–Търново–Севлиево–Ловеч–Плевен–София–Кюстендил, а след изменението през 1894 г. трасето се измества в южна посока и се приближава към реката като се разполага в центъра на Дунавската равнина: Шумен–Търговище–Попово–Горна Оряховица–Плевен–Роман–София [Petrova A. and E. Kostov (end.) 1997: 40]. Централната линия трябва да свърже София с Варненското пристанище и да преориентира основната част от износа на Северна България към Черно море. Икономическата обосновка почива на състоятелни съображения: в Дунавската равнина, по силата на почвено-климатичните дадености, има предпоставки за високопродуктивно зърнопроизводствено земеделие с възможности за износ. Очаква се железницата да засили стоковостта на селското стопанство и да създаде условия за възникване на преработващи предприятия в селищата около нея.

През 80-те и 90-те години на XIX в. сред общественно-политическите кръгове в България доминира мнението, че държавата ще бъде „независим господар“ на своя износ само ако той се осъществява през Черно море. Така марката „българско жито“ ще получи легитимност на външните пазари, което не е възможно ако зърното се изнася към Галац и Браила, тъй като там се претоварва на параходи под чужд флаг най-често като „влашко жито“. Освен това морският път е по-удобен за превоз на масови стоки каквито са почти всички наши експортни артикули. Черноморският износ ще осигури възможност за целогодишен трафик като се избегне спиране на превозите,

както това се случва през зимните месеци по Дунав, когато части от реката замръзват и тя става неплавателна. Морето ще бъде и удобен път за търговски контакти със Западна Европа. Тези съображения напълно подкрепя и развива видния учен-икономист Кир. Г. Попов [Попов, К. 1906а: 259]. Големото внимание към Черно море и Варна се дължи също и на това, че България след отнемането на Северна Добруджа, няма възможност за пряка връзка между Дунав и Черно море, която би позволила да се построи пристанище при Тулча. Що се отнася до търговията по Средни и Горни Дунав към Виена, Будапеща, Пасау, Регенсбург тя, предвид неуредения правен ред на плаване, е изправена пред големи трудности. Поради несъвпадението в интересите на дунавските държави, корабоплаването се подчинява на три различни режими и това продължава чак до Първата световна война – от устието на реката до Браила плаването е под контрола на Европейската дунавска комисия, от Железни врати нагоре надзорът над корабоплаването се извършва от Австро-Унгария, а в отсечката между Железни врати и Браила действат правните норми на трите държави – България, Румъния и Сърбия [Dunav. 2009].

Икономическите и политически съображения в подкрепа на засилване търговията по Черно море кореспондират с идеята за национално утвърждаване на младата държава на международната сцена, която е ядро на цялостната външна политика на България. Стопанството след Освобождението се реструктурира и нагажда към новата стеснена пространствена рамка. То се обособява като самостоятелно цяло от останалите национално-стопански единици на Балканите и е естествено държавата да се стреми да избегне пречки и задържащи влияния от съседите, доколкото, разбира се, това е възможно по онова време. Стратегическата цел за засилване на черноморската външна търговия е и в съответствие с основната тенденция в международната търговия от XIX в. за нарастване ролята на моретата (океаните) с оглед на оживяване на световния обмен като последица от индустриализацията на европейските страни и тяхната колониална политика. Морето осигурява условия за непосредствено общуване между държавите и възможности за независима международна търговия. Речният транспорт не губи значение, но неговата роля на културен и икономически фактор в сравнение с предишни-

те епохи намалява [**Popov, K. 1906a**: 242–245].

През вековете на османско владичество, както и по времена Първата и Втората българска държава, основните пътища по българските земи са изградени в посока север-юг и обратно. Тази конфигурация напълно съответства на сравнително по-слабия трафик. Освен това тя носи сигурност на Османската империя като осигурява условия за по-бързото придвижване на войски при честите войни с Русия. С изграждането на централната железница се слага край на тази вековна традиция. Като основна пътна артерия за Северна България, линията ориентира товаропотока в посока изток–запад и обратно и бидейки успоредна на Дунав, лишава нейните градове от възможността да играят по-голяма роля в транспортната мрежа на страната и в нейната външна търговия [**Beshkov, A. 1940**: 16–19]. През втората половина на 80-те и началото на 90-те години на XIX в., когато се проектира жп мрежата, Дунав заема първо място по процентен дял в общия внос на страната в съпоставителен план с Черно море и сухоземните пътища, и второ място при износа¹. През десетилетието 1886–1895 г. делът на Дунав при вноса е 36.46%, на сухоземните пътища 34.79%, а трето място е за Черно море с 28.75%. При износа първото място се пада на Черно море – 35.78% , на второто е Дунав – 32.49%., на трето са сухоземните пътища – 31.73%. [**Popov, K. 1916**: 367]. Големият внос по Дунав идва от Австро-Унгария, която има силно търговско присъствие в България. През този десетгодишен период вече се чувства и влиянието на железниците при намаляване вноса по Дунав и увеличаване износа по Черно море: линията Цариброд–Вакарел–София, която влиза в експлоатация през 1888 г. отнема част от вноса по Дунав при Лом (до тогава стоките до столицата се изпращат по шосето Лом–София), а жп линията Ямбол–Бургас (1890) допринася за увеличаване дела на Черно море при износа [**Ivanchov, T. 1896**: 18].

За целия период от 1888 до 1897 г., по изчисленията на Кир. Г. Попов, пристанищата по Дунав имат най-голям дял в износа на зърнени храни – през тях се изнасят 45.95% от общото количество експортирани зърнени

---

¹ Търговска статистика в Княжество България започва да се води от 1886 г. В статистическите изследвания, които ще използваме, тенденцията на движение на вноса и износа се обобщава в рамките на десет или на пет годишни периоди.

храни от страната, Черно море поема 38.92%, а сухоземните пътища 15.13% [Popov, K. 1898–1899: 206]. Процентният дял през десетте години запазва едно ниво, без резки отклонения, и се движи между 42–47%. – най-висок е през 1893 г. – годината е изключително плодородна, а най-нисък – през 1897 г. поради затрудненията, предизвикани от голямото наводнение по реката [Popov, K. 1898–1899: 208–209]. Високите нива на износ на пшеница и други житни култури по Дунав се дължат на големите производствени възможности на неговия хинтерланд, обхващащ цяла Северна България. В края на 80-те и през 90-те години на XIX в. размерът на произведената продукция в тях нараства. В помощ на селяните при купуване на земя и техника са земеделските каси, които в крайдунавските околии са сред първите места в страната по вложен капитал и оборот. Касите допринасят да се ограничи съсипителното лихварство, което в някои околии като Силистренска, Свищовска, Видинска и др. е доста широко разпространено [Karadzhov, S. 1897: 14–16]. Възникват и селски спестовни дружества, които осигуряват кредити на земеделците – по това време в Ломска околия има едно спестовно селско дружество, в Свищовска – четири, в Силистренска – едно. Всичко това помага да се увеличи делът на храните както за собствени нужди на селяните, така и за износ [Karadzhov, S. 1896: 157]. При тези условия пренасочването на основния зърнен износ към Черно море става сериозна икономическа и културно-трансформационна задача, която ще се сблъска с установени през предходните десетилетия традиции и без необходимите улеснения и преференции за използването на железниците тя може да придобие черти на изкуствен акт, пренебрегващ икономическата логика. Държавата отчита тази опасност и се опитва чрез тарифната си политика за ниски такси на превоз да засили износа към морето. Така например един тон пшеница от Плевен за Варна се плаща само по 2 ст. на километър, а от Плевен до Сомовит – 8 ст. [Drugarski sreshti. 1904: 618]. Консерватизмът на селяните обаче трудно се пречупва. Те не приемат бързо новите транспортни средства за по-удобни и изгодни и предпочитат да закарват с колите си житото до дунавските пристанища, както са свикнали от десетилетия, отколкото до гарите. Освен това тарифите за превоз по Дунав са и много ниски, което засилва ориентацията им към северните пристанища.

В рамките на общия за страната внос и износ процентният дел на крайдунавските градове е различен като за десетгодишния период от 1886 до 1895 г. Тогава при вноса на първо място е Русе – 14.85%, , а при износа – Свищов – 7.03% [**Vanshnata targovia. 1906:** 476]. През 1895 г. картината изглежда по следния начин – при вноса на първо място е Русе – 14.35% , следват Свищов – 7.76 % , Лом – 3.38%, Видин – 2.25%, Оряхово – 2.44%, Силистра – 1.51% , Никопол – 1.14% и Тутракан – 0.29%. При износа първото място сред крайдунавските градове се пада на Свищов – 6.15%, следват Русе – 5.93%, Никопол – 4.73%, Силистра – 4.64%, Оряхово – 4.51 % Видин – 3.58%, Тутракан – 2.72% и Лом – 2.50% [**Ivanchov, T. 1896:** 15–17]. Вижда се, че Русе и Свищов са най-търговските градове на Дунав, като Свищов е първи износен център. Силни износни възможности имат Никопол, Силистра и Видин. Търговията е жизнена и печеливша , за което говори факта, че през 80-те години във всички градове се основават нови търговски фирми. Търговците намират начини да осигурят кредити за разрастване на дейността си като създават или участват в спестовни акционерни дружества. В Русе Акционерното спестовно дружество „Гирдап“ (1881), както и Първото Свищовско спестовно акционерно дружество (1888) и Акционерно спестовно дружество „Дунав“, основано в Свищов през 1891 г. се опитват да компенсират липсата на развита банково-кредитна система и осъществява широка дейност. Те използват различни форми на кредитиране и от тях се очаква да се превърнат в истински банки, които да са в услуга на търговията [**Lyapchev, A. 1898–1899:** 115–133]. Не случайно тези дружества са наречени от първия и един от най-добрите за онова време познавачи на спестовните дружества Стоян Караджов „...украшения на нашите дружества...“ [**Karadzhov, S. 1896:** 160].

Пристанищата по Дунав обаче се нуждаят от техническа модернизация – най-вече от построяването на кейове, за да се преодолеят трудностите, които течението на реката създава при товаренето и разтоварването на стоки. През 80-те години на XIX в. държавата не откликва на настояванията на някои градски общини да се направи нещо по този въпрос. Русе и Тутракан в началото на 90-те години по своя инициатива и със средства на общините разработват проекти за такива съоръжения, но без държавно одобрение и

финансиране не могат да предприемат нищо повече. През 1895 г. правителство на д-р Константин Стоилов в лицето на министъра на търговията и земеделието Иван Евстр. Гешов се заема с проблема [Danailov, G. 1903: 31]. Това вероятно става и под натиска на търговските и политически кръгове в Русе, където управляващата Народна партия има силно влияние [Nikolova, V. 2004: 31, 81], още повече, че в периода 1894 – началото на 1895 г. кмет на града е видния член на тази партия Георги Губиделников, а след това (1895–1899) – неговия съпартиецът Георги Михайлов [Radkov, I. and L. Zlatev. 2002: 47–48]. Правителствената програма за изграждане на кейове се оформя през октомври 1896 г. като се основава на предложенията на специална комисия, в която преобладават експерти – инженери и техници, част от които работят близо година по проучване на дунавския бряг [Danailov, G. 1903: 32–35]. Тя предвижда във всички крайдунавски градове да се изградят кейове по проекти, разработени от Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията, а средствата да са от приходите от полупроцентовия сбор (такса, която се взема от търговците за ползване на пристанищата), чието събиране е урегулирана през 1885 г. от специален правилник, предвиждащ събраните суми трябва да се използват именно за подобряване състоянието на пристанищата и скелите. Техническите параметри на съоръженията за отделните пристанища трябва да бъдат съобразени с прогнозите на правителството за промяната в търговска роля на градовете след пускане в експлоатация на централната линия и включването на някои от тях в жп мрежата на страната [Danailov, G. 1903: 35–36]. Тази програма поставя началото на дейността за проучването и построяването на дунавски пристанища в България и на практика прокарва държавната политика за ограничаване на външното търговското значение на река Дунав.

Според заключенията на правителството, след обсъждане на предложенията на специалната комисия, ролята да бъде най-големия вносно-износен център на Дунав се отрежда на Русе. Неговото пристанище, след като се изградят подходящи транспортни съоръжения и се построи жп линията Русе–Търново, трябва да стане сборен пункт на храните, които ще идват от горната част на реката, а след това по-голямата част от тях ще се прекарат по железницата до Варна. Очаква се делът на Русе и при вноса и при износа

да спадне в полза на Варна, но да бъде най-голям в сравнение с този на останалите крайдунавски градове. За тази цел се предвиждат мерки за ограничаване на техния трафик, особено що се отнася до Свищов. Тогава той е най-мощния износен център на Дунав поради удобното си разположение, установените търговски връзки и натрупан опит. Смята се че, „според интересите на държавата“ търговската му слава трябва да остане в миналото. Изрично се настоява да се направи всичко възможно градът да не се свърже по железен път с Търново. Ако все пак градът се включи в жп мрежата се препоръчва това да стане чрез линия Свищов – Бяла, тъй като този маршрут няма да доведе до увеличаване на товаропотока към Свищов, както това би се случило, ако се градът се свърже с централната железница чрез линията Свищов – Левски [Danailov, G. 1903: 36–37]. Не се предвиждат мерки за засилване на търговската роля на Видин. Напротив, планира се трафикът на неговото пристанище в дългосрочен план да не претърпи изменения поради географското разположение на града и неговия ограничен район, както и поради по-късното му обвързване с жп мрежата и то чрез маршрут, който не преминава през богати селскостопански области. Допуска се, че трафикът на Ломското пристанище може да се увеличи, но само след като се построи кея и железопътната линия Мездра – Лом – Видин, тогава Лом може да отнеме значителна част от трафика, който идва от Западна Европа, и специално от Австро-Унгария и минава по жп линията Белград – София. Очаква се трафикът на Оряхово и Никопол да намалее и двата града да останат изолирани от активната търговия, тъй като няма да могат да се конкурират успешно с по-силните съседни портове. С оглед на проектирания нов железен път през Добруджа, който ще свърже нейните градове с Варна и централната линия, се предвижда значително намаление на трафика на Тутракан и Силистра [Danailov, G. 1903: 37].

Най-голямата жертва на тази програма е Свищов. Икономическата логика, която работи за неговия бъдещ търговски просперитет, е грубо пренебрегната най-вече под натиска, оказан върху правителството от Русенската община, както и от столични делови и политически кръгове. Срещу проекта за жп връзка между Русе и Търново се изказват Кир. Г. Попов, който обвинява държавата, че се поддава на партизански натиск и защитава корис-

тни градски интереси [**Popov, K. 1906b**: 616]. Проф. Г. Т. Данаилов атакува икономическата нецелесъобразност на линията [**Danailov, G. 1903**: 43], а друг учен-икономист Б. Боев обвинява Русе в сепаратистки тежнения [**Боев, В. 1898–1899**: 232]. Техните гласове обаче остават не чути от управляващите.

Програмата на държавата за изграждане на пристанищни съоръжения в крайдунавските градове² може да се определи като опит за моделиране развитието на един район с богати търговски традиции по посока на неговото обезсилване в името на напредъка на националното стопанство, който изисква да се изградят силни морски пристанища. Начертаните мерки са израз на съзнателна политика за ограничаване на селскостопанския износ от Северна България към в румънските пристанища Галац и Браила. В целия комплекс от мерки не личат намерения за бъдещо разширяване на търговията със страните по средното и горното течение на реката.

Промените в мястото на Дунав в българската вносна и износна търговия започват да се чувстват след 1900 г., след като влиза в експлоатация централната железница (1899) и жп линията Русе–Търново (1900) Дунавските пристанища се сдобиват и с нов конкурент – пристанището в Сомовит, което се разраства след построяването през 1897 г. на железница Сомовит–Ясен, по която се превозват материали за строежа на линията Роман–Плевен–Шумен. При вноса за периода 1896–1905 г. Дунав от първа позиция по относителен дял спрямо Черно море и сухоземните пътища в предишното десетилетие преминава на трета позиция – 29.2%, като на първо място е вече Черно море – 35.9%, а на второ сухоземните пътища – 34.9%. За периода 1906–1910 г. промяна в подреждането няма. Черно море е на първо място – 42.5%, на второ – сухопътният транспорт – 32.9% и на трето е Дунав – 24.6% [**Popov, K. 1916**: 367]. При износа обаче Дунав не отстъпва бързо втората си позиция, която има за периода 1886–1896 г и тя се запазва през следващото десетилетие – 1896–1905 г. Делът на Дунав тогава е 30.3%, като на първо място е Черно море – 45.0%, а на трето сухоземните пътища – 24.7%. Отс-

---

² Изграждането на кейовете се забавя поради финансовата криза в края на XIX и началото на XX в., а вероятно и поради други причини. През 1908 г. е завършен кейът във Видин, през 1912 г. този в Русе, през 1913 г. – в Свищов, и едва през 1923 г. е изграден кей на Ломското пристанище.

търговията от втората позиция става в следващото петилетие 1906–1910 г. – Дунав вече е на трето място при износа – 26.8%, на първо е отново Черно море – 43.8%, на второ – сухоземните пътища – 29.4% [Попов, К. 1916: 367].

Таблица 1 показва как се променя ролята на отделните крайдунавски градове във вносно-износната търговия за периода 1896-1911 г.

Таблица 1

Процентен дял при вноса и при износа (от общия за страната, изчислен на база левовата стойност) на митниците на крайдунавските градове средногодишно за периода 1896–1910 г. и за 1911 г. [Попов, К. 1916: 369]³.

Митница	Внос		Износ	
	Средногодишно за периода 1896–1910 г.	През 1911 г.	Средногодишно за периода 1896–1910 г.	През 1911 г.
Русе	16.23	12.95	5.16	3.90
Свищов	6.19	2.76	6.05	2.54
Оряхово	2.94	1.14	4.96	4.41
Видин	2.41	1.40	4.48	3.70
Никопол	1.91	0.09	4.08	0.88
Лом	1.50	1.01	3.73	3.57
Гутракан	0.20	0.23	2.40	3.01
Силистра	1.49	1.00	4.43	5.12
Сомовит	0.23	2.54	0.47	1.98

Анализът на данните от нея сочи, че очертаната през 1896 г. програма за репозицирането на значението на крайдунавските градове във външната търговия дава резултат. Той изпъква по-ясно като се вземат предвид и данните, посочени в предходните страници, за процентния дял във износа и вноса на отделните градове през 1895 г. Изводите сочат, че Свищов изгубва ролята си на важен център на търговия. Трафик от неговото пристанище отнемат Русе и Сомовит. Откриването на железницата Свищов – Левски през 1909 г. е твърде закъсняло, за да съживи търговията. Трафикът през Ломското пристанище не се увеличава. Русе регистрира спад и във вноската и в из-

³ В таблицата на К. Попов присъстват и останалите митници, но с оглед на изследването посочваме само тези по река Дунав.

носната търговия и остава най-важното пристанище на Дунав, както сочат очакванията. Намаляването на товаропотока при Оряхово не е голямо. Силен спад на търговията се забелязва при Никопол поради конкуренцията на Сомовитското пристанище. Трафикът на Тутракан и Силистра не намалява значително, както се очаква, тъй като транспортното строителство в района се забавя. Тутракан, дори в малки размери, увеличава и вноса и износа си, а при Силистра вносът намалява, но износът рязко се увеличава, подхранван от добрите житни експортни възможности на добруджанските земи.

Устойчивостта на износната търговия по Дунав се дължи на големите експортни възможности на селското стопанство на Северна България, която в сравнение с другите части на страната, по количество изнася най-много от всички видове зърнени храни, както и на установените здрави връзки на производителите с техните естествени дебушета. Това важи с особена сила за крайдунавските околии. Видинска, Ломска и Оряховска околии произвеждат големи количества пшеница, ръж, ечемик и царевица за износ. Крайдунавските околии са на първите места в страната по производство на царевица – към 1911 г. Оряховска околия заема първо място, Ломска – второ, четвърто място е за Видинска, шесто за Никополска. Силистренска околия дава от една пета до една четвърт от цялото произведено в страната количество боб и той отива основно за износ, Свищовска и Русенска околии са съответно на пето и шесто място от всички околии в страната по производство на просо, Оряховска и Ломска околии – на трето и четвърто място по производство на ечемик, Силистренска околия е на пето място в страната по производство на пшеница от всички околии. Рапицата също е износен артикул тя се сее най-много в околията на Свищов, Оряхово, Никопол [**Попов, К. 1916:** 155–162]. По реката изнасят селскостопанската си продукция производители от цяла Северозападна България, както и от райони от Централна и Североизточна България. Към 1911 г. окръзите Враца и Видин използват за износ пристанищата Видин, Лом, Оряхово; окръзите в Централна и Североизточна България Варна, Шумен, Търново, Русе и Плевен изнасят и по Централната линия през Варна, Балчик и по Дунав от Никопол надолу – през Свищов, Русе, Тутракан и Силистра [**Попов, К. 1916:** 172]. През 1911 г. и 1912 г. износната търговия по Дунав се увеличава, което е свързано най-

вече с нарасналата стоковост на селскостопанското производство. При процентен дял при износа от 26.8% за 1906–1910 г., през 1911 г. той нараства на 29.1% [Popov, K. 1916: 367], а през 1912 г. достига до 31.2% [Nauchna ekspeditsia. 1994: 252]. Войните от 1912–1918 г. не позволяват да се види дали това ще остане трайна тенденция поне за пет години. Очевидно е обаче, че връзката между производителите на зърнени храни в Северна България с дунавските пристанища е здрава и устойчива.

Правителствената политика за изграждане на жп мрежата и за пренасочване на основния дял от външната търговия по Дунав към Черно море е критикувана, макар и в различна степен, че не е достатъчно обмислена и последователно провеждана от споменатите вече Г. Т. Данаилов, Кир. Г. Попов и Б. Боев. В края на XIX и началото на XX в. те обръщат внимание на управляващите, че моделът на жп мрежа не включва селища с традиции в търговията и с големи производствени възможности; че той се съобразява повече с техническите условия на терените, а не с икономическите възможности на районите; [Danailov, G. 1901: 69–108, Popov, K. 1906: 615–620], че мащабно строителство на железниците натоварва много държавния бюджет, [Boev, B. 1898–1899: 234]. Против скъпото строителство на железниците и с оглед на тяхната все още ниска ефективност се обявява и Георги Н. Колушки [Kolushki, G. 1905: 297–303]. Сериозни възражения има и срещу фаворизирането на черноморската търговия и те са най-ясно изразени от проф. Данаилов. Той смята, че възможността Варна да се превърне в голямо международно пристанище от типа на Солун се надценяват предвид затворения характер на Черно море; че морската търговията зависи силно от това кой ще владее Босфора; че изкуствено се разкъсва връзката между дунавските пристанища и техния хинтерланд; че се преувеличават временните пречки пред външната търговия по Средни и Горни Дунав и се подценяват възможностите, които международната плавателна река може да осигури в бъдеще за българския износ на хранително-вкусови промишлени произведения за страните от Средна Европа [Danailov, G. 1903: 38–40]. За развитие на българския износ нагоре по реката пледира и Янко Чакалов по време на Другарските срещи на Българското икономическо дружество, на което се обсъждат проблемите на дунавските пристанища [Drugarski sreshti. 1904: 618]. Г. Т.

Данаилов е обвиняван в пристрастие, защото е роден и израснал в Свищов, но неговите тези имат не малко икономически основания. Че мащабите на черноморския износ се надценяват признава и Кир. Г. Попов, който принципно защитава възгледа, че за България външната търговия по морето има по-голямо значение. Той предлага да се работи за привличане на част от сръбския износ към Варна чрез централната железница и по този начин да се засили нейната търговската роля [Popov, K. 1906: 261–262]. Разбира се, чуват се и гласове изцяло в подкрепа на водената от държавата политика. В печата се прокарват твърдения, че в името на напредъка на националното стопанство, което „пренарежда“ производителните си сили към новите стопански условия, жертването на традициите и миналата слава на някои търговски градове са оправдани [Nikolov, H. 1908: 277–278].

Критичната позиция на учените-икономисти, в която правителствата не се вслушват, в дълбоката си същност изразява необходимостта от балансираност в отношението към дунавската и черноморската външна търговия. Този възглед се потвърждава и от самото развитие. В края на първото десетилетие на XX в. р. Дунав остава най-евтиния износен път за производителите от Видинско, Свищовско, Плевенско, Русенско и Силистренско. Храните от тези райони се претоварват в Галац, Браила и Сулина и от там поемат в различни посоки. Таблица 2 представя обобщени данни от статистиките на Румъния и България за количествата претоварени български храни в румънските пристанища за периода 1908-1913 г. Тези данни са представени на правителството на д-р Васил Радославов през 1917 г. от Димитър Мишайков, който в рамките на научната експедиция за проучване на Добруджа, изследва нейното икономическо значение [Nauchna ekspeditsia. 1994: 253].

Таблица 2

**Претоварени количества български храни в румънските пристанища
Браила, Галац и Сулина за периода 1908–1913 г.**

Години	Претоварени храни в Браила, Галац, Сулина в тонове	В тонове – от тях произхождат от България	Целият износ от България – по българска официална статистика – в тонове
1908	854 852	158 939	419 796
1909	552 054	105 530	360 485
1910	1 221 552	212 969	482 046

1911	947 122	335 791	823 751
1912	1 026 190	230 204	617 427
Общо 1908- 1912	4 601 770	1 064 433	270 305
средно- годишно	920 345	209 287	540 701
1913	1 431 788	153 914	

Обработвайки тези и други данни, Мишайков изчислява, че количеството на претоварените храни през трите румънски пристанища съставлява средно 38.8% от целия износ на храни от България. Той се позовава на данни от българската статистика, които показват, че през 1911 г. от нашите крайдунавски пристанища са натоварени 431 896 тона стоки, от тях 34 903 тона се товарят и разтоварват между самите пристанища, 20 000 т. са „разни стоки“ за експорт и останалите 375 000 тона са зърнени храни за износ. От тези 375 000 тона храни, 335 000 тона се отправят към Галац, Браила и Сулина, което означава, че почти целия износ по Дунав се намира в зависимост от Румъния. Тя прибира и голяма част от посредническата печалба. България губи и от това, че само една малка част от храните се изнасят с български плавателни съдове [**Nauchna ekspeditsia. 1994: 253–254**].

Всичко това насочва към заключението, че през годините българската държава подценява значението на Дунав като търговски път и не гледа сериозна на идеята за изграждане на дунавски търговски флот, въпреки че за нея нееднократно пледират най-вече дейците на Русенската Търговско-индустриална камара. В самия край на XIX в. нейни представители търсят съдействие от управляващите за създаване на българско акционерно параходно дружество, но не постигат успех. За да не бъде обвинена в служене на тесни местни интереси, през 1905 г. Русенската ТИК обсъжда заедно с директора на Българското търговско параходно дружество във Варна въпроса възможно ли да се създаде дунавско параходно акционерно дружество и дали то би могло да реализира известна печалба в съответствие с търговските интересите на държавата. През 1908 г. руското параходство в Русе предлага на министъра на финансите Иван Салабашев проект за българска корабна

служба, но идеята не е приета, въпреки първоначалните обещания за съдействие. През същата година членът на камарата Иван Бояджиев от Силистра предлага да се създаде държавен търговски флот на Дунав при съчетаване на частното с държавното начало. Най-сериозно въпросът за създаване на дунавски търговски флот се обсъжда на проведеното от 29 ноември до 6 декември 1909 г. редовно заседание на Русенската ТИК. В продължение на няколко дни се разисква реферата на Дончо Иванов, секретар на камарата, „Дунавът и нуждата от български търговски флот по него“. Този реферат има качествата на монографично изследване и по същество е първото цялостно стопанско-историческо проучване за ролята и значението на р. Дунав в българския икономически и държавен живот от XV до XX в. На 2 декември 1909 г. се приема резолюция с предложение за създаването на българско дунавско акционерно параходно дружество с основен капитала 4 млн. лв., което да се управлява само от българи и превозите да стават под български флаг. И по това предложение правителството не взема отношение [Marinkov, A. 2010]. Горещ защитник на идеята за дунавски флот става и Д. Мишайков след като през 1917 г. обикаляйки и проучвайки Добруджа, се запознава на място с проблемите на дунавската външна търговия. През довоенния период изграждането на параходство по Дунав е трудна за осъществяване държавна задача предвид големите средства, които се изискват, а също и поради възпиращата роля на някои външнотърговски и външнополитически съображения. Фактът обаче, че въпросът не е предмет на сериозни държавнически обсъждания, след които да се вземат конкретни решения, говори по-скоро за незаинтересуваност, отколкото за съобразяване с обстоятелства от финансов и политически характер.

Изложеното до тук не дава основания за краен извод като например, че стратегическата цел на държавата за приоритетно развитие на черноморската външна търговия за сметка на дунавската е несъстоятелна. То, според нас, позволява само да се заключи, първо, че за периода 1878–1912 г. в политиката за пренасочване на външната търговия от Дунав към Черно море има заложен риск от силната съпротива на традицията и на естествените връзки между земеделски район в Северна България и дунавските пристанища и второ, че след като през първото десетилетие на XX в. се вижда, че Дунав

остава жизнеспособен търговски път, държавата би трябвало да се съобрази с реалността и да направи необходимото, за да организира по подходящ начин самостоятелен износ на зърнените храни. Тези кратки заключения са и опит за включване в повдигнатия в българската историческа наука разговор за необходимостта от нов поглед към важни стопански и политически теми от миналото, сред които е и въпросът за ролята на държавата след Освобождението за пренасочване или утвърждаване на търговските потоци на Северна и Южна България, оформени през Възраждането [Pchev, I. 2006: 68].

В годините от Освобождението до войните българските кабинети, по независещи само от тях причини, не успяват да напреднат в осъществяване на идеята за построяване на Дунав мост между България и Румъния, който да свърже двете транспортни системи и да даде тласък за развитие както на международната търговия, така и на определен крайдунавски район. Макар да е сред важните за родната външна политика въпроси, проектът Дунав мост остава на ниво предварителни преговори без да се стигне до реален резултат поради противоречията в интересите на великите сили и съседните държави [Sazdov, D, P. Penchev. 2006: 19–58].

Фаталният завършек на Първата световна война поставя международната река Дунав в нови геополитически условия и едновременно с това постави и нови задачи през българската политика за нейното използване като външнотърговски път.

REFERENCES

Beshkov, Anastas. 1940. *Стопанското влияние на железопътната линия София–Варна за изменение общия облик на някои селища.* [Stopanskoto znachenie na zhelezopatnata linia Sofia – Varna za izmenenie obshtia oblik na nyakoi selishta.]. *Годишник на Висшето търговско училище – Свищов*, Г. III, 1940, 1–107. (in Bulgarian)

Боев, Boncho. 1898–1899. *Вътрешен преглед.* [Vatreshen pregled.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. III, 5/1898–1899, 228–235. (in Bulgarian)

Danailov, Georgi T. 1901. *Нашите железници.* [Nashite zheliznitsi.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. V, 2–3/ 1901, 69–

108. (in Bulgarian)

Danailov, Georgi T. 1903. *Кейовете по нашите Дунавски пристанища.* [Keyovete po nashite Dunavski pristanishta.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. VII, 1/1903, 28–47. (in Bulgarian)

Daskalov, Rumén. 2005. *Българското общество. 1879–1939.* [Balgarskoto obshtestvo 1879–1939.]. Т. 2, Sofia: Izd. „Gutenberg“. (in Bulgarian)

Dimov, Zhelyo. 1906. *Житната търговия във Варна.* [Zhitnata targovia vav Varna.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. X, 4/1906, 278–286. (in Bulgarian)

Drugarski sreshti. 1904. *Другарски срещи на Българското икономическо дружество през 1903 г.* [Drugarski sreshti na Balgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo prez 1903 g.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. VIII, 8/ 1905, 617–623. (in Bulgarian)

Dunav. 2009. *Дунав като обект на геополитическо съперничество.* [Dunav kato obekt na geopoliticheskoto sapernichestvo.]. *Геополитика*, 2/2009. (in Bulgarian)

Pchev, Ivan. 2006. *Ако имаше „ако“ в българската историография.* [Ako imashe „ako“ v balgatskata istoriografia.]. *Анамнеза*, Г. I, 1/2006, 65–68. www.anamnesis.info/node/35. (in Bulgarian)

Ivanchov, Todor. 1896. *Аналитичен преглед на търговията на България с чуждите държави през 1895 г.* [Analitichen pregled na targoviyata na Bulgaria s chuzhdite darzhavi prez 1895.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. I, 1/1896, 10–38. (in Bulgarian)

Karadzhov, Stoyan. 1896. *Спестовните дружества в България.* [Spestovnite druzhestva v Bulgaria.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. I, 3/1896, 153–169. (in Bulgarian)

Karadzhov, Stoyan. 1897. *Отчет на Българската народна банка и Земеделските каси за изтеклата 1895 год.* [Otchet na Balgarskata narodna banka i Zemedelskite kasi za izteklata 1895 god.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. II, 1/1897, 5–18. (in Bulgarian)

Kolushki, Georgi N. 1905. *Вътрешен преглед.* [Vatreshen pregled.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. V, 4–3/1905, 297–315. (in Bulgarian)

Lyapchev, Andrey. 1898–1899. *Дружествата от правно и икономи-*

ческо гледище. [Druzhestvata ot pravno i ikonomicheskoto gledishte.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. III, 3–4/1898–1899, 115–133. (in Bulgarian)

Marinkov, Aleksandar. 2010. *Българското речно корабоплаване – развитие и проблеми.* [Balgarskoto rechno koraboplavane – razvitie i problemi]. www.pan.bg/view_article-3-2733. (in Bulgarian)

Nauchna ekspeditsia. 1994. *Научна експедиция в Добруджа. 1917. Доклади на университетски и други учени.* [Nauchna ekspeditsia v Dobrudzha. 1917. Dokladi na universitetski i drugi ucheni.]. Sofia: Universitetsko Izd. „Sv. Kliment Ohridski“. (in Bulgarian)

Nikolov, Haralambi. 1908. *Варна и Бургас и откупуването на източните железници.* [Varna i Burgas i otkupuvaneto na balgarskite zheleznitsi.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XII, 5–6/1908, 277–286. (in Bulgarian)

Nikolova, Veska. 2004. *Между консерватизма и либерализма. Народната партия. 1894–1920.* [Mezhdu konservatizma i liberalizma. Narodnata partia. 1894–1920.]. Sofia: Izd „Vital“. (in Bulgarian)

Petrova Anna Dzh.-Chonkova and Evgeni Kostov (end.) 1997. *История на железниците в България.* [Istoria na zheleznitsite v Bulgaria.]. Sofia: Izd. VVTU „Todor Kableskov“. (in Bulgarian)

Поров, Kiril G. 1906(a). *Варненското пристанище. Миналото, настоящето и бъдещето му.* [Varnenskoto pristanishte. Minaloto, nastoyashteto i badeshteto mu.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. X, 4/1906, 242–266. (in Bulgarian)

Поров, Kiril G. 1906(b). *Вътрешен преглед.* [Vatreshen pregled.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. X, 9/1906, 615–633. (in Bulgarian)

Поров, Kiril G. 1916. *Стопанска България.* [Stopanska Bulgaria.]. *Сборник на Българската академия на науките*, 8/1902, 1–483. (in Bulgarian)

Поров, Kiril G. 1898–1899. *Износа на зърнени храни из България през 10-годишния период 1888–1897 г.* [Iznosa na zarneni hrani iz Bulgaria prez 10-godishnia period 1888–1897 g.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. III, 5/1898–99, 202–210. (in Bulgarian)

Radkov, Ivan and Lyubomir Zlatev 2002. *Русенската община. 1879–*

1949. [Rusenskata obshtina. 1879–1912] Ruse Izd. „Darzhaven arhiv“ Puce. (in Bulgarian)

Rusev, Ivan. 2015. *Търговската модерност на българското възрождане като култура и практика. Изследване и извори.* [Targovskata modernist na Balgarskoto Vazrazhdane kato kultura i praktika. Izsledvania i izvori.]. V. Tarnovo: Izd. „Rovita“. (in Bulgarian)

Sazdov, Dimitar, Pencho D. Penchev. 2006. *Дунав мост 100 години дипломация и политика.* [Dunav most 100 godini diplomatsia i politika.]. Universitetsko izd. „Stopanstvo“. (in Bulgarian)

Strashimirov, Anton. 1993. *Нашият народ* [Nashiyat narod.]. Sofia: Izd. „Yatrus“. (in Bulgarian)

Vanshnata targovia. 1906. *Външната търговия на България през десетгодишния период 1886–1895 г.* [Vanshnata targovia na Bulgaria prez desetgodishnia period 1886–1895 g.]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. X, 6–7/ 1906, 473–480. (in Bulgarian)

Zlatev, Lyubomir. 2009. *Демографското развитие на българските крайдунавски градове след Освобождението до войните (1878–1912 г.).* [Demografskoto razvitie na kraydunavskite gradove sled Osvobozhdenieto do voynite 1878–1912 g.]. *Алманах за историята на Рuce*, 9/2009, 32–62. (in Bulgarian)

Zlatev, Lyubomir. 2010. *Стопанското развитие на крайдунавските градове след Освобождението до войните (1878–1912 г.).* [Stopansko razvitie na kraydunavskite gradove sled Osvobozhdenieto do voynite (1878–1912 g.).]. *Алманах за историята на Рuce*, 10/2010, 79–153. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Margarita Marinova – Associate Professor, PhD

International Business School – Botevgrad

14, Gurko Str.

2140, Botevgrad

138, Vasil Levski Blvd.

1527 Sofia

Tel: (+ 359) 887 506487

E-mail: mar_stemar@abv.bg

РАЗВИТИЕТО НА ЗАНАЯТИТЕ В СВИЩОВ В ПЕРИОДА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО КРАЯ НА XIX В.

Емилия ВАЧЕВА

Abstract: *This article traces the development of crafts in the town of Svishtov in the period from the National Liberation to the end of the XIX century. The presented statements are based on archival documentary sources, published statistical data as well as studies that have been done on the issue so far. The reasons for the successful development of some of the traditional crafts of the Bulgarian Revival period and the decline of others have been outlined. The impact of government policy on economic processes occurring in the development of crafts in Svishtov, as well as the measures taken in districts and municipalities, have been described. It has been concluded that as a result of socio-economic changes after the National Liberation, some of the traditional crafts that had flourished during the Bulgarian Revival period, were restructured and adapted to the new market conditions. Despite the strong competition from imported goods, they continued to be practiced till the end of the period (tailoring and fashioning clothes). Another group of crafts, where difficulties occurred even prior to the National Liberation and as a result of the changes, died out (cotton cloth making). Some crafts, owing to the preserved traditions of the past, proved to be viable and continued their struggle for survival (cooperage, furriery, construction of boats and sailing vessels). New crafts appeared in order to meet the changed tastes and demands of the population in the area of clothing and household products (making of chairs, shoemaking). The article summarizes that the overall development of crafts in the town was slow and unstable. The reasons for that were: the increased importation of foreign goods and conservatism of the craftsmen. They did not make any efforts to meet the changed tastes and demands of the population. Many of them "were in decline because of their primitivism." Difficulties also came from the lack of capital for technical modernization of production. Regardless of its predicament, handicraft production continued to occupy an important part of the economic life of Svishtov. At the end of XIX century a considerable part of the population was engaged in handicraft production.*

Key words: *handicraft manufacture, legislative measures and initiatives,*

craftsman guilds, manufactured goods, shoemaking workshop, clothes shop, atelier.

JEL: N63

През Възраждането град Свищов израства като важен търговски център в придунавската част на Османската империя. За това способстват благоприятното му географско положение, удобните икономически връзки с градове от вътрешността на страната и богатият селскостопански хинтерланд, спомагащ за развитието на занаятите. След откриването на Австрийското параходно дружество във Виена през 1834 г. градът се превръща в център на търговската размяна между българските земи и Средна Европа. На свищовската „скеля“ (пристанище) се стоварват зърнени храни, кожи, вълна, восък, розово масло, памук, лен, животински стоки и др., които се транспортират към Галац, Браила, Цариград и Централна Европа, а се внасят фабрични, колониални и манифактурни стоки, желязо и др. Въвлечени в посредническата търговия между европейските държави, Русия и различни части на Османската империя, редица свищовски търговци успяват да отворят търговски къщи и фирми в града. Сред най-известните такива са фирмите на Цвятко Радославов, Димитър и Григор Начович, Генко и Димитър Аневи, братя Ковачеви, Алеко и Иваница х. Константинови, Александър Шишманов, братя Кръстевич и др. Някои от тях имат сътрудници и кантори във Виена, Будапеща и Цариград. Свищовските търговци поддържат отношение и с редица градове по всички краища на българските земи. [**Pavlov, N. and M. Drumeva. 2002:** 63–77, **Slavev, S. and others. 1980:** 45–73, **Yankova, Iv. and others. 2004:** 600–601]

Силно влияние за стопанското развитие на града през този период оказва напредъкът на занаятите, които са обединени в еснафски сдружения. С фермана на султан Мустафа III (1757–1774 г.) от 1772 г. се регламентира занаятчийското производство, устройството и мястото на еснафските сдружения. Те получават значителни права в областта на производството и размяната на занаятчийски стоки, на самоуправлението, правото да събират държавни данъци, както от своите членове, така и от местното население. [**Hristov, Hr. 1973:** 59–60] Според анкетата за цеховете (т.е. еснафите) на хърватския правен историк, професор в Одеския университет Валтазар Бо-

гишич, в града съществуват 21 цехови организации. [Petrov, P. 1974: 425–432] Едни от най-развитите еснафски сдружения в Свищов са табашкият, кожухарският, обущарският, коваческият, налбантски еснаф. [Semov, M. and Iv. Yankova. 2004: 175, 196, Yankova, Iv. and others. 2004: 602]

По данни на статистика за икономическото положение на Дунавския вилает от 1869 г. в града има 758 занаятчийски дюкяна, 212 магазина, 25 мелници и 6 табахани. Във връзка с нуждите на транспорта по Дунава се създават 6 манифактурни работилници за производство на гемии. Във всяка една в тях работят средно по 10–15 работници. Развитието на гемиджийството стимулира от своя страна развитието на други обслужващи занаяти. [Kosev, K. 1974: 622, Pavlov, N. and M. Drumeva. 2002: 80] Тези данни показват, макар и с подчертан търговски облик, занаятчийството заема важно място в стопанското развитие на града през този период. Голяма част от населението изкарва прехраната си с производството на занаятчийски продукти, а занаятчиите са главен фактор в обществения живот на града¹. За разлика от други градове, търговията и занаятчийската дейност през XVIII и целия XIX в., се намират почти изцяло в български ръце. [Pavlov, N. and M. Drumeva. 2002: 69, Slavev, S. and others. 1980: 45]

Организацията на търговската и промишлената дейност на свищовските предприемачи показва, че новите пазарно-капиталистически отношения в икономиката са достигнали до висока степен на развитие, разпространение и оформеност [Kosev, K. 1974: 623].

В първите години след Освобождението град Свищов запазва търговско-занаятчийския си облик, като търговията продължава да е определяща за стопанското развитие на града.

През този период занаятчийството в България се намира в затруднено положение. Основните причини, които се посочват в стопанскоисторическата литература, са: емиграцията на голям мюсюлмански поток, който е основен консуматор на местните занаятчийски изделия (особено на някои спе-

---

¹ Според някои сведения, град Свищов е един от първите градове, в които „еснафите импровизирали още преди 1850 г. български общини, които ръководят църковните и училищните работи. Тия общини имат свои печати, свои представители, свои писари и дори свои устави. Те ръководят местните църковни, училищни и дори обществени работи...”, Цит. по: [Mishev, D. 1916: 250–251 – V: Hinkov, Hr. 1926: 32–33].

цифични за турското население изделия), променения вкус и изисквания на българите, които предпочитат вносните изделия пред местното производство, конкуренцията от страна на вносните стоки и от местното фабрично производство, което довежда до намаляване на реалните доходи на занаятчиите. [Nathan, J., V. Hadjinikolov and L. Berov (eds.). 1989: 302]. Към тях трябва да се добавят и второстепенни по значение причини, които не са свързани с Освободителната война. Въвеждането и задълбочаването на митническия протекционизъм от страна на Австро-Унгария, Сърбия и Румъния, съкращава традиционни за определени занаятчийски средища пазари. Увеличената цена на наемния труд също допринася за разоряването на някои от традиционните занаяти. [Penchev, P. 2008: 61]

В периода от Съединението до средата на 90-те години на XIX в. се наблюдава растеж на занаятчийското производство. Това се дължи на появата на нови клонове на занаятчийството, които не се влияят от конкуренцията на фабричното производство, а са стимулирани от него. За това увеличение допринася и фактът, че по-голяма част от разореното селско население се включва в групата на занаятчиите. Появяват се занаятчийци, които обслужват комунално-битовите нужди на градското население или се грижат за поправката на новата техника. [Nathan, J., V. Hadjinikolov and L. Berov (eds.). 1989: 302] В края на XIX статистическите данни показват, че броят на занаятчиите отново намалява. Независимо от това за периода от Освобождението до края на XIX в. занаятчийството не изчезва, отстоява на настъпилите промени и продължава да е важна част от стопанския облик на страната. Затова процесите в занаятчийството могат да се определят не толкова като масово разоряване, а като процес на реструктуриране и пренастройване на дребното индустриално производство към една капиталистическа икономика, тясно обвързана с Европа. [Цит. по: Penchev, P. 2008: 61]

През 80 – 90-те години на XIX в. българските правителства вземат различни мерки за подобряване на състоянието на занаятчийското производство в страната. През 1883 г. Народното събрание приема Закон за развитието на народната промишленост. С него се задължават всички стражари (полицейски, горски и митнически, както и разсилните) да се обличат с местни вълнени платове (шаяци и аби) и да носят обувки, направени от местни

кожени изделия². През същата година се приема и Закон за запрещение на продажбата на нещавени кожи. С тази забрана правителството цели да поощри занаятчийското производство на щавени кожи. През 1885 г. този закон е заменен с друг такъв. [Lyubenova, T. 2014: 60] Открива се и първото занаятчийско училище за железарство и дърводелство в Княжево (1883 г.). В чужбина се изпращат млади занаятчии, които да получат техническо образование и да внесат по-късно подобрения в производството. [Istoria na Bulgaria T. 7. 1991: 86] Като цяло мерките се оказват неефективни и не се наблюдава стимулиране на занаятчийското производство.

В търсене на мерки за развитието на занаятите и подпомагането му за по-лесното му адаптиране към променящата се икономическа действителност се ангажират освен правителството и окръжните управители, стопански дейци, журналисти, търговско-индустриалните камари и др. [Veleva. L. 2005: 153–165] През 1888 г. към Министерството на народната просвета се сформира специална комисия, която да проучи състоянието на занаятчийството в страната и да предложи мерки за подобряване на състоянието му³. Основни насоки за провеждането на целенасочена и системна занаятчийска политика се дават през 1892 г. на Първия земеделски-промишлен събор⁴. Правителството на К. Стоилов (1894–1899) през 1895 г. предприема редица мерки и законодателни инициативи с цел да стабилизира занаятчийството. Издават се няколко разпоредби, с които се прави опит да се задължат държавните чиновници да ползват за служебно облекло местни тъкани и услугите на български шивачи. Тези разпоредби се оказват безрезултатни, което налага Народното събрание да приеме Закон за задължително носене на местни дрехи и обуща. С него се цели да се поощри развитието на кожарската и текстилната промишленост, да подобри положението на традиционните

---

² в-к „Държавен вестник“, бр. 13, 22 декември 1883 г.

³ Проучванията са публикувани през 1889 г. в „Кратко изложение на земеделието и занаятите в България“, а през 1891 г. се обнародват в Доклад до Министъра на просвещението“ – В: [Lyubenova, T. 2014: 60].

⁴ Мерките, които се препоръчват на събора, са: създаване на свободни дружества за взаимно подпомагане, промяна на „ограничителната“ еснафска наредба, развитие на занаятчийското образование, откриване на практически работилници, доставка на нови машини и инструменти с подкрепата на окръжните и общинските съвети, създаване на условия за евтин кредит и др. – В: [Veleva. L. 2005: 155–156].

български занаяти (като абаджийство, обушарство, шивачество) и да ускори отраслите на животновъдството, които осигуряват суровина за производството на дрехи и обувки [Sazdov, D. and others. 2002: 259]. За да стимулират качеството на занаятчийската продукция, се приема през 1898 г. Закон за занаятчийските конкурси [Sazdov, D. and others. 2002: 259].

С цел подпомогне занаятчийството през 1898 г., се приема Закон за уредба на еснафите. Той съдържа 10 глави и 122 чл.⁵ С него се въвежда задължително сдружаване за описаните в закона 22 вида занаяти. Управляващата Народна партия вижда като основна причина за западането на занаятчийството изчезването на еснафските организации. Именно затова в закона личи желанието ѝ да съхрани установените през десетилетията традиции и да запази регионалната специфика в занаятчийското производство, а в същото време да осъществи държавно покровителство. [Veleva. L. 2005: 158] Законът не се приема добре и скоро след това той е отменен. Независимо от предприетите мерки на правителството еснафската организация постепенно загубва своето значение и се разпада. [Stopanska istoria. 1981: 239]

Развитието на занаятите в Свищов не се различава съществено от другите градове в страната и най-вече от дунавските градове. Конкретни исторически данни за тях за периода след Освобождението не са много. За тяхното развитие се съди основно от Изложенията на окръжните управители през този период, данните от Български алманах за годините след 1892 г. и частично от архивните документи на Свищовската градска община.

В периода от Освобождението до края на XIX в. град Свищов е окръжен център, включващ обширна територия. След извършване на териториално-административно деление на страната през 1882 г. към Свищовския окръг, освен Свищовската околия се включва и Никополската⁶. По данни на

---

⁵ В текста се изяснява целта и устройството на еснафските сдружения, лицата, които се числят към еснафството, калфи, еснафски майстори и техните права и длъжности, еснафски събрания, длъжности на еснафския комисар, на първомайстора, на неговия помощник, на съветниците, на бирова (чауша) и на еснафските членове, еснафските съюзи, арбитражен съд, занаятчий от странство, допълнителни разпореждания. – В: [Veleva. L. 2005: 157].

⁶ Указ № 573 от 28 юли 1882 г. – в-к „Държавен вестник“, бр. 91, 21.08.1882 г. – В: [Zlatev, L. 2009: 41]

окръжния управител до края на разглеждания период Свищовското окръжие се разпростира на площ от 257 000 хектара. Към Свищовската околия се причисляват 36 села, а към Никополската 37 села [Izlozhenie. 1895: 6]. Според първото преброяване през 1880 г. населението на град Свищов е 11 540 души [Okonchatelni rezultati. 1890: 1], а през 1910 г. то е 13 567 души [Rezultati. 1923: 19]. Така той се подрежда сред 19-те средно големи градове с население от 10 до 20 хил. души. [Zlatev, L. 2009: 45] Нарастването на населението става бавно, едва с 13,57 %, като за периода от 1905 г. до 1910 г. се констатира известен спад от 338 души. [Zlatev, L. 2009: 45] Една от причината за ниския процент на нарастване на населението в града е, че за разлика от други градове в свищовския окръг не се наблюдават масови миграции от селата в града. Притока на жители от предбалкана и от банатски българи е незначителен. Обобщаващите данни от преброяванията на населението в страната показват благоприятна възрастова структура на жителите на града. Най-голям дял имат групите от 15 до 40 години и до 15 години – това е най-работоспособната възраст и групата на подрастващото население. [Zlatev, L. 2009: 49–50] Друга положителна характеристика е, че мъжкото население е преобладаващо през разглеждания период, като данните показват, че мъжете са основната част от самостоятелно упражняващите занятия, от помощния персонал и служещите и от изкарващите прехраната си с наеман труд. Жените попадат в графата на неактивното население. Съотношението между активно и неактивно население, спрямо общия брой на жителите е: 41,65% : 58,35%. [Zlatev, L. 2010: 89] Етническата картина показва превес на християнското население в града. Масовите изселвания на големи групи мюсюлманско население след началото на Освободителната война и завръщането на някои от тях в града приключва към месец декември 1879 г.⁷

---

⁷ Във връзка с завръщането на турците в града от април 1879 г. Свищовското градско управление изготвя месечни ведомости, в които се посочва брой на пристигащите през съответния месец. Справката се прави от месец април 1879 г. до 31 декември 1879 г., когато се отбелязва, че в града не се е завърнал нито един турчин. От тях е видно, че през месеците април и май в града се завръщат общо 179 турци (90 мъже и 89 жени), а напусналите града са 10 души. След тези месеци, постепенно броя на възвръщащите се в града намалява, като средния брой през месеците е 10–12 души – В: ДА – В. Търново Фонд 661 К, опис I, а.е.165, л. 13.

Посочените данни показват, че в града съществуват добри условия за развитие на занаятите: наличието на богат хинтерланд, който охранява с основни суровини някои производства, съществува необходимост от задоволяване потребностите на увеличаващото се градско население и на съсредоточеното в окръжието чиновничество и военните части, бързото навлизане на градския живот в селата, преобладаващо високия процент население в работоспособна възраст и др. Независимо от добрите условия, подобно на занаятите в страната и тези в града изпитват затруднения. Някои от тях, започнали да упадат още през Възраждането, напълно изчезват след Освобождението (басмаджийството). За сметка на замиращите занаяти, някои от старите се трансформират в нови и намират широко приложение (шивачество и кройчество). Появяват се нови (кундурджийство, тенекеджийство), които работят за местния пазар. Други занаяти успяват да се задържат и водят съществуването си на ръба на оцеляването (кожухарство, ковачество, златарство).

Абаджийство е широко разпространено в града още през възрожденския период. За това свидетелстват преминалите през града пътешественици. Сент Дени отбелязва в труда си „История на Османската империя”, че Свищов е забележителен с работилниците си за вълнени тъкани. [Danailova, L. G. 1941–1942: 21] Същото мнение потвърждава и Франц Ритер фон Рутдорфер, автор на „Военна география на Европа”, излязла през 1839 г. [Danailova, L. G. 1941–1942: 21] Предпоставка за доброто му развитие е наличието на богата суровинна база, която в района изобилства⁸. През Възраждането абаджийския и терзийския еснафи се развиват като отделни еснафски организации. Навлизането на европейската мода води до промяна в облеклото, което изработват местните занаятчии. Появяват се градските „дрехари“ (шивачи) и кройчи, които изготвят актуалните за времето модели, отговарящи на общественото положение и професията на клиента. Изработването на панталони (панталонджийство) е един от най-успешно развиващи

---

⁸ В историческата литература с названието абаджийство се назовава производството на вълненокотекстилни продукти – аби, шаяци и пояси, а хората, които го упражняват, се наричат абаджии. Със същото название се наричат и занаятчиите, които шият дрехи от вълнени платове. – В: [Nathan, J., V. Hadjinikolov and L. Berov (eds.). 1989: 215].

се занаяти в града в периода от Освобождението до края на XIX в. В Изложенията на окръжния управител за състоянието на Свищовското окръжие панталонджийството се отбелязва като един от най-развитите занаяти в града, независимо, че търпи конкуренция от вносните стоки. [**Izlozhenie. 1891, 1895, 1898**: 15, 46, 27] Това се потвърждава от Протоколните книги на Свищовската градска община през разгледания период, в които се отбелязва, че занаятът е в добро състояние и занаятчиите имат възможност да изкарват прехраната си от него⁹.

Промените, които настъпват след Освобождението, налагат на абаджийството и терзийството да прераснат в **шивачество и кроячество**. В Български алманах за 1893 г. са изброени поименно шестима шивачи, отбелязани като дрехари, и десетина кроячи. [**Balgarski almanah. 1893**: 983–984]. Като количество съотношението се запазва до края на XIX в. [**Balgarski almanah. 1894, 1895, 1896**: 615–616, 239–240, 251–253] Прави впечатление, че някои от занаятчиите изпълняват и двете операции, докато жените са специализирани само в кроячеството. В местните ателиета се изработват дамски и мъжки дрехи от различен материал вносен или местен, в зависимост от избора на клиента. В града съществуват и дрехарници, в които се предлагат разнообразни терзийски готови дрехи и манифактурни стоки. [**Balgarski almanah. 1897**:1451–1454]

Табашкият занаят е силно застъпен още от Възраждането в града. Предпоставка за развитието му е добре развитото скотовъдство и наличието на салхани в града. Съществуват данни, че в Свищов кожарството е подчертан стокосен отрасъл и производството му е предназначено за износ. [**Yaneva, Sv. 2004**: 437] По свидетелство на съвременници табашкият занаят се развивал в специална махала в града [**Danailova, L. G. 1941–1942**: 37], в която има толкова много табакхани, че „есенно време, когато се изтупвали кожите, гражданите не можели да почиват спокойно”. [**Simeonov, S. G. 1947**: 23] Табаците произвеждат: папукчийски гьон, кюселе, сахтияни и мешини (кози и овчи кожи, обработени за лица и хастар на обувки), което е суровинна база за други занаяти – кожухарски, сарачеството, папукчийството и др. От средата на XIX в. от папукчийството се отделя като самостоятелен занаят кун-

⁹ ДА – В. Търново, Фонд 661 К, а. 22, л. 58.

дурджийството. [Nathan, J., V. Hadjinikolov and L. Berov (eds.). 1989: 224]

След Освобождението този занаят търпи развитие и е един от основните в града. В българския алманах се отбелязва, че някои от собствениците на обушарски работилници извършват и търговска дейност. Едни от тях са Янко Д. Бъчваров и братя Бояджиеви, които търгуват с различни кундурджийски стоки: видела¹⁰, кюселета и и др. и кундурджийски принадлежности, са собственици на ателие за изработване на различни видове обувки. [Balgarski almanah. 1897: 1450–1444] Собствениците търгуват още преди Освобождението. Това сведение показва, че занаятчията-производител е натрупал достатъчен капитал, който влага в търговия в неговия бранш. Така той сам си организира снабдяването с необходимите за производството му суровини и принадлежности. Фирмата на Тачо Илиев & Ат. Кънев има магазин, в който продават различни видове обувки и кундурджийски стоки. [Balgarski almanah. 1897: 1454]

Във връзка с табашкия занаят се развива и **кожухарският**. В български алманах за 1893 г. се посочват имената на пет кожухари – Христо Булатов, Коста Бакърджиев, Тодор Крачунов, Христо Кожухаров и Васил Велев. [Balgarski almanah. 1893: 984]

Един от характерните занаяти в града през Възраждането е **басмаджийството**. То представлява шампосване (отпечатване на различни цветни шарки) на бели памучни женски забрадки. Местните майстори се снабдявали с необходимото европейско платно от Цариград. За добрата им работа говори фактът, че собствениците на тъкачни работилници в Букурещ изпращат памучните си платна за шампосване при тях. Тяхната продукция намира реализация в съседни пазари и панаири, Цариград и в Анадола. През втората половина на XIX в. в басмаджийството настъпва криза. [Gramatikov, G. 1993: 55, Yaneva, S. 2004: 435, 448] След Освобождението за него няма сведения и като се има предвид настъпилите промени в облеклото на българката, може да се предположи, че той изчезва.

Друг занаят, който е добре развит през Възраждането, е **памукчийският**. За сега не се откриват данни за неговата дейност в периода след Осво-

---

¹⁰ видело (прост.) – обработена телешка кожа за обувки, чанти и др. подобни; от итал. – vitello – теле, с българско "д" по народна етимология.

бождението. Предполага се, че той продължава да се развива, макар и слабо и незначително. Основание за това дават сведенията, че в града продължават да се строят гемии и те най-вероятно са се снабдявали с необходимите платна и въжета от местните майстори.

От занаятите, свързани с металообработването, в града продължава да работят дюкменджии (леяри) и златари, а за изработването на накити и украшения работят трима бижутери. [**Balgarski almanah. 1893:** 982]

Във връзка със стопанската дейност на населението в окръжието се развиват и занаятите, свързани с желязообработване – брадварство, налбандство, ножарство. По сведения на окръжния управител производството на груби железарски изделия се изработват от цигани, а в коларството са ангажирани най-вече чужденци – немци, румънци и няколко българи. [**Izlozhenie. 1889:** 18]

Жилищното строителство в града стимулира развитието на занаяти, свързани с дървообработване – марангозчийство, дограманджийство, стъklarството и др. [**Izlozhenie. 1891:** 15, **Izlozhenie.1895:** 46, **Balgarski almanah. 1893:** 984] Откриват се и складове за строителни материали.

Един от основните поминъци на свищовското население – лозарството, стимулира развитието на бъчварството, с което по информация на окръжния управител се занимава турското население. [**Izlozhenie.1889:** 18] Материалите за производството се внасят от чужбина или от вътрешността на страната. Съществуват сведения, че се получава материал, добиван от Търговище. [**Lubenova, T. 2014:** 69]

Наличието на земеделски и скотовъдни произведения стимулира развитието на редица занаяти свързани с изхранването на населението – хлебарство, сладкарство, касапство и др. Свищовското градско управление има правомощията да контролира качеството и цената на хляба и с хлебните продукти (кравайчета и др. подобни). На фурнаджиите хлебари се налагат хигиенни изисквания при изработването на хлебни продукти и търговията с тях. Обръща се внимание на чистотата на помещенията и на личното облекло на хлебарите и на лицата, които продават хляба. Не се допуска некачествени продукти – хлябът трябва да е добре изпечен, да не е суров или кли-

сав¹¹. Цената се определя в зависимост от вида на произведения хляб и от цената на житото и брашното. От протоколните книги се вижда, че местните фурнаджии произвеждат два вида хляб – чист, който е на по-висока цена и обикновен хляб¹².

Добре се развива и сладкарството. В Български алманах от 1897 г. се отбелязва, че Георги Ценов притежава добре уредена сладкарница, в която се изработват различни видове локуми, сладкиши (пасти), бонбони и др. [**Balgarski almanah. 1897: 1451**]

Характерен занаят в града си остава строителството на лодки и гемии. Той е свързан с практикуването и на други занаяти, които пряко ги обслужват – калафатчийството¹³ и др. С тези занаяти се упражняват основно от турското население, така е било и в миналото. [**Izlozhenie. 1889: 18**]

* * *

Настъпилите социално-икономически промени след Освобождението принуждават някои от традиционните занаяти, процъфтявали през Възраждането, да се реструктурират и адаптират към новите условия на пазара. Независимо от силната конкуренция на вносните стоки, те успяват да се задържат до края на разглеждания период. Друга група занаяти, които още преди Освобождението изпитват затруднения, вследствие промените, замират. Някои от занаятите, благодарение на запазените традиции от миналото, се оказват жизнеспособни и продължават да водят борба за оцеляване. Появяват се и нови занаяти, които да отговорят на променените вкусове на населението в областта на облеклото и бита. Характерна особеност на занаятчийското производство в Свищов е, че то е дребно по мащаби и е насочено предимно за местния пазар. Все още натрупаните капитали на тези производители през посочения период са незначителни, за да могат тези производства да прераснат във фабрики.

Като цяло развитието на занаятите в града е бавно и несигурно. Причините за това са освен посочените в общонационален мащаб, така и на кон-

---

¹¹ ДА – В. Търново – Фонд 661 К, а.е. 95, л. 31.

¹² ДА – В. Търново – Фонд 661 К, а.е. 24, л. 69, а.е. 268, л. 4.

¹³ калафатя (тур.) – запушвам с кълчища цепнатините на кораб, лодка и др.

серватизмът на местните занаятчиите. Те не проявяват усилия да отговорят на променените вкусове и изисквания на населението. Много от тях „се намират в упаднало състояние по причина на първобитността си“. [Izlozhenie. 1889: 18] Затрудненията идват и от липсата на капитали за техническото модернизирание на производството. В тази насока окръжния управител апелира управляващите власти да следват политика за насърчаване покровителство на занаятчиите с отпускане на лесно достъпни кредити. [Izlozhenie.1902: 27]

Мерките, които предприема държавата, за да стимулира занаятчийския бранш, понякога се оказват неефективни или закъснели. На местно ниво, общинската управа няма реална възможност да подпомага производството. Нейните задължения имат по-скоро контролиращи функции – качество на някои от производството, регулиране на цените и организиране на публични търгове за отдаване на наеми на помещения. Независимо от затрудненото си положение, занаятчийството продължава да заема важна част от стопанския облик на град Свищов. В края на XIX в. една значителна част от населението е ангажирана в занаятчийското производство.

REFERENCES

Balgarski almanah. 1893. *Български алманах за 1893 г. с портрети и картини в текста.* [Balgarski almanah za 1893 g. s portreti I kartini v teksta]. II, Sofia. (in Bulgarian)

Balgarski almanah. 1894. *Български алманах за 1894 г. с 125 портрети, типове и носии в текста.* [Balgarski almanah za 1894 g. s 125 portreti tipoze i nosii v teksta]. III, Sofia. (in Bulgarian)

Balgarski almanah. 1895. *Български алманах за 1895 г.* [Balgarski almanah za 1895 g.]. IV. Sofia. (in Bulgarian)

Balgarski almanah. 1896. *Български алманах за 1896 г. Илюстриран с 75 портрети и фигури в текста.* [Balgarski almanah za 1896 g. Ilustrovan s 75 portreti I figuri v teksta]. V, Sofia. (in Bulgarian)

Balgarski almanah. 1897. *Български алманах за 1897 г. Илюстриран с 95 портрети в текста.* [Balgarski almanah za 1897 g. Ilustrovan s 95 portreti v teksta]. VI, Sofia. (in Bulgarian)

Danailova, Luksa G. 1941–1942. *Материали за правна и стопанска*

история на град Свищов. [Materiali za pravната I stopanska istoria na grad Svishtov]. *Годишник на Висшето търговско училище – Свищов*, т. VI. Svishtov. (in Bulgarian)

Gramatikov, Georgi 1993. *Узунджовският панаир*. [Uzundzhovski panair]. Sofia. Izd. BAN. (in Bulgarian)

Hinkov, Hristo 1926. *Занаятчийството в България. (Минало, настояще и средства за полагането му)*. [Zanayatchiystvoto v Bulgaria. (Minalo, nastoyashte i sredstva za polaganeto mu)]. Sofia. (in Bulgarian)

Hristov, Hristo 1973. *Българските общини през Възраждането*. [Balgarskite obshtini prez Vazravdaneto]. Sofia. Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Istoria. T. 7. 1991. *История на България. Том. 7. Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903)*. [Istoria na Bulgaria. T. 7, Vaztanoviavane i utvarzhdavane na balgarskata darzhava. Natsionalno-osvoboditelni borbi (1878–1903)]. Sofia. Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Izlozhenie. 1889. *Изложение за състоянието на Свищовският окръг 1889 г.* [Izzlozhenie za systoyaniето na Svishtovskiю okrag 1889]. Nikopol. B: *Стопанско развитие на крайдунавските градове след Освобождението до войните (1878–1912)*. [in: Stopansko razvitie na kraidunavskite gradove sled Osvobojdението do voinite (1878–1912)]. *Алманах за историята на Русе*, Т. X. Ruse. 79–153. (in Bulgarian)

Izlozhenie. 1891. *Изложение за състоянието на Свищовското окръжие. Представено на Свищовският Окръжен съвет в IV –та му редовна сесия на 1 септември 1891 г.* [Izlozhenie za systoyaniето na Svishtovskoto Okrazhie. Predostavено na Svishtovskiy okraven savet v IV –ta mu redovna sesia na 1 septemvri 1891]. Svishtov. (in Bulgarian)

Izlozhenie. 1895. *Изложение за състоянието на Свищовското окръжие през 1894–1895 г. Представено на Свищовския Окръжен съвет при откриването втората му редовна септемврийска сесия.* [Izlozhenie za systoyaniето na Svishtovskoto okrazhie за 1894–1895 г. Predostavено na Svishtovskiy Okraven savet pri otkrivaneto vtorata mu redovna septemvriyska sesia]. Svishtov. (in Bulgarian)

Izlozhenie. 1898. *Изложение за състоянието на Свищовското окръ-*

жие през 1897–1898 г. Представено на Свищовския Окръжен съвет при откриване редовната му сесия през 1898 год. от Свищовский окръжен управител Т. Бойчев. [Izlozhenie za systoyaniето na Svishtovskoto okrazhie през 1897–1898 г. Predostaveno na Svishtovskiy Okraven savet pri откриване редовната му сесия през 1898 год. от Svishtivskiy okrazhen upravitel Т. Boychev]. Svishtov. (in Bulgarian)

Izlozhenie. 1902. Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1901–1902 г. Представено на Търновския Окръжен съвет при откриване редовната му сесия през 1902 год. от заместника на Търновския окръжен управител Н. П. Спасич. [Izlozhenie za systoyaniето na Tarnovskoto okrazhie през 1901–1902 г. Predostaveno na Tarnovskia Okraven savet pri откриване редовната му сесия през 1902 год. от заместника на Tarnovskia okrazhen upravitel N. P. Spasich]. Tarnovo. (in Bulgarian)

Kosev, Konstantin. 1974. Икономическото положение на Свищов преди Освобождението. [Ikonomicheskoto polozhenie na Svishtov преди Osvobozhdeniето]. В; Сборник в памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. [in: Sbornik v pamet na akademik Mihail Dimitrov. Izsledvania varhu Balgarskoto vazrajthane]. Sofia, Izd. BAN. (in Bulgarian)

Lyubenova, Tonya. 2014. Стопанска история на Търговище и търговшицката околия (1878–1944). [Stopanska istoria na Targovishte I tyrgovishtkata okolia (1878–1944) Ruse, Izd. “Avangard print”. (in Bulgarian)

Mishev, Dimitar 1916. България в миналото. Страници из българската културна история. [Bulgaria v minaloto. Stranitsi iz balgarskata kulturna istoria]. Sofia. (in Bulgarian)

Nathan, Jacques, Veselin Hadjiniklov and Lyuben Berov (eds). 1969. Натан, Ж., В. Хаджиниколов, Л. Беров, Д. Ангелов, В. Велков, П. Горанов, Б. Цветкова, Ст. Цонев. 1989. Икономиката на България до социалистическата революция. [Ikonomika na Bulgaria do sotsialistisheskata revolycia]. Sofia. Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Okonchatelni rezultati. 1890. Окончателни резултати от преброяване на населението на 1 януари 1881 г. [Okonchatelni rezultati ot prebroyaneto na naseleniето na 1 yanuari 1881 g]. Sofia. (in Bulgarian)

Pavlov, Neno and Mariana Drumeva. 2002. *Социално-икономическо развитие на Свищов през 50-те – 70-те години на XIX век и в навечерието Освободителната война.* [Sotsialno-ikononicheskoto razvitie na Svishtov prez 50-te–70-te godini na XIX vek]. В: *Свищов – страници от възрожденското му минало и освобождението на България. Материали от Научна конференция по повод на 125 години от обявяването на Руско-турската война и освобождението на град Свищов – 1877 год. (Свищов, 26 юни 2002 г.)* [in: Svishtov – stranici ot vazrojdenskoto mu minalo i osvobojdenieto na Bulgaria. Materiali ot nauchna konferencia po povod 125 godini ot obiaviavaneto na Rusko-turskata voina I osvobojdenieto na Svishtov – 1877 godina. Svishtov, 26 iuni 2002 g.]. Svishtov. (in Bulgarian)

Penchev, Pencho. 2008. *Полемично за икономическите последици от Руско-турската освободителна война (1877–1878).* [Polemichno za posleditsite ot Rusko-turskata osvoboditelna voyna (1877–1878 g.)]. *Исторически преглед*, 3–4/2008, 49–73. (in Bulgarian)

Petrov, Petar. 1974. *Две анкети от Свищов през 1877 г. (Цехове и чорбаджии).* [Dve anketi ot Svishtov prez 1877 g. (Tsehove i chorbadzhii)]. В: *Сборник в чест на акад. Д. Косев по случай 70 години от рождението му.* [in: Sbornik v chest na akad. D. Kosev po sluchai 70 godini ot rojdenieto mu]. Sofia: Izd. na BAN, 425–432. (in Bulgarian)

Rezultati. 1923. *Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. по общини и населени места. XI. Окръг Търново.* [Rezultati ot prebroyavani na naselenieto na Tsarstvo Bulgaria na 31 dekemvri 1910 g. po obshtini I naseleni mesta. XI. Okrag Tarnovo]. Sofia. (in Bulgarian)

Sazdov, Dimitar and others. 2002. Саздов, Д. А. Пантев, В. Кацаркова, И. Стоянов, Л. Спасов, Ил. Петкова, Н. Неделчев, Вл. Мигев, Н. Колев, Сн. Любенова, Ев. Костов, Б. Байков, Л. Велева, М. Маринова, М. Друмева, М. Димитров, П. Пенчев. *История на националното и световното стопанство.* [Istoria na natsionalното i svetovното stopanstvo]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Stopanstvo”. (in Bulgarian)

Semov, Mincho and Ivanka Yankova. 2004. *Пламъци от пепелта. Встъпителен анализ към първата част на изследването „Българските гра-*

дове през Възраждането“. [Plamatsi ot pepelta. Vstapiteln analiz kam parvata chast na izsledvaneto “Balgarskite gradove prez Vazrazhdaneto“]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sveti Kliment Ohridski”. (in Bulgarian)

Simeonov, Simeon G. 1947. *Пристанище Свищов (история и развитие)*. [Pristanishte Svistov (istoria i razvitie)]. Svishtov. (in Bulgarian)

Slavev, Slavcho and others. 1980. Славев, Сл., В. Монеv, Р. Иванов, М. Минев, Ив. Игнатов, М. Русева, Хр. Маринов, В. Монеv, Я. Апостолов. *Свищов в миналото и днес*. [Svishtov v minaloto i dnes]. Sofia: Izd. Otechestven front. (in Bulgarian)

Stopanska istoria na Bulgaria 681–1981. 1981. Годоров, Н., Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов, Т. Пачев, Г. Петров, Л. Беров, М. Исусов, В. Велков, Ст. Цонев, Д. Стоилков. Д. Коен, Р. Радев, Г. Гатев. *Стопанска история на България 681–1981*. [Stopanska istoria na Bulgaria 681–1981]. Sofia: Izd. Nauka i izkustvo. (in Bulgarian)

Veleva, Lilyana. 2005. *Търговско-индустриалните камари в България, 1894–1919 (организация и дейност)*. [Targovsko-inustrialnite kamari v Bulgaria, 1894–1919 (organizatsia i deynost)]. Sofia: Izd. “Avangard prima”. (in Bulgarian)

Yaneva, Svetla. 2004. *Стопански живот и социална структура на българите през Възраждането*. [Stopanski zhiivot i sochialna struktura na balgarite prez Vazrazhdaneto]. В: История на българите. Т. II. Късно средновековие и Възраждане. [in: Istorina na balgarite. Т. II. Kasno srednovekovie i Vazrajidane]. Sofia. 415–501. (in Bulgarian)

Yankova, Ivanka and others. 2004. *Българските градове през Възраждането. Историческо, социологическо и политическо изследване*. [Balgarskite gradove prez Vazrazhdaneto. Istorichesko, sotsiologichesko i politichesko izsledvane]. Chast 1. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sveti Kliment Ohridski”. (in Bulgarian)

Zlatev, Lyubomir. 2009. *Демографското развитие на българските градове след Освобождението до Войните (1878–1912)*. [Demografskoto razvitie na balgarskite gradove sled Osvobozhdenieto do Voynite (1878–1912)]. *Алманах за историята на Русе*, Т. 11. Русе. 32–62. (in Bulgarian)

Zlatev, Lyubomir. 2010. *Стопанско развитие на крайдунавските гра-*

*дове след Освобождението до войните (1878–1912 г.). [Stopansko razvitie na kraydunavskite gradove sled Osvobozhdenieto do voynite (1878–1912)]. **Алманах за историята на Русе**, Т. X. Ruse. 79–153. (in Bulgarian)*

Correspondence address:

Emilia Vacheva – Assistant Professor

„D. A. Tsenov“ Academy of Economics, Svishtov

34, Treti mart str.

5250 Svishtov

Tel.: (+359 889 035535)

E-mail: emilia.vacheva@abv.bg

ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО НА ОХРИД (XIX – XX В.)

Димитър ХРИСТОВ

***Abstract:** Ohrid took a special place among the Bulgarian cities in the past and even now it still has been keeping a part of its Bulgarian character. Ohrid's history has been studied from different perspectives. The city's economic history however is less known. The paper presented here makes a brief overview of the Ohrid's socio-economic development during the National Revival Age (notably its proper and late phases (1830-1912)) and the following decades of shifting political regimes in the first half of 20th century. The main reviewed topics are: the economic structure of Ohrid in the Revival Age, the exclusively important role of the furriery and the furriers' community in the 19th century urban life, the crisis of trades in the end of that century, the use of the Ohrid lake's water resources (fishing, transport, production of Ohrid pearl) in the first half of the 20th c., the rise of the tourist branch in the local economy, and, in conclusion, the economical perspectives in front of the Ohrid's citizens.*

***Key words:** Ohrid, Ottoman Empire's economy, crafts and trade, furriery, fishing, use of water resources.*

JEL: N93

Охрид заема специално място сред българските градове в миналото и не е загубил напълно своя български характер дори днес. Историята на Охрид е проучвана от различни ъгли. Що се отнася до събитията от последните два века, на добро изследователско внимание се радват църковните, националните и просветните движения на охридчани, културните им постижения и особено тяхното участие в революционното движение в Македония. Стопанската история на града обаче е по-слабо разработена, въпреки че всички пишещи за Охрид автори са единодушни за нейната значителна стойност. В тук предлагания доклад се прави кратък обзор на охридското социално-икономическо развитие през зрялото и късното Възраждане (1830–1912) и в десетилетията на сменящи се политически режими през първата половина на XX в., до навечерието на Втората световна война. Материалът синтезира сведения от различни източници и изследвания, в повечето случаи не пряко

фокусирани върху икономиката. Като резултат авторът предлага работа, чиято цел е да даде общата рамка на градската стопанска история. В този смисъл докладът може да се разглежда като първа крачка към по-обширно и детайлно изследване на заложената проблем.

XIX в. започва трудно за града на Охридското езеро. В първите години на века, по време на размириците в Османската империя град Охрид попада под властта на местния албански господар Джеладин (Джелал-ед-дин) бей, васал на отцепника Али паша Янински. При своето дълго управление (ок. 1805–1830), Джеладин бей събира данъци, които охридското население като цяло счита за умерени спрямо държавните. Управленският произвол обаче също намира своето място по това време. На няколко пъти местният властник налага на населението сериозни икономически тежести в името на собствените си интереси и прищевки. Стопански мъки изпитва градът и след изгонването на Джеладин, когато за възстановяването на султанската власт в региона Високата порта води война с непокорните Шкодрански паши (1830–1831) [Snegarov, I. 1928: 34–44].

Последва период на стабилизация и икономическо укрепване на градската икономика през 30-те и 40-те години на XIX в. Този подем е съзвучен с общото икономическо раздвижване в Османска Турция в същия период. Раздвижва се градската търговия. В продължение на векове Охрид е попътна спирка за търговските кервани по старата Виа Егнация (Драч – Елбасан – Охрид – Ресен – Битоля – Солун). Керваните отново се движат активно, съдейки от сведението на пътешественика Е. М. Кузинери от 1831 г. Друг пътешественик обаче, Гризебах, пише през 1839 г., че пътят от Охрид за Елбасан е несигурен заради чести нападения на разбойници [Snegarov, I. 1997: 68, 247]. Изобщо никоя преносна търговия не е спокойна в тази област, населена с много албанци. Дори и към края на XIX в. търговските пътища продължават да са несигурни, особено планинските пътища Охрид – Ресен и Охрид – Дебър. През 1891 г. Васил Кънчов отбелязва: *„Никой от по-добрите търговци не смее да излиза навън от града по търговия, защото околността постоянно изобилства с разбойници из Дебър. Само пътят за Битоля е по-свободен от две години насам, и то пак без стражари не се наемат по-добрите търговци да пътуват“* [Kanchov, V., 1970: 456].

Подобно е положението и на местното земеделие. В Охридския край са добре развити лозарството и градинарството. Овощните градини дават добра реколта от череша, ябълки и круши. През 1840 г. Ами Буе пише за добре обработени зеленчукови градини край града по пътя за Струга [Snegarov, I. 1997: 125–126]. Турците обаче често издевателстват над българите лозари и си присвояват тяхното грозде, като се позовават на правото на т.нар. ортаклък [Kanchov, V., 1970: 456]. Градът разчита изключително много и на риболова в Охридското езеро. За този отрасъл в местното стопанство ще стане дума по-долу в текста.

Сигурна или не, търговията в Охрид не престава и дори се разраства. Нейният център е градската чаршия. Около 1840 г. чаршията в Охрид представлява една-две улици с 250 дюкяна, подредени от изток (т.е. откъм езерото) на запад. Впоследствие броят на дюкяните се увеличава значително. В западния край на чаршията е тържището за жито и други зърнени храни. Най-голямо е оживлението в понеделник, пазарният ден в града. Близко търговско средище с важно значение за охридчани е и град Струга, където пазарът се провежда в събота. Стоки от Охрид се карат с лодки и на пазара, който се провежда в четвъртък в албанския град Поградец на южния бряг на езерото [Snegarov, I. 1997: 125, 371]. Знак за усилената динамика на търговията и занаятчийството в града, а същевременно и техен регулатор е часовниковата кула, издигната на високо място над чаршията малко преди 1840 г. [Snegarov, I. 1997: 114]. Процесът на благоустройство на централното икономическо пространство в града продължава и през следващите години. През 1860 г. управителят на Охридска каза Халил паша нарежда поставянето на калдъръм на главната улица на чаршията, която до този момент е неугледна. С труда на градското население улицата, наричана от охридчани „Корзо“, е настлана с блокове от красив цветен мрамор. За общото състояние на стопанството свидетелстват и следните числа. Държавните данъци, плащани от Охридска каза през 1863 г., според австрийския пътешественик Хан, включват около 2 000 000 гроша преки данъци: 330 000 гроша вергия за движимия и недвижимия имот, 70 000 гроша добавка за 1863 г., 345 000 гроша бедел или военен данък, 1 000 000 десятък, 80 000 гроша данък за кравите, 32 000 гроша акциз (гюмрук) [Snegarov, I. 1928: 102].

Търговията, риболовът и в по-малка степен земеделието са важни фактори за засилването на охридската икономика след 1830 г. Без да се подценява тяхното значение, все пак развитието на занаятчийството е главната причина за цялостния стопански подем на града. Още от по-ранно време охридчани са заети в многобройни занаяти. Сред тях важно място заема производството и търговията на албански шапки (кечета). Според охридския възрожденец Кузман Шапкарев, преди възхода на кюркчийството през 1840–1850 г. това е бил най-практикуваният занаят в града. Шапкарство (кечеджилък) упражняват 5-6 къщи във Вароша. Това са семействата Карчеви, Зариови, Минджови, братя Котушови, Кацкови, Терзянови, както и Паскал Шапкарев, дядо на цитирания автор. Към средата на века обаче кечеджийството е в упадък [**Snegarov, I. 1928**: 68; **Shapkarev, K. 1984**: 40]. Друг занаят, който е добре развит в Охрид в края на XVIII – XIX в., но после запада, е златарството (куюмджилък) [**Snegarov, I. 1928**: 68]. Измежду всички занаятчийски дейности обаче, в крайезерния град един занаят процъфтява повече от всички други. Това е кожухарството, наричано още по турски маниер кюркчийство или кюркчилък.

За мястото на кожухарството в икономиката на Охрид свидетелства Кузман Шапкарев. *„Прочее на 1850 год., 22-й май, по съвета на някои приятели и роднини, предприех да уча кожухарский занаят, който в това време в родний ни град цъфтеше (а беше почнал и да прецъфтява)...“* *„Оттогава до 1853 год. по няколко месеци се учех на местний всеобщий занаят кожухарлък“* [**Shapkarev, K. 1984**: 29, 488]. Забележката на Шапкарев по отношение на цъфтежа не е съвсем справедлива: през 1850 г. охридското кюркчийство е много далеч от прецъфтяване. Всъщност тепърва предстои неговите най-силни моменти. За това пък бележката му, че занаятът е всеобщо практикуван от местните жители, се потвърждава от всички източници. Кожухарският занаят в града е изключително български. Според Ами Буе, в балканските провинции на Османската империя той изобщо рядко се практикува от мюсюлмани [**Snegarov, I. 1997**: 190].

Историкът на Охрид Иван Снегаров смята, че корените на кожухарството в Охрид са стари, и намира аргументи в полза на силното присъствие на този занаят в градското стопанство още в средата на XVIII в., ако не и по-

рано. Пак оттогава той датира присъствието на охридската кожухарска колония в Цариград. Устното предание за унищожаването на Охридската архиепископия през 1767 г. свързва събитието с имената на лица, които са били султански капламаджии, т.е. доставчици на кожуси за двореца. Снегаров предполага също присъствието още в този период на охридски търговци на кожи на панаира в Лайпциг, като част от групата на т. нар. гръцки търговци [Snegarov, I. 1928: 68–69]. При всички случаи стопанските условия през XVIII и началото на XIX в. не способстват за стабилното развитие на този занаят. Просперитетът на кожухарството започва истински след 1831 г. и става особено силен след Кримската война. В работите на Снегаров се очертава известна периодизация на развитието на кожухарството в Охрид, която може да бъде допълнена с други известия. В резултат, периодизацията на охридското кожухарство изглежда така:

- XVIII–началото на XIX в.: период на бавно и нестабилно развитие. Кожухарството е добре развит занаят в Охрид, но няма изключително значение за градското стопанство. Отделни занаятчийски придобиват добри търговски и социални позиции, но общата стагнация не позволява значителни печалби и стабилност. Градът разчита и на други занаяти, на риболов и земеделие.

- 1831–1855 г.: период на разрастване. Рязко нарастване на броя на работилниците и лицата, заети с кожухарство. Появяват се осезаеми възможности за печалба и натрупване на търговски капитали.

- 1856–1877 г.: период на разцвет. Кожухарството е основният занаят за града. Заетите в отрасъла достигат до 1600 д. (ок. 20 % от християнското население). Стопанското замогване на градските занаятчийски е съпътствано от мощна активизация на цялостния обществен живот – църковно и просветно дело.

- 1878–1912 г.: период на упадък. Отлив на хора от отрасъла, рязък спад на броя на кожухарските къщи, съсредоточаване на производството в ръцете на две големи търговско-занаятчийски къщи. Временно нарастване на интереса към въжарството. Гурбетчийство и изселване от града.

Суровината, с която работят охридските кюркчии, са кожи от местен дивеч и кожи, внесени от чужбина. Първите представляват улов от планини-

те в Македония, Албания, Босна и Херцеговина. Първоначално занаятчиите в града работят изключително с такъв материал. Постепенно обаче охридчани се обръщат към най-големия международен пазар за кожи и кожухарски изделия – панаирът в град Лайпциг. Относителният дял на местните кожи намалява към средата на XIX в., а по-късно остава с малко значение. Суровината, която се купува от Лайпциг, произлиза преди всичко от Европейска Русия и Сибир. Огромните ловни ресурси на руския север значително надхвърлят местните възможности на Балканите. При разрастващо се кожухарско производство Охрид се обръща към вносната суровина, която се предлага в изобилни количества и на добра цена. Като начало само по-големите кожухарски къщи в Охрид си доставят стока от Лайпциг, а по-дребните производители работят с местни суровини.

Около 1855 г. в Лайпциг е основана голямата кожухарска къща на Кецкарови, която става главният доставчик на сурови кожи за охридските майстори. Към 1875 г. от Лайпциг се внасят в Охрид около 91 000 лисичи и рисови кожи за 525 000 марки и голямо количество кожи от невестулка, самур, вълк, дива котка и заек [Snegarov, I. 1928: 69]. Постепенно и по-дребните кюркчии започват да купуват вносен материал от едрите кожухарски производители. Последните пък не само доставят суровината, но и изкупуват продукцията на по-малките производители, за да я пласират по-нататък. Оформя се ясно изразена Verlag система, при която големите кожухарски производители са и доставчици на суровина за по-дребните, възложители на поръчки и пласьори на тяхната продукция.

Произведените кожухарски изделия намират реализация на редица пазари: местен, регионален, столичен, панаир в Узунджово и други. Местният пазар представлява самия град Охрид. На чаршията като клиенти присъстват както многобройни външни купувачи, така и местните жители, носещи в себе си традиция на специфичен аристократизъм. Стари градски фамилии и новодошли с амбиции да се впишат в уважаваното общество се придържат според възможностите си към традиционното градско облекло. При него едно от ясните мерила за положение в обществото представляват кожусите, кожените шапки, яки, подплати и т.н. На регионално ниво кюркчийската продукция се търси активно в цяла Западна Македония и в Албания, а и по-

надалеч. Важен пазар за охридските майстори представлява Битоля. В регионалното пространство обаче оперират и конкуренти: кюркчиите от Неврокоп, Мелник и Костур. Особено сериозна е конкуренцията на костурчани, които се ориентират към кожухарството малко по-късно от охридчаните, през 60-те и 70-те години на XIX в., но са доста активни. Столичният пазар в Цариград е изключително доходоносен за охридските кожухари. В по-старо време те са били ангажирани в доставки за двореца, както сочи примерът със султанските капламаджии. Цариград предоставя огромно пространство и за свободна продажба на кожухарски изделия. В имперската столица охридските кожухари имат цяла колония. Там те пребивават основно в Кюркчи-хан и Ягджи-хан, където са заедно с кюркчии от други части на България. Охридските кюркчии прекарват в Цариград голяма част от годината, но през лятото се прибират по домовете си [Sprostranov, E. 1896: 644–645]. Ключов момент за охридските занаятчии и търговци е многолюдният и оживен панаир в Узунджово, на който те са основните доставчици на кожухарски изделия. Приходите от Узунджовския панаир за охридчани са значителни, затова и прекратяването му се оказва твърде лош момент за тях. Солидно е присъствието и на други пазари на Балканите. Така е например в Пловдив, където търсенето на охридските кожуси се задържа дълго след Освобождението. Охридските кюркчии търгуват успешно и по градовете в Мала Азия, например в Бурса.

Към 1850 г. в Охрид съществуват кожухарниците на Попсимови, на братя Паунчеви, Пармакови, Кецкарови, Точкови и Коцареви. През 1863 г. в града вече има 150 кожухарски работилници. Приблизително такава число се запазва до 1877 г. Заетите в кожухарството през този период достигат до 1600 души: 800 работници мъже и още 800 работнички жени, които работят по домовете си. Голяма част от населението на квартала Варош се занимава с кожухарство. За немалък период в Охрид изчезва проблемът с липсата на достатъчно работа и напрежението, което го съпътства. Масовият характер на занаята го превръща в извънредно важен фактор за обществената стабилност и развитие. Това е и шанс за по-значителна социална роля на хората от средните и по-бедни слоеве. Масовизацията, има, разбира се, и негативни страни. Кузман Шапкарев, например, се оплаква от *простичките, често*

груби нрави на кожухарското престолюдие [Shapkarev, K. 1984: 29]. Залагането на един, почти единствен, печеливш икономически ход също ще се окаже опасно в по-дългосрочен план.

Майстори, калфи и чираци получават надница на ден или на парче. Денят се смята от заран до вечер, затова летните и зимните надници са различни. Надниците на заетите с кожухарство изглежда се променят твърде слабо. Преди Кримската война един чирак получава от 60 пари до 2 гроша, понякога и закуска (сух хляб и чесън). Майсторът получава до 15 гроша. По сведение от австрийския пътешественик Хан, през 1863 г. надницата за майстор за зимен ден е 4–5 гроша. В периода на упадък надниците се движат в почти същите размери като преди Кримската война – 60 пари без храна за чирак, 5–10 гроша за калфа, 15–20 гроша за майстор. Поради поскъпването обаче тези надници са значително по-ниски от преди [Snegarov, I. 1928: 69–71].

Кожухарската общност в Охрид поема негласно ролята на българска община доста преди формалното учредяване на такава през 1869 г. Кюркчиите си имат и каса, създадена през 1866 г. Инициативата за нея е дадена от Григор Пърличев [Sprostranov, E. 1896: 644–645]. Касата започва с ентузиазно начало. Още при създаването си „големи“ и „малки“ кюркчии, както майстори, така и калфи, събират сума от 412 турски лири. Майсторите поемат задължение да отделят за нея по 10 гроша на всеки денк стока, внесен от Европа, а калфите обещават по един ден годишно работа в полза на касата. При значителния обем кожухарско производство, кюркчийската каса бързо се превръща на практика в местна банка, която осигурява финансов гръбнак на обществения живот в Охрид. Нейните настоятели финансират училищното дело и църковната борба. За целта те раздават парите с 10 % лихва. Настоятелите са Григор Паунчев и Петър Огненов, по-късно сменени с Коста Размов и Илия Чобанов. Според градските предания, и четиримата са толкова всеотдайни за народното дело, че в крайна сметка се разоряват материално [Snegarov, I. 1928: 101].

В каква посока се инвестират спечелените от кожухарството пари, извън отделените за обществени начинания? Доколкото занаятът в Охрид се развива най-вече като семейно предприятие, могат да се проследят няколко

различни фамилни стратегии. Някои се ориентират най-вече към реинвестиране на приходите отново в кожухарство и разрастване на вече създадената производствено-търговска къща. Такива са фамилиите на Кецкарови и Точкови. Други, сред които най-ярко изпъкват Робевите, разгръщат търговия с широк спектър от продукти. Кожухарските изделия в този случай са само част от голяма гама артикули. Появява се и преориентация към поперспективни стопански центрове. От 1900 г. търговската къща на Робевите, например, изцяло се пренася от Охрид в Битоля. Трета стратегия е насочена към земята, като траен гарант на инвестицията. Както и другаде в Османската империя, забогателите от занаяти и търговия, в случая производство и търговия с кожуси, нерядко инвестират своите печалби в чифликчийско земеделие. От средата до края на XIX в. семейство Коцареви успява да се сдобие с три чифлика в Охридското поле, от които печели добре. При това главните приходи идват от животновъдната продукция: месни и млечни продукти, вълна, яйца. В началото на XX в. единият от тези чифлици е продаден, за да се осигури образованието във Франция на двама от младите наследници на семейството. Робевите, а и други семейства също отделят средства за по-високо образование на своите представители, което представлява четвърта стратегия. Инвестицията в медицинско образование например се счита за сигурна, както е случаят с д-р Константин Робев (1818–1900) например. Разбира се, никоя от изброените стратегии не съществува изолирано в чист вид. Всички семейства, макар и да показват предпочитание към определени стопански ходове, непременно залагат и на други варианти за бъдещето на своите предприятия.

Упадъкът на кюркчийството в Охрид се проявява твърде остро след 1877–1878 г. Възможно е резкият отлив от интереса към него да е предшестван от тенденция на по-слабо изразен спад, но през 70-те години на XIX в. цялостното икономическо положение все още е добро и тенденцията трудно се забелязва. Упадъкът става очевиден непосредствено след 1878 г. Той се отдава на няколко фактора. Единият е конкуренцията на други кожухарски центрове, най-вече Костур. Тази конкуренция обаче, дори да е довела до намаляване на пазарния дял, едва ли е имала пагубно значение върху цялото кожухарство в Охрид. По-сериозен удар е прекъсването на панаира в Узун-

джово след 1875 г., което лишава кюркчиите от значителен приход. Голямо значение в случая има и промяната на модата в облеклото към края на XIX в. Нахлуването на европейският фабричен текстил в Османската империя върви едновременно с промяна на вкусовете и разпространението на стила алафранга. Тази мода донякъде измества кожусите от дотогавашното им място в облеклото както на християни, така и на мюсюлмани. Тежкият кюрк, по-рано символ на престиж, отстъпва място на връхни дрехи от тъкани платове. Доста решаващо значение има и демографският фактор, съпътстващ политическите промени. Веднага след Руско-турската Освободителна война значителен брой охридчани се изселват в освободените части на България, най-вече в София. Първата вълна напуска града не толкова, защото в него няма работа, а защото другаде може да се намери по-добра и животът ще бъде свободен от чужда власт.

След 1877 г. в Охрид кожухарските къщи постепенно намаляват, но производството не спира. Същевременно протича процес на известно окрупняване. Към 1890 г. в града има 2 големи къщи с около 100 работници и няколко дребни производители. Към 1900 г. ситуацията е подобна: 2 големи и 4 малки кожухарски къщи. В големите работилници работят 50–60 души лятно време и 30–40 души зимно време. В малките къщи са наети около 10–15 души. Според друго изчисление в този период охридските кожухари са общо 48 майстори, 74 калфи и 18 чираци. Двете големи къщи (едната от тях принадлежи на семейство Кецкарови) държат в ръцете си търговията с кожухарски изделия и ги пласират най-вече в Цариград и Пловдив, където имат свои клонове [Snegarov, I. 1928: 71–72].

С упадъка на основния градски занаят, Охрид изпада в цялостна икономическа криза. Чаршията по думите на съвременниците опустява [Sprostranov, E. 1896: 644–645]. „По-преди Охрид е бил главен пазар на една голяма част от Албания, а сега тук има едва 18–20 по-добрички търговски къщи, от които една търгува с елбасанско дървено масло, а другите с европейски стоки“ [Kanchov, V., 1970: 456]. В края на XIX и началото на XX в. жителите на града не могат да намерят нещо равностойно като реализация. Главната продукция се ограничава до зеленчук и овощни плодове, предлагани в близките македонски и албански градове (Поградец, Струга,

Дебър, Ресен), както и риба, търгувана в Битоля, Прилеп и другаде в Македония. Търговията е в застои. Чаршията се оживява единствено в понеделник, когато става пазара в града. Около смяната на двата века по-широка популярност добива въжарският занаят, на който охридчани гледат като на новото кюркчийство. Въжарството (юрганджилък) обаче не успява да поеме достатъчно голям брой работна ръка. Като резултат се засилва гурбетчийството.

Ходенето по гурбет е типично за част от охридчани още в средата на XIX в., по-специално за жителите на квартала Кошища извън стария град, които като цяло са преселници от околните села. Гурбетчиите от Кошища ходят главно във Влашко и Молдова, където се препитават с работа в строителството, земеделието и др. Към края на века вече и останалите охридчани поемат активно по този път. Те намират различен поминък в други градове на Османската империя (Битоля, Солун, Цариград), в свободна България и в други страни (Румъния, Австро-Унгария, Германия). Положителна страна на гурбетчийството е внасянето на известна сума пари в градската икономика. Отрицателната страна е, че част от населението се изселва. Гурбетчиите, които успеят да намерят постоянен поминък навън, често изтеглят и своите семейства. В началото на XX в. българското население на града в относителен дял намалява, имотите (къщи, ниви, лозя) губят своята действителна стойност, а понякога са и напълно изоставяни [Snegarov, I. 1928: 72–73].

При всички перипетии на занаятчийското производство и търговията, Охрид разполага с езерото, един траен и много значителен ресурс, който му дава стопански шансове дори в критични периоди. Главното занятие на охридските жители, пише около 1840 г. френският географ и пътешественик Ами Буе, е риболовът. *„В Охрид е големият пазар на рибите от езерото, които се продават сушени и осолени във всички съседни места на Албания и особено на Македония, гдето морските риби са по-скъпи. Тази търговия с риба в Охрид и Струга изглежда е твърде древна... С риболов се занимават всички жители по крайбрежието на езерото, във всички села се виждат огромни мрежи, прострени или поправяни“* [Snegarov, I. 1997: 125].

Правото за риболов (интизап) по турско време се заплаща. Османската държава продава правото на всеки две години през месец март на прекупвачи, обикновено турци. Понеже територията на езерото е разделена между

Охридския и Поградецкия каймакамлък, риболовните права също се продават отделно. Прекупвачите на свой ред препродават по-малки части от езерото на местни рибари. Най-добрите сектори за риболов на езерото са около Струга и около с. Пещани, съответно и правата там струват най-скъпо. Около 70-те години на XIX в. охридската част на езерото е продавана за 7 000 турски лири, при сравнително изобилие на риба. Към края на XIX в. се забелязва намаляване на рибата поради безразборния улов. През 1889–1890 г., при вече намалели рибни ресурси охридската част е продадена за 4 760 турски лири. Поградецката част, която е по-малка, се продава за 1820 турски лири. Първо място сред видовете улов държи охридската пъстърва, която се продава под няколко различни имена: белвица, летница, кресница, чиста риба и др. На практика става дума за един и същ вид в различна възраст. Втора по стопанско значение е змиорката (местно име *йъгуля*), която се лови най-много при устието на р. Дрим в Струга. На трето и четвърто място са шаранът и мряната, и двете с отлично качество. Много други видове риба добавят към богатството на улова в Охридското езеро: клен, писа, грунец, скобале и пр. [Kanchov, V. 1970: 435–437].

Риболовът и транспортът по Охридското езеро се извършват с традиционен местен вид лодка, наречена чун. Чуновете се задвижват с гребла, имат плоско дъно и широк корпус. С чун езерото може да се преплава нашир за 3–4 часа, надлъж за 8 ч. [Snegarov, I. 1928: 2]. Лицата, които се занимават с риболов, са също така и превозвачи. Те предлагат своите чунове за превоз на хора и стоки по езерото срещу съответно заплащане. Ветроходни съдове и параходи не са познати в езерото чак до Първата световна война. Именно през тази война за първи път се налага използване на езерото за военни нужди. По тази причина през 1916–1917 г. в Охрид е изградено пристанище. Строителството е дело на българската армия под ръководството на австрийски военни специалисти. Пристанището, макар и с някои покъсни изменения (дървените части са заменени с каменни), продължава служи на града и днес. От него тръгват корабите, които предлагат туристически пътувания по езерото.

Освобождението на Охрид от турска власт не изменя низходящите стопански тенденции: градът попада в ръцете на сърбите (1912–1915) и атмосферата в града е напрегната. Въстанието от есента на 1913 г. е потушено

с множеството репресии. Много хора емигрират в България, а и другаде. Включването на България в Първата световна война в края на 1915 г. довежда до дългоочакваното българско управление в Охрид. Военновременният период (1915–1918) обаче не благоприятства стопанското развитие, тъй като фронтната линия минава сравнително близо до града. От гледна точка на търговските и други комуникации, успех представляват построяването на пристанището и прокарването на теснолинейка Охрид – Кичево – Гостивар – Тетово – Скопие. Катастрофата от 1918 г. е последвана от ново сръбско владичество в рамките на Кралство Югославия (до 1929: Кралство на сърби, хървати и словенци) [Snegarov, I. 1928: 73].

Междувоеният период също е тежък за града, тъй като Охрид е откъснат от връзка с важни свои пазари в Албания (Поградец и Елбасан), а и данъчно обременен. Много от старите големи къщи във Вароша и Месокастро са напълно съборени или силно порутени [Snegarov, I. 1928: 73]. Има по-ново строителство главно в частите, които са извън историческия Стар град, в бившите турски, влашки и албански махали. Теснолинейката има ограничена стопанска стойност, защото чрез нея Охрид изнася почти единствено риба, а и тя е сравнително малко и скъпа. Военновременната железница е с ширина на линията 60 см. (за сравнение: повечето теснолинейки имат 76 см. ширина), а техниката е немска от времето на Първата световна. Тя се използва на доизживяване още половин век до 1966 г. След закриването ѝ съществуват само планове за нов релсов път до Охрид.

Макар бавно и несигурно, градът все пак излиза от икономическата безпътица. През 20-те години на XX в. в Охрид си пробива път ново оригинално изобретение – т. нар. Охридски бисер. Счита се, че първият бисер в Охрид е произведен от семейство Филеви през 1926 г. Техните наследници и досега продължават традицията, но с производство и продажба на бисер се занимават и други семейства и дружества. В действителност, бисерът се извлича не от бисерни миди, а от люспите на един вид риба, която е особено честа в езерото. Люспите се смилат и слепват по начин, който добре имитира същински седеф. Получените перли се оформят като бижутерски изделия и се продават на конкурентна цена.

През 20-те години на XX в. в Охрид е създаден Институт за рибовъдство, чиято цел е да се грижи за стопанисването на езерните води и рибните

ресурси. През 1934 г. градът се сдобива и с модерен водопровод. За целта са каптирани Билянините извори и е построен резервоарът Калето. Проектът е рекламиран като жест на крал Александър Караджорджевич към охридчани след посещението му в града. Друга придобивка е електрификацията: през юли 1939 г. Охрид е свързан с националната мрежа на Кралство Югославия, а за производство на ток са построени първите две ТЕЦ (на мазут и въглища), впрочем недостатъчни за съществуващото потребление.

Постепенно в Охрид набира сила туризмът и това в крайна сметка се оказва най-добрия път за изход от стагнацията. Промяната е особено забележима през 30-те години на ХХ в. Жителите на града започват да осъзнават предимствата на мястото и се активизират в посока към туристическия бранш. През летните месеци Охрид се оживява и придобива облика на активните курортни средища в Европа. Гостите са най-вече от тогавашната Югославия – сърби, хървати и др. Независимо от етническите напрежения в Кралството, охридчани са гостоприемни към посетителите от всякакви националности. Появяват се и посетители от чужбина. Оформят се два плажа, които се използват едновременно за плуване и риболов, двете най-атрактивни туристически занимания по това време. На по-хубавия плаж, Грашница, са построени кабинички и модерен за времето си ресторант. Предлага се и транспорт до плажа – с лодка или с все по-популярните автомобили. Към края на 30-те години Охрид е безспорно най-посещаваният от туристи град в Македония, и един от най-популярните курорти в Югославия. Освен езерото и плажовете, интерес предизвикват и други обекти: църквите „Св. София“ и „Св. Климент“ (днес „Св. Богородица Перивлепта“), многобройните по-малки църкви и параклиси, Билянините извори, Институтът за рибарство. Особено популярно е пътуването до манастира „Св. Наум“, за което се предлагат лодки и автомобили [**Kraynichanets, T. 1938: 14**].

В навечерието на Втората световна война стопанското развитие на Охрид достига до частична, макар и не пълна стабилизация. Това е и хронологичният предел на настоящата статия. Още много перипетии, и политически, и икономически, предстоят на града в следващите десетилетия. Днес, в началото на ХХІ в., Охрид отново е изправен пред икономически проблеми и надежди: от една страна дълбок спад в производствения сектор, от друга надеждите, че туризмът и ресурсите на езерото ще дадат шансове за бъдещ

живот. Красивият и славен със своята история Охрид заслужава да има бъдеще. По тази причина авторът обръща поглед към неговото стопанско минало: може би миналото ще подскаже и решенията за бъдещето.

REFERENCES

Kanchov, Vasil. 1970. *Битолско, Преспа и Охридско – В: Избрани произведения, Т.1.* [Bitolsko, Prespa i Ohridsko – In: Izbrani proizvedenia] V.1, Sofia: Balgarski pisatel, 374–499. (in Bulgarian)

Kraynichanets, Todor. 1938. *Охрид – туристически център на Македония.* [Ohrid – turisticcheski tsentar na Makedonia]. *Средец*, Г. 3, 6–7/1938. (in Bulgarian)

Shapkarev, Kuzman. 1984. *За възраждането на българщината в Македония. Неиздадени записки и писма. Под ред. на Илия Тодоров, Николай Жечев.* [Za vazrazhdaneto na balgarshtinata v Makedonia. Neizdadeni zapiski i pisma. Eds.: Iliya Todorov, Nikolai Zhechev]. Sofia: Balgarski pisatel. (in Bulgarian)

Snegarov, Ivan. 1928. *Град Охрид. Исторически очерк.* [Grad Ohrid. Istoricheski ocherk]. Sofia: Pечатnitsa P. Glushkov. (in Bulgarian)

Snegarov, Ivan. 1997. *Българските земи през погледа на чужди пътешественици 1828–1853. Под ред. на Веселин Трайков.* [Balgarskite zemi prez pogleda na chuzhdi pateshestvenitsi 1828–1853. Ed.: Veselin Traikov] Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“. (in Bulgarian)

Sprostranov, Evtim. 1896. *По възраждането на гр. Охрид.* [Po vazrazhdaneto na gr. Ohrid]. *Сборник народни умотворения, наука и книжнина*, XIII/1896, 621– 681. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Dimitar Hristov – Assistant Professor, PhD

Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences,
Section “The Bulgarians, the Ottoman Empire and Europe”.

52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17, fl. 3. Sofia, 1113

Phone: (+359) 899 531256

Email: dimitarchristov@gmail.com

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РАЗПОЛОЖЕНИЕТО НА СОФИЙСКИТЕ ФАБРИКИ В ПЕРИОДА ДО ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Ивайло НАЧЕВ

***Abstract:** The article analyses the spatial distribution of the industrial enterprises in Sofia in the framework of the overall urban development of the city from the time of the creation of the modern industry until World War II. It seeks to explore the evolution in the spatial distribution of the industry and to outline the factors determining the trends in this aspect. In Sofia there were practically no significant manufacturing enterprises around the time it became Bulgaria's capital, but this radically changed within the next two decades, during which were built dozens of new plants. However, this industrial development brought many new challenges to the city, including questions regarding the integration of the factories in the urban system. In addition, the city authorities had to deal with a number of environmental concerns like water and air pollution. First, the article examines several characteristic cases of individual plants with the aim to outline main motives in the decision process regarding the selection of proper locations. The article also deals with certain state regulations and urban plans that tend to direct the process and try to create larger and compacter industrial zones towards the end of the examined period. The first regulation plans paid no special attention to the location of the industry. Gradually the urban planners became aware of the importance of the issue and various ideas were proposed in the second decade of the 20 century, but this question was elaborated in details in the project of German urban planner A. Mueussmann from the late 1930s, which despite its formal abolition in socialist Bulgaria had a significant impact on the capital's urban development.*

***Key words:** Sofia, industrialisation, urban planning, factories spatial distribution.*

JEL: R12, R38

Вероятно едно от най-големите предизвикателства, които индустриалната епоха поставя пред разрастващите се градове, е да бъде намерен в голяма степен баланс между често противоречивите нужди и изисквания на

транспорта, жилищните райони, промишлеността, администрацията, местата за търговия и почивка. С това явление столицата на новата българска държава започва да се сблъсква в края на деветнадесетото столетие. Предложеният текст представлява опит да се осмисли една фракция от този общ и комплексен въпрос, а именно връзката между развитието и разположението на индустриалните заведения (и съответно групирането им по райони) с общото развитие на градската среда. Този отделен аспект обаче представлява сам по себе си достатъчно комплексно явление, в което се предплатят различни градоустройствени въпроси с общото стопанско развитие. В допълнение с непрекъснатото разрастване на града (в определени периоди на криза в огромни мащаби и почти напълно неконтролируемо) и същевременно развитието на все по-мощна индустрия на дневен ред започват да излизат нови въпроси за решаване. Такива например са проблемите свързани със замърсяването на въздуха и водите, както и шума в градската среда, които въпреки повече или по-малко успешни решения в миналото остават актуални и в наши дни. Освен това редица от нашите водещи архитекти от началото на XX век обръщат значително внимание на художествената страна на благоустройството.

В историографията не са правени специални задълбочени проучвания върху пространственото разположение на индустриалните заведения в столицата. Частично темата е засегната в оставащата класическа за историята на града монография на Г. Георгиев, където също така са очертани няколко оформящи се индустриални района в столицата [**Georgiev, G. 1983**: 52–60]. Информация по въпроса се съдържа и в статията на Цв. Тодорова, без обаче анализът да се фокусира върху връзката между разположението на отделните предприятия и оформящите се индустриални зони с цялостната урбанистична динамика [**Todorova, Ts. 1999**]. По-комплексно въпросът е разгледан в различни публикации на Д. Желева-Мартинс като за пример може да бъде даден неотдавна издадения сборник с изследвания [**Zeleva-Martins, D. 2006**: 88–101].

София навлиза в модерната епоха като неголям ориенталски град, в който първоначално не се забелязват дори и бегли наченки на модерна индустрия. В това отношение новата българска столица е далеч зад други от-

носително добре развити производствени центрове в българските земи като Русе или Сливен. С избирането на града за столица започва съсредоточаването в него на основните политически и културни институции на държавата, както и засилваща се миграция на население. На малко по-късен етап се активизират и стопанските субекти. Първоначално разполагането на фабриките в пространството на един относително бързо превръщащ се във все по-комплексен организъм, какъвто започва да става българската столица още в края на деветнадесетото столетие, се определя основно от възможностите и желанията на отделните предприемачи. Скоро той се оказва свързан с планиране на развитието на града в неговата цялост, а на по-късен етап и на неговите близки и по-далечни околности и то в един дълъг времеви хоризонт.

При някои от първите едри производства основно трябва да се отдаде заслуженото на инициативата на отделните предприемачи. Така например в началото 80-те години на XIX век сърбинът Лазар Трифкович създава първата местна пивоварна, като фабриката е построена в неурбанизиран район югозападно от града (тогава мястото влиза в мерата на село Бояна). След смъртта на създателя си пивоварната няколко пъти сменя своя собственик, като развива сериозно за мащабите на тогавашната индустрия производство, но по-важно от гледна точка на темата е, че успешното бизнес начинание се превръща в ядрото на нов квартал, който с времето ще стане интергрална част от града. На малко по-късен етап в този район, по-сетнешния квартал Павлово, се създават още няколко относително големи фабрики като например предприятията за производство на въжета на Иван Въжаров. Населението в района е съставено основно от работниците в тези фабрики.

Внимание заслужава и историята на Богдан Прошек, който скоро след 1878 г. купува стара работилница за варене на пиво в тогавашното село Княжево и започва да произвежда собствена бира там. След не много време обаче той решава да премести производството в близост до разрастващия се град и в съдружие с брат си Иржи купуват известния парцел в близост до Орлов мост, който тогава се намира в източния край на града. Вероятно това решение за смяна на мястото изиграва немалка роля за успеха на бизнеса. Фабриката става не само най-големия бирен производител в страната, но и един от символите на модернизиранията се София, включително заради пив-

ницата „Дълбок зимник” към фабриката, която десетилетия наред е едно от най-атраktivните места в града.

Развитието на столицата като по-значим промишлен център обаче трябва да се отнесе чак към края на XIX век, когато градът вече е свързан с жп мрежата и започва да се усеща ефектът от държавната политика за насърчаване на индустрията, датираща още от 80-те години на XIX век. След някои отделни мерки през ранните години на тази политика през 1894 г. е приет първият цялостен закон за насърчаване на местното промишлено производство, който осигурява безмитен внос на машини и оборудване, както и голямо намаление от 35% в тарифите на железниците. В тази връзка не може да бъде подмината откритата през 1898 г. захарна фабрика, която се намира по това време на няколко километра извън тогавашните граници на града покрай жп линията за Кюстендил при пресичането ѝ с пътя за Ниш. Следва да се отбележи, че специално за предприятието е изградена собствена линия и допълнителна железопътна инфраструктура. В същото време са направени значителни инвестиции в сгради – предприятието заема голям терен от 8 хектара, в който са издигнати 21 постройки с обща застроена площ от над 120 000 кв.м. Направени са значителни вложения в оборудване, включително покупката на 10 големи парни двигателя от Белгия с мощност от над 1200 конски сили, които са на стойност от почти 2 млн. лева. Персоналът варира през различните сезони, като в най-натоварените моменти са наемани до 1300 души. Би могло да се предположи, че един такъв промишлен гигант за тогавашните мащаби на българското стопанство освен всичко друго изиграва и немалка роля за разрастването на столицата в западна посока и така само в рамките на около две десетилетия предприятието де факто влиза в рамките на града.

Сред значимите ранни предприятия е „Първата българска придворна фабрика за отливане на желязо”, станала известна по-късно като „Калпакчиев струг”, която е разположена в района на Централна гара или тогавашните северни покрайни, които също скоро са инкорпорани в градкото пространство, а и стават един от районите с най-голяма наситеност на промишлени заведения. Предприятието е създадено в края на 80-те години на XIX век – времето на създаването на железопътната структура в града –от предприе-

мача Христо Калпакчиев и в ранните си години е относително скромно производство с около 30 работници. Впоследствие предприятието е разширено с няколко отделения – пресово, стругарско и шлосерско, а след поредица разширения персоналет надминава 200 работници.

През 90-те години на XIX век южно от Окръжния булевард започва да се изгражда държавния Софийския артилерийски арсенал след решението за концентрация в столицата на военните работилници от страната, като за целта е определен терен в Корубаглар (днешния кв. „Лозенец“). Постепенно дейността на Софийския арсенал се разраства като освен ремонт на все повече различни видове военна техника започва и производството на боеприпаси, като преди Балканските войни предприятието придобива характер на промишлен комплекс с множество отделения – артилерийско, патронно, дърводелска и сараческа работилници, химическа лаборатория и др. В мирно време работниците доближават хиляда души, а в годините на активна военна мобилизация броят им се удвоява.

Както тези отделни примери ясно показват, градът се оказва заобиколен с отделни предприятия, а на места с развитието на процеса и с цели промишлени зони във всички възможни посоки. В ранния етап от развитието на индустрията (а и на града като цяло) това не е схващано като проблем, но отношението се променя с времето. Освен това тези примери от ранните индустриални предприятия показват някои от основните фактори, които накланят везните при избора на дадено място за установяване на производствата. На първо място това е комуникационният фактор – добър път и в покъсния етап близост до ж.п. гара. След това следва да се отбележи наличието на работна ръка и достатъчно големи и с относително ниски цени парцели, каквито се намират в покрайнините на града или в околните селища, които пък от своя страна в относително кратък период стават част от градския организъм и обикновено не много по-късно влизат и формално в границите на града. Подобен пример е село Подуене, което още в края на XIX век започва да се слива с града, а и става място, където се установяват редица големи производства.

Някои бизнеси като споменатата Прошекова фабрика или предприятието за производство на шоколад на Велизар Пеев, за което е построена

обширна четириетажна производствена сграда в района на Халите, се разполагат в близост до основните си пазари. Освен това голяма част предприятията, особено в началния период, са построени по поречието на двете основни реки, преминаващи чертите на града – Владайската и Перловската. Около първата се намират няколко по-големи предприятия в Княжево – (напр. бирена и спиртна фабрика), а в близост до втората са военният арсенал и тухларните фабрики. Фабриките стават важен двигател за развитие на градското стопанство и осигуряват работа за мнозина, но процесът има и своите негативи. Така например въпросът с извхърлянето на производствените отпадъци в реките започва да се схваща като проблем относително рано – още в края на XIX век се изготвят доклади на инспектори по хигиената, които отбелязват замърсяването на водите [**Zheleva-Martins, D. 2006**: 108].

Независимо от замърсяващия характер на редица производства един от малкото сектори, по отношение на който още в ранния период има строги регулации за местоположението, е обработката на кожа. Работилниците на този иначе добре развит още в ранния период занаят първоначално са разположени в покрайнините по посока на Лъвовия мост, но с разрастването на града те са изтикани извън жилищните квартали поради отпадъците и миризмата, съпътстващи това производство. Така първата фабрика за обработка на кожи в София е построена през 1893 г. в района на Орландовските гробища от предприемача Димитър Сотиров.

Въпреки на практика нулевото си стартово ниво като промишлен център, през шестте десетилетия на първия български капитализъм в столицата на страната се създават значителен брой индустриални предприятия. В началото на XX век в София вече има над сто дружества, които експлоатират същински фабрики или по-значими работилници [**Todorova, 1999**: 19]. В края на 30-те години проучване, организирано във връзка с прилагането на Мусмановия план и включващо производства с мощност над 5 к.с. (както и някои определени като вредни производства под тази мощност, например големи кожарски работилници) установява 369 индустриални предприятия в София и нейните околности, в които са наети около 16 000 работници [**Velchev, S. 1938**: 12]. Тази цифра се потвърждава и от сведенията на Софийската търговска и индустриална камара от тези години, които са за мал-

ко над 400 можещи да бъдат определени като индустриални заведения.

Развитието на софийската индустрия върви успоредно с бързото разрастване на града както като население, така и като площ. Населението расте с непознати в историята на българските градове темпове – от около 20 000 души скоро след Освобождението до 100 000 преди войните и над 150 000 в 1920 г., за да се удвои за двадесетина години до над 300 000 преди Втората световна война. В същото време за скоростта и мащабите на разрастването като площ говорят следните числа – скоро след 1878 г. новата столица се разпростира на скромните около 2.8 кв. км., които освен това са доста рехаво застроени. В първото десетилетие строителната площ достига до около 9 кв.км., за да увеличи на почти 22 кв.км в 1919 г., 28 кв.км в 1927 г. и цели 45 кв.км. преди Втората световна война или над 15 пъти първоначалната площ. Според статистиките за 1934 г. в занаятите и индустрията са заети над 41 000 работници и занаятчии, които заедно със семействата си са над 86 000 или почти една-трета от цялото население на града. За сравнение в страната работниците са само около 6% от общото население през междувоенния период.

Както е видно, периодът на най-голям ръст както като население, така и като територия е около и след войните. Една от последиците на това хаотично време на кризи и бърз, но почти напълно неконтролиран растеж е, че в покрайнините на града започват да се появяват без никакъв план както бедняшки къщурки, така и малки и по-големи индустриални заведения, вариращи от занаятчийски работилници до големи промишлени предприятия. В началото на 30-те години на XX век вече е добре осъзната необходимостта на този процес да бъде дадена определена насока.

Първите регулационни планове на София от 80-те години на XIX век не са предвиждали обособяването на специални зони за индустрията каквато, както се отбеляза, към този момент така или иначе на практика все още почти няма. Така първият регулационен план – т.нар Батембергов план – се занимава основно с изправяне и разширяване на улиците. Следващите регулационни планове до началото на XX век също не обръщат особено внимание на този аспект, като първите планове, които разглеждат в по-големи детайли развитието на индустрията са изготвени през 1914 г. [Zheleva-Martins, D.

2006: 95]. В същото време местоположението на индустриалните заведения бива обвързано със строителното законо-дателство, в частност най-вече със „Закона за благоустройството на населените места в Княжество България”, приет в края на 1897 г. (допълван и поправян неколkokратно само в рамките на няколко години – 1899, 1901, 1905, 1907, 1911, 1912), като изискванията за строежа на фабрики и индустриални заведения се регламентира в глава V. Споменатият закон е предшестван от редица нормативни актове, които обаче не обръщат внимание на индустрията. Така например първите законови норми, каквито са „Правила за строене на частни здания в градовете” от 1881 г. (допълнени през 1887 г.) не разглеждат в детайли въпроса за индустриалните предприятия, а разрешенията за строеж на всякакви индустриални заведения попадат в юрисдикцията на окръжните управители и околийските началници.

С приемането на закона за благоустройството на населените места се предвижда специален правилник, който да уточни множество детайли свързани със строежа промишлени предприятия. Този правилник има силно изразен рестриктивен характер спрямо разположението на индустрията. Така например се изисква да не се строят индустриални заведения по горните течения на реки, протичащи през населените места и в същото време те да бъдат съобразени с „господствующие там ветрове”. Когато все пак местните условия не позволяват изграждането на алтернативно място, правилникът постановява да се предвиждат всички потребни мерки за запазване на речните води и въздуха. Има дори и клауза, предвиждаща да не се допускат в населените места фабрики с машини, задвижвани с парна сила, което твърде трудно би могло да бъде спазвано в практиката. Също така е разписано разполагането на зданието да предпазва работниците и съседите от „експлозии, пушек, пожар, вредителни прахове, неприятни и заразителни миризми, шум, сътресение, мокреж, зараза на почвата и водата и пр. неудобства и повреди” [БИАД 1900: 42–44]. Според този правилник индустриалните заведения биват разделени в три категории, като предприятията от I категория (от общо три) са най-силно увреждащите околната среда. Тази категория е доста широка и включва голяма част от месопреработвателна и химическата индустрия, но също и спиртните, захарните, грънчарските, стъklarските и тухлар-

ните фабрики и др. Изискването е предприятията от тази категория да се строят на минимално разстояние от 1 километър от регулационните очертания на града. Ситуацията на терен обаче често се оказва съвсем различна. Дори последното изискване да е изпълнено към момента на стартиране на дейността предвид скоростта на разрастването на града само няколко години по-късно предприятието може да се окаже в гъсто населен жилищен район. Правилникът е рестриктивен не само към предприятията спадащи към смятаната за най-много замърсяваща категория. Така например за производствата на бира (спадат към II категория) се препоръчва да бъдат изградени „по възможност – уединено край населените места”.

Строителните рамки на града остават няколко десетилетия, чак до времето на войните, ограничени в близост до историческото ядро, докато извън тях тече усилена строителна дейност. Като оставим на страна общите за града регулационни планове, които касаят собствено централните части, въпросът се разглежда на парче и по различен начин в отделните райони на града и околностите му. Така например за южните покрайнини в началото на XX век се издава правилник, който включва забраната за строежа на нови фабрики в района между тогавашните очертания на града и Бояна, Княжево и Горна Баня (по това време отделни от града административни единици), като за вече съществуващите към момента индустриални заведения има пожелателна клауза дейността им да не пречи на съседите. Дейността на индустрията в този района е описана в член 3, който гласи: „Не се допуска:...д) каквито и да било нови фабрики, индустриални и селскостопански заведения; а сега съществуващите такива ще се поддържат и развиват по всестранино и безвреден начин за съседите и за обществото въобще” [БИАД 1913: 208].

В периода на войните в архитектурските среди се препоръчва за силно замърсяващите производства да се създаде специална зона каквато присъства в някои от плановете от второто десетилетие на XX век, но въпросът не бива разработен в детайли, а още по-малко са направени стъпки за прилагането му на практика. Така например инженерно-архитектното дружество на нарочно свое заседание от края на 1914 г. във връзка с подготвяния строителен правилник на град София отправя следната препоръка до градските вла-

сти: „За нечистата индустрия се препоръчват местата на С. и С.З. от Орханйското шосе [...], понеже предвидените в правилника места са много близо до града и влизат в границите на неговото естествено разширение” [БИАД 1915: 74]. По-нататък като други пространствени маркери за тази индустриална зона са дадени „новопроектираната триажна гара” и село Враждебна, а описанието за нечистите индустрии е, че: „отделят големи количества зловонни води и разпространяват в околността си зловоние”. Интересно е, че за Индустриалния квартал е посочено, че дори и там не бива да бъдат разполагани подобни предприятия. Препоръчва се в строителните рамки на града да се допускат само производства „които не увреждат хигиената и не нарушават спокойствието извън границите на допустимото”, а на вече съществуващите предприятия да се признаят права на заварено положение, като по искане на градските власти техните собственици да бъдат длъжни „да въведат възможните подобрения за отстранение на споменатите неудобства” [БИАД 1915: 82].

В периода след войните с цялата хаотичност в развитието и разрастването на столицата идеите за цялостен план за местоположението на индустриалните предприятия са изоставени. Видима промяната в подхода обаче се очертава в документа, наречен „Наредба-закон за застрояване на столицата” от 1934 г., предвиждащ оформянето на три жилищни зони и една индустриална зона в северните части на града, където по това време вече се е очертала концентрацията на голяма част от едрите производства. Известна представа как промишлените производства са смесени с жилищни зони дават данни от 30-те години, събирани във връзка с изготвяния градоустройствен план. От тях се вижда, че в обособената Централна зона има 30 предприятия с около 1000 работници. Най-голяма е концентрацията на индустриална дейност във Втора и Трета зона – съответно 65 предприятия с 3600 работници и 80 предприятия с 3200 работници. В същото време Индустриалният квартал се нарежда след тези две обявени за жилищни зони с 64 предприятия и 2300 работници [Velchev, S. 1938: 12]. Допълнителен проблем се създава от факта, че голямата част от работниците живеят на доста отдалечени от предприятията места, което допълнително усложнява транспортните проблеми на град [Velchev, S. 1937: 18–19].

В детайли идеята за отделна индустриална зона (на практика няколко индустриални зони) е разработена в плана на германския урбанист Адолф Мусман от 1938 г. и е част от подхода за комплексно развитие на града според различните стопански, транспортни, военни и др. фактори. Планът посочва точното разпределение на жилищни, административни, търговски, спортни и индустриални зони, както и наличието на значителни свободни площи. Обособяването на производствата на отделно място се налага по най-общо хигиенни съображения. Един от официалните документи на столичните власти, в които се пропагандират плюсовете на плана посочва, че „заводи, смущаващи околното население поради естеството на своята работа, са поставени сред жилищни зони, което създава здравни вреди и несъвършенства в уличната картина” [Golyama Sofia. 1938: 25]. Споменатият документ, който е разпространен в хиляден тираж, дава доста подробно описание на идеите за индустриалните зони. Производствата, които се дефинират като такива с „необременително естество” ще се допускат до повечето ж.п. гари с цел „да се съкратят разстоянията за превозване на материали и произведения, да могат отделните градски части да се обслужват бързо и [да] се избегне излишното съобщително обременяване на улиците.”. От друга страна се оформя специална зона за силно замърсяващите производства, която да отговаря на няколко определени условия, които са дефинирани по следния начин: „равен терен, добра ж.п. връзка, близост с добри далечни съобщителни пътища, близко протичаща река, господстващите ветрове да отдалечават дима, шума и миризмите на този квартал от главните жилищни зони, в близост да могат да се построят работнически хигиенични жилищни зони с просторен начин на застрояване, така че работниците да могат да стигат от своите жилища до работните си места пеш или с колело, без да бъдат принудени да преминават големи и оживени градски части или вътрешния град. Всички тия условия са на лице при зоната, която лежи на север от града между северната ж.п. линия, Искъра и селата Обрадовци и Кумарица.” [Golyama Sofia. 1938: 27]

Подобни аргументи са изтъкнати в различни документи и публикации от периода. Като следствие от плана скоро след това се приема „Правилник за индустриални заведения и работилници”, според който в рамките на града

трябва да се допускат само „сравнително безвредни и безшумни производства”, които също така се „органически свързани със стопанския живот на Столицата”, като това важи само за определени улици. Не се допускат фабрики по протежение на широките озеленени булеварди, които трябва да позволяват циркулацията на чист въздух вътре в града. Освен това защитниците на идеята се аргументират в пресата, че по този начин освен това ще бъдат запазени „новосъздадените хигиенични жилищни и курортни части на града”. Така например изобщо не се позволяват индустриални предприятия в квартали, които се определяни като „ваканционни” в периода, а такива са били Дървеница, Симеоново, Драгалевци, Бояна и Горна Баня.

Голямата новост при плана Мусман е, че това се явява за столицата на практика първия цялостен градоустройствен план, в който мястото на едрата индустрия е дефинирано като един от няколко основни компонента на градския организъм. Той предизвиква много полярни мнения още по време на официалното си представяне, както в професионалните среди така и от страна на групи граждани, като почти без изключения той е оценяван в една от двете крайности. Така например съвсем разбираемо много от индустриалците гледат с неохота на перспективата да бъдат накарани да преместят производствата, предвид трудно обозримите разходи, свързани с подобно начинание [**Lampe, J. 1984:** 49–54; **Zheleva-Martins, D. 2006:** 98–101]. Така или иначе заради критиката от различни посоки и най-вече липсата на достатъчно средства за изпълнение на мерките одобрението на действията по плана се забавя и в частност не е даден старт на предвиденото преместване на индустрии. С избухването на Втората световна война постепенно замират и дискусииите по въпроса. Полярните оценки на Плана Мусман продължават и по-късно и така е до ден днешен, въпреки че той е отменен (на практика по идеологически съображения) след 1944 г. Парадоксът е в това, че въпреки отричането и отмяната му редица от идеите в него са използвани от урбанистите в социалистическия период.

REFERENCES

БИАД 1900. *Списание на Българското Инженерно-Архитектно Дружество.* [Spisanie na Bulgarskoto Inzhenerno-Arhitektno Druzhestvo]. V годишнина, Sofia. (in Bulgarian)

БИАД 1913. *Списание на Българското Инженерно-Архитектно Дружество.* [Spisanie na Bulgarskoto Inzhenerno-Arhitektno Druzhestvo] XVII годишнина, Sofia. (in Bulgarian)

БИАД 1915. *Списание на Българското Инженерно-Архитектно Дружество.* [Spisanie na Bulgarskoto Inzhenerno-Arhitektno Druzhestvo]. Sofia. (in Bulgarian)

Georgiev, Georgi. 1983. *София и софиянци 1878–1944.* [Sofia i sofilyantsi 1878–1944]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Golyama Sofia. 1938. *Изграждане бъдеща голема София. Какво предвижда планът Мусман.* [Izgrazhdane na badeshta golema Sofia. Kakvo predvizhda planat Musman]. Sofia: Stolichna golyama obshtina. (in Bulgarian)

Lampe, John. 1984. Interwar Sofia Versus the Nazi-Style Garden City: “The Struggle Over the Muesmann Plan”. *Journal of Urban History*, Vol. 11, 1/1984, 39–52.

Todorova, Tsvetana. 1999. *Индустриализация на столичното стопанство 1900–1918 г. Динамика почти две десетилетия.* [Industriyalizatsiya na stolichното stopanstvo 1900–1918. Dinamika pochtii dve desetiletiya]. *Исторически преглед*, 3–4/1999, 18–51. (in Bulgarian)

Velchev, Simeon. 1937. *Работническият жилищен въпрос и новият градоустройствен план на столицата.* [Rabotnicheskiyat zhilisten vapros i noviyat gradoustroystven plan na stolitsata]. *Сердика*, 9/1937, 18–20. (in Bulgarian)

Velchev, Simeon. 1938. *Индустрията в София и градоустройственият план.* [Industriyata v Sofiya i gradoustroystveniyat plan]. *Сердика*, 6/1938, 12–13. (in Bulgarian)

Zheleva-Martins, Dobrina. 2006. *Биография на София. Исторически студии.* [Biografiya na Sofiya. Istoricheski Studii]. Sofia: Izd. “Prostranstvo-forma”. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Ivaylo Nachev – Assistant Professor, PhD

Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology

13, Moskovska Str.

1000 Sofia

Tel.: (+ 359) 885 88 36 39

E-mail: ivailon@abv.bg

ИНФОРМАЦИЯ ЗА АВТОРИТЕ

- Даниела ЦОНЕВА** – уредник, Регионален исторически музей – Габрово
- Димитър ХРИСТОВ** – д-р, Институт за исторически изследвания – БАН
- Евгени КОСТОВ** – доц. д-р, УНСС – София
- Емилия ВАЧЕВА** – ас., СА „Д. Ценов“ – Свищов
- Ивайло НАЙДЕНОВ** – докторант, СУ „Св. Климент Охридски“
- Ивайло НАЧЕВ** – д-р, Институт по Балканистика с център по тракология – БАН
- Иван РУСЕВ** – проф. д-р на ист. н., ИУ – Варна
- Кристиян ВЪЛЧЕВ** – Русенски университет „Ангел Кънчев“
- Лиляна ВЕЛЕВА** – доц. д-р, УНСС – София
- Маргарита МАРИНОВА** – доц. д-р, Международно Висше Бизнес училище гр. Ботевград
- Мариана ДРУМЕВА** – ас., СА „Д. Ценов“ – Свищов
- Марко ДИМИТРОВ** – доц. д-р, УНСС – София
- Милко ПАЛАНГУРСКИ** – проф. д-р на ист. н., ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
- Николай ТОДОРОВ** – Регионален исторически музей – Силистра; докторант, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
- Пенчо Д. ПЕНЧЕВ** – доц. д-р на ист. н., УНСС – София
- Петко Ст. ПЕТКОВ** – проф. д-р, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
- Петър ДОБРЕВ** – докторант, СУ „Св. Климент Охридски“
- Радослав СПАСОВ** – д-р, СУ „Св. Климент Охридски“
- Росица ЗЛАТИНСКА** – докторант, УНСС – София
- Светла АТАНАСОВА** – д-р, Регионален исторически музей – Велико Търново
- Светлана ИВАНОВА** – доц. д-р, СУ „Св. Климент Охридски“